POLIROM

Andrei Pippidi

Despre statui și morminte

Pentru o teorie a istoriei simbolice

HISTORIA

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu

Andrei Pippidi (n. Bucureşti, 1948), doctor al Universităţilor din Cluj şi Oxford, este specialist în istoria Evului Mediu şi a epocii moderne. Profesor la Universitatea din Bucureşti, director al Institutului Român de Istorie Recentă, preşedinte al Comisiei Naţionale a Monumentelor Istorice. De acelaşi autor : *Contribuţii la studiul legilor războiului în Evul Mediu* (1974), *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne* (1980), *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI-XVIII* (1983), *Mihai Viteazul în arta epocii sale* (1987), *România regilor* (1994). A îngrijit şi adnotat numeroase ediţii, între care M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti* (1985), N. Iorga, *Scrisori către Catinca* (1991), Dimitrie Cantemir, *Viaţa lui Constantin Cantemir* (1996), N. Iorga, *Generalităţi cu privire la studiile istorice* (Polirom, Iaşi, 1999).

Coperta colecţiei : Angela Rotaru Serbenco

© 2000 by Editura POLIROM

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale :
PIPPIDI, ANDREI
Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice / Andrei Pippidi ;
Iaşi. - Polirom, 2000
264 p. ; 24 cm - (Historia)
ISBN : 973-683-469-7

94(498)

Printed in ROMANIA

Andrei Pippidi

Despre statui și morminte

Pentru o teorie a istoriei simbolice

POLIROM
2000

Introducere

Pentru o teorie a istoriei simbolice

Prilejul acestor deslușiri mi-l dă culegerea în volum a unor texte care se adresează unui public mai larg decît cercul colegilor de specialitate. Ele nu reprezintă o recoltă din ultimii zece ani – articolul despre Cantemir e din 1973, cel despre Mihai Viteazul din 1980 etc. –, ceea ce înseamnă că singura schimbare care s-a produs a fost deschiderea posibilităților de a publica. Cenzura avea obtuzități și intransigențe imprevizibile, dar putea fi și eludată uneori, cu prețul unor eforturi de tenacitate sau ingeniozitate. De la cel mai vechi pînă la cel mai nou, aceste texte au în comun o concepție care n-a așteptat libertatea de a se manifesta, ci și-a făcut drum pe măsură ce se forma. Așadar, în filigran, se poate citi și itinerariul intelectual al autorului.

Acest tratament, nu uniform, dar consecvent, al subiectelor dă coerență ansamblului. Cartea s-a constituit treptat, sub presiunea solicitărilor de implicare în dezbaterea zilnică a politicii, așa încît fixează repere în istoria românească a epocilor modernă și contemporană. Totul se leagă în acest sistem: sensibilități și mentalități care reprezintă aluviunile unui adînc trecut european, condiționări și interferențe balcanice, apoi, în sfîrșit, ceea ce selectează judecata urmașilor din ultimele patru secole care au plămădit societatea românească, tradiția și cultura ei.

Cam jumătate din paginile care urmează sînt portrete neretușate. Fie că l-am privit cu simpatie sau cu antipatie, personajul, chiar dacă n-a făcut parte dintre protagoniștii acestei istorii sau a fost doar vremelnic proiectat în primul rînd, este întotdeauna reprezentativ. Nici unul nu rămîne mut: vorbesc pentru el discursurile, scrisorile, jurnalul sau memoriile pe care le-a lăsat, din care se înțelege deplin psihologia lui. Această psihologie are trăsăturile ei particulare, care-l individualizează, dar depinde și de condițiile de mediu, generație, educație, de unde vine capacitatea omului de a atrage asupra sa devotamentul sau ostilitatea contemporanilor. Laolaltă cu ceilalți, el a înfăptuit, ori a fost măcar un martor care, din colțul lui, își notează impresiile, fatalmente subiective. Iar ceea ce atrage atenția noastră poate fi fapta sau încercarea care a dat greș, cînd nu e numai acea relatare a spectatorului care suplinește acțiunea.

Dar istorie este atît ce s-a petrecut „cu adevărat", cît și oglindirea în conștiința celor care erau acolo atunci; istorie este, nu mai puțin, elaborarea cu timpul a unor versiuni care, de la distanță, prin intervenția unor mecanisme de cenzurare a informației sau chiar de fabulație patriotică, ajung să aibă cu realitatea doar o asemănare aproximativă. Îndeosebi, această istorie a deformării semi-intenționate a trecutului în funcție de exigențele prezentului este un cîștig însemnat al istoriografiei mai noi[1].

Avem, de cîtăva vreme, o „istorie a mentalităţilor" şi una a „imaginarului", ba, de curînd, li s-a adăugat şi o istorie „a miturilor". Din motivele cunoscute, ele au fost transplantate pe un teren gol, fiindcă nu mai aveam de mult o istorie a realităţilor. Aceasta avusese o dezvoltare paralelă cu a istoriografiilor din Europa Centrală, ajunsese la sincronizarea cu modelul occidental şi a fost curmată brutal în 1948. În următorul sfert de secol, un marxism superficial, împrumutat prin traduceri din ruseşte, a coexistat, de bine de rău, cu o metodologie a cărei tehnică fusese învăţată înainte de război la cele mai bune şcoli din spaţiul franco-italo-german[2]. Decalajul s-a accentuat în cursul anilor '70, sub impactul unui agresiv naţionalism dirijat birocratic de Secţia de Propagandă a C.C. al P.C.R., odată cu suprimarea (aproape completă după 1980) a relaţiilor ştiinţifice sau de difuzare a cărţii cu restul lumii. O subţirică bibliografie intitulată *Reflectarea istoriei universale în istoriografia românească*, în 1986, începea cu Kalinderu, *Portul bărbii la romani*, ca să înregistreze spre sfîrşit compilaţii despre Lumea a Treia. În acest peisaj cenuşiu, au fost binevenite inserţiile de istorie a mentalităţilor[3] sau studiile de tipul „imaginea celuilalt", îndreptate către receptarea unui personaj (Napoleon, de exemplu, fie şi de la ţăranii din Transilvania), a unui fenomen istoric (Revoluţia franceză) sau a unui spaţiu cultural („Europa", în sensul de Occident). Să nu uităm nici investigaţiile care şi-au propus să reconstituie drumul unei idei[4]. De aici pînă la definirea aceleiaşi ţinte ca istoria elaborării unui mit nu mai era decît un pas. S-a răspîndit repede confuzia între ideea-forţă creatoare de solidaritate şi falsificarea conştientă cu un scop politic: şi unele şi altele au fost denumite *mituri*, nesocotindu-se proporţia diferită de adevăr (acesta poate lipsi cu totul în al doilea caz)[5]. Dincolo însă de inadecvarea termenului, care se referă deseori şi la legende religioase sau cosmogonice[6], este legitimă explorarea tuturor acestor cercuri ale gîndirii, după cum, mîine, eventual, vom vedea că cineva preia alte sugestii, cu privire la utilajul mental, la informaţia ştiinţifică, la nivel de mase, explicaţie a rezistenţei la raţionalizare, mai degrabă decît condiţie a progresului[7].

Toate aceste perspective, grabnic adoptate, vor înnoi istoriografia românească[8]. Antropologia istorică – încă o denumire insuficient conturată – a obţinut drept de cetate, chiar înainte ca cei care o practică să fi căzut de acord asupra conţinutului ei. În fond, ca în hanurile spaniole de odinioară, în ea găseşte fiecare ce a adus cu sine. Un anumit model francez tinde a se impune, deşi cei care încearcă să-l folosească descoperă dificultăţile de a-l manevra cînd au de-a face cu o societate care a evitat multă vreme scrisul. Încredinţată oralităţii, memoria refuză să se lase fixată într-un cadru definitiv.

Pornind de la această constatare, istoricii au înaintat pe două căi. Prima a fost deschisă de N. Iorga şi de Gh.I. Brătianu, ca reacţie la tendinţa pozitivistă de a lua în considerare numai documentul scris. Ceea ce interesa era identificarea miezului de adevăr conţinut în formă legendară moştenită de la vechile cîntece epice: un demers critic, dar anti-sceptic, care şi-a dovedit utilitatea în controversa dintre cercetătorii Romei antice cu privire la teoria baladelor (*carmina*)[9]. Prin extindere, aceeaşi strategie se aplică astăzi „istoriei orale". Dar memoria poate fi ea însăşi tratată ca un fenomen istoric. Al doilea tip de investigaţie, prin analogie cu istoria istoriografiei, este, pentru a reţine definiţia lui Peter Burke, „istoria socială a amintirii"[10]. Domeniul acesteia e mult mai vast decît al literaturii istorice, cu presupoziţiile teoretice sau ideologice pe care ea le include. Din el face parte şi propaganda, care deformează amintirea sau, după cum am făcut experienţa, o interzice.

Preţul pe care istoricii români din generaţia mea l-au plătit pentru izolarea la care au fost constrînşi, cine l-ar putea spune? Singura compensaţie constă în faptul că această situaţie le-a permis să rămînă independenţi de curentele la modă în anii '70-'80[11]. Familiaritatea cu marii predecesori, ca Burckhardt, Huizinga sau Iorga, şi îndrumările primite de la supravieţuitorii generaţiei „dinainte de război", a căror omenie era, ca şi ştiinţa lor, exemplară, au făcut incomparabil de mult pentru formarea noastră. Am ajuns astfel la o concepţie la care au contribuit chiar frustrările, ciocnirile cu o cinică injustiţie şi, mai cu seamă, confruntarea cu minciuna oficială, de pretutindeni şi de fiecare zi.

Minciuna era prezentă în *discurs* şi în *imagine*, ca şi în *ritualul* de care se înconjura puterea. Ce altceva urmărea ea decît substituirea unei *identităţi* false, imposibile, în locul celei tradiţionale care fusese – cîndva, dar începea să nu mai fie, nici ea, – autentică? Duplicitatea la care eram siliţi ne atrăgea atenţia asupra opoziţiei trăite de oamenii dintotdeauna între doctrina căreia ar trebui să-şi conformeze viaţa şi o realitate care o dezminte. Pe de o parte, guvernaţilor li se cerea consimţămîntul la minciună, pe de alta, nici guvernanţii nu izbuteau să se comporte în acord cu principiile trîmbiţate în acea societate calpă. Forţa noastră de rezistenţă era direct proporţională cu vitalitatea memoriei. Şi memoria însăşi era artificială, fiindcă nu putea fi vestigiul unei impresii directe, ci, pentru cine se născuse după război, doar moştenirea amintirilor altora.

Un anumit conservatism cultural de astăzi îşi are originea în epoca în care asumarea lui era, obligatoriu, oblică şi marginală. În ultimul deceniu, de cînd se poate exprima liber, el se referă explicit la tradiţie, ca o replică la experienţele modernismului şi post-modernismului, precum şi, firesc, la orice strădanie de a menţine popularitatea unei ideologii naţionaliste de stînga. Într-un context în care se caută redefinirea şi consolidarea identităţii naţionale şi culturale, argumentele cel mai frecvent invocate sînt locurile memoriale, canonizările şi patrimoniul monumental. Polarizarea accentuată a opţiunilor politice a dus şi la o dezbatere aprigă în jurul arhivelor – deşi singurele care trezesc interesul public sînt acelea ale Securităţii – şi la o competiţie pentru fabricarea unei vulgate istorice[12]. În aceste condiţii, gestiunea locurilor care condensează esenţa istoriei, comemorările şi contra-comemorările, regizarea funeraliilor solemne la 50 sau 200 de ani după „la morte di un eroe", consacrarea unor monumente în raport cu altele au intrat sub controlul politicienilor şi al presei. Profesioniştii conservării memoriei sînt împinşi spre o interpretare globalizantă a moştenirii culturale[13].

Aceste împrejurări mi-au orientat şi circumscris reflecţiile în legătură cu istoria simbolică. Problema identităţii mi s-a pus încă din 1985; dualismul ideal-realitate apare în construcţia cărţii despre *Tradiţia politică bizantină în ţările române* (1983, dar scrisă în deceniul precedent). Istoria unei teme istoriografice, ideea de „creştere şi decădere" a Imperiului otoman formase subiectul tezei de doctorat de la Cluj (1981). Întreprinse în acelaşi timp, cercetări de iconografie, care au formulat, pe criterii tipologice, o nouă clasificare a portretelor lui Mihai Viteazul, au continuat pînă astăzi (un studiu de ieri dă la iveală două false portrete ale lui Despot şi unul necunoscut al lui Constantin Brâncoveanu). Celebrarea aniversărilor lui N. Iorga mi-a dat prilejul, repetat cu regularitate, în iunie (naşterea) şi în noiembrie (moartea), de a înţelege cum se întreţine memoria istorică şi cum variază interpretările în funcţie de tăcerile diplomatice ale momentului. În sfîrşit, macabra comedie a reabilitărilor postume în toată Europa răsăriteană după 1989 a sugerat încă o problemă de examinat: remodelarea trecutului de

către pasiuni partizane, fiecare familie politică introducînd în panteonul naţional figurile istorice în care se recunoaşte sau pe care le revendică abuziv[14].

Istoria simbolică poate cuprinde şi genealogiile, mai ales dacă sînt plăsmuite. De mulţi ani, tot adaug fişe la dosarul pretendenţilor la tronul ţărilor române care, expunîndu-şi justificările, au compus o istorie paralelă cu aceea pe care o cunoaştem pentru secolele al XVI-lea – al XVII-lea. Una din temele majore care se subsumează istoriei simbolice este şi ceremonialul, religios şi secular[15]. Într-un cuvînt, restituirea deplinei dimensiuni a trecutului, atît în spaţiul românesc, cît şi în cel sud-est european, nu se poate face decît prin studierea manifestărilor simbolice.

Mormîntul, ca loc de pelerinaj sau cel puţin de reculegere, concentrează expresia veneraţiei pentru o viaţă dedicată naţiunii sau pentru moartea care i-a adăugat pecetea sacrificiului. Statuia este un mormînt itinerant, în sensul că, dacă personajul are o importanţă naţională, el nu va fi reprezentat numai în oraşul său natal sau în apropierea casei unde a locuit, ci şi în alte centre aflate în emulaţie cu cel originar sau chiar peste hotare. Această circulaţie a efigiilor statuare se datoreşte fie unei solidarităţi politice (Lenin şi Stalin la Bucureşti), fie unei difuzări care vrea să fie chezăşia celebrităţii marelui om, dar care se negociază între Ministerele de Externe (José de San Martin la Paris, Roma şi Madrid, Bolivar şi Atatürk la Bucureşti).

Alături de asemenea forme vizibile ale capitalului simbolic, mai există şi altele. Numele unei străzi este cea mai ieftină statuie. O placă se înlocuieşte cu una nouă, după cum un regim politic îl alungă pe altul. Strada pe care locuiesc a început prin a se chema Bulevardul Colţii, a devenit Lascăr Catargiu, iar omului politic conservator i-a succedat o figură paşoptistă şi feministă, Ana Ipătescu, pînă de curînd, cînd s-a revenit la bătrînul reacţionar. Ce să mai zicem de pieţele Hitler din Bucureşti şi din Cluj pe vremea războiului? Cea dintîi s-a numit după aceea Roosevelt, Stalin, Aviatorilor şi, în ajunul unei vizite oficiale franceze, a primit numele generalului de Gaulle: ce călătorie prin istorie! În autobiografia sa, N. Petraşcu, mîndrindu-se că a botezat o sumedenie de străzi bucureştene cu nume patriotice, povesteşte cum a intrat în conflict cu primarul, generalul Manu: acesta, cu spiritul de ordine specific militarului, l-a admonestat că a dat nume străine (Rafael, Murillo) şi chiar că i-a acordat o stradă lui N. Grigorescu care, după aceeaşi logică, ar fi trebuit să fie onorat la Câmpina! [16]

Memoria oficială, începînd din secolul al XIX-lea, a organizat sărbători naţionale cu prilejul aniversării unor date istorice: de pildă, 14 iulie, „Fête de la Bastille", a intrat în calendarul statului francez în 1880[17]. Steagurile, care erau pînă atunci însemne militare, au devenit un simbol naţional. În iulie 1848, pe baza decretului nr. 252 al guvernului provizoriu, se făcea cunoscut cetăţenilor din Călăraşi: „stindardele vor fi tricolore: culorile sînt albastru închis, galben deschis şi roş cîrmîz". Alte semne ale prezenţei puterii de stat se introduc, în aceeaşi vreme, în asociere cu apelul la istorie – la cea eroică –, în şcoli. Mobilierul unei clase, tot din Călăraşi, cuprindea un „portret al Măriei Sale [Vodă-Bibescu] cu cercevele poleite şi gemuit", unul al ministrului de Interne Barbu Ştirbei, fratele domnitorului, precum şi o gravură, de C. Leca, reprezentînd scena uciderii lui Mihai Viteazul[18]. Nu întîmplător, în biblioteca aceleiaşi şcoli, de vreo sută de volume, formată din toate traducerile publicate în acei ani, figurau *Istoria* lui Petru Maior şi *Hronicul* lui Cantemir, împreună cu manualul lui Florian Aaron, *Idee repede de istoria Ţării Româneşti*, şi cu un *Paralelism între Alexandru cel Mare şi Mihai*

Viteazul. Nu vor trece nici trei decenii şi în Bucureşti, capitala unei Românii ce se pregătea să-şi reclame independenţa, se va ridica statuia lui Mihai Viteazul – la acea dată, 1874, singura din oraş şi comandată sculptorului francez Carrier-Belleuse, specializat în graţioase figuri mitologice.

Povestea ar putea continua la nesfîrşit. Perspectiva pe care o propun e destul de largă, limitîndu-se totuşi la construcţiile intelectuale şi la materialele din care sînt alcătuite. Nu e vorba de vechea *Ideengeschichte*, găsită de mulţi prea elitistă cît timp se preocupa doar de filiaţia unor teme. Obiectul cercetărilor care ar putea aduce o inovaţie necesară sînt practicile de natură simbolică sau rituală care caută să impună unele valori sau norme de comportare prin repetiţie, ceea ce implică automat continuitatea cu trecutul. Cu care trecut? Aici, alegerea este deliberată ; de aceea, Hobsbawm a perceput-o ca pe o „invenţie a tradiţiei"[19]. În realitate, tradiţia nu se inventează, ci rezultă dintr-o concurenţă între diverse filoane ale memoriei colective cărora cele mai active grupuri sociale le sînt devotate. Metoda are şi avantajul de a sugera sincronizări semnificative cu alte compartimente naţionale. Este, în ultima instanţă, o istorie a imaginii societăţilor despre ele însele, dar, cum reiese din exerciţiile de interpretare reunite în acest volum, şi o istorie a sensibilităţii oamenilor la rolul social pe care-l îndeplinesc. Dacă personalităţilor nu le revine decît rareori rolul hotărîtor în istorie, în schimb credinţa colectivă care li-l atribuie este, fără doar şi poate, un factor de care trebuie ţinut seama.

Note

1. Nu chiar aşa de nouă. Conferinţa lui N. Iorga, *Soarta faimei lui Mihai Viteazul*, e din 1919, dar autorul însuşi contribuise – şi în ce măsură ! – la transformarea lui Mihai într-un mit eroic naţional. Exemplare ca exerciţii de istorie a memoriei sînt aceste două cărţi : Georges Duby, *Le Dimanche de Bouvines* (Paris, 1973) şi Lucette Valensi, *Fables de la mémoire* (Paris, 1992), amîndouă comentînd ecourile succesive ale unor bătălii din 1214 şi din 1578.
2. În anii '60, un domeniu care s-a dezvoltat nestînjenit a fost istoria artei româneşti medievale, altul fiind al studiilor sud-est europene. Erau însă enclave protejate de personalitatea directorilor de institute, G. Oprescu şi M. Berza. Tot aşa de izolate, în sens benefic, s-au dezvoltat cercetările de istoria medicinei, graţie doctorului G. Brătescu.
3. Vezi de pildă Al. Duţu, *Dimensiunea umană a istoriei*, Bucureşti, 1986, volum format în mare parte dintr-o antologie de traduceri.
4. Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor*, urmat, la nivel inferior, zece ani mai tîrziu, de Ştefan Lemny, *Originea şi cristalizarea ideii de patrie în cultura română* (1986).
5. Lucian Boia, autorul unei excelente analize a unor locuri comune, *Istorie şi mit în conştiinţa românească* (1997), coordonează în acelaşi timp volumele intitulate *Miturile comunismului românesc* (1995, 1997).
6. Cum să nu ne gîndim la *Il formaggio e i vermi* (1976), reconstituirea de Carlo Ginzburg a viziunii despre lume a morarului Menocchio?
7. Într-o nouă ediţie, substanţial adăugită şi comentată (1998), Robert Mandrou, *Introduction à la France moderne (1500-1640)*, rămîne un model. Relevantă în această ordine de idei este analiza pe care am încercat-o acum zece ani : „L'accueil de la philosophie française du XVIIIe siècle dans les Principautés roumaines", în volumul *La Révolution Française et les Roumains*, ed. Al. Zub, Iaşi, 1989, pp. 213-250.

8. Am avut ocazia să spun cît de necesară este această înnoire şi cît de lent se produce ea: „Une histoire en reconstruction. La culture historique roumaine de 1989 à 1992", în volumul *Histoire et pouvoir en Europe médiane*, ed. Antoine Marès, Paris-Montréal, 1996, pp. 239-262.
9. Vezi, de exemplu, Arnaldo Momigliano, „Perizonius, Niebuhr and the Character of Early Roman Tradition", în volumul *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Oxford, 1997, pp. 231-251.
10. Peter Burke, „History as Social Memory", în volumul *Memory. History, Culture and the Mind*, ed. Thomas Butler, Oxford, 1989, pp. 97-113.
11. Autorul acestei cărţi trebuie să recunoască, pentru a fi absolut cinstit, că a avut privilegiul unor contacte cu universităţile şi bibliotecile din Franţa şi Marea Britanie. Ele s-au produs totuşi prea sporadic şi tîrziu ca să-i dea ocazia unor împrumuturi metodologice (spre care, de altfel, nu se simţea înclinat).
12. S-a putut vedea cu ocazia disputei manualelor din 1999. „Cîte istorii are România?" se întreba retoric Cristian Tudor Popescu în *Adevărul*, 6 octombrie, pentru a proclama concluzia: „Fără morţi iluştri, fără mituri, tradiţii, legende, o ţară se descompune chiar în absenţa oricărui duşman extern".
13. Autorul socoteşte de prisos să amintească cititorilor săi obişnuiţi că, din 1990, cu o întrerupere în 1994-1996, se ocupă de protecţia şi administrarea monumentelor istorice.
14. Unul din textele reluate în volumul de faţă, „About Graves as Landmarks of Nation Identity", a apărut în seria *Discussion Papers* publicată de Collegium Budapest, în 1995. Vezi acum şi Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, 1999.
15. Sînt de semnalat cercetările lui Radu G. Păun cu privire la încoronare, în *Revista istorică*, V, 7-8, 1994, pp. 743-759, în *Sud-Estul şi contextul european, Buletin*, III, 1995, pp. 29-45, şi IV, 1995, pp. 7-25, precum şi în volumul *Naţional şi universal în istoria românilor*, ed. Ovidiu Cristea şi Gheorghe Lazăr, Bucureşti, 1998, pp. 69-99.
16. „Un subiect frumos pentru o teză de doctorat" ar fi periodica înnoire a numelor de străzi în capitala noastră, după cum observa deja Paul Zarifopol, *Din registrul ideilor gingaşe*, Bucureşti, 1926, pp. 165-171. Spiritualul critic s-ar fi amuzat desigur de revoluţiile prin care a trecut aceeaşi stradă, care a fost pe rînd Cometa, Lord Thompson of Cardington (după numele ministrului britanic al Aerului care scrisese şi un roman cu subiect românesc, inspirat de legătura lui cu Martha Bibescu), I.G. Duca (fiindcă una din adresele lui fusese pe această stradă) şi, în cele din urmă, Căderea Bastiliei.
17. În 1898, datorită asocierii cu centenarul lui Michelet, festivitatea a fost grandioasă: a inclus un banchet cu 400 de primari la Hôtel de Ville şi o apoteoză muzicală cu 600 de instrumentişti, coruri şi balerine. Vezi Charles Rearick, „Festivals and Politics. The Michelet Centennial of 1898", în volumul *Historians in Politics*, ed. Walter Laqueur şi George L. Mosse, Londra, 1974.
18. Dr. Samarian Gh. Pompei, *Istoria oraşului Călăraşi*, Bucureşti, 1931, pp. 175-176, 262, 271. *Cf.* Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale*, Cluj-Napoca, 1987, p. 12, n. 10.
19. Veti *The Invention of Tradition*, ed. Eric Hobsbawm şi Terence Ranger, Cambridge University Press, 1994, pp. 1-14.

Mormintele ca repere ale identităţii naţionale*

1. Preliminarii

Discuţia noastră va fi despre eroi şi martiri, oameni deloc amuzanţi. Singurul motiv de a zîmbi ar putea fi distanţa care separă, de obicei, retorica politică de realitate. Însă „realitatea" este un cuvînt înşelător – istoricul trebuie să-l abordeze cu precauţie deoarece acelaşi lucru poate fi perceput în mod diferit de către persoane diferite în funcţie de experienţa fiecăruia.

În ultimii ani, am văzut în aproape toate ţările din regiunea noastră ceremonii funerare – de fapt, reînhumări ale unor personalităţi simbolice din istoria naţională a acelor ţări. Însăşi diversitatea oamenilor aleşi pentru asemenea manifestări de pios respect provoacă numeroase discuţii în legătură cu decizia de a aduce pe aceşti exilaţi acasă pentru odihna de veci. De aceea, voi încerca să descopăr de ce această zonă a Europei are o anumită predilecţie pentru onorurile postume. Cu siguranţă acest cult civic ar putea evidenţia atît ideologiile contemporane, cît şi o îndelungată tradiţie de idei şi credinţe păstrate pînă în zilele noastre. Sunt ferm convins că izvoarele istorice ale acestei stări de lucruri merită a fi investigate. Ţin să adaug că nimeni, după cîte ştiu, nu a acordat vreodată atenţie acestui subiect şi nu a încercat să realizeze un studiu comparativ[1].

Recentele polemici înşirate în fostele ţări comuniste de aceste ritualuri au o cauză comună: ideea de reabilitare. Personalităţile istorice alese pentru strămutarea rămăşiţelor pămînteşti au avut parte uneori de o moarte violentă şi nedreaptă (Nagy şi, înaintea lui, Rajk), sau au sfîrşit în exil politic (Beck, Horthy, Titulescu) şi deseori au fost victime ale unei *damnatio memoriae*. Căderea regimului comunist a adus în scenă manifestările de pios respect care înainte fuseseră interzise, iar acum simbolizează revanşa împotriva înfrîngerii şi a uitării. Pe de altă parte, într-o societate măcinată de conflicte mai vechi şi mai noi, există speranţa de a realiza unitatea naţională sub semnul unei personalităţi cu incontestabilă popularitate. Totuşi, intenţia de a proclama unanimitatea în jurul unei anumite politici a eşuat. În ambele situaţii, oamenii căutau un înaintaş politic a cărui legitimitate să se răsfrîngă asupra lor. Pretextul invocat de ei a fost dreptatea

---

* O versiune prescurtată a apărut în *Budapest Review of Books*, 5, 1995, nr. 3, pp. 102-110. Textul integral în limba engleză s-a publicat ca nr. 13 din seria de broşuri „Discussion Papers" pe care o editează Collegium Budapest.

istorică, dar, în realitate, ei urmăreau momentul potrivit pentru a asigura succesul unei facţiuni politice. De ce aceste mobilizări se bazau pe ritualurile funerare? În anumite ţări (Ungaria, România), exista deja o astfel de tradiţie, în timp ce în altele era doar o imitaţie. Cu toate acestea, chiar tradiţia trebuie inventată odată şi odată[2]: în cazurile sus menţionate, ea nu depăşeşte secolul al XIX-lea, anul 1840, dată care marchează întoarcerea rămăşiţelor lui Napoleon de pe insula Sfînta Elena. Însă putem identifica şi mai devreme acte de pios respect şi veneraţie, atitudini morale pe care ceremoniile religioase sau semi-religioase le cultivau şi le dedicau acestor oameni. Astfel de practici erau de mult stabilite în gîndirea europeană: datoria noastră este să le identificăm şi să le studiem.

2. Cultul eroului în Antichitate

Tradiţiile legate de doliu (*Trauerbrauchtum* în limbajul celor mai eruditi savanţi) constituie probabil cel mai conservator aspect al conştiinţei umane. Un trup neînsufleţit a fost considerat întotdeauna demn de respect: gîndiţi-vă la ce a făcut Homer din patimile arzătoare care au izbucnit în jurul leşurilor lui Patrocle şi Hector. Drama Antigonei a putut fi înţeleasă chiar de un public creştin, creînd astfel bazele unei etici care s-a păstrat pînă în zilele noastre. Cu toate acestea, afirmaţia că respectul faţă de morţi ar fi sacru este o metaforă, cu excepţia eroilor. Cultul eroului a fost declarat unul dintre cele mai obscure capitole ale religiei greceşti[3], iar verdictul specialiştilor poate servi drept scuză pentru a nu intra în detalii. Trebuie să subliniem faptul că natura semi-divină a eroilor greci are trei surse posibile: erau de origine divină (fiii muritori ai unui zeu şi ai unei muritoare sau ca Ahile, rod al unei aventuri dintre un muritor şi o zeiţă); erau zeităţi locale de importanţă minoră, reprezentanţii unui cult care s-a născut în jurul unor morminte din epoca bronzului, sau erau oameni a căror memorie era divinizată prin lege. Principalul eveniment din istoria Atenei, în secolul V î.H. a fost bătălia de la Marathon. După înfrîngerea invadatorilor persani, oraşul îşi sărbătorea aniversarea victoriei în fiecare an. În timp ce supravieţuitorii, printre care şi Eschil, erau încununaţi de glorie, o decizie oficială a stabilit un cult colectiv dedicat celor morţi. Acesta este primul exemplu de recompensă excepţională pentru conduită civică, considerată demnă de a i se închina un cult public, nu numai de amintire istorică[4]. Libertatea trebuia apărată atît împotriva duşmanilor din afară cît şi a uzurpatorilor din *polis* (cetate). Ucigaşii unui tiran, Harmodios şi Aristogeiton, modele clasice ale viitorilor regicizi, au fost ridicaţi şi ei la rang de semi-divinităţi. Mai tîrziu, această distincţie a fost acordată şi filozofilor, dramaturgilor şi unor cetăţeni de vază ai oraşului. Mai mult decît alte oraşe greceşti, Atena a ştiut să exploateze sentimentele trezite de cultul vitejiei: legile care obligau comunitatea să asigure educaţia orfanilor de război, responsabilitatea statului de a le înmormînta taţii, cimitirul

militar de la Keramaikos, discursurile funerare, cel mai renumit fiind cel al lui Pericle, după cum relatează Tucidide. Să venerezi sacrificiul atenienilor însemna să le venerezi oraşul şi istoria, de aceea, oratoria funerară a fost un instrument indispensabil regimului democratic (vezi cuvintele lui Léon Daudet care vor fi citate ulterior). Cetăţenilor-ostaşi li se garanta glorie eternă, dar nu şi privilegiul nemuririi în sens religios. Astfel se stabilea contrastul retoric dintre trupul efemer şi virtutea căreia i se promite un respect veşnic[5].

3. Cîteva situaţii bizare

A cunoscut oare Evul Mediu un fenomen similar? Împrejurările cele mai asemănătoare şi totuşi foarte diferite pot fi identificate în cruciade. Vechii greci erau pregătiţi să-şi dea viaţa pentru concetăţenii lor şi pentru pămîntul sfînt al locului natal care în majoritatea cazurilor era un oraş. Creştinismul, care îndreaptă paşii credincioşilor spre o veşnicie care poate însemna fericire fără de sfîrşit sau flăcările iadului, nu putea diviniza războinicii din cauza cuvintelor Mîntuitorului: „Cei ce scot sabia, de sabie vor pieri" (*Mătei*, 26, 52). Apărarea patriei sau a regatului era o necesitate, dar şi o datorie supremă: erau excluse implicaţiile religioase sau semi-religioase ale oricărei recompense excepţionale. Creştinismul nu face deosebire între naţiuni, iar Augustin respinge ideea de a lupta pentru o patrie exclusiv terestră, care nu poate fi comparată cu tărîmul spiritual al raiului. Adevăratele modele ale sacrificiului de sine au fost martirii.

Foarte curînd după Conciliul de la Clermont, cruciaţii se considerau războinicii lui Dumnezeu şi, în consecinţă, au fost asimilaţi cu primii creştini, deşi, în loc să fie aruncaţi la lei, au murit cu armele în mînă pe cîmpul de luptă. „Dacă muriţi, veţi deveni martiri sfinţiţi" – aceasta este consolarea oferită vitejilor lui Carol cel Mare, în *Cîntecul lui Roland*, afirmaţie care reliefează credinţele din secolele XI-XII, dar nu şi mentalitatea adevăratei societăţi carolingiene. Cu excepţia situaţiilor în care ideea de cruciadă şi patriotismul naţional coincideau (în Spania în timpul Reconquistei sau în mereu ameninţatele state france din Orientul latin), martiriul era rezervat pentru situaţiile specifice în care războinicul lupta împotriva necredincioşilor sau păgînilor. Astfel, Odo de Deuil explica în 1148 că faima celor căzuţi în luptă „va dăinui în lumea întreagă" şi „moartea lor, prin care le-au fost iertate toate păcatele datorită credinţei puternice, a cîştigat cununa martiriului"[6]. Ambele aspecte ale doctrinei, laic şi religios, pot fi identificate astfel: primul a fost cultivat în antichitatea greacă şi romană, al doilea a izvorît din trecerea la creştinism. Dar adaptarea a continuat pînă în secolele XII-XIV, sub influenţa dreptului roman şi în cadrul constituirii monarhiilor naţionale. Cu timpul, oameni ai legii şi ai canoanelor au recunoscut sensul religios al demnităţii morţii pentru o patrie echivalentă cu statul[7]. Ulterior, sub impulsul umanismului civic, Renaşterea italiană a dezvoltat cultul laic al vitejiei militare, aceasta fiind doar una din vituţile glorificate[8].

Acest mănunchi de valori etice, majoritatea redescoperite din izvoarele clasice sau moştenite din gîndirea medievală, este exemplificat de un monument curios, Templul din Rimini. Acesta a fost construit între 1450 şi 1464 de către arhitecţii Leon Battista Alberti şi Matteo de Pastis pentru tiranul din Romagna, vestitul *condottiere* Sigismondo Pandolfo Malatesta. O biserică creştină, într-adevăr, dar ridicată cu intenţia de a perpetua gloria ziditorului şi a familiei sale printr-un sistem de simboluri care sugerează începutul laicizării artei[9]. Aici n-avem a face, ca în picturile lui Pinturicchio din biblioteca Piccolomini de la Siena, cu biografia laică, ilustrată, a unui prinţ al bisericii cum a fost umanistul papă Pius al II-lea, ci cu travestirea antichizantă a unui războinic vestit care se căia prea puţin pentru păcatele sale. Pentru a exprima această preocupare ambiguă de a-şi asigura mai degrabă un loc în istorie decît creştineasca viaţă veşnică, Malatesta ar fi putut prelua cuvintele unui camarad de arme, Federigo de Montefeltro : *Virtutibus itur ad astra* (Virtuţile te conduc la stele). Dar *astra* însemnau oare raiul sau culmile gloriei ? În palatul ducal din Urbino capela se afla lîngă un templu închinat zeilor păgîni.

Aici trebuie să ne oprim un moment, deoarece Templul Gloriei din Rimini poate fi considerat un punct de joncţiune între diferite tradiţii. El dovedeşte cît de uşor era compatibilă idealizarea carierei militare cu pietatea. Această asociere a fost intenţionat perpetuată de cultul dinastiilor care a luat naştere la începutul Evului Mediu şi a continuat cu dezvoltarea statelor centralizate. În timp ce Colleoni, Carmagnola şi alţi comandanţi mercenari nu au reuşit să ajungă mai mult decît statui ecvestre, Malatesta, Montefeltro şi Sforza au întemeiat dinastii.

În majoritatea ţărilor europene, considerente de ordin dinastic şi patriotic au transformat prinţii în sfinţi. Primele exemple care-mi vin în minte sunt Oswald, regele Northumbriei (634-642), Olaf, regele Norvegiei (1016-1029) şi Vaclav, ducele de Boemia (921-929/935). Toţi aceştia au întîmpinat opoziţii puternice în eforturile lor de a-şi creştina supuşii şi au fost măcelăriţi de păgîni. Conducătorii statului medieval sîrb, Nemanizii, au fost sanctificaţi şi arborele lor genealogic apare zugrăvit în unele biserici construite de ei ca arborele lui Iesei, idee care implica conotaţii mesianice. Această mitologie regală apare frecvent la Saint Denis unde au fost înmormîntaţi aproape toţi Capeţienii.

În Franţa medievală toată lumea era convinsă că regele era o fiinţă sacră, *rex et sacerdos*. Mai întîi, ordinea succesiunii la tron, apoi simpla prezenţă a sîngelui regal erau suficiente pentru a asigura un statut de excepţie care, deşi inferior celui de sfînt, era superior oamenilor de rînd. Sfîntul Ludovic a fost o excepţie, dar ceva din veneraţia faţă de el s-a transmis şi urmaşilor săi, numiţi uneori *beata stirps*. Este interesant de ştiut că necropola regală de la Saint Denis, locul unde se păstrau „regalia" (simbolurile puterii) a oferit morminte şi pentru Du Guesclin şi alţi căpitani glorioşi sau administratori destoinici[10]. Însuşi faptul de a fi înmormîntat lîngă regi trebuie să fi fost considerat un mare privilegiu.

Alte sanctuare regale erau mai exclusiviste: Escurial şi Wawel. Una dintre cele două biserici de la Kremlin adăpostea mormintele marilor cneji din Moscova şi ale primilor ţari, iar cealaltă, mormintele mitropoliţilor. La Viena, în aglomerata criptă a capucinilor, mult iubită de Joseph Roth, sunt expuse sarcofagele de plumb ale Habsburgilor asemenea unor caleşti gata să pornească într-un ultim cortegiu baroc. În Europa medievală existau alte spaţii funerare împărţite între cavourile regale şi mormintele celor de un rang mai puţin înalt. De exemplu, Catedrala Sfîntul Vitus din Praga are în centru monumentul grandios al împăratului Ferdinand I odihnindu-se între cele două soţii ale sale, dar în capelele alăturate sau de-a lungul zidurilor se află numeroase lespezi funerare, printre care şi cea a unui prinţ exilat al Transilvaniei[11].

De asemenea, avem exemplul abaţiei Westminster care şi-a pierdut funcţiile monahale în timpul Reformei, dar a rămas încă din 1066 biserica unde se încoronează monarhii englezi. Aceasta a adăpostit nu numai mormintele regilor şi reginelor, dar şi pe cele ale celor mai importanţi slujitori ai statului. De exemplu în 1676, William Cavendish, duce de Newcastle, general monarhist în Războiul Civil, nu a fost răsplătit pentru fidelitatea sa faţă de familia Stuart doar cu un monument funerar în Abbey. Chiar şi soţiei sale, cu ambiţii literare, i s-a înălţat o statuie care o înfăţişează întinsă lîngă el pe acelaşi culcuş de marmură, cu cotul sprijinit pe un teanc de volume – operele ei complete. Biserica anglicană binecuvînta războaiele, sancţiona legile şi patrona ceremoniile naţionale. Turiştii care vizitează astăzi Westminster înţeleg cum s-a realizat trecerea de la mormintele escatologice şi comemorative la monumentele civice oficiale în secolul al XVIII-lea, cînd mulţi oameni care au făurit destinul Britaniei, acasă şi peste hotare, au fost îngropaţi aici.

Acesta este primul plan al tradiţiei, dar există cel puţin două cazuri posibile care trebuie luate în calcul: un mormînt ascuns sau absenţa cadavrului. Ambele situaţii au încurajat credinţa în întoarcerea eroului din morţi. Se pare că funeraliile regilor barbari, Alaric şi Attila, ale căror trupuri au fost ascunse nu numai în pămînt, ci chiar sub apele unui rîu căruia i s-a schimbat cursul din această cauză, erau gîndite ca referire la o întoarcere misterioasă sau reîncarnare. În definitiv, această metodă de a şterge orice urmă de îngropare a fost folosită uneori pentru a proteja comorile împotriva hoţilor. O comoară este îngropată cu speranţa de a o păstra pentru viitor. Probabil că intenţia nedesluşită era să-i convingă pe păgînii vizigoţi şi huni că moartea acelor vestiţi războinici ar putea fi un somn supranatural. Mitul eroului (aflat deasupra condiţiei de simplu muritor) care îşi găseşte odihna pentru o vreme în lumea de dincolo este foarte vechi. De exemplu, cultul lui Zamolxis, zeitate subpămînteană, îşi are originea în răspunsul superstiţios al geţilor la trucurile unui şaman. În legătură cu Frey se spune în Ynglinga Saga că oamenii lui „l-au îngropat în secret, dar au spus suedezilor că este în viaţă" pentru a continua colectarea taxelor[12]. Astfel de exemple pot fi identificate uşor în toată Europa chiar şi mai tîrziu.

Despre legendarul rege Arthur se spune că se va întoarce într-un ceas de grea cumpănă. Asemenea poveşti apar în literatura velşă din secolele X-XII şi au fost valorificate de Geoffrey de Monmouth şi călugării din abaţia Glastonbury care l-au asociat pe Arthur cu Sfîntul Graal şi cu Iosif din Arimathea. Cei care au citit *Les Burgraves* de Victor Hugo îşi vor aminti de apariţia fantomatică a împăratului Frederic (*Chevalier, les corbeaux se sont-ils envolés ?*, „Cavalere, corbii şi-au luat zborul?"). Frederic I a dispărut în timpul Cruciadei a III-a (de fapt, s-a înecat în 1190), dar se zvonea că se va întoarce. Kantorowicz, în strălucita sa carte, arată că zvonuri asemănătoare s-au răspîndit în jurul anului 1250, după moartea lui Frederic al II-lea. Un personaj simbolic din mereu zbuciumata istorie portugheză este Dom Sebastian, tînărul rege care a dispărut într-o bătălie din Maroc în 1578[13]. Cine ştie de cîte ori a reapărut de atunci! Totuşi, dezamăgirile nu au atenuat această stare de spirit. „Regele ascuns" este o figură-cheie în istoria portugheză, o justificare pentru combinaţia specială de pesimism istoric şi speranţe mesianice. Scriitorul romantic ceh Alois Jirašek a folosit legenda cavalerilor adormiţi ca prevestire a renaşterii viitoare a Boemiei ca stat independent, demn de un trecut glorios. O colecţie de folclor românesc din secolul al XIX-lea include o legendă asemănătoare despre Ştefan cel Mare, domnul Moldovei, care şi-a apărat cu vitejie pămîntul împotriva turcilor[14].

Oamenii au găsit un înţeles misterios în poveştile despre eroii adormiţi pentru că aveau nevoie de acestea. Încrederea lor izvora din reacţia de apărare care căuta o compensaţie. Această credinţă era subsumată unei doctrine religioase. Ar fi putut invoca experienţa celor Şapte Martiri din Efes care, potrivit hagiografiei, au ieşit dintr-o peşteră după un somn adînc de două secole (prima versiune a poveştii lui Rip van Winkle). Chiar dacă credinţa într-o reapariţie fizică s-a pierdut destul de repede, în atitudinea oamenilor mai rămînea ceva, un indiciu al sentimentelor de frustrare trăite de elitele creatoare de memorie în momentele de criză. Fiecare îşi poate aminti că asemenea legende s-au dezvoltat după pierderea independenţei în Wales, Cehia şi Moldova, în timpul Marelui Interregn sau după căderea Constantinopolului. Aceste reacţii au dus de-a lungul timpului la rezultate neaşteptate.

4. Eroizarea neoclasică

Lunga rivalitate dintre englezi şi francezi i-a determinat să se vadă pe sine ca pe reflecţia celuilalt în oglindă. Pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, Westminster Abbey era tot ce avea Anglia mai aproape de sensul unui mausoleu naţional. Doar St. Paul poate rîvni la acelaşi statut deoarece a primit rămăşiţele lui Nelson şi Wellington, urmaţi apoi de mulţi alţi generali sau amirali. Cînd a izbucnit Revoluţia franceză, Adunarea Naţională a hotărît, la 4 aprilie 1791, ca biserica

Sainte Geneviève din Paris să se numească Pantheon şi să fie consacrată celor care au binemeritat de la patrie. Un Templu al Gloriei, dar şi un Templu al Patriei. Un marchiz voltairian explica scopul acestei iniţiative astfel: „Pentru a-i imita pe greci şi pe romani, de la care am moştenit atît de multe principii de libertate, dar şi pentru a-i oferi un exemplu Europei, să avem curajul de a nu dedica acest sanctuar unui sfînt. Să se numească Pantheonul francez, să se aducă aici statuile marilor noastre personalităţi, iar în criptele sale subterane odihnească-se cenuşa acestor personalităţi ilustre". Un alt marchiz avea să dicteze vestita inscripţie de pe portic: „Marilor noştri bărbaţi Patria le aduce omagiul său".

În felul acesta, clădirea răspundea uneia dintre obsesiile revoluţionarilor, crearea unei noi memorii colective. Pentru prima dată în istorie, a fost impus un calendar nou, numărătoarea anilor fiind dictată de o schimbare politică nemaipomenită (în mod similar, Mussolini avea să proclame o nouă eră după victoria fascismului). În orice caz, ideea imitaţiei a existat încă de la început. Francezii au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a se comporta asemeni eroilor lui Plutarh sau Titus Livius – imitarea antichităţilor a influenţat chiar morala mobilierului şi vestimentaţiei – ba, mai mult, pretindeau a fi imitaţi ei înşişi. În 1866, a doua zi după o lovitură de stat la Bucureşti, primarul oraşului, care trăise cîţiva ani la Paris printre prietenii şi elevii lui Michelet, repeta cu emfază îndemnul magic: „Să dăm Europei un exemplu". Adevărul este că toată această poveste are drept subiect imitaţia. Dar e vorba şi de identitate naţională. Franţa trebuia să-şi recunoască profilul spiritual în personalităţile alese pentru o astfel de promovare postumă. Acestea nu puteau fi numai oameni de arme. *Enciclopedia* definise, într-adevăr, „eroul" în termeni restrictivi, aproape dispreţuitori: „titlu eminamente militar, care trebuie apreciat mult mai puţin decît acela de Mare Om". Primul care a avut parte de onorurile înmormîntării la Pantheon a fost Mirabeau, exhumat după nu mai mult de doi ani, cînd a fost descoperită corespondenţa lui considerată trădătoare; a fost înlocuit cu Marat, care avea să împărtăşească aceeaşi soartă. Nemurirea civică putea fi dobîndită, dar şi pierdută, după cum s-a dovedit şi în cazul lui Stalin. Dar la 10 iulie în acelaşi an, s-au adus la Pantheon rămăşiţele lui Voltaire; la 11 octombrie 1794, Rousseau avea să fie îngropat tot aici: cele dintîi exemple de transfer solemn al cenuşii unor oameni iluştri. Pantheonul a avut o soartă grotescă, dar semnificativă: clădirea a fost redată cultului religios sub dinastia restaurată a Bourbonilor, Revoluţia din iulie a evacuat altarele, sfeşnicele şi confesionalele, pentru ca, după douăzeci de ani, acestea să revină unde le-a fost locul. Pentru a respecta dorinţa electoratului său catolic, Louis-Napoléon a păstrat caracterul bisericesc al clădirii pînă la plecarea lui. Comuna a condamnat obscurantismul religios; apoi Pantheonul a redevenit biserică, din iniţiativa guvernului Ordinii Morale. Abia în 1885, la funeraliile lui Victor Hugo, clădirea avea să revină la destinul său laic şi la programul republican. Acestea s-au păstrat pînă astăzi. În 1964, transferul rămăşiţelor lui

Jean Moulin a prilejuit un omagiu impresionant adus Rezistenţei franceze, prin discursul rostit de Malraux în prezenţa generalului de Gaulle. Chiar anul acesta, la 20 aprilie, preşedintele Mitterrand, care deja îşi manifestase adeziunea la semnificaţia simbolică a Pantheonului, a organizat funeraliile pentru Pierre Curie şi soţia lui, Marie – celebra pereche de oameni de ştiinţă care, prin descoperirile lor, au revoluţionat fizica şi chimia – decedaţi în 1906 şi, respectiv, 1934[15]. Se poate afirma că Léon Daudet a fost îndreptăţit să declare dispreţuitor că „Exploatarea politică a cadavrelor este o tradiţie republicană", („L'exploitation politique des cadavres est une tradition republicaine"), maximă ce ar putea servi drept motto acestor pagini.

Credinţa că simpla prezenţă a trupurilor eroilor într-un anumit loc este o binecuvîntare vine din antichitatea greacă : în afară de cultul legat de locul real sau presupus al înhumării, importul de oseminte reprezenta o modalitate prin care se puteau asigura recolte mai bune. Spartanii au adus rămăşiţele lui Oreste, iar locuitorii Thebei pe cele ale lui Hector, tot aşa cum veneţienii, mai tîrziu, în secolul al IX-lea, au scos prin contrabandă moaştele Sf. Marcu din Alexandria[16]. Deşi fără o asemenea motivaţie practică, mintea neoclasică a inventat o liturghie specială pentru cel mai celebru dintre mulţii eroi militari ai epocii, Napoleon. Sanctuarul naţional nu era potrivit pentru el, care s-ar fi odihnit acolo împreună cu Carnot şi cu Hoche, alături de cîţiva din proprii săi generali. Rămăşiţele sale au fost aduse de peste mări cu mult fast de către un regim care avea neapărat nevoie de popularitate, dar care nu se temea de bonapartism (o eroare, după cum aveau să demonstreze peste zece ani alegerile în care Louis-Napoléon a candidat la preşedinţie). Regimul de tranziţie al lui Louis-Philippe restaura palatul Versailles în acelaşi timp, dar, pentru a îndepărta amintirea Bourbonilor („la branche aînée", adică membrii familiei regale trimişi în exil în 1830), a transformat fostul palat în muzeu de artă, dedicat „tuturor victoriilor Franţei"[17]. Să constatăm că transferul osemintelor fusese deja adoptat de către politicieni ca o soluţie pentru reconcilierea naţională. Ar mai trebui adăugat că ceremonia organizată în timpul ocupaţiei germane a Franţei în perioada celui de-al doilea război mondial pentru mutarea rămăşiţelor Ducelui de Reichstadt din cripta Habsburgilor, unde fusese înmormîntat în 1832, a constituit numai o stratagemă grosolană a propagandei naziste. În loc să atragă recunoştinţa francezilor, s-a soldat cu un eşec. În privinţa lui Napoleon al III-lea, care a murit în Anglia în 1872, nimeni nu s-a sinchisit vreodată să-i revendice rămăşiţele.

5. Monumente comemorative pentru masacrele democratice

Apariţia democraţiei şi a mijloacelor tehnice evoluate care au facilitat omorurile în masă au adus o noutate aparte în vechea problemă a cultului eroului. Înmormîntarea soldaţilor ucişi într-o bătălie se făcuse întotdeauna pe

loc, într-o groapă comună. În antichitate locul era marcat printr-o inscripţie cu mesaj patriotic, ca la Termopile: „Călătorule care treci prin preajmă, mergi de spune spartanilor...", sau, în Moldova lui Ştefan cel Mare, chiar printr-o capelă comemorativă, ca cea de la Războieni (1476), ridicată peste osemintele celor căzuţi în luptă. În astfel de cazuri însă, inscripţia reprezenta o mărturie a relaţiei speciale dintre principe şi Dumnezeu, care împarte, după merit, victoria şi înfrîngerea. Dacă mormintele se asociau cu vreo biserică, atunci comemorarea indivizilor sau a grupurilor era absorbită de cultul creştin (catolic, protestant sau ortodox). În Viena, Karlskirche are o capelă memorială dedicată soldaţilor din două regimente ale monarhiei austro-ungare, însă pe placă sînt înscrise doar numele unor lupte din 1916-1917, iar nu cele ale soldaţilor, ceea ce înseamnă că nu poate fi vorba decît de un gest formal. Doar la Oxford apare o excepţie – într-o capelă în care există un monument comemorativ pe care un grup de elită l-a consacrat acelor membri ai săi căzuţi pe cîmpurile de luptă ale primului război mondial, din Flandra pînă în Mesopotamia. Oxfordul pare să fie locul potrivit pentru această excepţie, întrucît membrii Colegiului All Souls, încă de la fondarea acelui colegiu în 1415, au obligaţia să se roage „pentru sufletele binecuvîntaţilor răposaţi care au pierit la Agincourt". În alt caz (să fie la Merton, sau la Corpus Christi?) spiritul cavaleresc de frăţie a introdus o variantă a aceluiaşi mesaj prin adăugarea unei inscripţii speciale în memoria cîtorva aristocraţi germani care studiaseră acolo înainte de a muri în tabăra adversă. În virtutea aceluiaşi spirit de solidaritate, care a dăinuit pînă după al doilea război mondial, în anticamera Camerei Lorzilor există gravate în marmură liste cu numele pairilor căzuţi în două războaie mondiale. În 1914, după Ypres, unde englezii au pierdut peste 50 000 de soldaţi, o treime din numărul locurilor ereditare din Cameră au rămas vacante. Pe a doua placă, primele nume sînt acela al Alteţei Sale Regale Ducele de Kent, fratele Regelui, doborît cu avionul în misiune, şi al unui căpitan care avea onoarea de a fi Duce de Wellington.

Legile introduse tot în Europa pe la mijlocul secolului trecut, din iniţiativa politicienilor francmasoni şi a filozofilor igienişti, au dus la separarea cimitirului de biserică, punînd capăt astfel îndelungatei lor convieţuiri. În timpul primului război mondial propaganda de stat, susţinută de presă, extraordinar de eficientă în a preamări crima săvîrşită din patriotism, a generat un climat de aşteptare a unui proiect de-a dreptul grandios care-şi propune să exprime respectul public pentru „morţii noştri"[18]. Modelul ce urma să fie îmbrăţişat de Europa postbelică era cel francez: Mormîntul Soldatului Necunoscut de sub Arcul de Triumf. Alte simboluri convergente erau monumentele memoriale ridicate în fiecare sat (o inovaţie care s-a răspîndit, şi ea, rapid): cimitire imense de război[19], plăci cu liste interminabile de nume expuse atît în biserici, cît şi în clădirile administrative, chiar şi confuzia între Ziua Armistiţiului (11 noiembrie) şi Ziua Sfinţilor (1 noiembrie), sărbătoare cunoscută în Franţa sub numele de „la Toussaint", dar care e celebrată astăzi în lumea anglo-saxonă prin ritualuri de tip carnavalesc

zise Halloween. Exceptînd Soldatul Necunoscut, toate acestea erau derivate din credinţele tradiţionale, fiind extrem de semnificative pentru un experiment sincretic. Era pentru prima dată cînd sacrificiul celor mulţi şi anonimi primea un omagiu explicit. (Pentru a imprima aceste trăsături în mintea maselor, cineva a avut ideea macabră de a chema un orfan de război ca să aleagă unul din cinci sicrie ale unor soldaţi necunoscuţi.) De data asta nu mai putea fi vorba despre un mormînt *ascuns* – pentru că oricine putea să-l privească – nici despre un trup *dispărut* – întrucît oasele aparţineau unui soldat real. Noutatea consta doar în absenţa unui nume. Se năştea astfel un nou cult, saturat cu idealurile democratice ale unei epoci care credea, ca niciodată, că masele anonime fac istoria, că oamenii de rînd asigură progresul prin abnegaţie şi sacrificiu.

Dar această glorificare poate fi aplicată numai unor istorii specifice, individuale. Denaturarea populistă a gloriei nu era capabilă să facă faţă uitării, dovadă că nimeni, cu excepţia unor asociaţii de veterani, nu a insistat în vederea transformării acestui mit într-un patrimoniu naţional. Eforturile de război solicitaseră, e drept, întreaga naţiune, dar o răsplată simbolică gîndită pentru toţi lăsa de fapt un mare vid, întocmai ca în viaţa politică, unde democraţiile egalitare cedau locul unor oameni providenţiali. Aceştia au fost dictatorii, a căror eră începea după război.

6. Mumii şi manechine

Regimul comunist este cel care a contribuit cu capitolul cel mai înspăimîntător şi grotesc la această poveste. La funeraliile lui Lenin (27 ianuarie 1924), ale preşedintelui bulgar Dimitrov (10 iulie 1949) şi, mai apoi, ale lui Stalin (8 martie 1953), trupurile îmbălsămate ale decedaţilor au fost depuse într-un mausoleu. Cele trei corpuri au trecut prin mîinile pricepute ale unui singur individ, Boris Zbarski, foarte mîndru de cunoştinţele pe care le avea în tehnica îmbălsămării. În Vietnam şi în China, Ho Chi Minh (1969) şi Mao Zedong (1976) au suferit acelaşi tratament. În toate aceste cazuri, ideea era ca trupul să fie expus, iluminat cu reflectoare, astfel încît să fie văzut de o mulţime de cetăţeni pioşi trecînd unul cîte unul: o veghere permanentă. Se spune că, după un timp, au fost expuse manechine artistic manufacturate în locul cadavrelor propriu-zise. Acest lucru nu este demonstrat şi, oricum, este irelevant.

Fără îndoială, manechinele avuseseră o mare însemnătate în cadrul funeraliilor regale în Occident – spre exemplu, în Franţa în timpul Renaşterii[20]. La Westminster Abbey există, sub bolţile fostului claustru, un muzeu în care sînt expuse rămăşiţe ale unor astfel de manechine reprezentînd o serie de monarhi englezi, de la Eduard al III-lea pînă la regina Ana. Dar acestea nu erau utilizate decît într-o singură zi, pentru a înlocui adevăratul cadavru – care, potrivit tradiţiei apusene,

era ascuns privirilor. Ritualurile ortodoxe ale creştinătăţii răsăritene impun lăsarea la vedere a chipului mortului. Amintirile de călătorie ale lui Emile Gebhart conţin o descriere a funeraliilor arhiepiscopului de Atena: în momentul coborîrii în mormînt, prelaţii ortodocşi greci erau, cum poate sînt şi acum, întronaţi şi îmbrăcaţi în veşmintele lor liturgice. Cunosc un singur caz în Occident în care o persoană a cerut prin testament să i se îmbălsămeze trupul şi apoi să fie expus sub sticlă spre folosul generaţiilor viitoare. Asta se întîmpla în 1832, cu un filantrop puţin excentric pe nume Jeremy Bentham, care mai poate fi văzut la King's College, Londra, ca o transpunere în realitate a zicalei referitoare la „scheletul din dulap". Numai că, în acest caz, nu este vorba despre un schelet, ci despre un domn în etate perfect conservat. Intenţia nomenclaturiştilor era de a menţine neîncetat contactul vizual dintre lider şi mase, un contact considerat atît de important, încît portretele Marelui Om erau omniprezente în ţările comuniste – expuse în toate locurile publice, pe afişe aflate pretutindeni, în vitrine şi în fiecare sală de clasă. Vizita la mausoleu era privită ca un pelerinaj, nu o atracţie turistică, scopul acesteia fiind crearea unei impresii de participare în masă, dar şi cu intenţia de a produce, prin conformismul impus, aliniere spontană la conformitate. De aceea se organiza expunerea publică a cadavrului chiar şi pentru liderii minori din partid, o distincţie la care familia decedatului aspira, de cele mai multe ori, numai pentru a-şi consolida propriul său statut social.

Lenin, Stalin, Mao şi, într-o măsură mai puţin însemnată, şi alţii au beneficiat de un statut excepţional în mişcarea comunistă internaţională. Mumificarea lor nu a avut ca scop zeificarea lor; cu toate acestea ei şi-au asigurat condiţia de nemuritori nu numai prin invocarea monotonă a numelor, faptelor şi operelor lor – nu erau ei „călăuzele" permanente? –, ci şi prin somnul lor liniştit despre care puteau povesti atîţia martori. Ei erau aşadar noii „cavaleri adormiţi", numai că îndelungata etapă premergătoare redeşteptării nu era ascunsă privirilor, ci a devenit spectacol public public. Aceasta a luat chiar forma unei superstiţii grosolane, întrucît, în materialismul lor primitiv, unii revoluţionari sovietici credeau că evoluţia ştiinţei va permite, mai devreme sau mai tîrziu, o readucere la viaţă a unui trup mort[21] ca în farsa fantezistă a unui romancier francez minor, Edmond About, *L'homme à l'oreille cassée*.

În afară de meritele lor universale, Lenin şi Stalin personificau, de asemenea, poziţia hegemonică a Uniunii Sovietice; cetăţenii statului condus de ei făceau parte dintr-un „popor ales", de o superioritate intrinsecă faţă de alte popoare – aşa cum se întîmplase odinioară cu „la grande nation" a iacobinilor francezi. Era deci de aşteptat să se ridice un Pantheon la Moscova. Iar în 1953 se anunţa construirea „unui monument spre cinstirea veşnică a marilor personalităţi ale naţiunii sovietice". A fost ales locul: pe Colinele Lenin. Schiţele indicau un stil clasic grandios, cu cupole şi porticuri. Însă totul a rămas doar pe hîrtie, proiectul

fiind abandonat o dată cu destalinizarea[22]. La Bucureşti, însă a fost construit un astfel de monument... pe locul fostului mormînt al Eroului Necunoscut. Încă o dovadă de sincretism stîngaci.

7. Cine iese ? Cine intră ?

În 1961, cînd avea loc cel de-al 22-lea Congres al Partidului Comunist Sovietic, trupul îmbălsămat al lui Stalin a fost mutat din mausoleul din Piaţa Roşie. Dar Hruşciov, cel care prin discursul său din 1956 a contribuit în cea mai mare măsură la acest act simbolic, a fost el însuşi mai tîrziu victima unei pedepse simbolice asemănătoare, întrucît nu a fost înmormîntat lîngă zidul Kremlinului, deşi fusese prim-secretar al Partidului. Nu trebuie să subestimăm importanţa etichetei funerare. Într-o societate ritualizată, ierarhică, aşa cum era aceea generată de regimul comunist, privilegiile erau acordate cu o parcimonie bine chibzuită, mormîntul reprezentînd unul din acestea. În principalul cimitir din Bucureşti, de exemplu, scriitorii şi artiştii recunoscuţi oficial erau îngropaţi (uneori la cerere) într-un colţ special, aproape de mormîntul „poetului naţional" Mihai Eminescu. Este foarte modest ca Pantheon; unii i-au zis „cooperativa".

Există destule dovezi care arată că această mentalitate, conform căreia statul este iniţiatorul şi arbitrul – sau să-l numim paznicul? – memoriei colective, a fost zdruncinată oarecum, dar încă mai persistă. Într-o perioadă în care toate ţările Europei Centrale şi de Est resping modelul sovietic, căutîndu-şi propria identitate naţională (veche sau nouă), istoricii şi politicienii se întrec în a reinterpreta trecutul. Statul continuă să intervină şi îşi caută legitimarea prin ceremonii funerare. Însă interpretări alternative ale istoriei apar şi din iniţiativă particulară.

Majoritatea acestor ţări au cunoscut înainte de 1989 o situaţie în care Partidul făcea unele concesii identităţii naţionale. George Schöpflin a examinat o serie de exemple interesante ale acestui fenomen, printre care „decizia de restaurare a Palatului Regal din Varşovia, un simbol puternic al suveranităţii statale polone-ze"[23] şi, chiar în Germania de Est, reabilitarea treptată a lui Frederic cel Mare, anterior criticat drept instigator la război şi precursor al militarismului prusac.

Deoarece e mai bine ca fiecare ţară să fie tratată în parte, vom aborda mai întîi cazul Germaniei. Acolo se regăsesc două dintre tradiţiile deja menţionate. În Berlinul de Est, pe „Unter den Linden", mitul Eroului Necunoscut s-a amestecat cu dogma care, împărţind ţara în jumătăţi la fel de diferite ca albul de negru, a oferit comuniştilor beneficiul exclusiv al unei rezistenţe germane. Au apărut astfel două monumente: unul pentru Soldatul Necunoscut din Wehrmacht, celălalt pentru Rezistentul German Necunoscut[24]. În ciuda consecinţelor dureroase, reunificarea a creat condiţiile unui nou început. Acest moment crucial pentru

istoria naţională avea nevoie să fie asociat cu un nume mai prestigios decît cel al d-lui Kohl. Îmi amintesc o poveste macabră spusă de Wheeler-Bennett despre sicriul lui Frederic cel Mare abandonat, în timpul retragerii lor, de către naziştii la poarta unui castel care adăpostea la vremea aceea cartierul general al trupelor britanice[25]. A rămas la Hechingen în custodia familiei Hohenzollern, vreme de 46 de ani. În aprilie 1991, Frederic a fost readus la Potsdam cu fastul de rigoare, eveniment care avea să imite transferul rămăşiţelor lui Napoleon ca simbol al Germaniei reunite, dar care a trezit şi amintirile triste legate de festivitatea pe care Hitler a organizat-o în 1933 cu prilejul preluării funcţiei de cancelar.

În Polonia ultimii eroi erau Kosciuszko, a cărui inimă fusese adusă din SUA în perioada interbelică pentru a fi aşezată în criptă, şi mareşalul Pilsudski, îngropat cu toate onorurile în 1935, ca fondator al „Poloniei restituta". La manifestaţia din 1971, prilejuită de beatificarea lui Maximilian Maria Kolbe (1894-1941), martir franciscan de la Auschwitz, s-au reunit la Roma sub acelaşi steag pelerini din diasporă şi din ţară[26]. După război, rolul istoric al Armatei Naţionale, mişcarea de rezistenţă ne-comunistă, a fost minimalizat şi denaturat, o nedreptate monstruoasă faţă de forţele militare clandestine care au luptat pînă la moarte pentru eliberarea Varşoviei în 1944. Comandantul lor, generalul Tadeusz Komorowski, fusese o figură comparabilă cu Sikorski sau Anders: era deci firesc ca un act compensator să trezească amintirea lui. Dar colonelul Josef Beck nu este cîtuşi de puţin un nume la fel de relevant, fiind, la drept vorbind, o personalitate controversată. Fusese ministrul afacerilor externe în anii '30, responsabil de menţinerea unei politici conciliante cu Germania. Nu ştiu ce anume a stat la baza deciziei de recuperare a trupului său din România, unde Beck se refugiase în 1939 şi a murit de tuberculoză în 1944. Dar este un gest compatibil cu popularitatea lui Pilsudski; această popularitate a crescut în anii '80, o dată cu speranţa de restabilire a graniţei ruso-polone conform celei din 1921, şi cu evaluarea critică intransigentă a regimului comunist.

Cît priveşte teritoriile iugoslave, ce se mai poate spune? Cea mai puternică tradiţie de martirologie patriotică aparţine, incontestabil, sîrbilor. Numai acolo putem identifica esenţa funcţiei sale; numai prin examinarea acelei situaţii putem înţelege cît de puternică este istoria în formarea mentalităţilor, mai ales cînd se asociază cu religia. Sub dominaţie otomană sîrbii au supravieţuit ca entitate naţională prin concentrarea tradiţiilor populare în sînul Bisericii Ortodoxe. Cunoscînd prea bine acest lucru, turcii au luat, în 1594, relicvele Sf. Sava, primul arhiepiscop al Serbiei, ducîndu-le de la mănăstirea Mileşevo, unde se aflau din 1237, la Belgrad, pentru a le da foc. Este cel mai elocvent exemplu referitor la aspectul politic al conflictului dintre creştini şi musulmani. Mai putem adăuga aici canonizarea – mai întîi prin manifestări populare spontane, apoi oficial – a lui Lazar, prinţul sîrb ucis de turci în 1389, un simbol al ortodoxiei combative. Secolul al XIX-lea a creat mitul Kosovo, legat de ultima

bătălie a principelui. În 1885, comemorarea a luat forma unei întruniri pan-iugoslave. Teritoriul Kosovo a fost eliberat abia în 1912. Deşi populaţia albaneză este acolo majoritară, datorită schimbărilor intervenite în Evul Mediu şi în epoca modernă, este de neconceput pentru sîrbi să-l abandoneze vreodată (în ciuda faptului că relicvele cneazului Lazar au fost înmormîntate la Vrdnik, apoi mutate la Ravanica, în Vojvodina[27]). Ca ultimă tentativă de menţinere a caracterului iugoslav, mitul a fost consolidat în anii '30 prin politica centralizatoare a regelui Alexandru, care a cerut sculptorului croat Mestrović ridicarea unui templu în Kosovo. Din acel altar naţional nu au mai rămas decît masive cariatide, la Muzeul de Artă din Belgrad. Aniversarea din 1989 a acestui eveniment după 600 de ani a mobilizat numai pe sîrbi. Preşedintele Milošević a speculat acel moment simbolic în campania demagogică împotriva non-sîrbilor, în special împotriva musulmanilor.

Croaţia şi Slovacia se află în situaţia delicată de a revendica tradiţii naţionale fiind parţial fictive[28], parţial identificate cu existenţa statelor-marionetă fasciste în timpul celui de-al doilea război mondial. În ciuda controversei cu privire la Pavelić şi monseniorul Tiso, nu cred că li s-a acceptat reabilitarea formală în cele din urmă. Croaţii au trezit şi ei amintirea defunctului arhiepiscop al Zagrebului, Stepinac, condamnat de un tribunal comunist, dar nici în acest caz, nici în problema victimelor croate ale răzbunării sîrbe (Bleiburg), nu putem distinge recunoaşterea solemnă a unor martiri simbolici. Evident, lucrurile stau la fel şi în cazul Sloveniei. Cu toate acestea, importanţa acordată principatului croat din secolul al XI-lea şi independenţei slovenilor (secolul al IX-lea) nu urmăreşte să domolească naţionalismul.

S-ar putea crede că Bulgaria este ferită de asemenea convulsive dezbateri. Există şi aici totuşi o dispută legată de relicve, deşi acestea nu sînt osemintele unui sfînt. Este un caz elocvent pentru poziţiile divergente faţă de un trecut relativ recent. Regele Boris al III-lea (1918-1943) a murit subit după o întrevedere cu Hitler. Imediat s-au auzit zvonuri despre otrăvire sau diverse alte metode prin care naziştii l-ar fi eliminat pe rege. Aceste zvonuri nu au făcut decît să desăvîrşească imaginea destul de simpatică a unui om timid, cultivat, care supravieţuise cîtorva tentative de asasinare şi care se dovedise un om politic abil. După proclamarea Republicii Populare, care avea să-i trimită fratele în faţa plutonului de execuţie, iar pe fiul său de şase ani, Simeon II, în exil, Boris a fost etichetat drept complicele lui Hitler, personificarea celei mai grave crime: „monarho--fascismul". Mormîntul său a fost aruncat în aer cu dinamită. Astăzi, cînd în Bulgaria puterea este deţinută de foştii comunişti, monarhiştii susţin că democraţia presupune întoarcerea regelui din Spania. În condiţiile unei atmosfere politice tensionate, vestea că inima lui Boris s-a păstrat şi înmormîntarea ei la Rîla, cel mai venerat sanctuar medieval din ţară, au declanşat manifestaţii ample în favoarea dinastiei Coburg.

Faptul că cehii nu s-au împotrivit formei de stat din prezent poate fi atribuit ţinutei morale impecabile a lui Vaclav Havel şi experimentului economic îndrăzneţ încercat de Vaclav Klaus. Mai mult, ei nu au fost ispitiţi să apere ideea naţiunii unice cehoslovace împotriva secesiunii prin specularea şi denaturarea argumentelor istorice. Le convenea de minune o republică liberală, ca aceea dintre 1918 şi 1938, renăscută, pentru puţin timp, în 1945. Astfel încît, atunci cînd lîngă părinţii întemeietori de ţară Tomaś Masaryk şi Edvard Beneš au fost aduse rămăşiţele lui Jan Masaryk (despre sinuciderea căruia s-a crezut întotdeauna că fusese o înscenare a comuniştilor pentru a acoperi o crimă politică), s-a considerat că era un act de justiţie care a obţinut uşor un consens moral.

Ungaria oferă cazul cel mai complex, avînd în vedere tradiţia specifică acestei ţări şi diversitatea orientărilor politice care se confruntă pînă în momentul de faţă. Ar trebui să începem de la anul 1894, cînd Kossuth, care, asemeni lui Kerenski, a supravеţuit mulţi ani după înfrîngerea revoluţiei sale, a murit la Torino şi, cu aprobarea împăratului, a fost adus la Budapesta pentru funeralii naţionale. Încurajat de un astfel de precedent, Partidul Naţional, la venirea la putere în 1906, a mai obţinut o concesie de la Viena: transferul din Turcia al rămăşiţelor lui Ferenc Rákóczi, conducătorul marii insurecţii anti-habsburgice din 1703-1711, împreună cu cele ale mamei lui, Ilona Zrinyi, şi ale tatălui său vitreg, cîndva ales rege al Ungariei, Imre Thököly. Cripta în care a fost depus Rákóczi se află în catedrala oraşului numit în prezent Kosice: evenimente ulterioare aveau să transforme locul de odihnă al eroului în teritoriu străin – mai exact, deplasarea graniţei operată de trei ori de atunci. Fără îndoială, patrioţii romantici aveau în minte exemplul lui Napoleon imitat încă o dată în 1929, cînd, în drum spre Polonia natală, rămăşiţele generalului Bem, aduse tocmai de la Bagdad, au traversat cu pompă Budapesta.

Şirul evenimentelor impregnate cu o astfel de semnificaţie simbolică nu se opreşte aici. Următorul avea să fie reînmormîntarea lui László Rajk în 1956, la numai şapte ani după execuţia sa ca spion şi conspirator. Această concesie făcută de guvernul comunist (ceremonia a fost tolerată, nu organizată oficial), ca şi mulţimea participanţilor se pot explica prin contextul politic al de-stalinizării. Comentariul unui martor a reuşit să surprindă perfect ironia situaţiei în care fostul ministru de interne, un comunist dur, era onorat ca victimă a terorii: „Bietul Laci, dacă ar fi în viaţă, ne-ar fi împuşcat pe toţi!"[29]. Ziua aleasă – 6 Octombrie – era şi ea semnificativă, întrucît amintea de Martirii de la Arad, generalii Revoluţiei ungare care fuseseră spînzuraţi în 1849 la aceeaşi dată. Reacţia emoţională a fost atît de puternică încît, trei săptămîni mai tîrziu, populaţia din Budapesta a ieşit în stradă într-o altă mişcare revoluţionară.

Reprimarea acestei mişcări a creat noi martiri: cei care şi-au pierdut viaţa apărînd străzile şi casele capitalei maghiare de tancurile sovietice şi cei care au fost executaţi după nişte parodii de procese. Cea mai importantă victimă este

Imre Nagy. Îngropat alături de tovarăşii săi în Parcela 301, el a fost reabilitat în 1989, iar funeraliile sale din 16 iunie, cu o lună înaintea morţii lui Kádár, au marcat începutul post-comunismului[30]. Cu toate acestea, prin anii '60, datorită flexibilităţii ideologiei Partidului din Ungaria, fusese posibilă o altă reabilitare, percepută nu ca un afront la adresa regimului, ci ca un simbol al liberalizării. Pentru a introduce un element de consens într-un sistem care se dovedise pînă atunci extrem de coercitiv, Kádár a acceptat organizarea, pentru a doua oară, a funeraliilor „contelui roşu", Mihály Károlyi (1875-1955). Un aristocrat convertit la democraţie, Károlyi fusese prim-ministru al Ungariei la sfîrşitul epocii imperiale, şef de stat provizoriu al Primei Republici, apoi refugiat politic luînd drumul exilului; după înfrîngerea militară a ţării sale a fost ales preşedinte al celei de-a doua Republici. A fost apoi ambasador la Paris pînă cînd a demisionat, nemaivoind să colaboreze cu comuniştii; a murit la scurt timp după aceea, profund dezamăgit. Biografia lui, asemănătoare într-o anumită măsură cu cea a lui Kossuth, l-a recomandat drept un candidat acceptabil ca simbol al reconcilierii, deşi i s-ar fi putut imputa că, prin slăbiciune şi credulitate, i-a ajutat de două ori pe comunişti să ia puterea.

În cursul procesului de destrămare a ordinii politice şi ideologice, s-a închegat ideea reînhumării altor două personalităţi – ambele decedate în exil, în SUA – capabile să se bucure de recunoaştere unanimă. Unul era Béla Bartók (1881-1945), marele compozitor, cunoscut pentru opoziţia sa faţă de dreapta autoritară, care a emigrat în 1940. Celălalt era Oszkár Jászi (1875-1957), un radical burghez care credea cu tărie în ideea unei confederaţii danubiene şi care, refuzînd cu dîrzenie să se supună ofensivei albe, a plecat în 1919. Funeraliile lor nu au stîrnit un entuziasm deosebit: altele erau acum punctele asupra cărora se concentrau mîndria naţională şi curiozitatea populară.

Se ridică astfel întrebarea privind interesul puternic stîrnit de înmormîntarea de la Kenderes din septembrie 1993. Opinia publică fusese cumva pregătită pentru asta cînd, la 4 mai 1991, rămăşiţele cardinalului József Mindszenty au fost aduse din Austria la Esztergom, după 16 ani de la moartea lui. Însă adevăratul cîştigător al acestui tip de plebiscit postum a fost incontestabil Miklós Horthy (1868-1957). E de-ajuns o vizită la Muzeul de Istorie Militară din Budapesta pentru a vedea chipul luminat mereu de un zîmbet binevoitor al amiralului, fotografiile defilărilor sale triumfale călare pe un cal alb pe străzile unor oraşe din Slovacia şi din România, precum şi alte amintiri ale regenţei sale de 24 de ani. Veteranii care i-au primit rămăşiţele erau îmbrăcaţi în vechile uniforme, lucru care a jignit acea parte a populaţiei ungare care nu uitase de legile de discriminare rasială, de munca la săparea tranşeelor sau de trenurile ticsite cu deportaţi spre Auschwitz. O ceremonie de familie – aşa s-a spus – şi, într-adevăr, înmormîntarea a avut loc în cimitirul satului unde se născuse Horthy: asemeni lui Churchill la Bladon, sau lui de Gaulle la Colombey, un mare senior nu

acceptă niciodată un mormînt oferit de stat, chiar cînd acesta ar reprezenta un simbol al recunoştinţei naţionale, ci preferă să se odihnească în pămîntul natal, pe domeniul său ereditar. Nu este de mirare aşadar că ceremonia, transmisă şi de televiziune, a produs o participare masivă, fără solicitare formală din partea conducerii. Horthy s-a bucurat de o reală popularitate[31]. Şi-a atras simpatia prin întoarcerea în sfîrşit împotriva lui Hitler, moartea în exil şi, mai mult decît orice, prin lunga sa „damnatio memoriae" impusă, se pare, de către ruşi. Ultimul caz de re-îngropare a unui ungur faimos este acela al contelui István Bethlen. A murit în Uniunea Sovietică în 1946 sau 1947, o soartă tristă pentru bătrînul domn care fusese prim-ministru al ţării de două ori şi se dovedise un om politic capabil în multe împrejurări. Şi totuşi, înmormîntarea lui din 1994, o ultimă iniţiativă a guvernului Bokrós, nu a fost primită cu larg interes public. În timp ce, în fostele ţări din blocul comunist, forţele dreptei tradiţionale sînt relativ firave, mişcările naţionalist-extremiste, dispuse să împrumute idoli din dreapta şi din stînga, seamănă seminţele dezordinii.

România nu face nici ea excepţie. Regele Mihai, care trăieşte în Elveţia de la abdicarea sa forţată, a încercat în mai multe rînduri să se întoarcă în ţară. O singură dată i s-a permis, în aprilie 1992, şi atunci numai pentru trei zile: de Paşti, şi pentru un pelerinaj la mormîntul familiei sale de la Curtea-de-Argeş, însă numărul celor adunaţi la Bucureşti pentru a-l saluta după 45 de ani a întrecut toate aşteptările: au ieşit în stradă vreo 600 000 de oameni, mult mai mulţi decît în decembrie 1989. Întrucît există un segment al societăţii care nu se poate despărţi prea uşor de trecutul apropiat şi care vede în această alternativă la sistemul politic actual o ameninţare, presa de scandal a iniţiat imediat o campanie de defăimare la adresa regelui. Astfel, el este atacat între altele pentru arestarea dictatorului militar care antrenase ţara în războiul împotriva URSS. Frica de restaurarea monarhiei a întărit astfel alianţa dintre foştii comunişti şi ultra-naţionalişti, pe baza unui adevărat cult pentru Antonescu. Răposatul mareşal este apreciat pentru campania română în Est, care a costat ţara extrem de scump; este considerat martir naţional (pentru că a fost executat în 1946, după un proces în care, în mod inevitabil, justiţia a fost influenţată de politică), este chiar lăudat pentru că i-a cruţat pe evrei, o afirmaţie contra căreia s-au pronunţat ultimul rabin-şef, dar şi cîţiva istorici de altă origine decît evreiască[32]. S-a cerut oficial anularea condamnării sale ca criminal de război (fără nici un efect pînă în prezent), s-au realizat şi filme în apărarea memoriei sale, i s-a ridicat şi un monument, deşi mormîntul său anonim a rămas neatins. Parlamentul României, cu imparţialitate, a omagiat, cu diferite ocazii, victimele evreieşti ale pogromului din 1941, personalităţi ale vieţii politice şi culturale a căror ucidere a fost tolerată de Antonescu, şi pe Antonescu însuşi.

Auzim mai puţin, totuşi, despre celălalt conducător fascist, Corneliu Zelea Codreanu, fondatorul Gărzii de Fier, care a fost ucis în 1938, la puţin timp după acordul de la München, dar care, doi ani mai tîrziu, era preaslăvit ca un martir

cînd adepţii săi au ajuns la putere: re-îngroparea lui a căpătat astfel o semnificaţie extraordinară. Garda de Fier agrea astfel de demonstraţii; în 1937, a organizat chiar o ceremonie extrem de impresionantă la aducerea din Spania a trupurilor a doi voluntari care luptaseră în Războiul Civil în tabăra lui Franco. Se mai pot invoca două alte precedente. În toamna anului 1916, cînd armata română, înfrîntă de contra-ofensiva germană şi austro-ungară, a părăsit Muntenia pentru a se retrage în Moldova, craniul lui Mihai Viteazul a fost mutat de la Mănăstirea Dealu, unde fusese păstrat cu sfinţenie, la Iaşi, apoi la Herson în Rusia, cît mai departe de orice tentativă de profanare. În august 1920, numai la cîteva zile după ce un arheolog descoperise, la Curtea-de-Argeş, mormîntul datat în secolul al XIV-lea al unui principe neidentificat, probabil întemeietorul primului stat românesc, un alt eveniment era sărbătorit cu mare pompă: re-îngroparea relicvelor lui Mihai Viteazul, în prezenţa Regelui Ferdinand – un ritual care simboliza realizarea unităţii naţionale române.

O a doua solemnitate de acest fel a avut loc în momentul stabilirii relaţiilor diplomatice cu Uniunea Sovietică, în 1935. Ca un semn de bunăvoinţă, guvernul sovietic a trimis României sicriul domnitorului Dimitrie Cantemir (m. 1723), remarcabilă personalitate enciclopedică, dar om politic nefericit, care încercase în 1711 să elibereze Moldova de sub stăpînirea otomană cu ajutorul lui Petru cel Mare şi care şi-a petrecut restul vieţii la curtea ţarului scriind opere istorice. Rămăşiţele lui Cantemir au fost primite în cadru oficial de o delegaţie formată din personalităţi politice şi academice, pentru înmormîntarea la Mitropolia din Iaşi.

Organizarea unei ceremonii comemorative pentru Nicolae Titulescu a fost ideea actualei puteri din România. Rămăşiţele lui au fost transferate din sudul Franţei, unde fostul preşedinte al Ligii Naţiunilor murise în 1941. Dorinţa lui fusese să fie înmormîntat la Braşov, deşi nu a avut prea multe legături cu oraşul respectiv – el îl considera centru sentimental şi geometric al României Mari. Numele lui Titulescu, în calitate de ministru al afacerilor externe, era asociat cu Antanta Balcanică a anilor '30 şi cu îmbunătăţirea relaţiilor diplomatice cu Uniunea Sovietică, pe cînd în privinţa politicii interne, acest francofil declarat nu putea decît să combată tendinţele pro-germane ale Gărzii de Fier. Problema e că astăzi strategia lui pare depăşită, iar exerciţiile de admiraţie ale istoricilor comunişti au epuizat orice urmă de sentiment real pentru memoria lui. Trecînd chiar peste opoziţia familiei, care apelase la justiţia franceză, reînhumarea lui a fost o formalitate rece, însă nu a putut descuraja şi alte iniţiative similare.

În orice caz, nu se poate edifica o nouă mitologie, cu evaluări istorice şi morale implicite, fără a elimina o imagine anterioară rivală[33]. Eroul Necunoscut, al cărui monument a fost dezvelit la Bucureşti în 1923, a fost mutat în altă parte în 1959, cînd s-a construit Mausoleul Conducătorilor Comunişti. În 1965, era îngropat acolo Gheorghiu-Dej, prim-secretar al partidului. Cu toate acestea, el a fost evacuat de acolo în 1992, cedînd locul Eroului Necunoscut, iar în prezent mormîntul lui se află într-un cimitir militar, sub o simplă cruce de lemn.

Coaliţia guvernamentală a făcut tot posibilul pentru a cîştiga sprijinul elementelor care caută să menţină un stat centralizat, autoritar. Astfel se explică exagerările absurde din propaganda naţionalistă promovată atît de armată cît şi de biserică. Cel mai recent exemplu îl reprezintă afirmaţia apărută în presă la 29 martie 1995 conform căreia vedenia capului lui Mihai Viteazul, cu tot cu acea cuşmă de blană, apăruse în racla de bronz în care el fusese păstrat timp de cîţiva ani, înaintea primului război mondial.

Concluzia care se impune este aceea că un nou tip de necromanţie pare a-şi căuta locul. Predicţiile noastre cu privitoare la viitor depind considerabil de reacţia maselor la unul sau altul din aceste ilustre trupuri lipsite de viaţă. În lucrarea intitulată *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte*, Marx semnala faptul că revoluţionarii, fie că era vorba despre Cromwell sau despre Revoluţia franceză, s-au inspirat întotdeauna din exemplele oferite de trecut: din profeţii Vechiului Testament sau din modelele greceşti şi romane de virtute civică. Nu i-a fost dat să vadă cu cîtă obstinaţie s-au folosit Lenin şi Troţki de precedentele Revoluţiei franceze drept justificări ale propriei lor politici. Astăzi, el ar susţine evident că promovarea alternativă a unor modele istorice – obiectiv final al unor astfel de funeralii naţionale – poate demonstra cît de dezorientaţi sîntem încă. Sub o formă sau alta, toate ţările Europei Centrale şi de Est invocă un anumit trecut. Un trecut de ieri sau de alaltăieri, în care fiecare facţiune aduce în scenă proprii săi eroi şi martiri, oferiţi cu generozitate de o istorie atît de nemiloasă. Ocaziile de afirmare a identităţii naţionale sînt binevenite ori de cîte ori sînt posibile. Funeraliile reprezintă excelente oportunităţi de deşteptare a sentimentelor patriotice şi de limpezire a conştiinţei tuturor, conflictele din trecut fiind lăsate deoparte. Vorba ungurilor: „cel mai bine ştim să înmormîntăm!".

Poate că, în finalul acestei dezbateri[34], ar trebui să ne aducem aminte de înţelepciunea unei vechi tradiţii evreieşti, potrivit căreia, cînd un mort era adus la cimitir, înainte de a i se intona rugăciunea „Kadish", ceilalţi tovarăşi de sinagogă îi strigau la ureche: „Cutare, fiu al lui Cutare, află că eşti mort!".

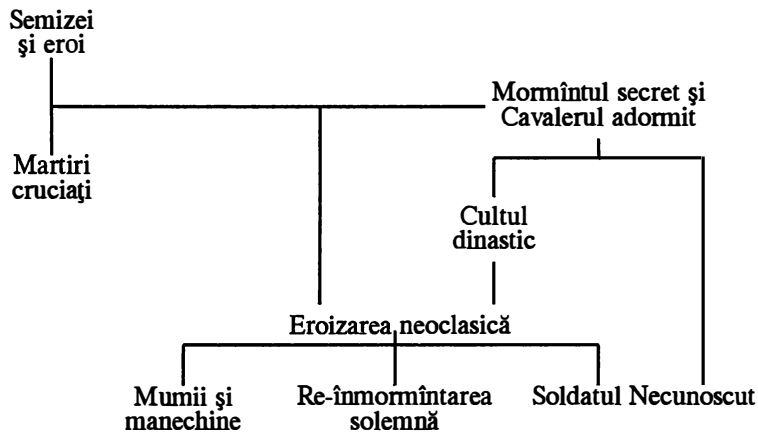

Note

1. Cu excepţia cîtorva cuvinte, nu apare nimic relevant pentru tema noastră în lucrarea clasică a lui Philippe Ariès, *L'Homme devant la mort*, Paris, 1977, p. 212. Oadată cu textul nostru s-a publicat eseul lui István Rév, „Parallel Autopsies", în *Representations*, 49, 1995, pp. 15-39. Vezi şi, mai recent, Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies*, Columbia University Press, New York, 1999.
2. Vezi Eric Hobsbawm şi Terence Ranger (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983, *passim*.
3. Bernard C. Dietrich, *Tradition in Greek Religion*, Berlin – New York, 1986, pp. 91-93 : „Istoria cultului eroului în Grecia nu este bine înţeleasă".
4. În studiul său amplu din W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Hildesheim – Zürich – New York, 1993, col. 2516-2554, F. Deneken menţionează un exemplu anterior, în 654 î.H., la Klazomenai, pe coasta nordică a Greciei.
5. Situaţie minunat analizată de Nicole Loraux, *L'invention d'Athènes*, Paris-Haga, 1981.
6. *Odo of Deuil, De profectione Ludovici VII in Orientem. The Journey of Louis VII to the East*, ediţie cu traducere în engleză, de Virginia Gingerick Berry, New York, 1948.
7. *Cf.* E.H. Kantorowicz, „«Pro patria mori» in Medieval Political Thought", *American Historical Review*, LV I, 3, 1951, pp. 272-492, şi Gaines Post, „Two Notes on Nationalism in the Middle Ages", *Traditio*, 9, 1953, pp. 281-320.
8. Fără îndoială, referinţa de bază ar fi Burckhardt. Pentru un studiu pertinent, vezi H. Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton, 1996, pp. 412-430. De asemenea, A. Momigliano, „Polybius' Reappearance in Western Europe", *Entretiens sur l'antiquité classique*, XX, Geneva, pp. 347-372.
9. Adolfo Venturi, *Storia dell'arte italiana*, VIII, 1, Milano, 1923, p. 172 f.
10. Colette Beaune, „Les sanctuaires royaux", din Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, II, *La Nation*, Paris, 1986, pp. 63-69. Vezi, de acelaşi autor, *La nation France*, Paris, 1991.
11. Mă refer evident la Sigismund Báthory, care trăise mulţi ani de domiciliu forţat în castelul Libochovice. Bisericuţa Sf. Gheorghe de lîngă Hrad, la Praga, este un exemplu de necropolă dinastică din Evul Mediu timpuriu ; aici, arheologii au descoperit mormintele primilor reprezentanţi ai dinastiei Przemyslizilor.
12. Deşi D.M. Pippidi, *Studii de istorie şi epigrafie*, Bucureşti, 1989, nu este de acord cu interpretarea lui Henri Grégoire. Vezi *Heimskringla, the Norse King Sagas by Snorri Sturlason*, trad. de Samuel Laing, Londra, 1930, p. 15.
13. Yves-Marie Bercé, *Le roi caché*, Paris, 1990 ; Lucette Valensi, *Fables de la mémoire. La glorieuse bataille des trois rois*, Paris, 1993. Îi sînt recunoscător lui Patrick Quiller pentru cărţile pe care mi le-a împrumutat mai ales că pe această temă unica sursă a bibliografiei mele era biblioteca de la Collegium Budapest. Vezi Diogo Ramada Curto, „O Bastiao ! O Bastiao (Actos politicos e modalidades de coença 1578-1603)" şi Helena Barbas, „Sebastianismo e mito imperial em Almeida Garrett", in Yvette Kace Centeno (red.), *Portugal : mitos revisidados*, Lisabona, 1994, pp. 139-223.
14. *Apud* N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1966. Credinţele populare în reînvierea lui Constantin, ultimul împărat bizantin, sînt menţionate în romanul lui Nikos Kazantzakis, *Căpitan Mihalis*, subiectul acestuia fiind marea răscoală din Creta din 1869.
15. Mona Ozouf, „Le Panthéon", in P. Nora, *op. cit.*, I, *La République*, Paris, 1984, pp. 139-166. În două numere din aceeaşi lună, la 4 şi 21 aprilie 1995, *Le Monde* a publicat articole referitoare la istoria acestui monument naţional.

16. Grecii din Asia Mică au dus moaştele Sf. Nicolae de la Myra la Bari, în sudul Italiei, în 1087, pentru a le salva de musulmani.
17. Jean Tulard, „Le retour des cendres", in P. Nora, *op. cit.*, II, 3, *La Nation*, Paris, 1986, pp. 81-110.
18. În România, „Nu ne uitaţi" era titlul unei poezii scrise de istoricul şi omul politic Nicolae Iorga, textul fiind ulterior adaptat pe muzică „pentru voce şi piano" de C. Jianu Dini.
19. Vezi Philippe Aries, *op. cit.*, pp. 66, 375, 543. Osuarul de la Douaumont construit în 1927-1932 a fost imitat la scurt timp de români printr-unul ridicat lîngă Cîmpulung, la Mateiaş. În timp ce Soldatul Necunoscut francez a fost îngropat sub Arcul de Triumf, Bucureştiul, deşi are propriul arc imitat după modelul francez la ieşirea spre nord din oraş, a găsit un alt loc pentru mormînt, devenit centrul unui parc.
20. Vezi Ralph E. Giesey, *Le roi ne meurt jamais*, Paris, 1987.
21. Alain Brossat, „Il culto di Lenin: il mausoleo e le statue", in *A Est, la memoria ritrovata*, Torino, 1991, pp. 77-105. Mulţumiri lui Alessandro Cavalli pentru amabilitatea de a-mi împrumuta această carte, pe care, altfel, aş fi ignorat-o.
22. Anders Aman, *Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era. An Aspect of Cold War History*, New York, 1992, pp. 211-213.
23. George Schöpflin, *Politics in Eastern Europe 1945-1992*, Oxford, 1993.
24. Sonia Combe, „RDT. Le commemorazioni per superare il passato nazista", in *A Est, la memoria ritrovata*, p. 126.
25. John Wheeler-Bennett, *Friends, Enemies and Sovereigns*, Londra, 1950.
26. Părintele Kolbe a fost canonizat în 1982 de Papa Ioan Paul al II-lea.
27. Vezi Thomas A. Emmert, „Kosovo: Development and Impact of a National Ethic", in *Nation and Ideology: Essays in honor of Wayne S. Vucinich*, vol. editat de Ivo Banac, John G. Ackerman şi Roman Szporluk, Boulder East European Monographs, New York, 1981, pp. 61-86. Vezi şi Bojislav Djurić, *Kosovski boj u srpskoj knji evnosti*, Belgrad, 1990 şi Dejan Medaković, *Kosovski boj u likovnim umetnostima*, Belgrad, 1990.
28. Cărţile lui Stanko Guldescu, altfel bine documentate, *History of Medieval Croatia* (Haga, 1964) şi *The Croatian-Slavonian Kingdom, 1526-1792* (Haga, 1970) încearcă – fără succes – să arate că o identitate administrativă şi culturală distinctă ar putea deveni echivalentul statului.
29. Deţin anecdota de la domnul Pál Réz, care mi-a îngăduit să o folosesc aici. Vezi şi G. Schöpflin, *op.cit.*, p. 125.
30. Susan Greenberg, „I funerali nazionali di Imre Nagy", in *A Est, la memoria ritrovata*, pp. 49-74. Vezi şi interviurile cu Lázló Rajk Jr. şi György Jovánovics in *Budapest Negyed*; vol. 2, 1994, nr. 1, pp. 187-218.
31. Fapt acceptat de István Deak, în articolul său din Hans Rogger şi Eugen Weber (ed.), *The European Right. A Historical Profile*, Berkeley şi Los Angeles, 1965, p. 374.
32. Bibliografia referitoare la această dispută îl favorizează îndeosebi pe Antonescu: Gh. Buzatu, *Mareşalul Antonescu în faţa istoriei*, 2 vol. Iaşi, 1990; idem, *România cu şi fără Antonescu*, Iaşi, 1991; George Magherescu, *Adevărul despre mareşalul Antonescu*, 2 vol., Bucureşti, 1991; Serafim Duicu (ed.), *Ion Antonescu şi Garda de Fier*, Tîrgu-Mureş, 1991; Florin Constantiniu, Vasile Arimia, Ion Ardeleanu, Ştefan Lache (ed.), *Antonescu – Hitler. Corespondenţă şi întîlniri inedite, 1940-1944*, 2 vol., Bucureşti, 1991; Ion Şuţa, *România la cumpăna istoriei*, Bucureşti, 1991; Gheorghe Barbu, *Memorial Antonescu. Al treilea om al Axei*, Iaşi, 1992; I. Ardeleanu, V. Arimia (ed.), *Secretele guvernării*, Bucureşti, 1992; Iosif C. Drăgan, *Istoria românilor*, Bucureşti, 1993; Mircea Agapie, Jipa Rotaru (ed.), *Ion Antonescu, cariera militară,*

scrisori inedite, Bucureşti, 1993; Mihai Pelin (ed.), *Mareşalul Ion Antonescu, epistolarul infernului*, Bucureşti, 1993. Punctul de vedere contrar se găseşte la Eduard Mezincescu, *Mareşalul Antonescu şi catastrofa României*, Bucureşti, 1993 şi în articolele noastre din săptămînalul bucureştean *22* (28 februarie - 5 martie 1992; 12-18 iulie 1992; 7-13 ian. 1993), unele fiind reproduse chiar în acest volum, pp. 227-244.

33. Gyorgy Szücs, „Not to Praise, but to Bury. The Budapest Sculpture Park", *The Hungarian Quarterly*, 35, 1994 toamna, pp. 100-107.
34. Cînd mă pregăteam să închei acest studiu, Urs Altermatt mi-a atras atenţia asupra unui articol intitulat „Drei Graber eines Königs" publicat în *Neue Zürcher Zeitung*, 100, 2 mai 1995, în care Heinrich Schlange-Schöningen abordează tradiţiile şi izvoarele referitoare la mormîntul lui Alexandru cel Mare. Cîteva dintre informaţiile aduse de el ne sînt utile şi nouă. Trupul mumificat al lui Alexandru a fost îngropat la Babilon în 323, transportat la Memphis şi apoi la Alexandria. Augustus, Caligula, Traian, Septimius Severus şi Caracalla au avut privilegiul de a-l vedea şi omagia. La fel, Otto al III-lea şi Frederic I au deschis mormîntul din Capela palatină de la Aachen pentru a se uita la rămăşiţele lui Carol cel Mare. Dacă în primul caz era vorba despre o atracţie curioasă pentru vizitatorii de prim rang, cel de-al doilea se poate explica deja prin idolatrie, întrucît Carol fusese canonizat în 1165. În ce-l priveşte pe împăratul Otto, preocuparea sa pentru moaşte a fost inspirată atît de interesul istoric, cît şi de ambiţia personală de a căuta să-şi întreacă ilustrul predecesor.

Istorie închisă sau deschisă?*

Iluzia unei „vîrste de aur" pe care o proiectăm într-un viitor cu totul nou, cînd nu o identificăm grăbit chiar cu epoca noastră, a fost, pînă într-o vreme relativ apropiată, propusă în varianta revenirii ciclice a trecutului modelat după tiparul aspiraţiilor frustrate ale societăţii. Această veşnică întoarcere era revoluţia.

Înainte de a deveni un cuvînt-cheie din vocabularul politic, „revoluţia" a fost un termen utilizat în alte două cîmpuri semantice diferite: limbajul istoricului l-a moştenit de la astronomia medievală. În sistemul geocentric, prin „revoluţiile" astrelor se înţelegea mişcarea de rotaţie pe care ele o descriu în jurul pămîntului. Sensul mişcării – nu şi al cuvîntului – s-a schimbat la o dată precisă: în 1543. Opera fundamentală a lui Copernic se cheamă *De revolutionibus orbium coelestium*. Paradoxal, noţiunea de revoluţie are o implicaţie regresivă, sugerată de etimologie. E, de altfel, un cuvînt fără trecut clasic: apare abia în latina autorilor creştini din secolele al IV-lea – al V-lea.

Tema în jurul căreia grupăm astăzi cîteva informaţii şi reflecţii este, în ultima instanţă, *o problemă a cercului şi a liniei drepte*. Tranziţia de la concepţia ciclică a istoriei la aceea a timpului colectiv progresiv nu s-a făcut decît prin reutilizarea ideii de revoluţie[1]. Mutaţia s-a petrecut datorită coabitării îndelungate a celor două interpretări ale temporalităţii: timpul vectorial al evidenţei psihologice şi al eshatologiei creştine, alături de timpul circular al naturii şi al gîndirii păgîne antice[2].

Cînd au analizat diferitele regimuri politice, atît Platon cît şi Aristotel le-au prezentat într-o succesiune dinamică, fiecare formă de organizare a statului cuprinzînd în alcătuirea ei cauzele propriei destrămări şi ale dezvoltării formei ce o va înlocui. Pe urmele lor, Polibiu, pentru a integra cuceririle Romei din secolul al II-lea într-o adevărată istorie universală, invocă şi el „rotaţia constituţiilor, legea naturală prin care formele politice se transformă, decad şi ajung iarăşi la punctul de plecare" (*Istorii*, VI, 9)[3].

Între războaiele punice şi Revoluţia franceză depărtarea pare foarte mare. Polibiu fiind redescoperit în Florenţa Renaşterii de admiratori ai modelului militar roman şi ai instituţiilor republicane, Machiavelli e cel dintîi care-i recunoaşte importanţa ca gînditor politic. Autoritatea lui va creşte mereu în secolele XVII-XVIII[4]. Însuşi acest exemplu de recitire a istoriografilor antici în

---

* *Secolul 20*, 331-332-333, pp. 96-100.

lumina actualităţii este semnificativ pentru succesul ideii unei irezistibile mobilităţi care produce un număr infinit de repetiţii în cercul închis al veşniciei. Dacă morfologia politică e limitată şi repetabilă, însăşi istoria nu mai aduce nimic nou şi ireversibil. Dincolo de înregistrarea scrupuloasă a faptelor memorabile printre cele efemere, istoria se anulează pe sine, *sub specie aeternitatis*. Omului prizonier al timpului, înregistrarea particularului îi îngăduie doar să localizeze propria-i poziţie într-un prezent fluid, aşa cum vechii navigatori, cu ajutorul unor instrumente simple şi ingenioase, se orientau faţă de stelele aparent imobile.

Fatalismul pe care-l inspiră această concepţie îşi găseşte ecou în versurile lui Dante: „Poscia che le cittadi termine hanno,/ Le vostre cose tutte hanno lor morte" (*Paradisul*, XVI, 76-79). Aceeaşi concepţie a fost însă interpretată diferit de un alt florentin, celebru printre aceia cărora conştiinţa de a trăi momente de criză politică sau spirituală le-a dat îndemnul de a căuta cauzele declinului ori speranţa restaurării viitoare, pe care o aduce începutul fiecărui nou ciclu. „Sogliono le provincie, il più delle volte" – scrie Machiavelli – „nel variare che le fanno, dall'ordine venire al disordine, e poi di nuovo dal desordine all'ordine trapassare, perche, non essendo dalla natura conceduto alle mondane cose il fermarsi, come le arrivano alla loro ultima perfezione, non avendo più da salire, conviene che scendino, e similmente, scese che le sono, e per gli disordini all'ultima bassezza pervenute, di necessità non potendo più scendere, conviene che salghino" (*Istorie fiorentine*, V, 1). Acestor mişcări ascendente şi descendente, Machiavelli nu le dă încă decît numele de „alterazioni" sau „mutazioni" (*Discorsi*, III, 1, 7), alteori „rinnovazione" sau „ritiramento delle repubbliche verso il loro principio". Odată reunit principiul biologic al creşterii şi decăderii cu schema deterministă prin care formele constituţionale se succedă într-o înlănţuire inelară, termenul de *revoluţie* vine în minte firesc: orice transformare de regim politic se reduce la restabilirea unei situaţii cunoscute.

Dar aceasta înseamnă şi că e posibil un diagnostic sigur în vălmăşagul evenimentelor contemporane, întrucît, dintr-un material heteroclit, istoria plăsmuieşte totdeauna o pildă grăitoare la îndemîna cîrmuitorilor şi sfetnicilor lor din toate vremurile. În a doua jumătate a veacului al XVI-lea se formează o tradiţie istoriografică ce nu se va istovi înainte de a fi dat prin Cantemir o remarcabilă aplicare a ideii de „creştere şi decădere" în cazul Imperiului otoman. Perspectiva fusese inaugurată din 1588, printr-o carte intitulată *De la naissance, durée et cheute des Estats*. Autorul ei, René de Lucinge, n-are pînă acum decît o notorietate redusă şi locală[5]. Originar din Savoia, cultura lui e italo-franceză. În reflecţiile sale asupra ştiinţei politice, fundamentate pe argumente istorice – a scris şi un tratat *De la manière de lire l'histoire* (1614) –, se dezvăluie un martor excepţional de lucid al epocii: dovadă atenţia pe care o acordă factorilor tehnologici (busola şi artileria), precum şi interesul său faţă de fenomenul colonizării. Constatînd ca şi Aristotel că durata statelor depinde de cauze externe, interne şi

mixte, consideră esenţiale conflictele lăuntrice în procesul de descompunere a imperiilor. Nici aici, totuşi, cuvîntul ale cărui tribulaţii le urmărim nu se referă la o mişcare social-politică, ci-şi păstrează un înţeles mai general, de tranziţie: „les révolutions des dominations".

Alăturarea românilor de cugetători străini de anvergură europeană este cîteodată riscantă, ca atunci cînd Călinescu a presupus, puţin verosimil, că Zilot Românul ar parafraza în versuri Dicţionarul lui Bayle[6]. Dar filonul occidental se vădeşte neîndoielnic la Grigore Ureche, Miron Costin şi Constantin Cantacuzino, spiţă de istorici moralişti pe care o încununează Cantemir. Celui dintîi dintre ei, „împărăţia turcilor" îi apare ca un exemplu al stadiilor prin care trece obligatoriu un stat, cu excepţia ultimului; Ureche se interesează „în ce chip s-au început şi s-au înmulţitu şi s-au lăţitu la atîta mărire şi cinstire şi tărie", iar toate trei etapele sînt ilustrate de vicisitudinile Moldovei: „începătura şi adaosul, mai apoi şi scăderea care se vede că au venit în zilele noastre". Costin abordează aceeaşi temă a nestatorniciei cu un citat dintr-o sursă încă neidentificată („bine dzice un dascăl"), dar care ar putea fi chiar Machiavelli tradus în latineşte[7]. Sprijinit pe acest context care-i permitea să ridice la rangul de filosofie istorică propriile sale observaţii asupra decăderii Poloniei, el trage concluzia: „Aşea toate împărăţiile, cîndu prea se suie la mare tărie, neavîndu loc să mai suie, cad şi purced îndărăpt". Nu altceva sînt „stepenele" stolnicului Cantacuzino („urcare, stare şi pogorîre") decît un ecou al teoriei ciclice care furniza un scenariu raţional „mutărilor şi stricăciunilor", adică desfăşurării epice a faptelor istorice.

O istorie închisă pentru un univers închis: cultura ştiinţifică a secolului al XVII-lea îşi reprezintă spaţiul tot atît de limitat ca şi timpul. Pentru matematicianul Mersenne, prietenul lui Descartes, distanţa de la Pămînt la Soare este de 6 500 000 km, cifra corectă fiind de 148 de milioane km. Distanţa calculată de el între Pămînt şi stele echivalează cu 5 minute/lumină, în loc de 15 miliarde de ani/lumină, cît e apreciată astăzi[8]. Dacă vom compara cu imaginea lumii pe care românii o aveau în minte, nu se poate tăgădui un decalaj şi mai mare faţă de cosmologia modernă. „– Oare departe-i ceriul de pămînt?" Întrebarea se găseşte într-o scriere bizantină din veacul al XIV-lea, tradusă la noi din slavoneşte în vremea lui Mihai Viteazul[9]. Răspunsul dat foloseşte palma ca unitate de măsură şi rezultatul reprezintă doar 350 km. De altfel, pe cînd heliocentrismul se impusese, iar cosmonautul Cyrano de Bergerac descria călătoriile sale în „imperiile Lunii şi ale Soarelui", memoria culturală românească reţine un model cosmic milenar. Universul fiind stratificat, în centrul acestui „sandwich" este Pămîntul susţinut de trei balene, „peştii stau pre apă, apa stă pe piiatră, piiatra stă pre foc, focul stă pre un copaci cu 4 crăngi". Dintre cărturarii români contemporani cu Newton, cîţi consultau, ca stolnicul Cantacuzino, atlase olandeze şi cîţi mai puneau preţ pe asemenea reminiscenţe din literatura apocrifă a primelor secole creştine? Ultima copie manuscrisă a *Întrebărilor şi răspunsurilor* datează din 1827.

Întorcîndu-ne în Occident, dilatarea spaţiului şi timpului conduce la treptata asimilare a unei concepţii istorice liniare, permanent ascendente. O anumită idee de progres stă ascunsă şi în mitul ciclic, a cărui ambiguitate este constantă. El poate fi expresia unui pesimism fatalist, dar şi a unei insatisfacţii radicale, care respinge prezentul cu o forţă sporită de convingerea că trecutul glorios se va întoarce. Obiectul cercetării lui Cantemir din *Hronic*, „poporul românesc", nu-i altul decît în opera lui Montesquieu, „la grandeur et la décadence des Romains", cu deosebirea că pentru învăţatul nostru decăderea constituie o fază obligatorie în trecerea spre acea nouă înălţare la care rîvnea. Dar ascensiunea continuă este proiecţia ideală a unui optimism triumfător sau a aceleiaşi tensiuni care are nevoie de încredere? Către sfîrşitul secolului al XVIII-lea, istoria rămîne închisă, însă tunelul ei uneşte în linie dreaptă Geneza şi Parousia.

Demonstraţia cea mai caracteristică a acestui sistem o face Bossuet în 1681. Cine studiază faimosul *Discours sur l'histoire universelle* are prilejul să găsească, alături de interpretarea principală, providenţialistă, explicaţii în spirit cartezian ale cauzelor naturale şi umane: „Les révolutions des empires" – expresie reluată mai tîrziu de Volney[10] – „sont réglées par la Providence et servent à humilier les princes". În ordinea superioară, divină, pătrund insidios iniţiative accidentale, şi ele sînt produsul condiţiilor politice ale căror conexiuni reclamă investigarea trecutului mai apropiat sau mai depărtat. Mişcările violente care frîng echilibrul social şi politic, confundat cu monarhia absolutistă, se numesc „troubles", „séditions" sau „révoltes". Termenul de „révolution", o metaforă pentru cotiturile hotărîtoare ale destinului colectiv, nu s-a înstăpînit încă pe o zonă de aplicare bine definită. Cel mult, cînd Bossuet distinge „la révolution générale", care semnifică însăşi mişcarea necontenită a vieţii istorice, de „les révolutions particulières", în care cursul ei se fragmentează, el lasă să se întrevadă că e vorba de efectul balansării între două excese: al dorinţei de libertate şi al tiraniei[11].

Ajungem astfel, după un lung înconjur, la emergenţa conceptului social-politic. Prima mare istorie a unei revoluţii, scrisă de lordul Clarendon, se intitulează doar *History of the Rebellion and Civil War*. Evenimentele din 1688 reprezintă, după declaraţia unui participant activ la ele, episcopul Burnet, „an extraordinary and unheard revolution", ceea ce n-are decît sensul de cataclism. Introducerea celuilalt sens, în istoriografia acestei perioade, se datoreşte operelor minore, produse în serie, a căror afluenţă se leagă de explozia informaţiei de actualitate. Între istorie şi jurnalism, un gen nou îşi face drum, istoria contemporană. În loc să fie un instrument al propagandei oficiale, ca gazeta, este, sistematic şi aproape făţiş, o formă de opoziţie, chiar dacă, din prudenţă, preferă subiectele exotice. Acest tip de lucrări, compilate la repezeală, care pretindeau a oferi cititorilor reportaje de pe toate cîmpurile de luptă, fie că era vorba de mişcări de eliberare socială sau naţională, au început să se recomande ca istorii ale revoluţiilor.

Originile genului sînt în Italia, unde se publică în 1645 *Le rivoluzioni di Catalogna*, în 1647 *Le rivoluzioni di Napoli*, în 1648 *Le rivoluzioni della città di Palermo*, despre trei revolte contra monarhiei spaniole[12]. În Franţa, succesul e asigurat de interesul opiniei publice faţă de rezistenţa engleză la absolutismul Stuarţilor, interes în care mai dăinuie amintirea Frondei. Iau naştere astfel *Histoire des révolutions d'Angleterre* (1693), între *Histoire des révolutions du Portugal* (1689) şi *Histoire des révolutions de Suède* (1695), ba chiar o *Histoire des révolutions de Siam*[13]. Din cauza înăspririi cenzurii, după revocarea Edictului din Nantes, această literatură se va refugia la editorii din Amsterdam sau Haga. Sub un titlu implicit polemic, conţinutul ei poate dezamăgi prin acumularea anecdotelor şi caracterul evenimenţial – dar se cristalizează în jurul instituţiilor, a căror natură este considerată reformabilă. De aceea, volumele acestea sînt purtătoarele înnoirii. Istoria fiecărei ţări se reduce la istoria revoluţiilor ei. Repetarea aceluiaşi titlu, an de an, nu indică obsesia, ci o creează[14]. *Histoire des troubles de Hongrie* apăruse în 1687, la reeditarea ei în 1732 schimbarea titlului, în *Histoire des révolutions de Hongrie*, revela un pas înainte, poate nu fără o intenţie subversivă.

Cuvîntul îşi începe cariera la care aspira de mult numai în momentul în care apare, pentru a denumi instituţii noi, un adjectiv („gouvernement révolutionnaire", „tribunal révolutionnaire"), folosit şi ca substantiv, din prescurtarea sintagmei „citoyen révolutionnaire".

Dar iată un exemplu de polisemie. La 12 ianuarie 1790, i se ia interogatoriul unuia dintre ucigaşii guvernatorului Bastiliei şi omul, întrebat „ce que luy accusé a fait dans les tems de la *révolution*", se dezvinovăţeşte („il a cru faire un acte patriotique et mériter une médaille en détruisant un monstre"). Adaugă chiar că s-a ferit să ducă acasă capul victimei, fiindcă s-a gîndit că „cela pourroit faire une *révolution* chez sa femme..."[15]. Evident, aici sensul de răscoală coexistă cu cel de tulburare, eventual psihologică.

În 1841, Poenaru, Aaron şi Hill în *Vocabularul* lor *franţezo-românesc*, după ce recapitulează toate sensurile anterioare, începînd cu cel astronomic, traduc: „schimbări repezi şi silnice ce se fac în cîrmuirea statelor". Funcţia metaforică se extinde şi la alt domeniu ştiinţific şi, neuitînd *Discours sur les révolutions du globe* al lui Cuvier, dicţionarul completează: „întîmplările cele fireşti care au schimbat faţa pămîntului".

Să ne oprim aici – cu convingerea că reperele pe care le-am fixat şi comparaţiile pe care le-am încercat rămîn un simplu fragment din istoria unei noţiuni care, neîncetat îmbogăţită, a influenţat mai mult gîndirea modernă decît conceptele înrudite de „renaştere" şi de „reformă". Fiindcă, sfărîmînd cercul istoriei tradiţionale, omul a dobîndit, în numai două secole, sentimentul că nici un viitor nu mai este inevitabil.

Note

1. Vernon F. Snow, „The Concept of Revolutions in Seventeenth-Century England", *The Historical Journal*, V, 2, 1962, pp. 167-174; Jean-Marie Goulemot, „Le mot Révolution et la formation du concept de révolution politique (fin du XVIIe siècle)", *Annales d'Histoire de la Révolution Française*, 190, octobre-décembre 1967, pp. 417-444.
2. Vezi Pierre Chaunu, *Histoire et décadence*, Paris, 1981, şi articolul lui Peter Burke, „Renaissance, Reformation, Revolution", în *Niedergang. Studien zu einem geschichtlichen Thema*, ed. Reinhart Koselleck şi Paul Widmer, Stuttgart, 1980, pp. 137-147.
3. *Ibid.*, pp. 41-58, studiul lui Frank W. Walbank, *The Ideea of Decline in Polybius*, dar vezi şi Paul Pédech, *La méthode historique de Polybe*, Paris, 1964, pp. 303 şi urm.
4. Arnaldo Momigliano, „Polybius' Reappearance in Western Europe", in *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Oxford, 1977, pp. 79-98; *idem*, „Polybius Between the English and the Turks", in *Sesto Contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, I, Roma, 1980, pp. 125-141.
5. Există o revistă, *Cahiers René de Lucinge*, şi o colecţie de texte, *Oeuvres de René de Lucinge, sieur des Allymes*, începînd din 1960, sub îngrijirea lui Alain Dufour. Cartea care ne interesează a fost tradusă în limbile italiană (Ferrara, 1590), engleză (Londra, 1606) şi latină (Frankfurt, 1609).
6. G. Călinescu, *Aproape de Elada*, ed. Geo Şerban, Bucureşti, 1985, p. 182.
7. Fragmentul citat: „Si qui sunt in superiore valetudinis gradu, dum in eodem permanere non possunt, cadunt in deterius" (M. Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, p. 125).
8. P. Chaunu, *op. cit.*, p. 99.
9. N. Iorga, „Cărţi şi scriitori români din veacurile XVII-XIX", *Analele Academiei Române*, mem. secţ. lit., s. II, t. XXIX, 1906, pp. 165-179; Al. Ciorănescu, „Întrebări şi răspunsuri", *Cercetări literare*, I, 1934, pp. 47-82.
10. În 1791, *Les Ruines ou Méditations sur les révolutions des empires.*
11. J.M. Goulemot, *Discours, histoire et révolutions*, Paris, 1975.
12. Autori: Luca Assarino, Alessandro Giraffi, Placido Reiva. Vezi Sergio Bertelli, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, Firenze, 1973, pp. 195-218, şi Vernon F. Snow, art. cit., p. 170, n. 18.
13. Despre iezuitul Pierre-Joseph d'Orléans (1641-1698), Voltaire afirma că este „le premier qui ait choisi dans l'histoire les révolutions pour son seul objet". Îi face concurenţă abatele de Vertot (1655-1730).
14. Alphonse Dupront, „D'une histoire des mentalités", *Revue Roumaine d'Histoire*, IX, 3, 1970, p. 395: „l'ensorcellement quasi magique de tous ces ouvrages, titrés soit *Histoire des révolutions d'Angleterre* ou *Histoire des révolutions des Pays-Bas*, soit *Révolutions romaines, Révolutions de Perse, Révolutions des Arabes*, nombreux surtout dans les bibliothèques nobles de la mi-siècle et où, lentement intoxiquante, la passion de la découverte historique et de la diversité du monde a en quelque sorte normalisé sinon le besoin, du moins le fait collectif de la Révolution".
15. J.J. Guiffrey, „Documents inédits sur la journée du 14 Juillet 1789", *Revue historique*, II, 1876, pp. 501-504 (interogatoriul bucătarului François-Félix Desnot, în vîrstă de 33 de ani, şomer de 6 luni).

Istorie şi morală *

În acest sfîrşit de secol răsare din nou întrebarea dacă istoria are un sens mai înalt decît condiţia noastră omenească sau dacă e numai o poveste sîngeroasă, cinică, iraţională, urzită din amintiri mincinoase.

Înainte chiar de a fi descoperit creştinismul, cei vechi au vrut să creadă că istoria oferă o lecţie de morală. Ideile lui Tucidide, Tacit şi Plutarh, a căror examinare ar cere alt cadru şi alt răgaz, n-au circulat numai printre contemporani, ci au parcurs un drum lung, fiind asimilate, încă din ucenicia lor, de dascălii de greacă şi latină. Oamenii s-au consolat pentru calamităţile pe care le îndurau cu gîndul că ele ascund o intenţie a Ziditorului sau că, cel puţin, exemplul greşelilor şi fărădelegilor pedepsite îi va îndrepta pe urmaşi. Aşadar, rostul istoricilor ar fi fost fie să descifreze un proiect labirintic căruia-i aparţineau ei înşişi împreună cu semenii lor vii şi morţi, uniţi printr-o solidaritate permanentă şi definitivă, fie să recunoască abaterile de la o ideală normă umană, încălcările rolului distribuit ierarhic pentru fiecare fiinţă morală. Instrumente ale unei voinţe supreme sau răspunzători pentru orice act al lor, oamenii trebuiau să cunoască trecutul ca să înţeleagă.

Speranţa de a înţelege nu i-a părăsit nici cînd au început să trateze drept iluzii atît credinţa într-o înţelepciune divină, cît şi convingerea, care a inspirat atîtea jertfe, că omul e perfectibil. De altfel, din amîndouă aceste atitudini a rămas cîte ceva în ereziile moderne. În loc să manifeste prezenţa lui Dumnezeu, istoria a fost concepută ca un mecanism care se autoreglează: de unde trufia de a precipita mersul societăţilor către un ţel care nu putea fi decît înainte şi mai sus. Un alt model uman a apărut, fără posibilitatea de a mai admite că în fiinţa morală îşi are loc păcatul. Noul model fiind numai virtuos, ipocrizia era obligatorie. Această parodie de creştinism s-a scufundat sub ochii noştri după o existenţă mai scurtă decît un veac. Va fi cunoscută în viitor ca o sectă printre altele care au vestit că vor stăpîni mileniile şi „comunist" nu va însemna mai mult decît arian, montanist sau mormon.

Ceea ce aceste imagini ale istoriei aveau în comun era că excludeau pluralismul. Sensul era unic: descendent de la vîrsta de aur la cea de fier, sau ascendent, de la Înviere la Sfîrşitul Vecilor adus de întoarcerea lui Hristos. Tot ascendentă, ca un *remake* al timpului creştin, concepţia evoluţionistă, de la

* *Lettre internationale*, primăvara 1993.

hoardele păroase de pe prima pagină a manualului pînă la civilizaţia multilateral dezvoltată care producea rachete şi ducea lipsă de lapte...

Între epoca marilor descoperiri geografice, care au atras atenţia că există mai multe viteze de dezvoltare a societăţilor omeneşti, şi secolul nostru, cel dintîi în care a devenit limpede că nici măcar o singură societate nu e pe deplin omogenă – fiindcă votul universal şi educaţia unică, obligatorie, rămîn fără noimă faţă de puternicele decalaje ale modernizării, cînd aceasta pătrunde în clase sociale diferite – s-a închegat ideea că istoria e multiplă.

Pe de altă parte, însăşi pretenţia istoricilor că studiile lor răspîndesc o lumină interioară la care ar trebui să rîvnească şi muritorii de rînd este zădărnicită de faptul că acestea sînt scrise pe baza temperamentului, prejudecăţilor şi participării autorilor lor la controversele contemporane. Poate că aici ar fi locul unei paranteze despre o problemă de conştiinţă a istoricului. Dacă este lucid, ca martor detaşat al propriei sale experienţe, el ajunge să distingă adevărul istoric de cel politic. Paradoxal, tocmai al doilea este neîndoielnic, iar primul provizoriu şi parţial. Nici eu, nici celălalt n-avem dreptul de a fixa definitiv adevărul istoric, căci a-l împietri înseamnă a-mi interzice să-l găsesc. Nu e vorba de adevărul faptelor, clare şi precise totdeauna, despre care, cînd eram mai tineri, mă sfădeam cu un prieten filosof fiindcă el, neîncrezător în erudiţie, se prefăcea speriat de taina incomprehensibilă a „infinitului mărunt". Dincolo de amănuntul de necontestat, cît de largă se deschide posibilitatea explicaţiilor şi interpretărilor! De aceea, dacă ajungem a reconstitui înlănţuirea cauzelor şi efectelor fără ipoteze care să ţină locul verigilor absente – deşi e foarte rar cazul –, totuşi rămîne negociabil eclerajul. Regizorul are dreptul să se joace cu lumina pe care o proiectează asupra unei scene ticsite de personaje, dintre care le alege după plac pe cele asupra cărora ţi-atrage privirea. Subiectivitatea limitează oare capacitatea de a găsi adevărul? Acest lucru s-ar putea spune mai degrabă despre obiectivitatea strictă, care nu-şi îngăduie să iasă din buchea documentului. O imagine ne urmăreşte demult: într-o fotografie de grup (să zicem, a unei clase la sfîrşitul şcolii), sînt invizibile legăturile dintre un membru al grupului şi altul: dragoste, prietenie, concurenţă, resentiment, de altfel valabile doar pentru o vreme. Nefiind cunoscute aceste relaţii, despre care chiar în acel moment majoritatea persoanelor fotografiate ştiau prea puţin, „documentul" e plat şi gol. Deci adevărul pe care-l propun este adevărul meu, numai al meu. Am datoria de a-l declara, fiind totuşi conştient de pericolul ca ceilalţi să-l creadă absolut şi unic. Despre trecut, spaţiu în acelaşi timp fictiv şi real, nu se poate vorbi cu aceeaşi certitudine raţională şi, totodată, pasionată pe care e firesc s-o avem faţă de prezent. Şi atunci, pe ce să se întemeieze concluziile morale de care are nevoie strategia educativă?

Îndată ce apare scopul pedagogic al istoriei, ni-e îngăduit să suspectăm acele abilităţi nerecomandabile care se cheamă, cu cei mai eleganţi termeni tehnici, *suggestio falsi* şi *suppressio veri*. Este ceea ce, cu brutalitate militară, îi declara

un general prusac cardinalului Mercier care, în Belgia ocupată de inamic în timpul primului război mondial, îl amenința cu judecata istoriei: „Istoria? Dar, părinte, o vom scrie noi!". Că n-a fost să fie așa ar fi un motiv de a crede într-o justiție imanentă, a cărei expresie este istoria cinstită. Trebuie adăugat însă că există și o istoriografie a învinșilor care întreține, decenii de-a rîndul, resentimentele vindicative, repetînd cu stăruință argumentele unei legitimități anacronice.

A venit războiul următor și, la încheierea lui, o jumătate de Europă, răsuflînd ușurată, a putut să proclame moralitatea istoriei, pe cînd cealaltă, jumătatea de răsărit, confiscată de o nouă dictatură învingătoare, a fost silită să înțeleagă diferit amestecul de justiție și silnicie care face istoria improprie pentru valorificări etice. Conștiința omenirii se confruntă de atunci cu două crime colective de proporții uriașe: holocaustul și represiunea exercitată de regimul comunist în țările est-europene care, ea însăși, n-a fost decît o extindere a condițiilor din Uniunea Sovietică. În vreme ce masacrele și deportările suferite de evrei au fost descoperite cu o reprobare unanimă, zguduind cugetul contemporanilor oriunde sînt împărtășite convențiile civilizației, drama obscură a celor care s-au născut și au murit fără libertate, sub teroarea delațiunii și în înjosirea minciunii zilnice, neavînd altă vină decît de a aparține spațiului hărăzit experienței comuniste, n-a emoționat pe spectatorii de dincolo de sîrma ghimpată. Fiindcă în această grădină zoologică gardienii nu se vedeau și animalele captive aveau aerul că sînt libere, deși cam bolnăvicioase.

De curînd a ieșit în sfîrșit la iveală adevărul despre execuțiile în masă de la Katyn. Semnăturile lui Stalin, Voroșilov, Molotov și Mikoian pe un raport al lui Beria au hotărît asasinarea a 26 000 de militari și civili care nu fuseseră niciodată cetățeni sovietici, chiar dacă a patra împărțire a Poloniei i-a aruncat în lagărele NKVD-ului după atacul mișelesc împotriva unei țări învinse. Despre această crîncenă faptă, unii au mințit cincizeci de ani, iar alții n-au avut voie să-i numească pe căläi. Katyn nu e decît un episod, oricît de cumplit, al tragediei est-europene, în care gropile comune nu se mai numără, nici mormintele anonime din jurul închisorilor.

Ar crede cineva că acum dreptatea îndelung așteptată s-a întors. Dar unei destabilizări incomplete i-a urmat o decomunizare superficială și ipocrită. O adevărată solidaritate națională nu se va forma atît timp cît o propovăduiesc caiafele cele mai împovărate de păcatele trecutului care au îmbrăcat o piele nouă. În interior, beneficiarii tuturor renegărilor îți rîd în nas dacă-ți mai aduci aminte ce făceau ieri și sînt amarnic jigniți de dezamăgirea ta. În exterior, o revistă americană pentru intelectuali subțiri deplînge severitatea măsurilor luate contra responsabililor și agenților vechiului regim: dacă securiștii au fost dați afară, înseamnă că e șomaj. Să vină Amnesty International să-i elibereze mai repede pe nenorociții care-și ispășesc ticăloșia și imbecilitatea! Sînt deținuți „pentru opiniile lor politice", aceleași cu care alții au fost acum aleși în Parlament, iar

cîte unul din ei mai are şi doctoratul. În confuzia generală dinăuntru şi dinafară, cei mai mulţi renunţă să mai deosebească între autentic şi fals, între rău şi bine, între victime şi persecutori, între Dumnezeu şi diavol. Şi atunci, cum să-ţi mai închipui că istoria are un sens moral?

Într-adevăr, conţinutul de reprezentări al moralei a variat după epoci. Etica lui Machiavelli nu e cea creştină, dar, chiar cînd el sugerează ideea că scopul scuză mijloacele, acest scop nu e unul josnic sau egoist. Gînditorul florentin s-a mărginit să arate că idealul moral şi comportarea politică sînt incompatibile, că smerenia sau dragostea de aproapele nostru nu sînt temeiurile cele mai trainice pe care se poate baza un stat. El nici n-a îndemnat pe oricine să facă politică, nici n-a tăgăduit valorile impunătoarei tradiţii morale pe care Evul Mediu creştin o moştenise de la Roma păgînă. Într-o lume aprig individualistă, care se închina rezultatelor, el a văzut nevoia de a controla şi a dirija ambiţiile, tocmai fiindcă nu-şi făcea iluzii despre natura umană. Dar ţelul ultim rămîne restabilirea unei societăţi pe care legile şi instituţiile ei să o apere împotriva unor duşmani care „n-au teamă de Dumnezeu şi încredere în oameni". Concepţia augustiniană, potrivit căreia omul imoral nu poate fi un bun cetăţean, întorsese pe dos afirmaţia lui Aristotel că „cetăţeanul bun poate să n-aibă toate virtuţile care l-ar face un om bun". De la Renaştere pînă astăzi, în toate epocile de dezintegrare morală, socială şi politică, a revenit stăruitor revendicarea ca omul să se ridice mai presus de sine şi să-şi găsească idealul în subordonarea individului în slujba unei cauze mai înalte. Spre deosebire de înaintaşii noştri, ştim acum că această nobilă aspiraţie deschide drumul totalitarismului şi sîntem preveniţi de primejdia ca istoria, devenită ritual patriotic, să încurajeze încadrarea unei întregi societăţi într-o normă inflexibilă.

Totuşi, omul nu trebuie lăsat să creadă că este un animal de pradă. O greşeală este de a atribui strămoşilor calităţi pe care nu le-au avut, alta de a le pune în seamă defecte al căror exemplu îl prezintă din belşug contemporanii noştri. Lecţia trecutului nu-i niciodată simplă. Judecarea predecesorilor necesită precauţii, fiindcă ei nu mai pot să se dezvinovăţească singuri. Exclamaţiile laudative, care lor nu le fac nici un rău, îi autorizează în schimb pe urmaşi să se considere infailibili şi eroici, prin simpla răsfrîngere a unei glorii în care aceştia n-au nici un merit. Să se ţină minte, însă, că onoarea unui popor este un capital al morţilor şi că celor vii nu le revine, odată cu datoria de a-l spori, decît uzufructul său. Onoarea nu se învaţă. Nici conştiinţa. Deci istoria nu poate oferi nemijlocit lecţii.

Încrederea în moralitatea istoriei, dacă nu este o convenţie oficială, poate izbucni în momente dureroase, în care oamenii caută un sprijin. „Cunoştinţa ei", a istoriei, „este o necesitate pentru conştiinţa umană", a mărturisit N. Iorga: „şi pentru chibzuirea împrejurărilor şi pentru tragerea concluziilor şi pentru îndemnuri şi pentru mîngîieri". Textul din care desprind această declaraţie se intitulează „Istoria, marea judecată, în sens moral, a statelor şi naţiunilor". Este

o prelegere adresată studenţilor la începutul ultimului său curs, în toamna anului 1940, sub impresia înfrîngerii Poloniei („desfiinţarea unui stat, cu sclăvirea unei naţiuni prietene, sclăvire pe care trebuie s-o dorim cu toţii trecătoare, pentru a se face dreptate acestei naţiuni"). În asemenea împrejurări, vechea formulă hegeliană, „die Weltgeschichte ist das Weltgericht", nu năzuieşte doar să măsoare valoarea fiecăreia din etapele dezvoltării istorice şi să-i cheme înaintea unui tribunal fără apel pe protagoniştii pe acest teren, ci exprimă şi acea neclintită credinţă în triumful final al dreptăţii şi libertăţii de care a fost însufleţit liberalismul european întreg. Istoricul român o absorbise prin influenţa lui Ranke, capitală în formaţia sa intelectuală, şi, ca om politic, n-a dezminţit niciodată sensibilitatea lui faţă de acest ideal. Dar secolul al XIX-lea a crezut că Ştiinţa (inclusiv ramurile ei de laborator, fizica, chimia) trebuie să aplice metodele sale nu numai naturii, spre a asigura progresul material, ci şi lumii sociale şi politice, în care ar instaura justiţia. Din această iluzie, împărtăşită pe vremuri de multe spirite alese, n-a mai rămas, în zilele noastre, nimic. De ce atunci vrem ca istoria să slujească dreptatea şi civilizaţia, asumîndu-şi şi un rol moralizator?

Studiul trecutului n-are nevoie de această îndreptăţire datorită căreia încetează de a mai fi o activitate spirituală dezinteresată. Întrebarea pe care o presimt este dacă nu e prea devreme pentru a pretinde aceleaşi criterii ştiinţei istorice de o parte şi de alta a fostei Cortine de Fier, dacă li se poate cere istoricilor, într-o societate profund traumatizată de coşmarul din care-şi revine cu greu, să adopte imparţialitatea senină pe care confraţii lor occidentali au învăţat-o la şcoală ca pe o regulă fundamentală a profesiunii. Răspund: numaidecît, da. Numai graţie acestei atitudini, pe care unii, puţini la număr, au păstrat-o cu demnitate şi nu fără risc, în anii „dictaturii proletariatului", breasla noastră nu s-a discreditat total. Regăsim astfel posibilitatea la care făceam aluzie mai devreme, de a separa adevărul istoric de cel politic. Diferenţa dintre ele nu este de esenţă, ci, mai cu seamă, de expresie. Nu de public, fiindcă e firesc ca, în afară de ce are de spus pentru specialişti, familiarizaţi cu detaliile aride pentru profani, istoricul să vină în întîmpinarea celor mulţi care cer să-şi găsească locul şi identitatea într-o explicaţie a cărei veridicitate o chezăşuieşte chiar prestigiul său de profesionist. Dacă-şi ia libertatea de a interveni în dezbaterea politică, istoricul se reazemă desigur pe concluzia cercetării sale nepărtinitoare, dar îi ascute tăişul, aplicînd-o cu o fermitate la care, ca om de ştiinţă, nu s-ar fi încumetat, poate. Cenzurînd cu asprime diletantismul invadator şi iresponsabil, el se va opune acelei coruperi a sentimentului istoric care este efectul demagogiei asupra ignoranţei.

În aceste condiţii, e greu de tăgăduit că istoria are totuşi rolul de a completa dezvoltarea morală pe care societatea urmăreşte s-o dea membrilor săi. Dacă nu antropomorfizează un popor, înzestrîndu-l cu trăsături de caracter pentru care doar indivizii pot fi elogiaţi sau blamaţi, dacă, oricînd se iveşte prilejul, cultivă sentimentul solidarităţii cu trecutul, şi nu numai cu acela al propriei comunităţi

naţionale, dacă-l eliberează sufleteşte pe om de apăsarea fatalităţii şi de frustrarea nimicniciei personale, sau îndeosebi dacă formează deprinderea unei judecăţi critice care se aplică prezentului pe baza experienţei, utilitatea morală a istoriei este incontestabilă. Prin urmare, învăţămintele ei nu constituie o doctrină, ci contribuie la o stare de spirit, la o dispoziţie intelectuală. Propunîndu-şi, în loc de a stabili legi, să evalueze răspunderi, istoria conduce astfel la un proces de conştiinţă. Numai astfel noima istoriei se întîlneşte undeva cu morala.

De la Kosovo la Sarajevo*

Cele ce urmează ar vrea să fie un comentariu al frazei unui mare istoric, Fernand Braudel: „Trecutul nu e niciodată trecut de tot, cîteodată prezentul e mai aproape de trecut decît de viitor".

Viitorul României depinde, ca întotdeauna, mai mult de ce se petrece dincolo de graniţele ei decît de evenimentele şi oamenii din interior. În această perspectivă, e firesc să ne atragă atenţia evoluţiile, pînă la un punct asemănătoare, din URSS şi Iugoslavia.

În momentul în care mişcările centrifuge au început să ameninţe grav unitatea iugoslavă, s-au mai auzit declaraţii că această situaţie confirmă împărţirea fostei Europe comuniste pe vechea linie de clivaj între teritorii otomane şi teritorii habsburgice. O variantă a aceleiaşi interpretări, de inspiraţie central-europeană, susţine că ar fi vorba de o fractură de-a lungul frontierei confesionale, între catolicism şi ortodoxie. Diferenţele economice, de netăgăduit, sînt explicate printr-o răsturnare a premiselor teoriei lui Max Weber despre originile religioase ale capitalismului: popoarele ortodoxe, cu o mentalitate preindustrială, ar opune toată forţa inerţiei lor progreselor unei economii capitaliste care a mai încercat odată să destabilizeze ordinea tradiţională. Acestor păreri controversate, care implică trecutul şi prezentul Balcanilor, li se adaugă, pentru a completa confuzia, diverse scenarii alarmante cu privire la viitor, aducînd cu ele cele mai rele amintiri de la începutul secolului nostru, alături de altele, mai recente, despre atrocităţile comise de un naţionalism croat exasperat şi agresiv sau despre războiul civil între *cetnici* şi *partizani*. Revin mai ales referirile la problema macedoneană, care a dat atîta bătaie de cap diplomaţilor, sau la soarta Bosniei şi Herţegovinei. N-a început primul război mondial la Sarajevo? Însuşi principiul statului naţional este pus în discuţie astăzi. Comunitatea europeană s-a pronunţat în favoarea unităţii iugoslave de teama ca dezmembrarea acestui stat să nu răspîndească instabilitatea şi să nu încurajeze alte separatisme, nu numai în Europa răsăriteană şi în Uniunea Sovietică, ci chiar în Irlanda de Nord, Corsica şi ţara Bascilor. Totuşi, dreptul la autodeterminare rămîne principiul pe care s-a întemeiat sistemul politic căruia, pentru a da numai două exemple, România îi

* Textul a fost prezentat la o „masă rotundă" organizată în februarie 1991 la Institutul de Studii Sud-Est Europene şi publicat în *Buletin. Sud-Estul şi contextul european*. I, 1994, pp. 17-26.

datorează îndeplinirea aspiraţiilor ei, iar Cehoslovacia chiar existenţa sa. Însăşi agregarea provinciilor istorice într-un singur stat numit din 1929 Iugoslavia a fost posibilă numai prin recunoaşterea internaţională a acestui drept.

Principalii protagonişti ai crizei sînt, pînă acum, trei grupuri naţionale: sîrbii, croaţii şi slovenii. Pe cînd cei dintîi, după catastrofa din 1389, au avut de îndurat stăpînirea otomană pînă în 1804, cînd începe războiul lor de independenţă, sau pînă în 1815 cînd Poarta i-a acordat lui Miloş Obrenovici autonomia Serbiei, istoria croaţilor şi a slovenilor se leagă de aceea a Austriei şi a Ungariei, sau de a Veneţiei, a cărei prezenţă pe coasta dalmată datează din secolul al XI-lea. Cu alte cuvinte, apartenenţa nord-vestului Iugoslaviei la Occident era fapt împlinit cu mult înainte ca impactul otoman să precipite coagularea Occidentului. Zagrebul e mai aproape de Ljubljana decît de Belgrad şi distanţa de la ele la Veneţia sau Graz e mai mică decît pînă la Sarajevo sau Ohrida.

Prăbuşirea Serbiei medievale n-a fost desigur numai rezultatul unei zile de bătălie, 28 iunie 1389. Moartea lui Ştefan Duşan în 1355 a dus la parcelarea statului său, ale cărui unitate şi omogenitate nu trebuie exagerate, în mici state sîrbeşti independente în Macedonia, Albania, Epir şi Tesalia. Conducătorii lor s-au bizantinizat rapid, înainte de a dispărea în 1371, în lupta de la Cernomen pe Mariţa, sau în anii următori. La Kosovo a fost nimicită coaliţia supravieţuitorilor, în frunte cu Lazăr, care domnea peste Serbia centrală şi de nord. Pînă în 1459, sîrbii au mai crezut că vor putea rezista în limitele strîmte ale autonomiei şi în schimbul tributului plătit de despoţii Ştefan Lazarević şi Gheorghe Branković, unchi şi nepot, al căror stat-tampon, redus în cele din urmă la Šumadija, regiunea de unde va porni răscoala eliberatoare, s-a lipit strîns de Dunăre. Belgradul apărat eroic în 1456 de Ioan de Hunedoara nu mai era o cetate sîrbească. Steagul care flutura deasupra sa şi care va rămîne înfipt acolo pînă în 1521 era al regelui Ungariei, Angevin, Luxemburg sau Jagellon.

În timp ce cucerirea turcească controlează văile Limului, Ibarului şi Moravei, drumurile care duc spre nord, muntele ale cărui trecători sînt în mîinile haiducilor temuţi de rarii călători, conserva în mănăstirile lui, pline de amintirea vechilor ctitori, şi în satele care-i ascultă cu nesaţ pe *guzlari* un spirit de revanşă topit în legende profetice şi în epopeea populară. Umbra marelui înger alb de la Sopočani veghează lîngă o piatră de mormînt care, cîndva, se va ridica, fiindcă şi popoarele învie. Iar poporul sîrb, care şi-a înălţat *kralii* în rînd cu sfinţii, cum o arată şi genealogia Nemanizilor zugrăvită în chip de arbore al lui Iesei, îşi aşteaptă ceasul. Un emisar al Habsburgilor, poposind la Mileševo, unde se găseau moaştele Sfîntului Sava înainte ca Sinan-paşa, în drum spre Călugăreni, să le ardă pe rug, a auzit de la călugări tălmăcirea profeţiilor lui Leon cel Înţelept, ca o chezăşie că sfîrşitul Imperiului otoman se apropie. Acesta e mediul din care a renăscut viaţa bisericească a sîrbilor în 1557, prin refacerea patriarhiei de la Peć, datorată totuşi unui ilustru renegat, devenit marele vizir Mehmed Sokolović.

Canonizarea cneazului Lazăr, pentru care există, alături de mărturiile sîrbeşti, şi una românească – chipul său zugrăvit la Curtea de Argeş, desigur pentru a sublinia legătura dintre Neagoe Basarab şi acest strămoş al soţiei sale, doamna Miliţa – a prilejuit o activitate literară intensă, în mare parte anonimă, începînd chiar din anii 1392-1393. Într-o predică a patriarhului Danilo al II-lea, citim: „Mai bine este a muri în luptă decît a-i întoarce neprietenului spatele nostru". Cuvinte cărora le răspunde ca un ecou – mijlocitor prin Alexăndria sîrbească – dîrza afirmaţie a lui Neagoe din *Învăţături*: „mai bună iaste moartea cu cinste decît viaţa cu amar şi cu ocară". În această etică militară, creştină şi naţională recunoaştem tainica putere purificatoare care întăreşte sufletele. Comentatorii din zilele noastre s-au străduit să găsească aici, în aspra morală a unei societăţi patriarhale, ţărăneşti, şi originile democraţiei sîrbeşti, cu năzuinţa către dreptate şi egalitate socială. E un demers intelectual de tip populist, conservator, care ne e familiar: N. Iorga, în *Evoluţia ideii de libertate*, a vrut şi el să arate că românii şi sîrbii, balcanicii în general, aparţin unui tipar antropologic pe care tradiţia formaţiunilor rurale libere, „Romaniile" şi „Sclaviniile", îl modelează în sensul instituţiilor democratice. Ceea ce pare a fi dezminţit de întreaga evoluţie socială şi politică a Europei moderne. Oricum ar sta lucrurile în această privinţă, imaginea unei istorii în care evenimentul central era o înfrîngere, Kosovo, dar totodată şi simbolul cel mai înalt al jertfei pentru libertate, a rămas un factor psihologic decisiv în dezvoltarea societăţii sîrbeşti.

Departe de a se limita la teritoriul pe care se născuseră, aceste idei au circulat şi s-au răspîndit odată cu masivul brasaj de populaţie care a urmat instalării dominaţiei otomane asupra Serbiei medievale. Fenomenul, căruia geograful Jovan Cvijić, unul din deschizătorii de drum ai studiilor sud-est europene, i-a consacrat o viaţă de studiu, ne interesează din două motive. În primul rînd, fiindcă mişcările denumite de Cvijić „metanastatice" au modificat complet harta etnică a Peninsulei, apoi fiindcă ele au atras şi ramuri ale „romanităţii balcanice" pe lîngă aceea de pe litoralul Dalmaţiei, pe vlahii din Serbia şi din Bosnia, ca şi pe timoceni.

Retragerea treptată spre nord a centrului statului sîrbesc, mutat succesiv de la Skoplje la Kruševac, reşedinţa cneazului Lazăr, lîngă confluenţa celor două Morave, şi în sfîrşit la Smederevo, pe malul Dunării, a produs deplasarea unei mase de populaţie din sud. Mai tîrziu, îndeosebi în ajunul tratatului de la Karlovitz, în ultimii ani ai veacului al XVII-lea, cu ocazia marelui exod (1691) condus de patriarhul Arsen al III-lea Crnojević, zeci de mii de familii au trecut Dunărea şi Sava stabilindu-se în Banat, Bačka, Srem şi Slavonia. Pe lîngă cauzele politice, între care determinantă a fost teama de represalii în momentul retragerii trupelor habsburgice, după o ofensivă antiotomană care ajunsese pînă la Niš, au existat şi cauze economice: foamete, epizootii, defrişări, tendinţa seculară a ciobanilor balcanici de a căuta păşuni întinse în largile „mesopotamii" din nord, dincolo de Sava şi de afluenţii ei, Una şi Kupa, ale căror văi formau un arhaic habitat vlah.

Ţinuturile-stup din care a pornit roirea au fost tocmai platourile stîncoase ale Muntenegrului şi Raškăi, de unde un „curent dinaric" s-a îndreptat către frontul Dunăre-Sava, de-a lungul cursului Drinei, Moravei şi Timokului, sau către Dalmaţia şi Istria. Prima direcţie se prelungeşte pînă în Croaţia, Slovenia sau chiar Moravia. Un curent „de la Kosovo" şi altul, paralel, care-şi avea punctul de plecare mult mai la sud, pe valea Vardarului, au colonizat Serbia nordică şi răsăriteană. În etapa emigrării transdanubiene, toate aceste ramuri converg pentru a forma populaţia Vojvodinei, înzestrată de Habsburgi cu privilegii care le recunosc profilul naţional distinct.

Prin forţa acestor împrejurări a dispărut blocul compact de populaţie românească ce se întindea atît la vest de Morava în regiunea care poartă pînă azi numele de Stari Vlah, cît şi la est, în zona Niš-Pirot-Sofia, dar s-a consolidat acelaşi element etnic pe malul drept al Dunării, acolo unde au apărut, ca bastioane ale rezistenţei antiotomane, două principate, Vidin şi Braničevo, cărora sprijinul din stînga fluviului le-a protejat scurta existenţă. Mişcările de populaţie au contribuit la asimilarea morală, amestecul dialectelor şi fuziunea grupurilor confesionale pe care se bazează una din tendinţele unificatoare, cea a Marii Serbii. Dar migraţiile au cedat în sud un teren pe care albanezii, în Kosovo, şi bulgarii, în Macedonia, s-au grăbit să-l ocupe.

Dintre celelalte provincii istorice care, înainte de a intra în componenţa statului iugoslav, au cunoscut experienţa dominaţiei otomane (dar în acest caz şi a celei austriece), Bosnia îşi afirmase separatismul încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, sub dinastia Kotromanić. În 1377, proclamarea lui Tvrtko I ca „rege al sîrbilor şi al Bosniei" poate fi interpretată nu numai ca dovadă a ambiţiei acestui conducător, ci şi ca o confirmare a continuităţii structurii statului sîrb după înfrîngerea de pe Mariţa. De altfel, în alianţă cu Lazăr, Tvrtko a cîştigat ultima victorie împotriva turcilor înainte de aceea de la Rovine: bătălia de la Pločnik din 1388. Extinzîndu-şi autoritatea asupra unei părţi a Croaţiei şi a oraşelor de pe ţărmul Adriaticii, cu excepţia Zarei şi a Ragusei, el a reuşit vremelnic să-şi constituie un stat independent, influenţat de civilizaţia Europei Centrale, dar care s-a fărîmiţat curînd şi a trebuit, din 1415, să plătească tribut sultanului. Aceeaşi situaţie de vasalitate faţă de Imperiul otoman a avut-o şi Herţegovina, „ducatul" sudic creat în 1448 de Stepan Vukčić Kosača prin desprinderea de Bosnia. În pofida încercărilor Ungariei şi Veneţiei de a se înstăpîni pe aceste teritorii, turcii au ieşit învingători, transformîndu-le în paşalîcuri succesiv în 1463 şi 1470. Este o regiune în care, după ce autorităţile otomane au aplicat politica de colonizare cu populaţia din Anatolia, a început un proces intens de islamizare, înlesnit, pare-se, de sensibilitatea locală la erezia dualistă, bogomilismul. Rezultatul: pe la 1700, trei sferturi din bosniaci erau musulmani, situaţie care le apăra individualitatea culturală atît faţă de catolicism, cît şi faţă de ortodoxie.

După informaţiile culese de un veac de Teodor Filipescu, o parte a populaţiei româneşti din Bosnia-Herţegovina era de origine macedo-română, pe cînd aşa-numiţii *caravlahi* erau descendenţii unui grup venit din nordul Dunării – şi unii şi alţii imigraţi în epoca stăpînirii otomane. Autorul presupune că vechii locuitori de caracter romanic ar fi pribegit spre nord după cucerire, asociindu-se exodului general.

Totuşi, deoarece în anii cînd a luat fiinţă sangiacul Herţegovinei se înregistrau acolo vreo 7000 de aşezări ale vlahilor, cărora li s-a acordat statutul privilegiat pe care l-au avut şi în alte regiuni, în schimbul serviciului militar, ipoteza deplasării este mai puţin probabilă. Fugarii creştini din Bosnia turcească se stabilesc în Dalmaţia în tot cursul secolului al XVI-lea, deci imigraţia a fost treptată şi cumulativă, dînd naştere acelei populaţii, bazată pe un substrat morlah, care e menţionată în documentele veneţiene sub numele de *„uscoci"*. Contemporanii comparau acest grup turbulent şi prădalnic, fără identitate etnică precisă, cu cazacii zaporojeni. „Comes Valachorum", în secolul al XIV-lea, era titulatura vice-banului care administra regiunea Knin, frecvent prezentată în recentele buletine de informaţii. Elementul sîrbesc, astăzi predominant, s-a substituit unei vechi populaţii pe care Ludovic de Anjou şi urmaşii săi la tronul Ungariei o cunoşteau ca „Valachi regni nostri Croatie". Situaţia plurietnică din Bosnia şi Herţegovina a devenit cu vremea atît de complexă încît, în 1968, s-a încercat organizarea unei republici islamice în cadrul Federaţiei, Comitetul Central din Sarajevo al Ligii Comuniştilor declarînd că „musulmanii sînt, cum a dovedit-o practica noastră socialistă, o naţiune aparte".

Mai la sud, Muntenegrul oferă un alt caz în care peripeţiile istorice au determinat închegarea unei conştiinţe naţionale care exagerează particularităţile în dauna trăsăturilor generale capabile de a contura o identitate colectivă. Consolidarea ca stat de sine stătător datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, principatul familiei Balšić cuprinzînd şi o parte a viitoarei Herţegovine şi nordul Albaniei. Această zonă, între Valona şi Durazzo, depindea economic de axul rutier care conducea spre Kotor şi Dubrovnik. În cîţiva ani, această formaţiune teritorială s-a fărîmiţat sub dubla presiune a turcilor şi a Veneţiei. Unificarea nucleelor independente, într-un sector în care se încrucişează influenţe lingvistice, religioase şi culturale din Grecia, din Occidentul latin şi de la slavii din sud, va fi realizată de stăpînirea otomană. Cînd, în 1421, s-a stins ultimul Balšić, după pierderea unora din oraşele de pe litoral, Ştefan Lazarević a încercat să recupereze Muntenegrul, care s-a apărat sub conducerea dinaştilor locali Crnojević. Decenii de-a rîndul, atîta timp cît au avut ajutorul militar al lui Skanderbeg şi al Veneţiei, muntenegrenii au rezistat invaziei turceşti. Introducerea tiparului, în 1494, la Cetinje, de unde tipograful Maçarie se va refugia în Ţara Românească, la curtea lui Radu cel Mare, are semnificaţia unui act de cultură excepţional, menit să întărească, într-o societate încă tribală, autoritatea morală a bisericii ortodoxe

care, din 1516, a preluat şi conducerea politică, în forma unui principat ecleziastic, pînă în 1851. Toate tentativele turcilor de a controla direct regiunea au fost zădărnicite. Războaiele veneto-otomane, apoi conflictele Porţii cu Austria şi Rusia în secolul al XVIII-lea au prilejuit revolte locale. Muntenegrenii se vor împotrivi cu înverşunare şi trupelor lui Napoleon, din solidaritate cu îndepărtatul lor aliat, ţarul. Această ramură a poporului sîrb a absorbit şi un flux de colonişti vlahi, originari din Herţegovina.

Cît priveşte Macedonia, republica de astăzi care poartă acest nume, deşi situată între aceleaşi graniţe cu Albania, Grecia, şi Bulgaria ca înainte de al doilea război mondial, nu se suprapune exact regiunii Vardarska din Iugoslavia regală, nordul fiind restituit Serbiei, pînă la vechea graniţă a Imperiului otoman din 1913. Spre est, e greu de delimitat Macedonia istorică de Tracia, linia ideală fiind mai degrabă valea Strumei, decît de-a lungul lanţului muntos: oricum, şi una şi alta aparţineau Turciei pînă la războaiele balcanice. Harta etnografică a lui Brailsford din 1906, mărturie a candorii unei epoci care nu descoperise încă limba „macedoneană", indică prezenţa masivă a elementului bulgăresc pînă în apropiere de Castoria, unde se învecinează cu două enclave turceşti în masa grecească ce începe de la Salonic şi Veria. Coexistenţa sîrbilor cu albanezii caracterizează văile superioare ale Vardarului şi Moravei, cu o zonă albaneză între Ohrida şi Bitolia. Slavii convertiţi la Islam apar răzleţi, vlahii, deşi mult mai numeroşi, sînt şi ei risipiţi, adesea asociaţi satelor bulgăreşti şi adoptînd ca limbă de cultură greaca. Sînt şi petece de populaţie turcă, dar numai pe malul răsăritean al Vardarului.

Această ţară de sate sărace, bîntuită de paludism, pe care observatorul britanic citat a vizitat-o la începutul emigraţiei în America, pe la 1900, înfăţişa de atunci un puternic contrast între prezent şi trecut. În împrejurimile Prizrenului şi Peĉului mai existau cel mult 5000 de gospodării sîrbeşti, faţă de un număr de 4-5 ori mai mare de familii albaneze. Cînd Ştefan Dušan domnea la Skoplje, era un împărat sîrb în mijlocul poporului sîrbesc. Călătorului care, în pragul veacului nostru, întreba cine a clădit fortăreaţa ale cărei ruine se oglindesc în lacul Ohrida, i se răspundea: „oamenii liberi, strămoşii noştri". – „Dar ce erau ei? sîrbi, bulgari sau greci?" – „Erau creştini". La sfîrşitul secolul al XVI-lea, un patriarh itinerant de Ohrida, Atanasie I (vlah după nume, Hrizea), căuta să-i înduplece pe Mihai Viteazul, pe papă şi pe Habsburgi să vină în ajutorul răsculaţilor din Himara pe care-i descria ca „greci, albanezi, bulgari şi vlahi". Denumirea de „serbo-arvanitobulgarovlahos", împrumutată de la un orator bizantin, exprimă perfect caracterul plurietnic al Macedoniei atît în Evul Mediu, cît şi în vremea nouă. La soluţia „macedonismului", găsită de istoricul şi omul politic Stojan Novaković, s-a recurs doar pentru a stăvili propaganda bulgară.

Dacă Muntenegrului i s-a recunoscut independenţa de drept numai la Congresul de la Berlin, există totuşi un stat sud-slav pe care turcii l-au tolerat într-o situaţie

de autonomie comparabilă cu aceea a Principatelor noastre: este Ragusa, republica Dubrovnikului, care a durat un mileniu, pînă la anexarea ei de către efemera „Ilirie" napoleoniană. Nici rivala sa în comerţul maritim, Veneţia, nici succesivii stăpînitori ai hinterlandului balcanic n-au reuşit să-i înăbuşe vitalitatea economică şi culturală. Poziţia faţă de Imperiul otoman, meticulos reglementată, era ca a Hong-Kongului faţă de China. Ragusa constituia şi din punct de vedere religios o enclavă: catolică, în vecinătatea unor populaţii ortodoxe şi musulmane. Deşi limba oficială era latina, menţinută ca atare pînă la sfîrşitul republicii, dialectului romanic local i s-a substituit limba italiană, impusă apoi şi în administraţie de autorităţile austriece, care n-au admis croata decît în 1909. Slavizarea a progresat, începînd din secolul al XIII-lea, ca efect al unui proces demografic care era necontenit alimentat din interiorul Peninsulei. Astăzi, prezenţa bosniacilor şi a sîrbilor, veniţi recent în oraşul nou, concurează sau chiar întrece numărul croaţilor.

Am văzut deci că, la sud de Dunăre, slavilor meridionali le e caracteristică o conştiinţă particularistă, dezvoltată în cursul unei frămîntate istorii. Teritoriile aflate la nord au avut o experienţă diferită. În cadrul Austro-Ungariei, Croaţia, Slavonia, Dalmaţia purtau numele oficial de „regat triplu-unitar", care figura de secole între titlurile Habsburgilor. Cînd atacurile turcilor au sfîşiat ţesutul politic al Peninsulei Balcanice, primejdia comună ar fi putut produce strîngerea legăturilor Croaţiei, făcînd parte din statul arpadian, cu Serbia şi Bosnia. Dimpotrivă, cucerirea Belgradului de către Ludovic de Anjou, intervenţia croato-bosniacă în conflictul pentru succesiunea la tronul Ungariei, campaniile lui Sigismund de Luxemburg împotriva Bosniei dovedesc că tendinţa maghiară de a căuta o ieşire la Marea Adriatică şi de a se extinde în sudul Dunării a divizat forţele necesare pentru apărarea antiotomană. De aceste împrejurări a profitat Veneţia pentru a ocupa Zara şi alte oraşe de pe coasta dalmată. În vremea luptelor lui Ioan de Hunedoara cu turcii, principalul magnat din Croaţia, contele Ulrich de Cilli a încheiat un tratat cu sultanul, după exemplul socrului său, despotul sîrb Gheorghe Branković.

După înfrîngerea de la Mohács, luînd coroana Croaţiei, alături de aceea a Cehiei, Ferdinand de Habsburg devine pivotul unui stat care, dominînd Europa centrală, moşteneşte orientarea politică a Ungariei. În perioadele cînd această atitudine a fost defensivă, Habsburgii au organizat frontiera militară de pe Sava şi pînă la Marea Adriatică, colonizînd-o cu vlahi, ale căror privilegii (*Statuta Valachorum*) sub protecţia imperială vor fi contestate cu îndîrjire de nobilimea croată. În răstimpurile de ofensivă antiotomană revenea ideea „eliberării" Serbiei şi Bosniei, dar, deşi a mobilizat mulţi voluntari, ea masca aceleaşi intenţii de a atrage Balcanii în orbita Ungariei.

Ţinuturile slovene intraseră sub stăpînirea Habsburgilor încă din secolul al XIII-lea. Carniolia, Kraina, cu capitala la Laibach (Ljubljana), făcuse parte, ca şi ducatele vecine, Austria, Stiria şi Carintia, din formidabila uniune de state înjghebată pentru doar un sfert de veac de regele Cehiei, Přemysl-Otakar II.

În posesiunea împăraţilor sau a unei ramuri colaterale a familiei lor, ca în secolele XVI-XVII, teritoriul locuit de sloveni a primit adînc o amprentă culturală central-europeană. O minoritate a populaţiei slovene a trăit dintotdeauna din Stiria (împărţită în 1919: 5 000 km^2 Austriei, 16 000 Iugoslaviei) şi în Carintia (din care partea răsăriteană a fost păstrată de Austria în urma plebiscitului favorabil din 1920). Ca o entitate geografică şi naţională, Slovenia şi-a găsit numele abia în secolul al XIX-lea. Identitatea slovenilor n-a avut decît un caracter regional, fiindcă adeziunea lor timpurie la Reformă şi adoptarea limbii slovene în locul latinei au fost contracarate rapid şi durabil de Habsburgi care, de altfel, în epoca absolutismului, au suprimat orice tendinţă autonomistă, distribuind domenii unor curteni ai lor de origine străină pe care i-a împropietărit aici (ca şi în Cehia).

Un aparent paradox face ca tocmai în regiunea unde se manifestă în prezent o conştiinţă separatistă să se fi afirmat, în secolul al XVI-lea, primele concepţii ale unităţii slavilor de sud. Umanismul croat cu reprezentanţi ca Vinko Pribojević şi Mavro Orbini a imaginat genealogii mitice prin care slavii descindeau din traci, mergînd pînă la Noe, trunchiul comun al cehilor, polonezilor şi ruşilor. Părintele panslavismului, Juraj Krizanić, visa nu numai unirea bisericilor, ci o acţiune eliberatoare a Rusiei în favoarea popoarelor sud-dunărene, chiar în vremea în care Matei Basarab, implicat în proiectele de cruciadă balcanică, primea la Târgovişte pe alt misionar croat, Rafail Levaković. Restaurarea statelor independente din Evul Mediu, Serbia, Croaţia şi Bulgaria, miracolul la care Krizanić năzuia în anii de surghiun în Siberia (unde l-a întîlnit pe Milescu), era de imaginat numai cu intervenţia ţarului, rol pe care şi-l vor asuma pe rînd Petru, Ecaterina şi, la începutul domniei lui, chiar Alexandru. Etapa următoare în definirea unităţii sud-slave este marcată de programul politic lansat în 1700 de Paul Ritter Vitezović, în a cărui viziune Peninsula Balcanică se confunda cu o Croaţie Mare, pe care o biruinţă austriacă ar fi restabilit-o în limitele ei istorice. Replica o dă *Stemmatographia* lui Hristofor Jefarovici, ca o expresie a unei rîvnite revanşe ortodoxe, deci sîrbo-bulgare. Ambii autori au ales modalitatea de a fabrica tradiţii heraldice pentru a legitima şi a populariza în acelaşi timp drepturile istorice ale popoarelor lor. Opoziţia dintre cele două concepţii, inspirate de imperialismele rivale, constă îndeosebi în faptul că una era orientată către biserică şi cealaltă se baza pe stat. Ar mai fi de amintit, şi fiindcă se leagă de Ţările Române, două episoade, al lui Gheorghe Branković şi al fraţilor Cantacuzino, sortiţi aceluiaşi eşec după ce se încrezuseră în politica habsburgică, încercînd să aducă la viaţă o himeră barocă: aventurieri cosmopoliţi care se mişcau pe un teren nesigur şi puţin cunoscut, al căror ţel era eliberarea creştinilor din Balcani sub o firmă pseudobizantină sau „ilirică".

Acestea sînt preliminariile. Punctul de plecare real al fenomenelor cu care sîntem confruntaţi acum este secolul al XIX-lea, cînd marile curente de idei care străbat Europa pătrund şi aici, aducînd în prim-plan problema unui patrimoniu

lingvistic supranaţional şi pe aceea a raportului între limba naţională şi identitatea naţională. Între sîrbii din Ungaria, al căror număr trecea de 65.000 la sfîrşitul veacului al XVIII-lea, s-a dezvoltat o conştiinţă naţională, sub protecţia bisericii ortodoxe şi ca urmare a formării unei clase mijlocii, de negustori, ofiţeri, funcţionari şi clerici, care, solidari cu românii din Banat, au rezistat presiunilor menite a-i germaniza şi catoliciza. Acesta a deschis calea unei renaşteri politice a sîrbilor din Imperiul otoman. În mica Serbie independentă, căreia Vuk Karadžić, prin culegerea sa de folclor, îi punea în valoare nobleţea ancestrală, crearea unui Muzeu Naţional şi a unei Biblioteci Naţionale la Belgrad însemna întemeierea unor vetre noi, laice, ale tradiţiei istorice. Pe la 1850, litografiile lui Anastas Jovanović, răspîndind scene şi chipuri din trecutul sîrbesc eroizat, de un romantism naiv, au avut o mare influenţă asupra contemporanilor, cărora le aminteau că „jumătate din neamul nostru se află încă în lanţurile de la Kosovo".

Mîndria patriotică a avut de suferit din cauza înfrîngerii în războiul declarat Porţii pentru a veni în ajutorul răsculaţilor din Bosnia şi Herţegovina, provincii care, din 1878, trec sub administraţia austriacă – anexarea urmînd în 1908. Ca o reacţie, a fost creat acel mit al luptei de la Kosovo, ilustrat mai tîrziu de sculpturile lui Meštrović şi al cărui impact emoţional este exploatat încă pînă astăzi. A 500-a aniversare a zilei fatidice a fost comemorată cu aceleaşi nădejdi cu care, în 1871, se înălţaseră rugăciuni în jurul mormîntului de la Putna. Fascinat de exemplul sîrbesc, N. Iorga îşi va lua sarcina de a propovădui românilor acest tip de etică naţională: „Literatură, artă, şcoală, totul n-a fost, în suta de ani după eliberare, ca şi în veacurile lungi ale sclaviei, altceva decît un răsunet al marii epopei populare, de suferinţă şi sacrificiu, de vitejie fără greş şi fără speranţă. Şi de aceea" – adăuga istoricul în 1915 – „cea din urmă sentinelă pierdută care sîngeră la un colţ de tranşee simte învăluindu-l mătasa steagurilor, de cinci ori seculare de la Cosovo". Pentru ca, după douăzeci de ani, să aprobe desăvîrşirea procesului de unificare a Iugoslaviei chiar prin metodele dure ale dictaturii regale, soluţie pe care o va justifica şi pentru România.

În faţa versiunii serbocentrice, Croaţia şi-a construit modelul propriu. La el au contribuit amintirea Iliriei napoleoniene, cu capitala la Ljubljana, întinzîndu-se de la Dubrovnik pînă la Trieste, introducînd iluminismul francez, şi, pe de altă parte, rezistenţa la intensificarea maghiarizării. Ljudevit Gaj şi ceilalţi ideologi ai „ilirismului", punînd unitatea lingvistică mai presus de diferenţele regionale, îndemnau la cooperarea tuturor slavilor de sud în cadrul unei singure culturi naţionale. „Ilirismul" se baza pe adoptarea, prin concesii reciproce, a unei limbi literare comune, scrisă cu două alfabete diferite, latin şi chirilic, care ar fi urmat să acţioneze ca factor de agregare. Sîrbii au refuzat să admită inovaţiile „fraţilor catolici", pe care le considerau un instrument al deznaţionalizării, cu atît mai mult cu cît, în 1848, lealismul faţă de Habsburgi s-a manifestat în Croaţia prin politica austro-slavă de care şi-a legat numele Josip Jelačić. După 1918 i se va

ridica un monument apărătorului identităţii croate contra centralismului revoluţionar unguresc, în anii de după al doilea război mondial va fi condamnat ca protagonist al reacţiunii, dar regimul post-comunist l-a redescoperit şi astăzi el călăreşte iarăşi în mijlocul Zagrebului. În anii dualismului, „inteligheţia" croată s-a împărţit între un partid al Dreptului, bazat pe principii etnice, care-şi găsea raţiunea de a fi în ostilitatea faţă de Viena sau Budapesta, şi populiştii independenţi, partizanii „iugoslavismului". Acestora, care vedeau viitorul croat întors spre Balcani sau ancorat la Europa centrală, episcopul Josip Juraj Strossmayer şi colaboratorul său, istoricul Franjo Rački, le-au oferit un nou program de unificare spirituală şi culturală. Academia Croată şi Universitatea din Zagreb au fost primele sale realizări. Edificarea unui stat federal al slavilor de sud, fie sub egida Habsburgilor, fie prin înlăturarea lor, nu se putea îndeplini fără recunoaşterea egalităţii popoarelor participante. Făcînd acest pas, teoreticienii „iugoslavismului" dădeau uitării fracturi istorice, religioase şi lingvistice care vor reveni în discuţie, în alt context politic, la capătul războiului declanşat de atentatul de la Sarajevo.

Sîntem, după un secol, în situaţia de a măsura insuccesul iluziilor – atît al celei pluraliste, cît şi al celei centralizatoare. Una din cauze a fost un optimism grăbit. Nu mă pot opri să nu citez, pentru comicul ei involuntar, concluzia lui Spiridon Gopčević în 1877, cînd enumera progresele Muntenegrului: „Care popor se mai poate lăuda să fi ajuns numai în 24 de ani de la barbaria cea mai deplină la o civilizaţie aproape perfectă?". Autorul adăuga şi o paranteză pe care o semnalez comentatorilor *Scrisorii pierdute*: „Nu ne lipseşte nici măcar semnul distinctiv al unui stat civilizat, deficitul bugetar". Altă cauză a fost instrumentalizarea istoriei. În căutarea legitimităţii, Macedonia invocă imperiul lui Samuil şi Slovenia principatul Carantaniei din veacul al VII-lea, albanezii îşi proclamă autohtonismul, Croaţia îşi revendică independenţa şi-l botează pe regele ei nominal, Aimone de Savoia, Tomislav al II-lea, fiindcă un Tomislav I a domnit în secolul al X-lea. Proiectele federaliste ale socialistului Svetozar Marković, explicabil admirat după 1945 ca un precursor, propun un viitor utopic, la scară sud-est europeană.

Cele două variante de federaţie pe care Iugoslavia le-a experimentat au fost, ambele, inspirate de un model imperial: Austro-Ungaria, după 1918, şi Uniunea Sovietică, după 1945. Hibridizarea naţională produsă de reforma agrară din Iugoslavia, cu ocazia *colonizării federale* din 1945-1946, n-a fost decît ultima şi cea mai vastă din deplasările de populaţie pe acest teritoriu. Prototipul ei stalinist e incontestabil. Judecînd după faptul că intervenţiile trupelor sovietice la Tbilisi, Vilnius şi Riga au fost imitate de comportamentul forţelor federale iugoslave în Slovenia şi Croaţia, similitudinea nu s-a oprit în 1989. Rămîne de văzut de ce palestinienii trebuie să aibă un stat pe care o constrîngere internaţională îl refuză încă balticilor, croaţilor, slovenilor sau altor popoare încleştate între istorie şi politică.

Sursele vechi şi ambiţiile noi ale naţionalismului în sud-estul Europei *

„Acum douăzeci de ani, ţara aceasta era încă turcească" şi de la călătoria în Bosnia care-i prilejuia bizantinologului francez Charles Diehl această constatare se vor împlini în curînd o sută de ani. De atunci atitudinea observatorului străin faţă de sud-estul european a rămas aceeaşi, determinată de două elemente, şi unul şi altul exacte, anume că regiunea a cunoscut vreme îndelungată numai un regim despotic, şi sentimentul unui decalaj istoric în raport cu Occidentul. De aici o oarecare neîncredere în capacitatea popoarelor eliberate de comunism de a regăsi normalitatea, de a practica democraţia şi de a se integra într-o Europă care, ca spaţiu cultural şi ca entitate ideală din punct de vedere politic, se retrăsese în 1948 pînă la hotarul imperial din secolul al XVI-lea, ba şi mai departe spre vest, cedînd chiar o capitală europeană definitiv occidentală, ca Praga. După patru decenii s-a spus că unitatea europeană e iarăşi refăcută, pentru ca îndată să apară dezamăgirile *lor*, că cetăţenii zonei a doua, abia recuperaţi, cer prea mult, şi *ale noastre*, că vechea Europă a amintirilor nu mai există nicăieri, nici *aici*, nici *acolo*.

Din toate prejudecăţile cu care se apropiau occidentalii de fosta linie de demarcaţie pe care se încumetă să o treacă doar oameni de afaceri şi conferenţiari grăbiţi, cea mai puternică era că acesta este un spaţiu al naţionalismului. A fost şi prejudecata cel mai repede confirmată. Ca şi cum spectrul războaielor civile, conjurat într-un Occident care a uitat crîncenele masacre din Spania, s-ar fi refugiat în sud-est pe un teren dintotdeauna menit învrăjbirii etnice. Iugoslavia răsărise în 1918 în numele dreptului naţiunilor la autodeterminare şi a murit în 1991, condamnată în numele aceleiaşi idei. Ceea ce s-a întîmplat acolo este considerat o paradigmă a pericolului pe care l-ar reprezenta orice naţionalism. Dar, de fapt, oare mai ştie cineva în vest ce înseamnă naţionalismul? Acel proces de sciziune şi secesiune exemplifică doar una din primejdiile naţionalismului: revendicarea unui destin istoric propriu pentru un teritoriu oricît de mic, în limitele în care oamenii vorbesc aceeaşi limbă şi respectă acelaşi rit religios.

Cealaltă primejdie, asupra căreia au atras atenţia declaraţiile demenţiale ale lui Jirinovski, este imperialismul marilor popoare în numele unei mitologii

---

* Textul a fost publicat în revista *Lettre internationale*, nr. 10/vara '94.

naţionale de sens cu totul contrar. Tendinţele de hegemonie universală ale Rusiei, ascunse o vreme sub un program internaţionalist, se pot întoarce oricînd la întrebuinţarea tradiţiei panslaviste. Sînt aşadar două naţionalisme, cel liliputan şi cel gigantomahic, care caută fie vindecarea unui complex de inferioritate, fie revanşa pentru o trecătoare umilinţă, în valorizarea sentimentală a unui trecut istoric real sau imaginar.

În momentul de faţă sîntem martorii unor pseudo-renaşteri de state care n-au avut nici o continuitate şi de culturi care au fost recent şi artificial construite după un model naţional, într-o limbă a cărei individualitate a fost exagerat accentuată. Cazurile Croaţiei şi Slovaciei, care au fost state-marionetă în timpul celui de-al doilea război mondial, ca şi al Ucrainei, avînd acelaşi rol de satelit al imperialismului german în 1917-1918, reprezintă precedente de rău augur. Se mai manifestă în zona noastră şi o reacţie psihologică bine cunoscută din vremea războaielor balcanice : deghizarea expansionismului politic în iredentism. Marea Serbie, Marea Bulgarie, Marea Grecie au întreţinut un romantic cult al eroilor care-i identifică pe cetnici, comitagii sau antarţi cu ostaşii lui Ştefan Duşan, Simeon ori Alexandru cel Mare al căror caracter etnic n-ar fi putut avea semnificaţia pe care i-o atribuie naţionalismului modern.

A susţine că o Macedonie independentă se legitimează prin statul lui Samuil din secolul al X-lea (care de altfel era una din formele succesive ale Imperiului bulgar) este la fel de puţin conform cu logica şi cu istoria ca şi pretenţia Croaţiei de a restaura un stat dinainte de 1100. Faptul că Bosnia a fost, pentru 150 de ani, un regat slav pînă la cucerirea otomană nu înseamnă mai mult decît existenţa Savoiei medievale sau a Burgundiei, pe care nimeni n-are intenţia de a le reconstitui. Culmea aberaţiei o constituie statutul actual al spaţiului dintre Prut şi Nistru. Cititorule, dacă n-ai avut inconfortabila onoare de a te naşte român, dă-mi voie să-ţi explic.

Deci, numele de Basarabia, pe care nu-l vei mai găsi pe hărţi mai noi de 1812, a fost purtat de jumătatea răsăriteană a Moldovei, principat a cărui graniţă de est, ciuntită de turci încă din secolul al XVI-lea, a fost stabilită pe Prut de presiunile Rusiei chiar în ajunul înfruntării cu Napoleon. Partea de sud a Basarabiei, retrocedată de o Rusie înfrîntă în războiul Crimeii, a întregit Moldova cu puţin înainte ca ea să devină parte integrantă din noul stat român; independenţa acestuia a fost dobîndită cu preţul unor sacrificii, dintre care cel mai dureros a fost pierderea aceluiaşi fragment sudic al Basarabiei, recuperat de Rusia. Principiul autodeterminării a funcţionat şi aici în 1918, ducînd la extinderea României pînă la Nistru pentru cele două decenii interbelice. Astăzi, ce a mai rămas din Basarabia de odinioară tolerează pe teritoriul său o enclavă autonomă revendicată de circa trei la sută din populaţie, găgăuzii, o relicvă etnică a cărei identitate culturală era pînă nu demult ignorată pînă şi de lingvişti, dar refuză, din motive sociale şi economice, reunificarea cu România, de care a fost desprinsă

în 1940 printr-un act tîlhăresc al lui Stalin. Jurnalul lui Litvinov, diplomatul sovietic care a făcut toate avansurile în vederea unei reconcilieri cu România bazate pe recunoaşterea dreptului nostru asupra Basarabiei, arată că soluţia paşnică era, pentru Kremlin, numai un mijloc de a cîştiga timp înainte de lovitura îndelung pregătită. Situaţia prezentă e cu atît mai absurdă cu cît acolo figura romantică a eroului tutelar este Ştefan cel Mare, care domnea în veacul al XV-lea peste o singură Moldovă. Literatura naţională, deşi limitată doar la orizontul Moldovei, n-are decît foarte puţini reprezentanţi care să fi trăit la est de Prut, iar limba acestei literaturi, conform dogmei impuse de regimul sovietic, este izolată de română, faţă de care totuşi diferenţele sînt mai mici decît între franceză şi dialectul din Québec. Cel mai puternic dintre naţionalismele rivale din această regiune este cel rusesc, fiindcă este al unei mase de curînd colonizate şi fiindcă are tot sprijinul elitei administrative şi militare.

O comparaţie cu situaţia nefericitei Bosnii poate fi instructivă. Statisticile de la sfîrşitul veacului trecut, care împărţeau populaţia provinciei austro-ungare cu capitala la Sarajevo în 21% catolici, 35% musulmani şi 43% ortodocşi, nu l-au împiedicat pe Diehl să înţeleagă că, sub diversitatea cultelor, există o unitate lingvistică şi etnică slavă. Particularismul religios-etnic al musulmanilor a fost încurajat de la Viena şi Budapesta, pentru a fi opus naţionalismelor sîrbesc şi croat. Dintre acestea, al doilea era perceput de musulmani ca mai puţin agresiv, fiindcă nu cerea reconvertirea „renegaţilor". Bosnia triconfesională a fost după 1918 sfîşiată de antagonisme, care nu erau religioase, ci de clasă, dacă ţinem seama de faptul că trei sferturi din muncitorii agricoli era ortodocşi, iar covîrşitoarea majoritate a moşierilor, moştenind ierarhia socială otomană dinainte de 1878, erau musulmani. Faptul că, în al doilea război mondial, Bosnia întreagă a fost anexată de Croaţia n-a putut lăsa amintiri bune. Nu e de mirare, aşadar, că în cadrul artificial al federaţiei iugoslave, aşa cum a fost conceput de Tito, regimul comunist a inventat o naţionalitate musulmană. Acest compromis este respins acum de naţionalismele sîrbesc şi croat care-şi împart teritoriul Bosniei sub pretextul unor anexe fără trecut şi fără viitor ca „stat musulmano-croat" sau acea „republică sîrbă" în care vor fi înţărcuiţi ortodocşii bosniaci.

Asemenea creaţii pseudo-naţionale periferice pot oare să se menţină ca nişte Namibii europene? Nu trebuie însă făcută greşeala de a atribui unor conflicte rasiale sau tribale dificultatea cu care trăiesc aceste fiinţe hibride. Fanatismul religios, oricît ar fi cultivat ca aliment al naţionalismului şi ca reacţie anticomunistă, nu e nici el adevăratul motiv al războaielor civile cărora Sud-Estul Europei le pare menit. Faimoasa linie de demarcaţie între catolicism şi ortodoxie, care despică în două spaţiul iugoslav, n-ar avea, la sfîrşitul secolul XX, nici o semnificaţie dacă n-ar coincide parţial cu vechiul hotar între imperiile otoman şi habsburgic, ceea ce implică două ambianţe foarte diferite ca moravuri şi cultură.

Demantelarea Imperiului sovietic, ca şi dezintegrarea imitaţiei sale iugoslave pun în lumină raporturi complicate între naţionalismul veritabil, fie el separatist sau hotărît să păstreze structurile polietnice, şi cel oportunist, pe care centrele regionale ale puterii l-au adoptat numai pentru a proteja interesele fostei nomenklaturi. Aşadar, spectacolul care-i înspăimîntă pe occidentalii grăbiţi să acuze naţionalismul unor popoare înapoiate nu e rezultatul unei clasice confruntări între un centru federal şi componentele federate, ci consecinţa degenerării sistemului comunist. Ideologia naţionalistă, favorizînd valorile etnicităţii în paguba echilibrului democratic, s-a grefat pretutindeni pe structurile partidului unic, ceea ce presupune o solidaritate de mafie, indiferent dacă scopurile acţiunii sînt economice sau politice. Preţul tragic pe care-l plătesc electoratele fără experienţă care au acordat majoritatea voturilor unor demagogi populişti şi naţionalişti este preţul intoxicării pe care au practicat-o fie chiar regimurile comuniste (cazul României lui Ceauşescu), fie cele fasciste care le-au precedat. Mentalitatea naţionalistă, acolo unde se constată într-adevăr, numai arareori a fost întreţinută de o propagandă neîntreruptă. De cele mai multe ori se dezgroapă simboluri vetuste şi amintiri de istorie şcolară îmbălsămate în paginile unor manuale multă vreme interzise ; este fireasca răbufnire a resentimentului faţă de un comunism impus de ocupaţia sovietică. Dar naţionalismul nu e încă nici atît de frecvent, nici atît de activ pe cît se crede. În România, de pildă, este adeseori evocată existenţa unui antisemitism fără evrei. A-l nega, cum încearcă autorităţile, sfidează realitatea. Totuşi nu e un fenomen de masă sau organic : este antisemitism arab în gazete din Bucureşti, ale căror relaţii cu anumite ambasade ale Islamului militant nu sînt, desigur, dezinteresate.

Cum s-a ajuns, în fond, la această recrudescenţă naţionalistă care, pentru unii, va domina secolul viitor, pe cînd pentru alţii nu e decît un ultim şi inevitabil avatar, determinat de condiţiile reîmpărţirii Europei estice şi sud-orientale ? O privire îndărăt, către începuturile naţionalismelor moderne din aceste regiuni, ne va convinge că istoria se poate repeta, deoarece împrejurările de atunci se aseamănă cu cele pe care, cititorule, le cunoşti mai bine.

Apariţia, nu a conştiinţei identităţii de neam, care e anterioară, ci a naţionalismului care crede în unicitatea experienţei pe care o personifică şi o duce mai departe coincide în Balcani cu o crescîndă implicare în economia mondială pentru ideile occidentale. Aceasta s-a petrecut către sfîrşitul secolului al XVIII-lea. De aici a rezultat subminarea modului de viaţă autarhic al societăţilor tradiţionale din sud-estul Europei. Rupînd legăturile de dependenţă îndătinate şi provocînd un traumatism psihologic intens, imitarea modelului european a oferit, în schimb, un sistem rival de credinţe. Individualismul caracteristic pentru aceasta din urmă a produs, pentru o vreme, un sentiment de nesiguranţă şi vulnerabilitate. Recunoaşterea superiorităţii tehnice şi intelectuale a Occidentului a creat aici o frustrare, pentru compensarea căreia s-a căutat o

revanşă imaginară în exaltarea propriei tradiţii culturale, religioase, politice. Poate că mai exact ar fi să se spună că dificultăţile de „integrare în Europa" au dat naştere unei aprigi controverse în care de o parte s-au aflat aceia care doreau să înalţe poporul lor la nivelul marilor naţiuni din Apus şi, de altă parte, cei care, odată cu revoluţionarea ţării lor, ar fi vrut să revoluţioneze chiar Europa, ca inferioară aspiraţiilor lor, precum şi cei care îşi propuneau să limiteze conectarea proiectată la asimilarea unor tehnici profesionale al căror „secret" l-ar deţine occidentalii. Multe i-au deosebit între ei pe reprezentanţii acestor tendinţe care se regăsesc în fiecare ţară de-a lungul ultimelor două veacuri, dar ceea ce au avut în comun a fost şi este încă năzuinţa de a reedifica o ordine ideală proprie trăsăturilor spirituale şi morale ale unui prezumat caracter naţional.

Noua divinitate a secolului al XIX-lea, patria, a moştenit sacralitatea ei de la cultul morţilor, al strămoşilor. Ultimul cuplet din *La Marseillaise* vesteşte răsunător ca o fanfară:

Nous entrerons dans la carrière
Quand nos aînés n'y seront plus
Nous y trouverons leur poussière
Et le souvenir de leurs vertus.

Ceea ce Asachi traduce pur şi simplu: „ţărîna de pe-a lor mormînturi şi să-nveţe a lor virtute". Korais, vizitînd Parisul în ajunul Revoluţiei franceze, îşi mărturisea admiraţia pentru această nouă Atenă, dar, adăuga el, ca grec, se gîndeşte cu mîhnire la strămoşii lui care, cu două mii de ani în urmă, atinseseră acelaşi nivel de civilizaţie, dacă nu chiar unul şi mai înalt (!). La rîndul lor, adică un secol mai tîrziu, turcii, al căror naţionalism s-a trezit brusc sub impactul războaielor balcanice, s-au străduit să-şi dovedească apartenenţa la comunitatea occidentală prin reforme modernizatoare, dar şi-au revendicat întotdeauna origini cu douăsprezece milenii mai vechi decît Hristos. Excesele naţionalismului kemalist s-au scăldat într-un cult al personalităţii faţă de care Ceauşescu rămîne de o modestie exemplară, Atatürk fiind chemat, în calitate de „comandant suprem al săpăturilor arheologice şi al cercetărilor istorice", să ia conducerea investigaţiei care să urmărească ascendenţa turcilor pînă la hitiţi, cei mai vechi băştinaşi ai Anatoliei. Savanţilor li se cerea numai să descopere dovezile care să confirme adevărul istoric proclamat de către şeful statului (întocmai cum decanul Facultăţii de Istorie din Bucureşti îndrăznea să ne înveţe, acum cîţiva ani). Între aceste două cazuri extreme, cel grecesc şi cel turcesc, se încadrează afirmarea politică a naţiunilor pe care Étienne Fournol, în 1931, le va numi „romantice". Romantismul şi liberalismul au educat această generaţie de naţiuni aduse la lumină de secolul al XIX-lea. Un romantism care a furnizat ideea mesianică pentru Iugoslavia, avînd în centrul ei jertfa de la Kosovo, şi pentru Polonia, ţară răstignită de imperiile vecine. De asemenea, el a creat mitul apărării Europei cu un mult

încercat baraj în calea revărsării otomane spre nord-vest: polonii, românii şi ungurii revendică deopotrivă funcţia istorică de pavăză a creştinătăţii. Liberalismul, în schimb, moştenitor al Revoluţiei franceze, se caracterizează prin dubla exigenţă a raţiunii şi a libertăţii individuale. Sub acest dublu semn se dezvoltă preocuparea pentru drepturile omului, specifică epocii noastre. Protecţia minorităţilor naţionale, care nu poate fi exercitată decît de o instituţie internaţională imparţială, pare a contrazice direct şi categoric naţionalismul. Dar, din cauza întîrzierii cu care s-a manifestat în această regiune ideea naţională şi datorită condiţiilor favorabile pe care decalajul Vest-Est le oferă noului naţionalism, intervenţia în apărarea minorităţilor şi tendinţa de particularizare chiar în mijlocul acestora au ajuns să fie sincrone. Prin urmare, enclavele care contestă statul naţional de care sînt asediate devin ele însele nuclee de naţionalism, sub cel mai neutru patronaj internaţional.

În Europa lui Napoleon al III-lea sau a tratatelor de la Versailles, alianţa dintre liberalism şi naţionalism conţinea în miezul ei sămînţa care avea s-o distrugă. În Europa de după 1989, dacă antagonismul celor două curente se va menţine, şansele raţiunii şi ale libertăţii personale sînt ceva mai mari.

Balcanii, exerciţiu de deconstrucţie*

„A scrie istoria unei provincii este o întreprindere legitimă doar dacă provincia respectivă s-a format cu vremea ca o entitate socială coerentă, deosebită de vecinii ei şi chiar ostilă lor, delimitată de graniţe mai mult sau mai puţin fixe şi conştientă într-o anumită măsură de unitatea ei."[1] Cu aceste cuvinte. Marc Bloch a intenţionat să contureze problema asupra căreia şi-a concentrat cercetarea. Corespunzător, noi ar trebui să vedem dacă putem fi de acord să considerăm Balcanii o provincie a Europei.

Nădăjduiesc să arăt că unele etape din dezvoltarea istorică a acestei regiuni coincid cu definiţiiile vechi şi noi ale Europei de Sud-Est. Deşi unii vor să sublinieze contrastele existente în regiune, le putem acorda acestora o importanţă secundară, reţinînd în schimb omogenitatea instituţiilor şi moravurilor.

Semnificativ pentru primul punct de vedere este ce spunea despre acest subiect acum 60 de ani un expert în problematica Europei Centrale şi de Est ale cărui lucrări mai sînt încă citate în bibliografia relaţiilor externe ale SUA, Joseph S. Roucek[2]. În 1939, cînd a atras atenţia asupra previzibilei satelizări a ţărilor balcanice de către Germania hitleristă, transformare determinată de declinul democraţiei în organizarea internă a acestor ţări, Roucek a semnalat că „asocierea Albaniei, Bulgariei, Greciei, României şi Iugoslaviei este într-o anumită măsură artificială, deoarece cele cinci state nu formează o entitate culturală ori economică". Şi a adăugat: „Pînă-n ziua de azi, Balcanii au rămas un exemplu izbitor de lipsă de unitate geografică, etnică, lingvistică, religioasă, culturală şi politică"[3]. Alt profesor de la Columbia, din generaţia precedentă, William M. Sloane, a admis că „Peninsula Balcanică" era o denumire „inexactă", dar a considerat-o „foarte folositoare din punct de vedere istoric"[4]. Două teme care ulterior aveau să influenţeze viziunea lui Roucek ar putea fi descoperite în aceste reflecţii datînd din 1914. În ajunul altui război mondial, Sloane remarcase întîrzierea socială şi politică, pe care a atribuit-o „stării patriarhale timpurii" şi, descriind Bucureşti ca pe un oraş al contrastelor puternice – o imagine pe care o mai putem recunoaşte încă –, a tras concluzia că el era „un microcosm al ţării întregi; la prima vedere dezorganizat, incoerent, un amestec mecanic de părţi fără legătură

---

* Variante ale acestui text au apărut în *Balkanologie*, III, 2, 1999, pp. 93-106, şi în *Politica externă*, III, 7-8, 1999-2000, pp. 19-28.

între ele". *Ab uno disce omnes*: capitala fiind ca un exemplu pentru România, ţara oferea, de asemenea, un model pentru imaginea Balcanilor.

Cadrul rigid al unor asemenea clişee încă stînjeneşte eforturile autorilor moderni de a înţelege realitatea balcanică. Totuşi, afirmaţii ca cele de mai sus aveau dreptate să acuze un ritm întîrziat de dezvoltare. Dacă acei călători academici americani ar fi străbătut Europa cu un secol mai devreme, ar fi găsit aceeaşi varietate de state, limbi şi confesiuni religioase oriunde ar fi mers din Franţa spre est: *Kleinstaaterei* încă înflorea în Germania şi Italia pînă în 1848 sau chiar pînă în anii '60 şi '70 ai secolului al XIX-lea. Gîndindu-se la complexa tapiserie a regiunii balcanice, Roucek a fost impresionat de „zecile de limbi, dialecte şi religii", pe cînd Sloane s-a simţit ca un vizitator într-un „muzeu etnologic". De fapt, harta zonelor lingvistice de la graniţa de est a Ungariei pînă la Istanbul nu conţine mai mult de nouă limbi (15 dialecte). Distribuţia religioasă include zece confesiuni tradiţionale, reprezentînd cele trei mari religii[5]. Chiar neluînd în considerare numărul fără precedent şi încă în creştere al confesiunilor şi sectelor din SUA azi, tendinţa de a conferi o identitate religioasă diferenţei etnice era cunoscută în Europa Centrală atît înainte, cît şi după Reforma din veacul al XVI-lea. Deci, la urma urmei, ce era perceput de străini ca un mozaic politic şi etnic era în fond reflexul exagerat al unei situaţii care s-ar fi putut întîlni mai la vest într-o epocă mai timpurie. Verdictul exprimat în asemenea descrieri ale Peninsulei Balcanice a fost influenţat şi de alţi doi factori: migraţiile numite de Cvijić „mişcări metanastatice" – care, în multe cazuri, erau deportări în masă ordonate de administraţia otomană sau exodul unei populaţii fugare (bežanija, bejenie) – şi modelul proiectat de învăţaţi naţionalişti care, în fiecare ţară balcanică, încercau să prezinte propria civilizaţie ca fiind cea mai veche faţă de celelalte. Ultimul motiv, dar nu cel mai puţin important, este prezenţa în bibliotecile noastre a acelor pamflete, deloc puţine, cu titluri înspăimîntătoare cum ar fi: „Atrocités bulgares en Macédoine", „Atrocités grecques en Macédoine", „Bulgarian Atrocities" sau «The Balkan Massacres»: A Turkish Appeal"[6]. Genul de jurnalism de tip „horror" a fost creat de războaiele care în 1912-1913 au modificat graniţele statelor din prima serie care s-au desprins din Imperiul otoman. Dar chiar în zilele noastre sîntem martorii unei a doua crize de succesiune care nu este mai puţin violentă şi rezultatul tinde să confirme stereotipul multiplicităţii balcanice.

Totuşi, ca în vechiul mit grecesc, diversitatea formei nu înseamnă neapărat şi un nou conţinut de fiecare dată. Poate ar trebui să fim mai atenţi la versiunea opusă, care favorizează o perspectivă unitară. Balcanii sînt ce sînt acum deoarece de-a lungul istoriei lor lungi şi dramatice, au fost un capăt de drum pentru invaziile succesive al căror amestec cu populaţia indigenă supravieţuitoare a lăsat straturi aluvionare. La fel s-a întîmplat şi în celelalte două peninsule europene: pentru cea mai de vest, ultimii invadatori au fost arabii; Italia, după multe secole

de aservire şi nenumărate cotropiri barbare a fost complet cucerită de spanioli (conducerea austriacă, ultima instalată aici, ar trebui mai degrabă considerată drept o ocupaţie militară). În sud-estul Europei, odată cu retragerea turcilor, a avut loc doar o schimbare demografică majoră în secolele XIX şi XX. Dintre popoarele care i-au precedat pe turci, s-au stabilit aici slavii şi bulgarii, ungurii şi germanii (saşi), precum şi ţiganii[7], iar între timp partea romanizată a populaţiei balcanice s-a micşorat constant prin asimilare. Arheologii şi etnografii vorbesc de o cultură populară, probabil de origine neolitică, şi atrag atenţia, cu sau fără îndreptăţire, asupra tracilor şi ilirilor, strămoşii mitici ai populaţiilor balcanice. O expoziţie cu rezultatele săpăturilor arheologice din Bulgaria la Muzeul de Arte Frumoase din Boston a prezentat recent cîteva frumoase mostre de bijuterii din aur din secolul al V-lea î.H, artă din care vestigii analoage ar fi putut fi uşor găsite şi pe malul nordic al Dunării.

Revendicările etnologilor şi îndeosebi ale antropogeografilor, aparţinînd unei şcoli reprezentată strălucit odată de Cvijić şi Ancel[8] – sînt mai puţin convingătoare luînd în considerare circumstanţe economice şi tehnologice, credinţele populare şi îmbrăcămintea tradiţională, percepţia şi distribuţia spaţiului ori relaţiile de rudenie, unii specialişti au ajuns la concluzia că există *homo balcanicus*. Ce este discutabil la această opinie poate prea optimistă este interpretarea unui mănunchi complex de circumstanţe ca fiind relevante pentru o anumită arie de civilizaţie, deşi elemente similare pot fi descoperite în societăţi complet diferite care se află în acelaşi stadiu de dezvoltare. De exemplu, genealogiile fictive care au justificat împărţirea pămîntului în comunitatea sătească tradiţională din Muntenia şi Moldova au fost identificate de antropologul Jack Goody în timpul activităţii lui pe teren în Ghana.

Pe de altă parte, este falsă în esenţă ideea larg împărtăşită în Occident, privind războaiele balcanice care includ şi ultimele conflicte din Croaţia şi Bosnia, cum că ele au fost o izbucnire de duşmănii străvechi şi violente în rîndul populaţiilor locale[10]. Cea mai mare parte a istoriei lor, popoarele slave din această regiune au trăit la un loc, amestecate, fără o separare clară între bulgari şi sîrbi, de exemplu. Absenţa unei identificări etnice era încă evidentă în 1848, lucru care reiese din răspunsul dat de ţăranii din Himara (o zonă aflată pe coasta albaneză) cînd Edward Lear i-a întrebat ce sînt: „creştini", a fost primul răspuns, apoi „himarioţi", locuitori ai Himarei (adevărata denumire, conform cunoştinţelor noastre, ar fi probabil vlahi)[11]. Specificitatea religioasă era singura adînc înrădăcinată, deoarece fusese acceptată şi încurajată de turci, care au inventat sistemul identificării colective ca „millet", o comunitate bazată pe împărtăşirea unei credinţe care nu era musulmană. În perioada otomană, termeni ca „bulgar" sau „grec" nu se refereau numaidecît la grupuri etnice ori naţionale: ele desemnau categorii socioculturale asociate cu o limbă: „vlahul" era păstor, precum „grec" era negustorul şi „bulgar" cultivatorul de legume[12]. Cînd diferenţa

de limbă nu era prea mare, deosebirea era impusă de sus, fie de către autoritatea politică, fie prin răspîndirea ştiinţei de carte, care a contribuit esenţial la dezvoltarea simţului identităţii naţionale. Ştiinţa de carte nu era ceva inocent, dobîndit pentru simpla plăcere a cuiva, ci făcea parte din dresajul introdus de statul liberal modern.

Astfel, chiar în această imagine a Balcanilor ca o unitatea istorică şi culturală, se găsesc două linii de argumentare: una, care-i dă dimensiunile unui fapt primordial, şi a doua, care ne duce la concluzia că această unitate este rezultatul condiţiilor geopolitice speciale (mai presus de toate, stăpînirile străine succesive: întîi, a Imperiului roman, apoi, a statului bizantin, după care urmează „turcocraţia"). Această ultimă interpretare a condiţiilor care au dat coerenţă regiunii, are şi o variantă, cu prisosinţă încărcată de emotivitate, care subliniază rolul bisericii ortodoxe de a-i fi protejat pe creştinii aflaţi sub dominaţia otomană contra oricărei influenţe străine. Totuşi, această presupunere nu reuşeşte să explice de ce bulgarii şi sîrbii au fost capabili de o ferocitate reciprocă, nu mai mică decît aceea a sîrbilor şi croaţilor cînd luptau unii împotriva altora, fără a avea în comun aceeaşi credinţă religioasă.

Teoria faimoasă a lui Huntington a transformat, dimpotrivă, diferenţa dintre catolicism şi ortodoxism într-un conflict major şi general, unul căruia nu este posibil să i se găsească remediul conciliator. Dar nu numai asocierea ortodocşilor cu musulmanii contrazice logica demonstraţiei şi tradiţia istorică; mai discutabilă în noua împărţire a Europei este integrarea ţărilor baltice în modelul apusean. Cu siguranţă ele sînt ţări nordice, nici vestice, nici estice, şi doar prin anexarea lor de către Rusia în secolul al XVIII-lea au ajuns să facă parte din Europa estică; altfel, şi-ar fi revendicat independenţa de la Suedia şi-ar fi obţinut-o mai uşor. Altă obiecţie puternică este că graniţa dintre Imperiul habsburgic şi otoman nu a devenit importantă datorită funcţiei sale religioase, ci ca urmare a politicilor imperiale care urmăreau să se apere printr-un şir de fortificaţii şi chiar ca rezultat al unor ritmuri diferite de dezvoltare culturală. Opoziţia aprigă a clerului ortodox faţă de catolicism nu ar trebui tratată ca o ostilitate fatală de tipul „cîinii urăsc pisicile". Catolicismul fiind ierarhic şi adept al unei discipline severe, preoţii rurali care erau aleşi de enoriaşii lor se luptau pentru autonomia lor, aşa cum făceau şi mănăstirile: *a fost aşadar o mişcare de solidaritate rurală, pornită de jos, care a cimentat conservatismul ortodox*.

Două intervenţii mai recente în această dezbatere merită o atenţie deosebită. Pentru Larry Wolff, „Europa răsăriteană" este o invenţie a iluminismului occidental. Despărţirea continentului în sfere de dominaţie în 1944-1945 a fost posibilă, deoarece Europa estică „fusese de multă vreme imaginată, descoperită, reclamată şi împărţită"[13]. Este adevărat, desigur, particularităţile modelului estic de dezvoltare existau deja de cel puţin trei secole înaintea Iluminismului (poveştile despre cruzimea conducătorilor barbari ca Vlad Ţepeş sau Ivan cel Groaznic propagaseră

o imagine înfricoşătoare a societăţii estice doar pentru că mintea occidentalilor era deja pregătită să o accepte)[14]. Acum că istoricii se complac în analize amănunţite ale „invenţiilor" şi „comunităţilor imaginare", vine un alt atac îndreptat împotriva identificării actuale a Balcanilor din partea Mariei Todorova. Aceasta este înclinată să admită existenţa obiectivă a acestei unităţi geografice/culturale, dar critica ei, opunîndu-se prejudecăţilor care au făurit imaginea occidentală, este o pledoarie pasionată pentru integrarea europeană a acestei regiuni. În identitatea balcanică, aşa cum o vede Todorova, componenta decisivă este moştenirea otomană. Ca atare, ultimul ei cuvînt exprimă o îndoială că această originalitate va dura[15].

Ceea ce ne aminteşte de variaţiile pe care numele regiunii le-a cunoscut de-a lungul secolelor medievale şi moderne : ele au însemnat de fiecare dată o realitate istorică diferită. Atîta timp cît *basileia ton Rhomaion* era vie, nu s-a gîndit nimeni din interiorul sau din afara graniţelor ei să separe Peninsula Balcanică de imperiu. Ridicarea statelor bulgăresc şi sîrbesc nu a avut semnificaţia unei secesiuni ca pretendenţi la tronul Imperiului bizantin Samuil ori Duşan n-ar fi putut să fie ce-a făcut din ei mitologia naţionalistă. După cum Robert Lee Wolff observa pe drept cuvînt : „Pentru popoarele înfometate de istorie, brusc devenite conştiente de identitatea lor naţională şi încercînd să se înnobileze prin tradiţii eroice, faptele prinţilor demult morţi căpătau o importanţă enormă"[16]. Dacă a fost vreodată conceput ca un întreg, teritoriul dintre Constantinopol şi Dunăre a fost identificat cu inima imperiului, *Romania*, spaţiu pe care turcii l-au numit „Rumeli", pe cînd călătorii medievali din apus îl ştiau sub numele de „Romanie". Aceeaşi expresie se întîlneşte în izvoarele italiene, unde denumeşte posesiunile maritime ale Veneţiei sau chiar, în sensul cel mai larg, bazinul mării Egee, înconjurat de ţărmurile Asiei Mici, Traciei, Greciei continentale şi Peloponesului. Deşi nu este atestat în textele contemporane, numele cel mai potrivit pentru Peninsula Balcanică din secolul al XIII-lea pînă în al XV-lea ar fi *creştinătatea grecească*. „Slavia Orthodoxa" ar spune mai mult despre caracterul etnic al majorităţii populaţiei care nu era musulmană şi despre limba manuscriselor care au supravieţuit în bibliotecile monastice. Acestea erau totuşi traduceri, în cea mai mare parte, şi limba în care au fost scrise a fost, fără greş, limba greacă. Rolul de a organiza şi de a menţine doctrina pentru această biserică, ce cuprindea şi popoare care nu erau de origine slavă, de pildă românii, a ajuns să fie asumat de prelaţii greci. Autoritatea ecleziastică supremă asupra spaţiului întreg era grecească. Nu era o scindare a contactelor cu lumea exterioară, dar în relaţiile cu Vestul, fie că erau de confruntare ori de colaborare, natura acestei societăţi era percepută ca fiind străină şi asociată de obicei cu Biserica Răsăritului, o generalizare care a statornicit neîncrederea. Între timp, situaţia internă în această fază era caracterizată de o tendinţă inexorabilă către fragmentare. Cu o excepţie în principatele româneşti, unde aventurile militare totuşi urmează în veacurile XIV-XV,

fiind pricinuite de caracterul vag al regulilor de succesiune la tron, precum şi de instabilitatea frontierelor. Concentrarea puterii în Ţara Românească şi Moldova a fost precipitată de vecinătatea cu regatele Ungariei şi Poloniei. Trebuie adăugată o observaţie importantă şi anume că creştinismul nu a exclus supravieţuirea ereziei şi credinţelor păgîne (ni s-a păstrat un mare număr de farmece, vrăji, descîntece şi rugăciuni magice, majoritatea unor asemenea texte fiind de dată relativ recentă). Această confuzie religioasă este aproape generală în Balcani şi poartă amprenta tradiţiei bizantine arhaice[17].

Periodizarea noastră nu poate ocoli faza dominaţiei otomane cu moştenirea istorică pe care a lăsat-o. Consecinţa ei principală este că Islamul se află încă foarte prezent, şi nu doar sub forma unor minorităţi dispersate (în Grecia, Albania, Macedonia, Bulgaria, Serbia şi România). El s-a regrupat între graniţele noului stat apărut, Bosnia – proiect care nu pare mai realist decît ideea unui ziarist american, Bernard Newman, la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, de a crea un stat evreiesc în Basarabia. Pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, prezenţa Imperiului otoman a menţinut în regiunea noastră un sistem unic independent şi realmente închis. Este singura epocă în timpul căreia denumirea de „Balcani" ar fi putut fi aplicată. Interesele pe care reţeaua economică şi politică dintre Constantinopol şi Hotin intenţiona să le servească erau cele ale maşinăriei militare turceşti. Fără nici o exagerare, putem spune că războaiele prelungite – cele împotriva duşmanilor sultanului ori cele duse în interiorul sistemului – au fost creuzetul în care conştiinţa etnică a ajuns să se cristalizeze. Procesul acesta a progresat de la periferie spre centru. Primele comunităţi teritoriale care au cîştigat un simţ al identităţii lor istorice au fost principatele române şi apoi Serbia. Grecia nu a fost zonă de frontieră, dar primele acţiuni greceşti subversive, deşi inspirate din centre ale elenismului care se aflau într-o poziţie periferică, nu aspirau la o independenţă locală : ele preconizau organizarea viitoare a unui spaţiu multinaţional nu mai mic decît fusese Imperiul bizantin. Rhigas a pus accentul pe unitatea celor care vorbeau greceşte – cine nu avea atunci obişnuinţa acestei limbi printre cei care aparţineau elitei culturale, eclezi-astice şi economice a Balcanilor? În vreme ce Marea Biserică de la Constantinopol invoca unitatea tuturor creştinilor ortodocşi, indiferent de limba lor maternă, birocraţia turcească nu făcea distincţie decît în privinţa condiţiei lor sociale în ierarhia statului otoman. În mod conştient sau nu, turcii au folosit un grup etnic împotriva altuia, încurajînd neînţelegeri şi conflicte pe care noi acum le acceptăm cu prea mare uşurinţă ca fiind spontane. Chiar atunci cînd ei au reprimat într-adevăr un conflict intern sau i-au impus rezolvarea printr-un compromis, au făcut acest lucru pentru a menţine ordinea militară şi organizarea de stat. Mă întreb dacă ar trebui să includem perioada otomană în succesiunea condiţiilor istorice care au schimbat ceva în definirea acestei regiuni. Destul de ciudat, s-ar părea că doar atunci cînd ea a devenit un lucru de domeniul trecutului a intervenit cu greutatea ei simbolică în percepţia noastră asupra regiunii.

Numai occidentalizarea a fost cea care a dat naştere, odată cu conştiinţa naţională, unui simţ general al originalităţii regiunii care pînă atunci se pierdea într-un păienjeniş de legături cu capitala imperiului. Fiecare naţiune a început să-şi idealizeze propriul trecut ca o compensare pentru frustrări prezente sau ca făgăduiala unui viitor strălucit. Cînd noile state s-au străduit să-şi formeze propria administraţie, ele au recurs la birocraţii privilegiate, moştenind de la cea otomană o strategie menită a fărîmiţa responsabilităţile şi abilitatea de a construi o reţea de clienţi. Mai tîrziu, orice partid politic îşi va dezvolta după acest model propria ierarhie. Ducînd lipsă de oraşe de tipul creat în Occidentul medieval, aceste ţări au menţinut un tip de relaţii între mediul rural şi cel urban prin care tot beneficiul era canalizat către orăşenii consumatori. Orientalizarea Balcanilor sub stăpînirea otomană a produs în Apus reacţia de a vedea aici o amestecătură de popoare „pe jumătate creştine şi pe jumătate turceşti"[18]. Un şir lung de proiecte care au pregătit împărţirea Imperiului otoman sau cel puţin mutilarea lui au identificat „Turcia europeană" ca un spaţiu ce urma a fi colonizat şi anexat de către puterile occidentale[19]: o modalitate, pretindeau ele, de a reveni în Europa. Ori de cîte ori călători din Occidentul „luminat" se aventurau să traverseze Balcanii, ei descopereau exact ceea ce se aşteptau să găsească: un contrast izbitor cu propria lor societate. Starea de lucruri care li se înfăţişa se deosebea de peisajul ce le era familiar, al Angliei sau Franţei, prin două aspecte esenţiale: înapoierea economică şi lipsa libertăţii, căreia i-au dat numele de „despotism"[20]. Cei mai savanţi dintre aceşti exploratori erau în căutare de ruine greceşti sau romane, aşa că ei observau şi un alt contrast, chiar în interiorul zonei investigate de ei: între un trecut venerabil şi un prezent umilit.

Deşi prima descriere a regiunii sub numele de *Balkanhalbinsel* sau în termeni clasici *Haemushalbinsel* datează din 1808, aceste denumiri au avut doar un înţeles geografic. Nu a fost Metternich cel care a contestat în aceeaşi vreme faptul că Italia ar putea fi mai mult decît o noţiune geografică? Este semnificativ că în Balcani şi în ţinuturile româneşti, cînd cineva călătorea spre vest, se spunea că el merge „înăuntru". Poziţia centrală fiind esenţială în acest sistem de valori, era deja o formă de a idealiza Occidentul[21]. Ca rezultat al propriei experienţe, dacă aveau ocazia să-l viziteze, cei care îi atribuiau Apusului calităţi pozitive ajungeau să fie conştienţi de un decalaj între lumea lor şi civilizaţia superioară a Luminilor. Aceiaşi furnizori de cunoştinţe erau în ţările lor cei mai activi propagatori ai modernizării. Nici nu s-ar fi gîndit la Balcani ca la o structură unitară, dar nici nu s-ar fi aşteptat ca reformele necesare să fie îndrumate de birocraţia otomană. O dată ce învăţaseră formula statului-naţiune, înnoirea putea veni numai printr-un contract bilateral între naţiune şi acel Occident pe care-l admirau în calitate de custode al tuturor ştiinţelor. De aceea, ideea unei confederaţii constituite în jurul unui nucleu balcanic sau dunărean a fost sugerată numai de observatori externi, care căutau o soluţie capabilă de a pune capăt

antagonismelor etnice. Aşteptările lor nu s-au putut împlini nici măcar în parte – regele Carol al României va refuza coroana Bulgariei în 1887[22] – şi dezmembrarea Imperiului otoman a continuat.

Cînd a fost găsit numele de *Europa de Sud-Est*, el a fost inventat tot de un geograf german, Theobald Fischer. Anul era 1893, doar cu cîţiva ani înainte ca celălalt termen, „Mitteleuropa" să fie pus în circulaţie. Noul concept exprima năzuinţa către o unitate mai cuprinzătoare, căci includea România, cel puţin vechiul regat. Două conotaţii politice pot fi remarcate în istoria acestei noţiuni, „Südost". Una este dezvăluită de diplomaţia habsburgică în jurul anului 1908, cînd anexarea Bosniei şi Herţegovinei a marcat o victorie de scurtă durată a Triplei Alianţe în Balcani. Adevărul este că intervenţia din 1876 a trupelor austriece, care a deschis drumul către mişcarea următoare, a fost justificată de necesitatea de a folosi forţa după o izbucnire brutală de intoleranţă musulmană[23]. Interesul învăţaţilor germani şi austrieci pentru Balcani (Nopcsa, Weigand, Jireček, Patsch etc.) era în creştere în primii ani ai secolului al XX-lea şi în 1911 a apărut primul centru pentru studierea Europei de Sud-Est la Universitatea din Viena[24]. El urmărea să răspîndească informaţia despre naţiunile balcanice şi complicatele legături istorice dintre ele, mai ales în rîndul diplomaţilor care se chinuiau fără succes cu asemenea probleme. Eşecul lor de a evalua corect evenimentele nu a întîrziat să se vadă, iar războiul a adus cu sine sfîrşitul prematur al acestei activităţi. Nici a doua oară „Südosteuropa" nu a avut mai mult noroc. Era prin anii '30, într-o atmosferă încărcată de pasiune ideologică. Stimulul politic de a considera acest „Raum" ca fiind în mod natural complementar „Reich"-ului a devenit mai evident, propaganda nazistă începuse să exercite o influenţă perceptibilă, deşi camuflată în structura vieţii academice din ţările balcanice precum şi în România şi în Ungaria[25]. În perspectiva acelei Europe unite la care visa ambiţia lui Hitler, *Südosteuropa* îşi găsea o justificare. Şi în curînd, una după cealaltă, ţările din regiune încheiau alianţe cu Axa sau erau ocupate. De acum încolo, spre sfîrşitul anilor '40 şi începutul anilor '50 a fost greu de acceptat acest termen compromis, şi pentru că ocupaţia sovietică şi comunizarea au împărţit iar regiunea în două tabere, aşa cum fusese în timpul campaniilor revizioniste, deşi linia de separaţie era alta.

Un efort remarcabil de a introduce numele de Europa de Sud-Est, cu avantajul de a cuprinde şi România, a fost făcut la Bucureşti la sfîrşitul războaielor balcanice. Nu a fost doar o pledoarie pentru o soluţie paşnică a divergenţelor internaţionale şi pentru înţelegere reciprocă în relaţiile dintre naţiunile irascibile ale Balcanilor. Istoricul român N. Iorga şi-a propus să dovedească unitatea culturală a Peninsulei şi să-i asigure ţării sale, pe calea unei apropieri culturale, aliaţii de care ea avea nevoie pe cînd, din ambele părţi, între Rusia şi Austro-Ungaria, ea cunoscuse aroganţa politicii imperialiste. Această iniţiativă independentă, pentru care Iorga primise sprijinul unor colegi mai tineri, arheologul

V. Pârvan şi geograful-geolog G.M. Murgoci, s-a bucurat de oarecare ecou printre intelectualii români. Crearea unui institut „pour l'étude de l'Europe sud-orientale" în 1914 a contribuit substanţial la dezvoltarea interesului faţă de vecinii din sudul Dunării, mai ales prin publicarea unui *Bulletin*, ce avea să devină după un deceniu *Revue historique du Sud-Est européen*[26]. Pînă cînd Budimir şi Skok vor publica la Belgrad *Revue internationale d'études balkaniques*, revista românească a fost singura în acest domeniu, deşi, trepat, reflectînd activitatea neobosită a lui Iorga, care scrie el însuşi majoritatea articolelor şi toate recenziilor, preocupările revistei s-au extins şi asupra istoriei medievale şi moderne în Occident. Încă din 1914, Iorga publicase o istorie a ţărilor balcanice (în limba română, dar există şi o traducere în limba franceză)[27], precedată de o lucrare clasică despre Imperiul otoman. Mai tîrziu, alte două cărţi ale autorului au reluat subiectul datoriilor istorice reciproce prin care experienţa trecutului nostru se împleteşte cu aceea a Balcanilor. *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe* (1929) sondează sociologic sistemul tradiţional de credinţe şi de valori al ţărănimii. În *Byzance après Byzance* (1935) este studiată supravieţuirea formelor şi mentalităţilor bizantine în cîteva enclave care şi-au păstrat autonomia.

Analiza în lumina teoriilor şi metodelor moderne a raporturilor istorice pe care românii le-au avut cu vecinii din Peninsula Balcanică a fost din 1963 preocuparea oamenilor de ştiinţă care lucrează în institutul din Bucureşti, readus la viaţă după 15 ani de eclipsă. Cînd Nicolae Ceauşescu, căutînd o versiune independentă a comunismului care să-i facă regimul popular, a început să vorbească despre asocieri istorice pozitive cu alte naţiuni sud-est europene, era un mod de a idealiza încercările de a apăra libertatea României împotriva uzurpărilor ruseşti, otomane şi habsburgice. Aceasta a condus treptat la un discurs naţionalist extrem şi la izolaţionism, contrazicînd astfel chiar scopul pentru care fuseseră încurajate aceste studii regionale. Din 1990 a început un dialog liber între cei care n-au renunţat la acest punct de vedere autist şi partizanii unei viziuni istorice care consideră România ca făcînd parte dintr-un context mai larg[28].

Problema este că, aşa cum se întîmplă întotdeauna, cursul ideilor este determinat mai puţin de forţa lor dinamică şi mai mult de presiunea externă. Sîntem martorii unei deplasări de accent. Ca o alternativă atît pentru Europa de Sud-Est, prea aproape de o imagine întunecată a Balcanilor, cît şi pentru Europa de Est dominată de URSS, Europa Centrală oferă o definiţie mai rafinată, recunoscută deja de către Departamentul de Stat american. Dintr-unul din discursurile preşedintelui Iliescu am aflat că România se află în Europa Centrală. De fiecare dată cînd discut cu cîte un demnitar din guvernul român sau serviciul diplomatic, mi se dă acelaşi răspuns dezamăgitor: „Nu ne interesează Europa de Sud-Est, ştiţi că noi facem parte din Europa Centrală".

Nu, nu ştiam. Şi există, în această convertire grăbită, ceva care mă îngrijorează. Termenul de „Europa Centrală" nu a fost acreditat (de Milan Kundera, în 1984) pentru a extinde Europa de Sud-Est către Vest, ci pentru a separa zona formată atunci din Cehoslovacia, Polonia şi Ungaria de blocul estic şi de Balcani. Tratatul de la Vişegrad şi recenta primire a celor trei ţări de către NATO (nu e nici o greşeală: Slovacia a fost o provincie a Ungariei medievale) au reuşit să demonstreze că Europa Centrală are această semnificaţie politică. Cînd Naumann, în 1915, a lansat ideea unui spaţiu, plasat între cele două imperii aflate atunci în război, Germania şi Rusia, pe care-l considera adecvat pentru hegemonia culturală şi economică austro-germană, acesta nu includea România, Bulgaria, Serbia şi Grecia. Acestea rămîn încă în umbra Munţilor Balcani. Singura excepţie este Grecia, care, ca membră atît a NATO, cît şi a UE, este în situaţia de a fi o ţară central-europeană onorifică. Dar atunci e drept să întrebăm: Ce a mai rămas din Europa de Sud-Est?[29]

Una din concluziile la care am ajuns este că nu numai definiţiile se schimbă: graniţele tind şi ele să se deplaseze pe hartă, desigur, dar şi în spirit. Dacă Europa de Sud-Est nu exista înainte ca întregul continent să fie recunoscut ca o unitate istorică, principatele Valahiei şi Moldovei, deşi aparţineau Imperiului otoman, nu făceau parte din Balcani. Unificarea lor, rezultat al războiului Crimeii, a marcat ziua cînd o naţiune nouă s-a născut. Totuşi, de-abia s-au confiscat proprietăţile mănăstirilor, reformă imitată după cea similară legiferată în Grecia cu treizeci de ani mai-nainte, că ţara a şi început să părăsească Europa de Sud-Est. Disputa cu Patriarhia Constantinopolului şi decizia de a folosi doar limba română în biserici au fost semnele unei noi orientări, confirmate de declaraţia de independenţă din 1877. Dintre provinciile dobîndite în 1918, Transilvania şi Bucovina aveau un puternic caracter central-european, datorită secolelor de administraţie habsburgică. Din acel moment pînă în 1940, a prevalat tradiţia sud-est europeană. Nu numai pierderea Bucovinei de Nord, nu doar emigrarea în masă a saşilor din Transilvania, ci şi ascensiunea socială a populaţiei rurale ale cărei valori erau categoric de origine balcanică au fost factori în timpul regimului comunist care au accentuat dezvoltarea acestei tradiţii. Cu toate acestea, există întrebarea cu privire la calea viitoare pe care merge România. Contactele, brusc reluate cu Grecia şi Turcia, şi simpatia arătată de presa românească faţă de Serbia sînt motive întemeiate pentru a crede că aspiraţia României de a se alătura Europei de Vest va coexista mulţi ani de acum înainte cu acele elemente ale moştenirii ei istorice – bizantine, otomane, liberale din secolul al XIX-lea şi populiste – care o leagă de Europa de Sud-Est.

Note

1. Marc Bloch, *The Île-de-France. The Country around Paris*, Ithaca, 1971, p. 120.
2. a cunoscut România, vizitînd chiar Vălenii de Munte (un articol al său despre experienţa educativă de acolo a apărut în *School and Society*, XXIV, 1931, pp. 199-200). Dintre cele peste 60 de lucrări care-i poartă semnătura, ultima este *The United States and the Persian Gulf*, în 1985.
3. Joseph S. Roucek, *The Politics of the Balkans*, New York, 1939, p. 1.
4. William M. Sloane, *The Balkans, a Laboratory of History*, New York, 1914, pp. 3, 83.
5. Traian Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, New York, 1967, fig. 3a şi 3b, care omite trei minorităţi : pe armenii gregorieni, pe uniţi şi pe unitarieni.
6. Aceste broşuri sînt citate de R.W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, New York, 1918.
7. Fără a putea fixa data primelor aşezări armeneşti, ele erau deja prezente în Imperiul bizantin, în Bulgaria medievală şi în principatele româneşti în vremea întemeierii acestora din urmă. Sosirea ţiganilor, care s-au răspîndit în întreaga regiune ca fierari sau potcovari şi care, în ţările române, erau robi, datează probabil din secolul al XIII-lea.
8. Jovan Cvijić, *La Péninsule Balkanique. Géographie humaine*, Paris, 1918 ; Jacques Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, Paris, 1926.
9. Peter Burke, *History, Culture and the Mind*, Oxford, 1989, pp. 97-113.
10. E foarte binevenită demonstraţia lui Noël Malcolm, *Kosovo : A Short History*, New York, 1999, pp. XXVII-XXIX.
11. Edward Lear, *Journals : A Selection*, ed. Herbert Van Thal, London, 1952.
12. Vezi excelentele observaţii ale lui Loring M. Danforth, *The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton, 1996, pp. 57-65.
13. Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization in the Mind of the Enlightenment*, Stanford, 1994, pp. 7, 34, 143.
14. Vezi stimulenta contribuţie a lui George Schöpflin, „The Political Traditions of Eastern Europe", in vol. ed. de Stephen R. Graubard, *Eastern Europe - Central Europe - Europe*, Boulder, 1991, pp. 59-93.
15. Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York, 1997, p. 55. Cu mult mai devreme, aceeaşi observaţie fusese făcută de H.N. Brailsford, *Macedonia. Its Races and Their Future*, London, 1906.
17. *Cf.* Robert Mathiesen, „Magic in Slavia Orthodoxa, the Written Tradition", in vol. ed. de Henry Maguire, *Byzantine Magic*, Dumbarton Oaks, 1995.
18. Larry Wolff, *op.cit.*, pp. 22, 177, 288, 291, 293, ilustrează frecvenţa cu care călătorul occidental era înclinat să întrebuinţeze expresii ca „mélange" sau „miscuglio" cînd venea vorba despre populaţiile din Rusia sau Turcia.
19. Se poate consulta cu folos vechea lucrare a lui T.G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914.
20. Vezi, de pildă, descrierea Serbiei în 1717 de Lady Mary Wortley Montagu, *Letters from the Levant During the Embassy to Constantinople, 1716-1718*, New York, 1971, pp. 101. *Cf.* L. Wolff, *op.cit.*, pp. 38-43.
21. Maria Todorova, *op.cit.*, p. 43, îl citează pe istoricul britanic William Miller care, în 1898, interpreta expresia „going to Europe", în sensul de a călători în ţările situate la vest de Peninsulă, ca o dovadă a concepţiei care considera regiunea balcanică drept un spaţiu separat de Europa.
22. R.W. Seton-Watson, *op.cit*, pp. 122, 147.

23. Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot*, London, 1876; Roy Trevor, *My Balkan Tour*, London / New York, 1911; Bernadotte E. Schmitt, *The Annexation of Bosnia, 1908-1909*, Cambridge, 1937. Vezi recent Noël Malcolm, *Bosnia: A Short History*, London, 1994.
24. În anii 1911-1914, Th. Schiemann, L.K. Goetz, Otto Hötzsch şi Hans Ubersberger publicau în revista berlineză *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907-1948*, Wien, 1983.
25. Vezi, de exemplu, publicaţia *Osteuropäische Jahrbücher* unde-şi începea activitatea Georg Stadtmüller; ea va deveni *Süd-Ost Forschungen* din 1942.
26. Andrei Pippidi, „Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes", *Revue des études sud-est européennes*, XVI, 1, 1978, pp. 139-156; *idem*, „Reformă sau declin. A doua perioadă a studiilor sud-est europene în România", *Revista istorică*, s.n., II, 11-12, 1991, pp. 641-650.
27. N. Iorga, *Histoire des États balcaniques*, Paris, 1925.
28. Andrei Pippidi, „Necesitatea unui institut pentru studiul sud-estului european", *Buletin*, V, 1994.
29. Timothy Garton Ash, „The Puzzle of Central Europe", *New York Review of Books*, XLVI (5), 18 martie 1999.

Politica externă a unui stat sud-est european*

Ca ţară sud-est europeană, România participă la problemele unui spaţiu care a suferit în varii forme şi grade efectele istoriei. Cele trei caracteristici pe care le distinge cineva privind zona noastră sînt *ortodoxia*, *moştenirea otomană* şi *naţionalismul*.

Ceea ce de obicei se atribuie *ortodoxiei*, cu o prejudecată weberiană (Weber asocia, după cum ştiţi, spiritul protestant cu dezvoltarea capitalistă, de unde rezultă că ortodoxia este distinctivă şi caracteristică pentru cu totul alte deprinderi mentale) ar fi următoarele trăsături ale unei situaţii complexe: o lume predominant rurală cu oraşe puţine şi parazitare, stabilite de multe ori, dacă nu totdeauna, de nevoile militare, administrative şi economice ale ocupantului turc (de exemplu, capitalele acestei zone: Bucureşti, Tirana, Belgrad sau Sofia), deci o opoziţie sat-oraş destul de marcantă. O altă trăsătură a acestei situaţii ar fi analfabetismul, care pînă tîrziu a apăsat asupra populaţiilor sud-est europene, asociat în general cu un spirit conservator, cu o rezistenţă teribilă la inovaţie. Şi în al treilea rînd autoritarismul, inclusiv controlul Bisericii de către stat. Eu nu vreau cîtuşi de puţin să spun că acestea sînt realmente efectele împărtăşirii unui anumit crez religios. Asta este o prejudecată curentă care se hrăneşte din coincidenţa între această religie şi factorii istorici din zonă.

Trec la *moştenirea otomană*, o situaţie care cuprinde şi nordul Dunării, deci şi autonomia de pe malul stîng. Aici ar fi de reţinut corupţia şi permeabilitatea compartimentării sociale – în Imperiul otoman oricine putea ajunge de la sclav la vizir în cursul unei singure vieţi care, de obicei, se sfîrşea pe urmă tragic. Această mobilitate socială a fost apoi accentuată mult de regimul cvasi-democratic de după primul război mondial. Şi dacă e să folosim un cuvînt dur şi numai în parte adevărat, aş spune că a reprezentat o posibilitate oricînd deschisă pentru parvenitism. În fond, una din cărţile cele mai pline de substanţă şi suc ale vechii literaturi româneşti, aşa de caracteristică în oglindirea acestei situaţii, este *Arhondologia* lui Constandin Sion. Lucrarea este o privire necruţătoare, critică asupra acestui *rush*, acestui avînt al parveniţilor porniţi la asaltul poziţiilor sociale. Aş mai adăuga întîrzierea economiei faţă de dezvoltarea statului, de unde

* Intervenţie la o „masă rotundă" organizată în ianuarie 1996, de Societatea Academică din România, la care au mai participat Alexandru Paleologu, senator, şi prof. dr. Neagu Djuvara.

caracterul controlat de sus în jos al oricărei inovaţii. De aceea în spaţiul nostru s-a procedat cu reforme sau cu pseudo-revoluţii care sînt ori revolte populare, ori fricţiuni între grupuri ale clasei conducătoare.

În ce priveşte *naţionalismul*, a treia trăsătură distinctivă pe care o recunosc de obicei observatorii zonei, trebuie spus că el s-a dezvoltat pe două căi tradiţionale, apoi pe o a treia. Prima ar fi cea populară, legată de reacţia de respingere faţă de un element etnic alogen care se confundă cu exploatatorul – în Muntenia şi Moldova grecii întîi, evreii pe urmă ; în Transilvania ungurii, fără a mai vorbi de situaţia complexă din Basarabia şi Bucovina. A doua cale tradiţională este cea intelectuală, deci legată de aculturaţia occidentală, care are şi ea două vîrste : tipul liberal care datează de la 1848 şi tipul fascist care începe să se manifeste în anii '20. A treia cale este reacţia contra satelizării, ce va da naştere unui naţionalism de stat, care în această regiune a putut ajunge chiar la forme teroriste ca omogenizarea forţată, purificarea etnică. Aici există exemple clasice : exterminarea armenilor, deportarea grecilor din Turcia înainte de primul război mondial şi imediat după – schimbul de populaţii cu Grecia din anii '20.

Toate acestea laolaltă contează pentru a defini politica externă a României în secolul XX. Dacă e vorba acum să distingem anumite etape istorice în cursul secolului care stă să se încheie, atunci aş spune că în primii ani, anume între 1913 şi 1918, politica externă a României a fost una de expansiune bazată pe naţionalismul intelectual. I-a urmat o lungă defensivă între anii 1919 şi 1940 care începe cu războiul cu Ungaria, continuă cu activitatea diplomaţilor din jurul lui Titulescu şi se încheie cu perioada de izolare din anii 1938-1940 şi cu concesiile smulse României în cea mai tragică din situaţiile în care s-a găsit ea vreodată. O nouă perioadă de expansiune coincide cu al doilea război mondial, mai exact anii 1941-1943, iar de data asta cred că alături de naţionalismul intelectual a intervenit şi unul popular, mergînd pînă în straturile de jos ale societăţii. Şi urmează o etapă pe care aş numi-o de capitulare fără condiţii, durînd douăzeci de ani (1944-1964), caracterizată prin importarea revoluţiei, satelizarea faţă de URSS şi violarea sistematică a acelui articol 3 al Tratatului de la Paris din 1947 care ar fi pretins să se garanteze libertatea cuvîntului, libertatea presei, libertatea opiniei politice ş.a.m.d. – lucruri pe care nimeni nu le-a luat în serios în cele două decenii pe care le amintesc aici. Ar urma apoi un *statu-quo* silit, care are din nou două părţi. Întîi o reacţie naţionalistă de stat între 1964-1989, care presupune că în timp ce ideologia oficială era coexistenţa paşnică cu state cu sisteme sociale diferite, realităţile cuprindeau şi alte aspecte cum ar fi vînzările de arme, încurajarea terorismului internaţional. În acelaşi timp este epoca veto-ului din 1968, a proiectului balcanic care a căutat să izoleze cumva Peninsula Balcanică într-o zonă în care România ar fi jucat un rol privilegiat. În special spre sfîrşitul acestei perioade se accentuează caracterul de suspiciune antimaghiară şi antisovietică. Astăzi, după '89, ne găsim în faza unor tentative de adaptare care sînt

în mod evident subordonate atît moştenirii Ceauşescu, care este evidentă, cît şi echilibrului de forţe interne. Ceea ce înseamnă că partide ca România Mare sau PUNR au un cuvînt greu de spus. Dar şi că, într-o oarecare măsură şi într-un sens cu totul contrar, prezenţa Convenţiei Democratice din România are un oarecare efect asupra politicii externe a României, măcar într-un sens pasiv sau negativ. Sînt lucruri care nu se pot face din cauză că există totuşi o opoziţie.

Ar rămîne foarte puţin de adăugat, şi anume privind doar unele coordonate externe ale situaţiei. În 1913-1918 situaţia era dominată de prezenţa unui bloc germano-austro-ungar pe de o parte, şi a unui bloc rusesc de partea cealaltă. În 1939-1941 situaţia a fost atît de dramatică pentru că cele două blocuri se uniseră într-unul singur, germano-ungaro-sovietic. Urmează, pentru timpul războiului, cele două tabere în faţă: blocul germano-ungar şi Uniunea Sovietică cu aliaţii. Apoi vine Conferinţa de la Yalta, ale cărei consecinţe se fac simţite între 1945 şi 1989.

Şi, în cele din urmă, ne găsim în prezenţa unor realităţi şi a unor iluzii. În rîndul realităţilor aş menţiona următoarele: un temporar şi relativ dezinteres al vestului, iar interesul, atît cît este, poartă mai ales asupra statelor limitrofe Germaniei; o concurenţă între fostele state comuniste, cu tendinţa de a detaşa Europa centrală de vagonul al doilea în care ar intra statele sud-est europene, numite balcanice; prezenţa la est a unui stat provizoriu, neviabil, format în parte dintr-un teritoriu românesc istoric, cu o populaţie majoritar românofonă; un contencios cu Rusia; în sfîrşit, desfăşurarea pe teritoriul Iugoslaviei a unui al treilea război balcanic, care poate s-a încheiat, dar în orice caz lasă uşa deschisă spre al patrulea. În rîndul iluziilor aş menţiona falsa unitate economică a Mării Negre, falsa unitate politică a Europei, care rămîne în stadiul de proiect de viitor şi de ideal, şi un anumit statut al autonomiilor teritoriale care întrece măsura posibilului, a realismului.

Dimensiunea istorică a politicii *

În amintirea lui Eugen Stănescu

Într-o vreme în care autoidentificarea colectivă a românilor stîrneşte noi discuţii, recitirea originilor naţiunii nu mai este o exigenţă a puterii politice, cum a fost, ci o confruntare între prejudecăţi larg răspîndite şi îndrăzneala personală de a urmări un adevăr. Aceasta ne duce însă la întrebarea cîtă politică se amestecă în orice recurs la istorie. Sau, cu alte cuvinte: există o istorie pe care să n-o poată atinge nici o bănuială că a fost manipulată într-un scop, mai mult sau mai puţin conştient, politic? Există o şcoală de gîndire contemporană care condamnă fără apel excesul de memorie istorică, pe care-l consideră un fenomen „balcanic", direct responsabil de izbucnirile de violenţă pentru un vechi hotar sau pentru răzbunarea crimelor îndurate de altă generaţie.

Dacă-i aşa, românii ar avea dreptul să nu se recunoască „balcanici", fiindcă sînt mai înclinaţi să uite sau să ierte. Despre această dispoziţie naţională către amnezie am citit în 1985 o pagină de Andrei Pleşu de al cărei adevăr, pe care l-am respins pe loc, am avut mai tîrziu destule ocazii să mă conving. De aceea reconstituirea trecutului la nivel de vulgată istorică, de manual şcolăresc, desfăşoară pentru noi un tablou eroic şi maiestuos din care lipseşte vehemenţa vindicativă şi din care lipseşte adeseori şi adevărul. Agresivă sau suspect de blîndă, istoria colaborează cu politica, îi serveşte de cîrjă.

De obicei, autoritatea istoriei e împrumutată pentru a legitima o politică. În schimb, despre un text istoric se spune că e influenţat de politică pentru a-l discredita. O anumită condiţie ancilară a istoriografiei e socotită ruşinoasă pe cînd memoriei colective oficiale i se acordă un credit exagerat. Ca şi cum duhul istoriei ar fi ceva independent de reflecţia umană asupra destinului unui popor.

De fapt, e vorba despre o confuzie între istoria-artefact şi istoria-bloc de realităţi îndelung modelate. Şi una şi alta acţionează asupra politicii, dar în mod diferit. În ambele variante, ni se pare a desluşi o dialectică de ciclu închis, căreia nu i se pot sustrage nici istoria, nici politica. Să ne fie îngăduit să demonstrăm aici pe scurt această relaţie.

a) Politica se strecoară în rescrierea istoriei, după care, la rîndul ei, această istorie, gîndită pe coordonatele actualităţii, dictează în continuare politica.

---

* *Dilema* Nr. 207, din 10-16 ianuarie 1997.

În Sud-Estul Europei, succesiunea de situaţii *secesionism* (faţă de Imperiul otoman) – *iredentism* (împotriva fostului *overlord* sau contra vecinilor deveniţi independenţi) s-a repetat frecvent. S-au invocat continuitatea şi unitatea experienţelor istorice ale unui popor pentru a justifica năzuinţe care n-au apărut decît din momentul închegării naţiunii. De exemplu, istoria modernă a grecilor stă sub semnul „Marii Idei". Aceasta este aspiraţia de a elibera şi reuni toate teritoriile care au aparţinut cîndva Imperiului bizantin. Un mit, care are o dată a naşterii precisă (1844), revendicînd drept episoade culminante Grecia clasică din secolul al V-lea, expansiunea macedoneană în vremea cuceririlor lui Alexandru, statul universalist al basileilor şi triumful insurecţiei din 1821, a creat o ideologie belicoasă. Eşecul politicii inspirate de acest vis a fost extrem de dureros: catastrofa din Asia Mică, schimbul de populaţie care a golit de greci o regiune în care aceia trăiau de două milenii şi jumătate. Dar o înfrîngere de asemenea proporţii nu face decît să întreţină revizionismul istoric şi intoleranţa.

b) Istoria – cea reală, cu frustrările pe care le provoacă ea – condiţionează politica, iar consecvenţa cu care se aplică un program politic produce un efect istoric, fie succes, fie dezastru. Toţi cei care au tratat problema încadrării României în sistemul de alianţe german, atît înainte de primul război mondial, cît şi în ajunul celui de-al doilea, au recunoscut rolul pe care l-a avut situaţia Basarabiei. Egoismul arogant al diplomaţiei ţariste a contribuit la bascularea tînărului regat al lui Carol I de partea Triplei Alianţe. Cu atît mai mult, ultimatumul din iunie 1940 a determinat intrarea României în luptă alături de Reich. A doua oară, politica pro-germană – în ciuda revirimentului din 1944 – a fost ispăşită de poporul român timp de o jumătate de secol.

Observatorul unor astfel de reacţii în lanţ se poate gîndi la un cerc vicios. Dar şi istoria însăşi oferă exemple de „repetiţie", care nu se integrează direct şi deplin în relaţia ciclică pe care am evocat-o, ci sînt „întoarceri" ale unor situaţii care depind de factori necesarmente invariabili. Dezvoltînd o sugestie a lui Taine, N. Iorga a vorbit de „permanenţele istorice" care ar fi pămîntul, rasa (în sens etnologic, nu biologic) şi ideea. Primele elemente sînt geopolitice, ultimul n-ar avea acelaşi caracter durabil dacă n-ar fi un răspuns la celelalte două condiţii. Şi iată acum o asemenea situaţie în Orientul Mijlociu, „Orientul latin" din Evul Mediu. Astăzi, Israel a preluat rolul statelor de cruciadă (cine ar vrea să-l laicizeze uită că în faţă se găseşte un fanatism ireductibil, pîndind cum să-i arunce în mare pe noii colonizatori, aşa cum au fost izgoniţi templierii din 1291). Interdependenţa dintre Palestina, Siria şi Liban e un fapt care, din secolul al XII-lea pînă în prezent, nu s-a schimbat.

Ori problema „celor două Italii", dihotomie care nu e, pur şi simplu, geografică, ci dă în vileag un decalaj de civilizaţie. Unii istorici îi caută originea în incompleta cucerire a Peninsulei de către longobarzi în 569, situaţie agravată de

includerea sudului italian în regatul normand al Siciliei, ceea ce înseamnă o istorie diferită de a nordului de la 1130 pînă la 1860. Aspectul singular al Transilvaniei în cadrul unităţii româneşti, personalitatea ei distinctă, se explică la fel.

Sau un alt prilej de amintiri istorice care ni s-a dat tuturor de curînd. Dialogul public, televizat, al celor doi candidaţi la preşedinţia Republicii ne-a deschis ochii asupra unei continuităţi profunde. Senzaţia de *déjà vu* se transforma din ce în ce, spre sfîrşitul duelului oratoric, în concluzia inevitabilă a unei lecţii de istorie. De o parte era, da, boierul conservator, politician viclean şi versat: teama de Rusia, neîncrederea în viitor şi crisparea faţă de reforme, un cinism ascuns cînd vine vorba de corupţie, o experienţă temeinică a administraţiei, toate aceste trăsături nu erau doar ale d-lui Iliescu, erau ale unui tip uman care a mai condus această ţară. De cealaltă parte, un bonjurist cu principii generoase, cam învăţate pe dinafară, entuziast reformator cu privirea aţintită către Occident, dar avînd despre realitatea societăţii româneşti o percepţie destul de vagă. Parcă eram la 1848. Din această înfruntare un istoric ştie cine trebuie să cîştige.

În anii din urmă, apariţia volumelor unei excepţionale antologii, de Iordan Chimet, ne-a amintit, chiar din titlu, că avem, chiar înainte de orice alt semn al descătuşării, *Dreptul la memorie*. Dar la toate memoriile? Consecinţă a pluralismului politic, au răsărit imediat după 1989 versiuni contradictorii şi concurente ale trecutului. Libertatea de expresie acordată legionarilor îi pune pe supravieţuitorii unei secte teroriste pe acelaşi plan cu democraţii care au fost victimele aceleiaşi represiuni. Cineva poate lăsa pe tejghea, necitite, cărţile care ies, una după alta, din oficinele gardiste şi nu e obligat să se ducă la conferinţele de „îndoctrinare" istorică la care-l invită prietenii Căpitanului. Dar, pe lîngă afişe, care se lipesc azi şi se rup mîine, vedem cîte o placă de marmură, cu inscripţie solemnă, care semnalează casa în care a locuit pînă deunăzi un scriitor mediocru, căruia numai onorurile decernate de Partid i-au ridicat un piedestal. E un fel de a-l introduce cu forţa în memoria colectivă, care este respectuoasă faţă de orice autoritate, deci şi faţă de gustul literar al Primăriei.

Alegerea unei memorii este şi alegerea unui viitor. Într-un context politic ca al nostru, dezbaterea asupra informaţiei istorice şi asupra patrimoniului cultural capătă o nouă dimensiune şi o importanţă fundamentală. Aşa se înţelege confiscarea amintirii unor personalităţi incontestabile de către regimul comunist sau de către cel care i s-a substituit pentru a-l continua. De pildă, ideea de a „repatria" osemintele lui Titulescu sau Enescu a fost urmărită cu tenacitate vreo treizeci de ani şi, în cazul celui dintîi, a dus la nesocotirea voinţei exprese a familiei pentru a organiza la Braşov o ceremonie pe cît de pompoasă, pe atît de zadarnică. Conflictele în jurul Comisiei Monumentelor Istorice implică nu numai interese personale şi financiare, ci chiar o concepţie despre continuitate.

Întrebarea este aceeaşi pe care, în alţi termeni, o puneam la începutul acestui solilocviu, dacă e cu putinţă o politică izolată de istorie. De la căderea Zidului

(a tuturor zidurilor care împărţeau continentul în două), obsesia istorică s-a revărsat asupra Europei întregi. Din această complicitate între politică şi istorie, se pot retrage istoricii? Da, dacă se înduplecă să renunţe la funcţia de lideri de opinie sau chiar de sacerdoţi ai unui cult naţional al morţilor. Dar şi atunci ei vor rămîne sub influenţa unei experienţe personale, o sumă de acumulări şi de adaptări care n-a putut face abstracţie de mediul politic. Transmiţători ai tradiţiei ei sînt, chiar fără voia lor. Şi în această tradiţie o politică acceptată sau una respinsă contează.

Identitate naţională şi culturală

Cîteva probleme de metodă în legătură cu locul românilor în istoria universală*

I

Subiectul dezbaterii, *Locul românilor în istoria universală*[1], este unul din acelea despre care se spune obişnuit, în lipsa unui cuvînt mai potrivit, că sînt „generoase", nu fără o rezervă interioară. Un asemenea titlu, deşi îndreaptă spre o lucrare clasică în istoriografia noastră, aminteşte de o concepţie romantică, a misiunii hărăzite popoarelor, concepţie care, într-o formă sau alta, a însufleţit diversele ideologii naţionaliste din veacul trecut şi pînă în pragul anilor în care trăim, dar care nu mai poate fi a noastră. Să luăm deci seama, pentru a o înlătura cît mai curînd, la ambiguitatea titlului. Există o infinitate de moduri *de a fi în istoria universală* şi există *două* feluri de a fixa locul unui popor între celelalte, alături de care el participă la acea dezvoltare generală a omenirii care se răsfrînge şi asupra sa, indiferent cît de mare i-ar fi fost contribuţia proprie. Acest loc nu e oricînd acelaşi, de la început pînă la sfîrşit, pentru motive pe care istoricii le ştiu şi pe care ei sînt datori să le spună.

Aşadar, *un* mod de a defini locul unui popor în istoria universală este de a-i sublinia cît mai apăsat originalitatea, a comemora episoadele măreţe ale unei lupte veşnic inegale, a slăvi memoria celor prin jertfa cărora s-a ajuns la ţinta dorită, a găsi izbînzi şi în creaţia paşnică din domenii ca al literaturii sau al artelor care să fi constituit exemple imitate mai departe ori mai tîrziu, a stabili chiar întîietatea unor inovaţii tehnice sau, deşi este atît de greu de observat, a unor schimbări culturale şi psihologice. Acest fel de a concepe raportul dintre istoria naţională şi cea universală, dacă nu întrece marginile adevărului şi nu se transformă în prilej de retorică intoxicantă, este fără îndoială justificat. Popoarele au nevoie de a-şi întări energiile prin afirmarea mîndră a drepturilor lor. Neliniştea de a-şi recunoaşte identitatea, nu numai prin marcarea diferenţelor faţă de vecinii lor, dar chiar printr-o evaluare a trecutului, autentică, şi a viitorului, lucidă, este un semn că au ajuns la o răscruce a drumului lor în istorie.

---

* *Revista de istorie*, 12, 1985, pp. 1178-1198; reeditare în vol. *Identitate, alteritate în spaţiul cultural românesc*, ed. Al. Zub, Iaşi, 1996, pp. 56-79.

Există și un fel mai circumspect de a ne apropia de definiția unei personalități naționale, pentru a răspunde la întrebările despre traiectoria descrisă în spațiu și timp de acel popor, despre legile și accidentele care i-au dirijat evoluția, despre motivele care l-au atras în comunitatea civilizată sau care, la răstimpuri, l-au izolat de ea. Acest mod de a pune problema constă în a cerceta paralelismele, analogiile, convergențele, ce reies dintr-o comparație între viața acelui popor și situații ori fenomene întîlnite în aceeași epocă sau altădată, altundeva. A lua în considerare ce a fost pînă la urmă specific în istoria noastră, ce adecvări și ce incongruențe între forme și realități se pot constata cu această modalitate de investigare – nu nouă, desigur, dar care continuă a fi cea mai rodnică – este totuși altceva decît drămuirea, câteodată și cu dublă măsură, a cît am dăruit împrejurul nostru sau cît am împrumutat de ici, de colo.

Dintre meritele metodei sînt: rigoarea sporită, întîlniri neașteptate cu alte tradiții culturale, evitarea unui egocentrism la fel de dezagreabil în psihologia colectivă a unor popoare ca și la simplii indivizi, redimensionarea unor valori a căror exagerare făcea demult parte dintr-o mitologie națională. Această metodă mai prezintă un avantaj, prin actualitatea sa. Secolul în care ne-am născut s-ar putea numi, cu expresia unui mare scriitor contemporan, „un veac de singurătate". Acea fragmentare a universalului care s-a produs în vremea noastră face mai necesară decît oricînd identificarea elementelor de unitate și a manifestărilor de solidaritate dintr-un trecut care parcă pe zi ce trece devine și mai puțin comun, după chipul și asemănarea prezentului. Din această stare de lucruri, istoriografia a avut totuși ceva de cîștigat, anume percepția diferențelor de ritm de la o regiune la alta a Europei, în dinamica evoluției economice, sociale sau politice, dar e amenințată să piardă ceva mult mai prețios, însuși rostul ei de a întinde punți de înțelegere între popoare și de a face să premeargă afirmațiilor categorice explicații răbdător și sincer căutate.

Integrarea istoriilor naționale în ansamblul unitar pe care-l compun inseparabil are și un rol în formarea conștiinței civice. Cum spunea acum 50 de ani N. Iorga: „Orice sentiment am avea noi față de poporul nostru, acest sentiment real nu-l poți avea pînă nu cunoști viața altor popoare". Tot el a atras atenția asupra adevărului că, sub diversitatea aparențelor, „orice istorie națională e înconjurată și străbătută de orice altă dezvoltare istorică" adăugînd că „nu e o scădere a propriului popor s-o recunoști"[2]. Istoricul român ar fi putut aduce în sprijinul său predecesori de care-l lega o profundă afinitate și care fuseseră sensibili la aceeași exigență științifică. De pildă, Jacob Burckhardt, căruia-i aparține afirmația răspicată: „A se mărgini la istoria patriei ridică cel mai mare obstacol în calea cunoașterii istorice". Martor al antagonismelor internaționale din epoca sa, profesorul de la Basel își întemeia cursul din 1870 pe o idee pe care am dori să ne-o însușim: „Cea mai autentică istorie națională va fi aceea care în paralel cu istoria universală și în raport cu legile ei va considera patria ca o parte din lumea

întreagă luminată de aceleaşi stele şi ameninţată de aceleaşi primejdii"[3]. Din familia spirituală care-i cuprinde pe cugetătorii amintiţi, amîndoi reprezentînd culturi naţionale în luptă cu izolarea şi marginalizarea, ar mai putea fi citaţi cu egală îndreptăţire un belgian, H. Pirenne, un olandez, J. Huizinga, un norvegian, H. Koht, şi nu unul, ci mai mulţi istorici polonezi, ceea ce pune în lumină străduania „provinciilor" culturale de a ieşi din singurătate prin extinderea şi unificarea imaginii trecutului Europei.

Problema are şi un alt aspect. Orice ţară, dacă nu e zămislită din arbitrarul diplomaţilor care i-au fixat frontierele, are două vocaţii: cea naţională, clădită vertical, şi cea universală, care se întinde întru întîmpinarea celorlalte naţiuni. Un popor n-are nevoie doar de forţele sale interne. Adeseori viaţa lui istorică depăşeşte larg limitele teritoriului naţional. Iorga a arătat existenţa unei Franţe în Orientul cruciadelor şi în Sud-Est, Gramsci a vorbit de „o Italie în afara Italiei" – pe care o studiază Braudel şi toţi cercetătorii coloniilor genoveze sau veneţiene, iar alţii au urmărit pînă în Polonia şi Rusia activitatea scoţienilor peste hotarele ţării lor, după cum istoria grecilor, de totdeauna, nu poate să nu-i caute din Crimeea pînă la Calcutta.

Cu atît mai mult este cazul să ne preocupe formidabila expansiune a romanităţii daco-iliriene ai cărei urmaşi sînt românii. Teritoriul pe care naţiunea lor modernă avea să dea naştere statului unificat este prins între arcul Carpaţilor şi Marea Neagră, între Cîmpia Panonică, Dunăre şi stepa rusească, dar romanitatea orientală a ocupat în Evul Mediu un spaţiu mult mai vast. Pe ambele maluri ale Nistrului, pînă la 1800, populaţia era în marea majoritate românească. Prezenţa unui element vlah în Slovacia în secolul al XVII-lea dovedeşte că nu erau încă închise căile pe care dacii se răspîndiseră spre Nord-Vest şi care au urmat a lega voievodatul Maramureşului de Partium, răzbătînd pînă în Moravia şi în Silezia de Jos. „Goralii", al căror nume înseamnă „munteni", împînzeau Pocuţia, revendicată de domnii Moldovei ca „dreapta lor ocină", şi Podolia, păstrîndu-şi obiceiurile lor juridice şi păzind trecătorile către Ardeal şi Moldova, pe unde s-au retras în 1710 românii din oastea lui Francisc Rákóczi. În sudul Dunării, populaţia romanică nu se găseşte numai în acele „Transilvanii" numite Zagora din Nord-Vestul Bulgariei şi din Epir, ci semănate de la un capăt la altul al Peninsulei în unităţi mari şi mici, fragmentarea ei fiind pricinuită nu numai de masele cu caracter etnic diferit care s-au intercalat, ci de însăşi bariera fizică şi psihologică pe care o reprezintă munţii. Vlahii se întîlnesc de-a lungul coastei dalmate, unde li se atribuie chiar întemeierea Ragusei, în secolul al VIII-lea, după o legendă acceptată de una din cronicile oraşului, precum şi în insulele veneţiene, în Eubeea şi în Creta.

O istorie comună a românilor nord-dunăreni şi a tuturor „Vlahiilor" înglobate în state slave sau greceşti, mai mult sau mai puţin efemere, nu e posibilă. De asemenea, nu ne putem gîndi la un bilanţ al mişcărilor de emigraţie,

înregistrate în documente doar în epoca modernă şi contemporană, prin care s-au risipit atîtea forţe ale poporului nostru. Totuşi, istoria structurată politic şi cultural a românilor este tot timpul însoţită de la distanţă de existenţa paralelă a unor comunităţi periferice care au sfîrşit prin a-şi pierde chiar graiul sau, ca francezii canadieni, a-l păstra „îngheţat". Şi, cînd ar fi vorba de a evalua contribuţia românească la civilizaţia europeană, cine ştie dacă nu tocmai artişti sau scriitori care au adus într-un mediu străin capacitatea lor de creaţie şi experienţa dobîndită în patria lor ar fi aceia ale căror nume ne-ar veni îndată în minte?

Mai mult chiar, ca şi alte popoare din Sud-Estul Europei sau de pe alte continente, românii s-au aflat în trecutul lor în situaţia de a fi obiect mai degrabă decît subiect al istoriei. Teritoriul locuit de ei a fost traversat de marile migraţii şi a devenit un *„melting-pot"* în perioada îndelungată a etnogenezei, mai tîrziu statele lor, semi-dependente succesiv de marile puteri vecine, au fost un cîmp de bătălie pentru imperialisme rivale şi au intrat sub tutela Rusiei, pe care cea a învingătorilor din războiul Crimeii a înlocuit-o chiar în ajunul Unirii, apoi, după ce Congresul de la Berlin i-a recunoscut noul ei statut internaţional, România a trăit încă o jumătate de veac vîrsta minorităţii politice. În 1916, milioane de români trăiau încă sub stăpînire străină. Insinuarea capitalului occidental, atît înainte, cît şi după primul război mondial, a făcut din România ceea ce un sociolog american credea că poate numi „o colonie balcanică"[4]. Sînt motive de a arăta mai mult interes împrejurărilor generale care au împiedicat sau au sprijinit obţinerea independenţei şi înfăptuirea unităţii naţionale, ţinte îndelung rîvnite.

Să încercăm a ne vedea şi cu ochii altora. În această reflectare pot intra distorsiuni, a căror vădită nedreptate, chiar cînd ne revoltă, cere o explicaţie, dar se găseşte şi un adevăr de care eram mai puţin conştienţi. Prietenia care ni s-a arătat n-a fost totdeauna firească şi dezinteresată, iar calitatea celor care ne-au măgulit se cuvine şi ea măsurată. Însăşi detaşarea pe care o implică distanţa este în general o chezăşie de obiectivitate.

De ce, atunci, dacă nimeni nu contestă utilitatea, dovedită acum în fel şi chip, a metodei comparatiste, propunem ca materie de reflecţie o parte din rezultatele unei interpretări a istoriei româneşti din această perspectivă? Au apărut în ultimul timp o serie de lucrări în care concentrarea asupra istoriei României devine „punctualizare". Chiar cînd cadrul de istorie universală este aparent, din păcate el se reduce la „pomenirea în cîteva rînduri a ceea ce se întîmplă, în vremea studiată, în celelalte ţări ale Europei, după care autorul poate să-şi vadă liniştit de micile lui treburi"[5] – am citat întocmai cuvintele lui M. Berza din 1944, deoarece situaţia nu s-a schimbat de atunci. Cu această singură concesie formală, tot ce nu e românesc este ignorat, dacă nu totdeauna dintr-o opţiune deliberată şi semnificativă, măcar fiindcă, în condiţiile actuale, numai subiectelor de istorie naţională li se poate face faţă cu o informaţie cît de cît completă. Prin urmare, e necesară o confruntare obiectivă a istoriei noastre cu cea a altor

popoare, fiindcă acest drum nu e cel mai bătătorit în ceasul de faţă. De aceea, dezbaterii de azi îi vedem, în primul rînd, rostul de a prilejui un schimb de idei într-un spirit nepărtinitor. Căci, spunea lordul Acton despre studiile istorice, „ele trebuie iubite cast, ca matematica".

II

„Identitate naţională", „identitate culturală" nu sînt noţiuni destul de clar delimitate, deşi se întrebuinţează curent. Fiind indisolubil legate, ele se confundă chiar între ele. Siliţi să operăm cu aceste concepte, trebuie să le definim mai întîi, cu aplicaţii concrete la cazuri istorice: cu aceasta am găsit de cuviinţă să începem.

Despre o identitate naţională nu se poate vorbi pînă cînd nu există *un nume*: certificatul de botez, simultan cu cel de naştere. Dacă, de pildă, constatăm că cehii sînt numiţi pentru prima oară într-un izvor franc în anul 806, este zadarnic să căutăm dovezi pentru ipoteza că poporul cu acest nume s-ar fi format cu mult înainte de data respectivă. Apariţia românilor în izvoarele bizantine, sub etnonimul de origine slavă *vlahi*, are loc în secolul al X-lea, dar presupune o circulaţie anterioară a termenului în mijlocul populaţiei slavofone din Peninsula Balcanică. Numele pe care şi l-au dat ei înşişi nu putea fi acesta, care desemnează o populaţie romanică din punctul de vedere al unui mediu diferit, ci acela pe care-l poartă şi astăzi: prima lui atestare, într-o formă rotacizată ce se întîlneşte şi în Istria, la o ramură depărtată a aceluiaşi vechi trunchi, este *rumăr*, într-un document de la Ştefan cel Mare (13 martie 1489)[6]. Orice teritoriu de compactă locuire românească era o „Vlahie" pentru străinii neromanici, sau, ca şi ţinutul Namur-Liège, o „Valonie"[7], termen cu care un izvor din Franţa de nord, la 1200, denumeşte o regiune situată probabil între Carpaţi şi Dunăre. Numele pe care un iezuit din secolul al XVI-lea îl va da Ţării Româneşti, *Romandiola*[8], nu e altul decît acela sub care Istria e menţionată încă în 803, în privilegiul acordat de Carol cel Mare bisericii din Grado, indicînd existenţa unui lanţ, neîntrerupt pînă în secolul al IX-lea, de tovărăşii locale de metişi părăsiţi de fostul Imperiu roman, de-a lungul vechiului *limes*. Sub numele de „Valahia", identitatea etnică a celor trei ramuri nord-dunărene ale românilor precum şi a vlahilor balcanici s-a impus la sfîrşitul secolul al XIV-lea lui Philippe de Mézières şi lui Ioan de Sultanieh. O parte din acest întreg este „ţara Moldovei", adică numai una din împărţirile provinciale care îşi iau numele de la rîul principal care o străbate, ca ţara Oltului. Cîtă vreme Ţara Românească nu-şi extinsese încă frontierele pînă la întinderea de mai tîrziu, documente sîrbeşti o numesc doar „ţara lui Basarab", aşa cum Dobrogea îşi va lua numele de la dinastul care i-a dat vremelnic coeziune politică. „Scoţia" în 843, „Polonia" în preajma anului 1000 sînt denumiri artificiale, latineşti, impuse unui amalgam de seminţii cînd frontierele teritoriului pe care-l locuiau nu fuseseră fixate definitiv.

O a doua condiţie pentru constituirea unei identităţi naţionale este *limba*. Nimeni nu va admite că trebuie să aşteptăm cele 190 de cuvinte ale scrisorii din 1521 pentru a recunoaşte existenţa limbii unui popor care avea de două secole o organizare de stat. Un glosar vechi românesc a putut fi reconstituit de prof. Mihăilă[9] numai pe baza cuvintelor din documente slavone anterioare datei la care scria Neacşu. Spre deosebire de ceea ce se credea cîndva, că dezvoltarea conştiinţei de neam precedă şi determină întrebuinţarea limbii vernaculare, noi atribuim tocmai acestei inovaţii un rol hotărîtor în geneza sentimentului naţional. Unitatea limbii latine este semnul că teritoriul romanităţii unice se fragmentează în ariile de formare a limbilor naţionale[10]. Fenomenul se constată în Spania în secolul al IX-lea. Limba „română" atestată în 842 prin jurămîntul de la Strasbourg nu se numea încă „franceză" pînă în secolul al XIII-lea. Prima mărturie a limbii italiene – Carta de la Capua din 960 – coincide cu momentul faimosului dialog dintre Liutprand şi împăratul bizantin în care era vehement tăgăduită continuitatea romană în Italia longobardă. Pretutindeni, invaziile barbare au produs o fractură de civilizaţie. Pentru a explica paradoxul unui popor de limbă romanică folosind slavona în biserică şi în actele de stat şi scriind în alfabetul chirilic (pînă în 1862!) s-a invocat, pe de o parte, influenţa ierarhiei ecleziastice din dreapta Dunării, pe de alta împrumutul cancelariei de la ţarii bulgari. Mai e de adăugat ipoteza că *lingua franca* a stepei, vorbită deci şi de pecenegi şi de cumani, care au avut un rol important în constituirea primelor state medievale dintre Carpaţi şi Dunăre, ar fi fost o veche formă de slavă, consolidînd astfel coeziunea blocului cumano-vlaho--bulgar, pînă în secolul al XIV-lea. După ce albanezii ortodocşi utilizaseră alfabetele glagolitic şi grecesc, cel latin a fost introdus de propaganda catolică, în veacul al XIV-lea. Fidelitatea românilor faţă de alfabetul liturgic slav – cu excepţia Transilvaniei după Unirea cu Roma – este motivată de rezistenţa pe care au opus-o catolicismului, asociat veleităţilor de dominaţie ale Ungariei şi Poloniei. Reforma protestantă a favorizat această situaţie, care totuşi presupune încă un motiv, mai adînc. Expusă invaziilor şi ruptă de restul romanităţii, societatea noastră a fost înclinată să adopte o atitudine defensivă, un reflex de conservare, care au devenit tradiţie colectivă. Din relaţiile ce se stabilesc între această societate şi cultura ei, ultima fiind învestită cu responsabilităţi în viaţa de stat şi bisericească, a derivat un respect inhibant pentru cuvîntul scris. Astfel a fost frînată tendinţa de a recurge la limba vulgară. Dar, şi în ţări cu un considerabil avans cultural faţă de noi, distanţa dintre limba scrisă şi cea vorbită a dăinuit multă vreme. Ordonanţa de la Villers-Cotterets, prin care Francisc I a impus limba franceză pentru actele notariale, este din 1539, şi chiar această franceză era de neînţeles în fundul provinciilor.

Un al treilea element al identităţii naţionale, *comunitatea de religie*, nu pare indispensabil. În regatul polono-lituanian, ortodocşii şi protestanţii nu se declarau mai puţin „*natione Polonus*", fără a împărtăşi confesiunea majorităţii. Invers,

o religie comună pe o arie geografică întinsă întîrzie diferenţierile etnice. S-a putut propune, nu fără îndreptăţire, formula de „naţionalitate ortodoxă" pentru întreaga regiune a Sud-Estului european. Numai treptat în secolele XVII-XIX, începem să discernem naţiunile embrionare, ale căror interese proprii au dislocat acea solidaritate balcanică bazată pe ortodoxie, pe limba slavonă ca vehicul comun de cultură şi pe umbra ideii imperiale bizantine. Nu deosebirea religioasă între croaţii catolici şi sîrbii ortodocşi i-a despărţit pînă în ziua de azi, ci faptul că moşteneau două tradiţii de stat diferite. Războaiele religioase nici n-au creat două Franţe, nici n-au plăsmuit unitatea naţională franceză, care n-a putut veni decît după ce acţiunea radicală a Revoluţiei, creînd departamentele complet artificiale, a şters amintirea vechilor provincii. Chiar dacă s-ar obiecta că, în Sud-Est, confruntarea dintre creştinătate şi Islam ridică bariera esenţială, trebuie adăugat că ea coincide cu o diferenţă de clasă şi că, în ambele sensuri, convertirile sînt destul de frecvente.

Solidaritatea religioasă e înţeleasă de români ca o legătură quasi-naţională la început. Neasistenţa în lupta cu turcii este o comportare aberantă: „măcar că se numesc creştini, dar îmi sînt mai răi decît păgînii", spune Ştefan cel Mare despre vecinii Moldovei, inclusiv despre munteni. *Creştini* şi nu *români* sînt consideraţi, în 1534, chiar locuitorii aceluiaşi principat, Ţara Românească. Dovada, declaraţia lui Mogoş spătarul: „am venit pînă la casele voastre şi, cînd am fost acolo, au venit la noi oamenii voştri, Micul din Rîmeşti şi Toma din Măldăreşti, cu toţi ai lor, şi mi s-au rugat pentru voi, ca să nu vă prăd şi să nu vă robesc. Deci am socotit eu că *sînteţi şi voi creştini, cum şi noi sîntem*, şi m-am învîrtejit fără să vă fac nici un rău"[11]. (Situaţie care aminteşte de „păcile ţărăneşti" din Norvegia, unde, în timpul războaielor din Suedia, populaţia din zona frontierei avea politica ei proprie, paşnică, opusă politicii regale[12].) În pictura exterioară a bisericilor din Moldova după 1530, şiragul popoarelor înfăţişîndu-se la Judecata de Apoi propunea privitorilor o temă de reflecţie înnoită faţă de tradiţia artei bizantine. Frescele de la Probota, Humor şi Voroneţ documentează o conştiinţă a *alterităţii*, a superiorităţii chiar, atîta cît se poate ghici ea, asupra celor de altă lege. Coresi, în 1559, alătură cele două noţiuni, acum indisociabile: „rumâni creştini", iar în 1595 Mihai Viteazul apără interesele „bisericii româneşti" din Ardeal. Identificarea dintre români şi creştini nefiind suficientă în Transilvania, confuzia dintre situaţia religioasă şi cea etnică a căpătat un nou conţinut. Etapa următoare o caracterizează afirmaţia lui Chiril Lukaris cu privire la „*sanguinis affectuumque nexus*"[13] care îi uneşte pe românii ardeleni de aceia din Moldova şi Ţara Românească. Argumentul, menit să justifice opoziţia înaltului prelat ortodox faţă de intenţia principelui Transilvaniei de a-şi converti supuşii la calvinism, învederează rolul pe care l-a avut biserica în păstrarea individualităţii naţionale a românilor în această regiune în care, lipsiţi de o clasă conducătoare proprie, ei şi-au învestit preoţii cu funcţia de elită socială, intelectuală şi, în cele din urmă, politică. Nu e decît însăşi condiţia bulgarilor sau sîrbilor sub dominaţia otomană.

La rîndu-i, statul a fost supraestimat ca factor care contribuie la conturarea unei identităţi naţionale. Împotriva acestei păreri, el nu e suficient pentru a trezi conştiinţa de neam şi poate fi chiar o piedică în dezvoltarea ei. Nu e vorba numai de creaţiile hibride, neorganice, produse ale unei conjuncturi politice, ca imperiile din Tesalonic sau Trapezunt sau, la începutul epocii moderne, regatul Etruriei şi cel lombardo-venet, ci şi de statele minuscule, neîncăpătoare, cum au fost o puzderie de principate germane, din care mai fiinţează Liechtenstein şi Luxemburg. Au trebuit să dispară Novgorodul şi Tverul ca, la începutul veacului al XVI-lea, conglomeratul de cnezate sub hegemonia Moscovei să aibă o singură ideologie politică, cea care a stat la baza construcţiei unui stat capabil de a cuprinde întregul popor rus şi care i-a plăsmuit acestuia conştiinţa de sine. Condiţii favorabile afirmării unei identităţi naţionale sînt şi mai greu de găsit în macro--statele medievale. Timp de 900 de ani, Imperiul romano-german a întruchipat însăşi negarea ideii de naţiune, dar, în cadrul său, Austria sau Bavaria şi-au menţinut o personalitate distinctă, recunoscută ca atare în epoca napoleoniană. Au fost şi state născute prematur, inapte pentru a supravieţui, ca cele două imperii bulgare medievale[14] sau ca prima Polonie, cea din anul 1000, dezagregată apoi pentru trei secole. Fenomenul zis de „fărîmiţare feudală" s-ar putea să nu fie decît efectul acestei inadecvări: nu se dezvoltase încă o formă de conştiinţă naţională care să servească drept principiu de convergenţă. Neavînd statutul lor propriu vreme de o jumătate de mileniu, bulgarii şi-au pierdut identitatea naţională, pe care n-au recîştigat-o decît în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, din momentul în care misionarii catolici, pe baza unor noţiuni livreşti, derivate din sursele istorice, au format acolo o provincie ecleziastică. Tot aşa, „Albania" exista? Documentele veneţiene vorbesc despre Albania, dar nu de albanezi, deşi caracterul etnic şi lingvistic al indigenilor era destul de unitar. Particularismul local a rămas atît de puternic încît, în 1848, un călător englez, aflîndu-se printre vlahofoni în Himara, îi întreba de ce neam sînt, iar ei îi răspundeau „sîntem himarioţi"[15]. De fapt, în mişcările antiotomane, care, potrivit părerii susţinute de istoriografia turcă, ar fi avut numai un caracter *social*, nu poţi face deosebirea între macedoneni slavi, macedoneni greci, albanezi, vlahi şi bulgari. Singura delimitare era pe „ţări", forma de stat îmbrăcînd incomplet o realitate al cărei aspect lingvistic era recunoscut şi de contemporani. Din acest punct de vedere, situaţia românilor este cea pe care o constata N. Iorga: „Iată deci o societate care trăieşte de zece ori un veac fără să aibă formă de stat şi nu simte nici în momentele cele mai grele ale ei nevoia de a primi altă lege decît aceea a tradiţiei şi a religiei creştine – şi o altă conducere decît a acestor judeci şi căpitani de judeţe şi a voievozilor"[16]. Apariţia tardivă a statelor medievale româneşti nu trebuie să ne mire: ea ţine într-o oarecare măsură şi de stadiul actual al cercetărilor, ceea ce înseamnă că descoperiri, mai ales arheologice, din ultima vreme au permis adîncirea cunoştinţelor noastre despre secolul al XIII-lea,

în cursul căruia se pun bazele viitoarei Ţări Româneşti. Pentru antecedente, sînt de căutat analogii în alte regiuni ale Europei, unde istoria socială a fost condiţionată de un ambient asemănător: în Pirinei, în văile Scoţiei sau în Wales – lăsat în afara graniţelor Britaniei romane şi a cărui populaţie şi-a apărat cu vigoare independenţa, limba, organizarea clanală şi datinile arhaice în secolele XIII-XV. Ocolurile, cîmpulungurile româneşti, guvernate prin mandat de „oameni buni şi bătrîni", instituţie ce se regăseşte în mijlocul populaţiei retoromane, în Sardinia şi Sicilia, reprezintă un tip patriarhal de organizaţie suprasătească. O asemenea confederaţie au format cele 46 de sate vlahe din Zagori[17], a căror autonomie a fost confirmată de autoritatea otomană în 1430. Obştile de vale din Vrancea sau Maramureş corespund ca structură primelor cantoane elveţiene, Uri, Schwytz şi Unterwald, a căror alianţă în 1291 reînnoieşte relaţii mai vechi dintre acei „homines vallis"[18]. Am fost, după expresia profesorului Stahl, „o ţară de autentică ţărănie"[19] – aşa a fost, oricît de ciudat ar părea astăzi, şi Elveţia. Noi n-am avut şansa de a păstra mai multă vreme libertăţile locale din cauza cuceririi ungare a Transilvaniei şi datorită presiunii exercitate de regatul Ungariei în încercările sale de expansiune la sud şi la est de Carpaţi. De aceea, nu e exagerat a afirma că ruperea românilor de Occident, despre care s-a spus că ar fi fost determinată de împrejurările din veacul al XVI-lea, care a transformat Moldova şi Ţara Românească în state clientelare ale Imperiului otoman, îşi are originea, înainte de apariţia turcilor la Dunăre, în dorinţa de independenţă. Rezistenţa victorioasă faţă de Ungaria a creat statele româneşti, dar le-a şi legat definitiv de lumea sud-est europeană. Situaţia Moldovei, pînă la Alexandru cel Bun, ameninţată de a fi, dacă nu anexată de Ungaria sau Polonia, atunci împărţită între ele, este aidoma celei a Sileziei, Prusiei, Pomeraniei, Lituaniei, prinse între colonizarea germană şi regatul Poloniei, pe un front de neîncetată mişcare. Pluralismul statal nu e nici el o trăsătură specifică istoriei românilor. Ţara Românească şi Moldova ar putea fi comparate cu Aragonul şi Castilia sau, mai exact, cu cele două principate georgiene, Kartli şi Kahetia, de un semi-feudalism apropiat de al nostru, cu o viaţă religioasă ortodoxă, cu o cultură şi o tradiţie politică bizantină: istoria lor a fost influenţată atît de luptele dintre ele, care nu trebuie atribuite unei timpurii vocaţii a unificării, cît şi de poziţia lor la fruntariile Imperiului otoman, Persiei şi Rusiei, ceea ce a atras intervenţia acestor mari state în necurmatele conflicte dinastice dinăuntru. Sau avem exemplul „Serbiilor", care s-au constituit din vale în vale, la răspîntia drumurilor către Adriatica, Dunăre şi Vardar.

Dar iată că sîrbii au dus cu ei identitatea lor naţională şi în exil – după căderea ultimului principat de refugiu în mîinile turcilor şi, mai tîrziu, în marele exod de la sfîrşitul secolului al XVII-lea. Aceasta se datoreşte unui factor, al cincilea şi ultimul despre care avem de vorbit, care contribuie esenţial la dezvoltarea spiritului naţional. El este *conştiinţa istorică*, imaginea formată despre propriul trecut. Că acest simţ al trecutului este zestrea cea mai preţioasă a unui popor nu încape îndoială: numai religia singură n-ar fi asigurat popoarelor de diasporă

longevitatea lor colosală, pe cînd prin faptul că un nesfîrşit trecut de suferinţă a fost sacralizat, acesta a devenit cimentul indestructibil al identităţii naţionale. Nici nu e vorba de acceptare a trecutului, pur şi simplu, ci de un model pentru aspiraţiile către viitor, care poate făgădui restaurarea unui paradis pierdut sau inspira întreţinerea unor virtuţi eroice. E posibil chiar ca acelaşi popor, în cursul veacurilor, fără a-şi pierde nici limba, nici religia, să aibă *două* identităţi naţionale, succesiv – de exemplu, „romeii" şi urmaşii lor, grecii – ceea ce ne încredinţează că hotărîtoare este *alegerea unei istorii*.

Să adăugăm că ideea unei origini comune, pînă tîrziu, e indiferentă maselor populare, numai cărturarii atribuind acestei obîrşii o funcţie de prestigiu şi, mai mult chiar, de „autodeterminare" (vezi sarmatismul în Polonia şi controversele savante din secolul al XVIII-lea cu privire la teoria normanistă în Rusia sau în jurul continuităţii romane la noi). Un tablou al lui C. Leca, înduioşător în naivitatea lui, interpretează întîlnirea dintre Radu cel Mare şi Bogdan cel Orb într-un spirit care prefigurează Unirea, făcînd aluzie la cuvintele mitropolitului Maxim Brancovici: „Sînteţi creştini şi de acelaşi neam". În realitate, ierarhul sîrb avea în vedere înrudirea dintre cei doi domni şi nu romanitatea (sau daco--romanitatea!) moldovenilor şi muntenilor[20]. O mărturie mai ispititoare, deşi nu cu totul sigură, este legenda despre strămoşii românilor, care ar fi originari de la Veneţia. Cu anacronismele sale şi cu aspectul de polemică anticatolică adăugat amintirii confuze a primului capitol din Tit-Liviu, izvorul pare mai degrabă redactat în Rusia decît în Moldova, însă şi recunoaşterea obîrşiei latine a românilor într-un mediu slav este interesantă. La o dată şi mai timpurie, la 1370, vlahii întîlniţi de Ioan de Sultanieh aveau conştiinţa descendenţei lor din romani şi explicau latinitatea limbii lor printr-o tradiţie care le urmărea neamul pînă la rămăşiţele unei armate uitate cîndva în Orient.

Într-adevăr semnificativă este însă apariţia unei istoriografii „naţionale", care avusese loc în Occident din secolul al XII-lea, caracterizată prin fuziunea dintre sentimentul patriotic şi cel dinastic. Căutarea identităţii naţionale şi nevoia de continuitate se manifestă prin alcătuirea celor dintîi cronici. În Moldova, după ultimele concluzii ale cercetătorilor, ar fi vorba de iniţiativa lui Ştefan cel Mare, şi, punînd alături pisania de la Războieni, scrisorile către Senatul veneţian şi organizarea necropolelor domneşti de la Rădăuţi şi Putna, cum să n-o credem? Analele sumare, relative la înaintaşi, ar fi adăugate acum, după un model biblic şi genealogic, care, ca în Bavaria, s-a produs în jurul unor mănăstiri dinastice. În Ţara Românească s-a adoptat celălalt tip de cronică, pe domnii, din cauza lipsei de continuitate dinastică, aşa cum se întîmplase în Austria. Criza de identitate n-o vedem înainte de agravarea pericolului otoman, care coincide în interior cu ascensiunea Craioveştilor.

Din acelaşi moment de întoarcere spre trecut sînt cele dintîi indicaţii ale ideii pe care românii şi-o făceau despre Occident. Ea era subînţeleasă în mesajele

adresate de Ştefan Veneţiei, punînd accentul pe rolul Moldovei de „poartă a creştinătăţii", sau în patetica scrisoare a lui Petru Rareş în care-şi striga revolta că „pe noi creştinii ne-au dat păgînilor"[21], în termeni pe care-i citim astăzi ca pe un protest contra împărţirii Europei în sfere de influenţă. Apariţia „latinilor", nu ca strămoşi, ci ca heterodocşi contemporani, în scena judecăţii de la Moldoviţa (1537) corespunde perfect pasajului din *Viaţa Sf. Nifon*: „iată cum e tot ţinutul Apusului, de putrezeşte cu marele Rîm în eresele sale"[22]. Dacă nu ne înşelăm, aceasta e prima menţiune explicită a Occidentului într-un text care aparţine culturii româneşti şi nu exprimă o simpatie deosebită. Să nu ne grăbim totuşi a trage de aici concluzii, căci tonul e altul în 1529, cînd un boier muntean îi spunea unui agent diplomatic al Habsburgilor: „Să-i ferească Dumnezeu pe apuseni de a cădea în acea robie în care ne aflăm noi"[23].

E timpul să căutăm o concluzie a acestor constatări. Identitatea naţională, începînd de la fapte elementare – o limbă, şi în această limbă un nume pentru poporul respectiv – se îmbogăţeşte treptat. După acea primă fază – pe care, în cazul românilor, putem fi, cred, de acord, dacă o stabilim în secolul al IX-lea –, ea parcurge în continuare alte etape. Întîi, una provincială, în funcţie de organizarea politică şi ecleziastică. Este aceea pe care au avut-o românii din Ţara Românească şi Moldova în secolele XIII-XVI, iar, dintre cei sud-dunăreni, aromânii, tot din secolul al XIII-lea pînă la al XVIII-lea. Românilor din Transilvania ea le poate fi atribuită încă din secolul al XI-lea. Confruntarea aspră cu nou-veniţii o dezvoltă, dominaţia străină şi diferenţa de organizare socio-politică faţă de românii ciscarpatici o menţin la acest nivel pînă în veacul al XVIII-lea.

Ceea ce unul dintre profesorii noştri a numit „premisele medievale ale conştiinţei naţionale"[24] nu îmbrăţişează o perioadă tot atît de lungă în Ţara Românească şi Moldova, deoarece secolele XVI-XVIII constituie, în cursul evoluţiei pe care acelaşi proces a avut-o aici, o etapă de tranziţie, al cărei început îl fixează utilizarea limbii naţionale în scris şi cristalizarea cunoştinţelor despre trecutul propriei provincii. Istoria de pînă atunci nu era încă a *unui* popor. Noi o vedem astfel şi nu e o iluzie, ci numai proiectarea înapoi în timp a ceea ce ştim că avea să se petreacă, o abstractizare cerută de spiritul nostru geometric care năzuieşte să pună ordine în haos.

Cercetătorul care încearcă să urmărească toate direcţiile în care s-a dezvoltat identitatea naţională românească, să le prezinte în unitatea lor şi în legătură cu împrejurările vremii, descoperă că în Principate factorii analizaţi pînă acum intră în acţiune într-o altă ordine, cu o pondere diferită.

Dintre ei, cel mai important este statul, creaţie de clasă, dar şi creator de clase şi instrument al uneia dintre ele în conflictul ei cu celelalte. Prefacerea ideologică, politică şi socială care a modelat personalitatea noastră ca naţiune porneşte de la apariţia monarhiei de tip absolut, deci de la Mihai Viteazul. Sistemul de guvernare creat de acesta după exemplul occidental pentru a consolida

statul pe care a încercat să-l întemeieze, între hotarele căruia, trase cu sabia, ar fi fost să fie loc pentru toţi românii, a fost aplicat intermitent şi în cîte una din ţările noastre domneşti. Numai odată cu fanarioţii din secolul al XVIII-lea triumful definitiv asupra regimului de stări a altoit peste autocraţia de tradiţie bizantină principii împrumutate din Occident şi metodele cele mai orientale cu putinţă. Noua monarhie a avut nevoie de o birocraţie administrativă, pe care a dobîndit-o pe două căi. Mai întîi, prin import, aducînd în Ţara Românească şi Moldova, încă din prima jumătate a veacului al XVII-lea, o clientelă personală a domnului, de la Constantinopol, deci pe „greci", împotriva cărora s-a dezvoltat în rîndurile boierimii mari şi mici o stare de spirit xenofobă, care a servit de precipitant al sentimentului naţional. Dar a existat şi o birocraţie indigenă, acea numeroasă categorie a „logofeţilor" şi diecilor care, din cărturari de profesie, se transformau rapid în proprietari funciari, printr-o ascensiune socială care a fost la obîrşia multor familii boiereşti. Ei, ca grup social, au săvîrşit o adevărată revoluţie culturală: e vorba de pătrunderea limbii române, nu numai în cancelarie, ci şi în literatura vremii, în care a adus un suflu înnoitor. Tot lor li se adresează şi tiparul în româneşte care, în mod semnificativ, începe în Principate cu un cod de legi. În acest secol al XVII-lea, şi clerul superior se încadrează aceleiaşi structuri birocratice. O largă mobilizare socială este o condiţie necesară pentru făurirea unei identităţi naţionale moderne. Gîndirea istorică marxistă atribuie în acest proces un rol decisiv burgheziei, desigur cea mai puţin studiată clasă a vechii societăţi româneşti.

Sociologii de mai ieri au căutat-o unde nu era, în industrie, istoricii de astăzi îi caută originile prea departe în trecut, acolo unde cu greu ar putea-o găsi. De la un timp, explicit sau nu, conştiinţa naţională a fost pusă pe seama boierimii. Lucrul ar fi posibil chiar dacă am admite că a fost un împrumut inspirat de contactele cu alte state cu o structură socio-politică mai rapid dezvoltată, aşa cum se întîmplă în Lumea a Treia contemporană. Dar această ipoteză nu este necesară, deoarece o proprietate burgheză mijlocie, care investea capital în economia agrară şi în comerţul produselor ei, s-a constituit la noi încă din cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în condiţii asemănătoare celor din regatul napolitan cu un veac mai tîrziu. Nu interesează originea etnică amestecată, predominant balcanică, a acestei burghezii pe care un puternic curent de schimburi comerciale a adus-o în oraşele româneşti, în vremea cînd Bucureştii erau al doilea din principalele centre economice ale Sud-Estului. Interesează numai funcţia pe care ea şi-a asumat-o. Motivul pentru care prezenţa ei a rămas deocamdată puţin vizibilă este că partea ei cea mai activă a fost periodic şi constant absorbită de boierime. Aspiraţia la statutul privilegiat şi acapararea pămîntului, atît ca simbol al statului aristocratic, cît şi ca sursă de venituri, au făcut ca, la fiecare generaţie, stratul superior al noii clase să se contopească cu vechea clasă dominantă, care era de fapt un conglomerat de grupuri destul de

heterogen din punct de vedere social. *Ciocoii*, pentru a le da un nume a cărui atestare documentară în secolul al XVII-lea îndreptăţeşte părerea noastră, începuseră a-şi ocupa poziţiile cu două sute de ani înainte de a intra ca personaje clasice în romanul românesc.

Cu nădejdea că tema noastră se poate înnoi şi prin regîndirea unor aspecte sociologice mai puţin cercetate, ne vom îngădui cu alt prilej a stărui asupra consecinţelor invadării organismului de stat de către noua clasă, îndeosebi asupra sentimentului de insecuritate şi vulnerabilitate pe care l-au produs „cumplitele acestea vremi", după vorba lui Miron Costin şi a lui Brâncoveanu. Acest traumatism psihologic face şi el parte din preţul plătit pentru dezvoltarea naţiunii româneşti moderne. În relaţiile dintre societate şi stat, secolele XVII-XVIII reprezintă o epocă de criză. Se uită îndeobşte că sentimentul unităţii etnice pe deasupra hotarelor politice a fost însoţit de neîncrederea în capacitatea acestor frontiere de a mai apăra şi de conştiinţa amară că ele pot cel mult să despartă. Emigraţiile politice dintr-un principat într-altul le-au dat pribegilor un prilej de a observa la faţa locului alţi români şi de a adînci conştiinţa unităţii neamului.

La aceasta concură şi acţiunea celorlalţi factori. Numele şi limba sînt asociate semnificativ în prefeţele unor cărţi tipărite acum, care sînt „daruri făcute limbii româneşti", într-un spirit care va fi şi al Văcărescului din faimoasele-i versuri testamentare, sau „închinate neamului românesc pentru folosul cel de obşte". Documentele lexicografice ale vremii confirmă aceeaşi atitudine: lexiconul heptaglot de la Oxford şi, la 1700, monumentalul dicţionar latin-român al lui Teodor Corbea. Din punct de vedere religios, situaţia era departe de a fi uniformă, cu enclave catolice, luterane sau husite şi chiar cu vestigiile unor culte precreştine, descoperite de Bandini în Moldova. Totuşi, tendinţa spre unitate în biserică este învederată de înlocuirea definitivă a slavonei prin limba română în epoca brâncoveanească, de strămutarea unor cărturari dintr-o ţară într-alta – ca ardelenii Daniil şi Teodosie, ajunşi mitropoliţi ai Ungrovlahiei, sau ca Mitrofan tipograful, episcop de Huşi, apoi de Buzău –, în sfîrşit, de protestele lui Brâncoveanu împotriva Unirii care, scindînd comunitatea ortodoxă a românilor, îi luase acesteia caracterul de biserică a particularismului naţional. Este, de fapt, o biserică subordonată statului. Pentru tendinţele proprii acestuia stă mărturie un lung şir de tratate de alianţă între Moldova şi Ţara Românească sau între cele trei ţări române, exprimînd necesitatea politică de a organiza coerent acest spaţiu în deplinătatea sa. O întrevedem şi din încercările de uniune dinastică a principatelor, pe cînd uniunea personală, după exemplul lui Mihai Viteazul, era şi în veleităţile lui Şerban Cantacuzino şi în acelea ale ginerelui său moldovean, Dimitrie Cantemir.

Substratul ideologic al acestei politici l-a furnizat curentul umanist, ai cărui reprezentanţi – Ureche, Costinii (tatăl şi fiu), Cantacuzino şi Cantemir – au deschis orizonturi noi culturii româneşti şi şi-au propus, punînd trecutul în slujba

prezentului, să dovedească obîrşia nobilă a poporului lor, a întregului lor popor. Reflecţia asupra propriei identităţi naţionale a fost de ei împinsă pînă la cristalizarea unei concepţii istorice în jurul ideii de creştere şi de cădere – temă fundamentală a gîndirii Renaşterii. Fiind doar „rîmleni", din neamul care odinioară a stăpînit lumea, dar romani barbarizaţi, într-un declin total, românilor le stă înainte, se înţelege, după aceeaşi teorie ciclică, cel mai strălucit viitor. Aşa încît căutarea originilor are, pe lîngă aspectul de investigaţie erudită, şi unul de mit eroic. Ca şi în Castilia secolului al XV-lea, amintirea glorioasă a Romei este învestită cu o funcţie compensatoare.

Despre daci, Costin credea că sînt strămoşii saşilor din Transilvania, printr-un presupus transfer de populaţie *de aici* peste munţi, o primă descălecare în sens invers. Informaţii dintr-un izvor sîrbesc despre întinderea fostei provincii romane, combinate cu interesul pentru problema istorică a dependenţei bisericii moldovene de Ohrida şi cu probabila cunoaştere a teoriei lui Orbini, că dacii ar fi fost slavi îi îngăduie lui Udrişte Năsturel să-l intituleze pe Matei Basarab „voievod al *ţărilor dacice*".

Dar, în afară de aceste îndrăzneţe incursiuni în trecut, pentru care formaţia clasică a celor mai învăţaţi români ai vremii era, orice s-ar spune, abia suficientă, aceloraşi oameni le datorăm primele hărţi ale Ţării Româneşti şi Moldovei. Este dovada unei dorinţe de orientare într-o lume tot mai largă – descoperirea Lumii Noi n-a fost înregistrată înainte de Radu Popescu –, dar şi manifestarea unei deschideri spre universal pe care cultura română n-o avusese pînă atunci. Adăugînd că cea dintîi hartă a Angliei datează din epoca elisabetană, comparaţie care conţine sugestia unei mari efervescenţe intelectuale, vom avea şi măsura întîrzierii cu care s-a simţit la noi nevoia de a avea o asemenea oglindă a teritoriului naţional.

Continuitatea dintre umanismul tîrziu şi Lumini este evidentă în liniile programului de luptă al românilor din Transilvania împotriva conceptului nobiliar, supranaţional, de „natio hungarica"[25]. Atît în memoriile lui Inochentie Micu, influenţate de *Hronicul* lui Cantemir, dar şi de un anume „dacism" împrumutat de la Radu Cantacuzino, principele fără ţară, al cărui titlu reunea toate provinciile româneşti, cît şi în *Supplex libellus*, principalul argument al revendicărilor era cel istoric, al persistenţei pe acelaşi pămînt de la „augustul" Traian la „augustul" Leopold al II-lea. Genealogia intelectuală în care se înscrie Şcoala ardeleană merge şi mai departe, căci *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* a lui Petru Maior a ajuns, curînd după tipărire, în mîinile lui Tudor Vladimirescu şi, după încă douăzeci de ani, va fi una din cărţile din care Eliade a învăţat pătimaşul său patriotism[26].

Pînă să vină însă epoca revoluţiilor, ce însemna a fi român în Principate? Frumoasă poate fi imaginea „apostolului" Lazăr a cărui venire la Bucureşti ar fi fost „o pogorîre a Sf. Duh" din Ardeal[27], dar nu e şi adevărată. Tot mai mult se vede că eclipsa de independenţă şi stagnarea activităţii politice n-au împiedicat o

viaţă culturală românească – îndeosebi, o dezvoltare a învăţămîntului care a făcut cu putinţă constituirea unui public de cititori şi înfiripărea unui negoţ de carte – fără de care ar fi de neînţeles subita renaştere literară de la începutul secolului al XIX-lea.

Calitatea de „représentants de la *nation valaque*" şi-o iau boierii munteni în 1802, iar proiectul lui Tudor Vladimirescu de acţiune comună cu moldovenii se baza pe ideea că „sîntem de un neam, de o lege şi sub aceeaşi stăpînire, ocrotiţi de aceeaşi putere"[28]. Înaintea bonjurismului moldo-valah a existat, ca tip cultural mai autohton şi mai frust, „românul patriot", o figură întru totul reprezentativă fiind boiernaşul oltean care, la 1800, scria sub pseudonimul de Zilot. Limba lui, „limba patriei", este „româna". Acest tip are un trecut, personificat printr-un şir de preoţi şi dascăli, „mai toţi adăpaţi oareşice şi de latinească şi de grecească"[29]. Naum Râmniceanu, care ştia că „limba noastră, a *romanilor*", este odrasla celei latine, preia memorabila descriere a Italiei de la Miron Costin[30]. Cosmografia diaconului Anatolie de la Râmnic deţine informaţia că atît Moldova, cît şi Ţara Românească „sîntu descălecătura romanilor", cuvinte care, în 1777, sînt ecoul direct al scrierilor lui Cantacuzino şi Cantemir[31]. Prin urmare, *identitatea naţională românească, în forma ei modernă, s-a născut din fuziunea ideilor moştenite de la umanismul „civic" cu cele împrumutate din Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului.*

Numai cu compilaţiile de cronici în care istoria Ţării Româneşti şi a Moldovei era înfăţişată paralel şi sinoptic s-ar mai fi putut continua cine ştie cît. Pentru formarea voinţei creatoare în luptă cu rezistenţa statului a trebuit să intervină un catalizator, care i-a silit pe românii din Principate să se gîndească la ei înşişi ca la o naţiune şi să se întrebe ce-i de făcut spre a pătrunde în rîndul naţiunilor civilizate din Europa. Descoperirea de sine a venit, simultan cu demersul critic, din reluarea contactelor cu Occidentul, întrerupte într-o perioadă (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea) de mari calamităţi (dezastrul financiar, foamete, invazii). O societate total înapoiată sau uniform evoluată este insensibilă la ideea de progres. Boierimea nu era clasa conservatoare căreia i s-au adus mai tîrziu grele acuzaţii fiindcă se abona la gazete străine şi călătorea peste hotare, dar ea beneficia direct de stat şi încheiase cu fanarioţii o alianţă strategică, un *partnership* reciproc profitabil. Ca şi nobilimea de la Napoli sau Milano, boierimea deşi păzitoare a conştiinţei naţionale, era înainte de toate interesată în menţinerea stabilităţii, pe care numai stăpînirea străină o asigura. Intrarea în scenă a intelectualilor, care şi-a asumat rolul clasei de mijloc, a rupt acest echilibru. Printr-un reflex pe care-l vor imita alogenii, ei au recurs la educaţia superioară pentru a suplini lipsa de atuuri sociale moştenite. Profesioniştii culturii, cei care vor face revoluţia din 1848 din Ţara Românească şi Moldova, au fost cei care au realizat că societatea în care trăiau devenise, într-o lume care se schimba văzînd cu ochii, un arhaism. Simbolică şi spectaculoasă este convertirea lui

Dinicu Golescu, a cărui uimire la întîlnirea cu ţăranii elveţieni încălţaţi care citesc ziarul nu mai generează vechiul complex de inferioritate resemnată al lui Neculce, ci sinceră căinţă şi îndemnul de a corecta anacronismul. Acest moralist cu giubea şi işlic a fost, într-adevăr, cum l-a caracterizat Pompiliu Eliade, întîiul român modern. Cu atît mai mult cu cît lui i se pot atribui, fără teamă de a greşi, cuvintele profetice pe care Laurenţon le-a auzit în 1821 de la un boier al cărui nume nu-l dă: „Pînă acum am fost turci, am fost nemţi, am fost muscali, cînd vom fi oare noi înşine?"[32].

După 1830, modernizarea şi democratizarea structurilor sociale şi politice a fost obsesia a două generaţii de intelectuali, dintre care ultima a durat pînă în ajunul primului război mondial. Această „inteligenţie" nefiind rezultatul unei evoluţii organice a societăţii, ca în Occident, în cursul secolelor XVI-XIX, ci o creaţie a statului, ca urmare a hotărîrii de „a arde etapele", a păstrat un caracter artificial şi izolat. Construcţia statului naţional modern era fără îndoială influenţată de un proces material şi tehnologic, dar acesta nu era, iniţial, decît al Occidentului şi doar indirect al societăţii româneşti. Statul, aici, n-a fost atît produsul transformărilor sociale, cît instrumentul lor, mai întîi, apoi autorul lor, prin reforme. De aceea, tipul „despotului luminat" a supravieţuit veacului al XVIII-lea: el se opune revoluţiei din 1848 (Barbu Ştirbei) sau vine la tron ca legatarul ei universal (Al.I. Cuza). Ideea statului naţional românesc a fost susţinută la început de revoluţionarii liberali, după aceea de aceiaşi liberali instalaţi ca partid guvernamental, apoi s-a scindat în elementele ei componente: *ideea de stat*, pe care o întîlnim ca principiu coordonator al acţiunilor politice şi culturale de centru-stînga, şi *ideea de naţiune*, de „neam", oferită ca îndreptar de protagoniştii mişcării iredentiste înainte de 1918 şi monopolizată ulterior de dreapta. A urmări mai departe întregirea identităţii naţionale ar fi să pătrundem într-un domeniu rezervat altor vorbitori.

III

Concluzia la care am ajuns, anume că *forţa capabilă de a transforma identitatea naţională românească într-un sens modern a fost cultura*, ne va servi ca punct de plecare, într-o altă direcţie, cea a identităţii culturale. Dînd culturii sensul de „parte intelectuală a civilizaţiei", se restrînge baza de sprijin a sintezei de idei, credinţe şi sentimente care, larg împărtăşite, caracterizează „românitudinea". Din domeniile literaturii şi artei, ca expresii conştiente ale mentalităţii colective, se pot alege totuşi un număr nesfîrşit de exemple pentru a urmări stratificarea în timp a unei identităţi culturale româneşti. Determinarea relaţiei specifice în care o naţiune se află faţă de viaţa spiritului uman nu poate fi o operaţie simplă. Este necesară şi aici stabilirea unei cronologii, dar ea nu va fi aceeaşi pentru o istoriografie morfologic-descriptivă sau pentru alta care caută să descifreze sensuri şi simboluri, dincolo de faptul concret.

Patru din factorii de care aminteam înainte, ca definitorii pentru o identitate naţională – limba, biserica, statul şi conştiinţa istorică – sînt toţi creatori de cultură şi participă nemijlocit la ea. Să împletim într-unul singur firele pe care le-am depănat îndelung pînă acum. De cînd există o literatură românească? Faţă de răspunsul obişnuit, care, în tendinţa de a se apropia de o dată cît mai timpurie, anexează scrierile cărturarilor români în slavoneşte sau latineşte şi dă oricărui răvaş, atrăgător prin vechime şi culoare, calitatea literară, trebuie să îndrăznim a recunoaşte că literatura română începe cu două biruinţe strălucite: în versuri, *Psaltirea* lui Dosoftei (1673) şi, în proză, traducerea *Bibliei* (1688). Ce a fost înainte poate interesa numai pe specialişti, care n-au nevoie de glosare şi sînt familiarizaţi cu o nefirească sintaxă, cu atît mai sofisticată cu cît dovedeşte efortul de a forma un stil propriu după modelele străine. Excepţie fac romanele populare, încă în preajma limitei dintre oralitate şi textul scris, şi oratoria ecleziastică, deci tot un gen oral în intenţie, din care fac parte acele „cuvîntări de înmormîntare şi pomenire" care constituie un capitol aparte din istoria elocvenţei româneşti. Puţin după aceea se dezvoltă şi genul retoricii festive, de curte, iniţiat de Miron Costin şi intrat apoi în obicei, pînă la saţietate. Nu e întîmplător faptul că mult mai tîrziu se situează operele în continuitate vie cu cele cărora cititorul de astăzi le acordă interes spontan. Sînt trei sferturi de veac de cînd N. Iorga scria următoarele: „Istoria literaturii noastre vorbeşte despre cărţile care nu s-au cetit. Aceasta e şi deosebirea cea mai mare între dînsa şi istoria literaturilor Apusului, care tratează despre cărţile care s-au cetit, s-au păstrat, s-au căutat din nou, au fost iubite, admirate şi preferate de oamenii pe cari ele-i înrîuriseră în realitate"[33]. O literatură fără public, ca şi cea bizantină, a fost a noastră pînă în secolul al XVII-lea, cînd limba română a ajuns să fie folosită de toţi cărturarii şi cînd s-au înmulţit copiştii, a căror activitate a consolidat un limbaj literar. El îşi descoperă regulile abia după un secol, odată cu primele gramatici.

Fără public şi fără comunicare cu exteriorul, ideile nu se pot înnoi. De aceea, deschiderea porţilor, în vremea cînd Ureche scria „povestea şi tocmeala altor ţări", a fost atît de importantă. Influenţa grecească în secolele XVII-XVIII nu reprezintă un element oriental sau bizantin, ci, în mare măsură, prelungeşte iradierea culturii italiene din insulele de unde genovezii şi veneţienii n-au plecat, de fapt, niciodată. De asemenea, ceea ce a fost considerat drept prezenţă a Fanarului era, mai degrabă, neoclasicism de inspiraţie elină ori o cernere, prin Pera cosmopolită, a ideilor occidentale. De un contact direct cu cultura Apusului se poate vorbi numai în intervalul dintre călătoria stolnicului Cantacuzino la Padova şi trimiterea unor boieri la Veneţia de către C. Mavrocordat: ceva mai puţin de un veac, după care studiile din Occident au fost interzise, ca şi în imperiul Mariei-Tereza sau în acela al Ecaterinei a II-a. De altfel, Padova – centru internaţional de întîlnire a intelectualilor din Irlanda pînă în Rusia, se recomanda atît prin moderaţia preţurilor şi taxelor, cît şi prin toleranţa religioasă.

Ar mai trebui adăugat şi că, pe cînd numărul studenţilor români sau greci din ţările noastre care şi-au desăvîrşit educaţia la această universitate nu trece de cincisprezece, cel al studenţilor poloni, de pildă, pentru întregul secol al XVII-lea, ajunge la două mii, iar al grecilor din Imperiul otoman numai într-a doua jumătate a veacului, la peste două sute[34].

În Ţările Române, întemeierea unor şcoli, la Făgăraş în 1657, sau la Cîmpulung în 1670, era un adevărat eveniment. Doar din epoca lui Brâncoveanu Academia Domnească din Bucureşti cu 150-200 de elevi, ceva mai mulţi decît la Academia greco-latină din Moscova, capătă rolul de principală instituţie de învăţămînt din Sud-Estul creştin, pe care-l va deţine pînă cînd, la începutul secolului al XIX-lea, faţă de progresele culturii din cealaltă Europă, ea rămîne la nivelul unui liceu. De pe la 1830, Parisul devenea capitala intelectuală a României, situaţie pe care însuşi tineretul educat în Apus o va judeca cu asprime : preocupării de a-i pune capăt îi răspunde înfiinţarea de către M. Sturdza a Academiei Mihăilene şi de către Cuza-Vodă a Universităţilor din cele două Principate Unite.

Alături de acest caracter precar al sistemului de învăţămînt, o altă trăsătură a culturii româneşti din perioada premodernă a fost lipsa de cărţi. În condiţiile în care ţările române făceau parte, la mijlocul secolului al XIX-lea, din grupul statelor europene cu un procent de analfabetism superior cifrei de 50% (alături de restul Sud-Estului, Rusia, Ungaria, ţările iberice şi Italia însăşi) aceasta este o *cultură esenţial orală*. Cînd în Franţa secolelor XVI-XVII se tipăreau cca o mie de titluri pe an – între cinci şi şapte mii în secolul al XIX-lea –, nicăieri în Sud-Est nu se depăşeşte un număr anual de zece titluri[35]. Să nu uităm că biblioteca, aşa cum era înţeleasă de un Cantacuzino sau un Mavrocordat, care-şi aduceau totuşi din Occident sute de volume din cea mai bună literatură şi cea mai înaltă ştiinţă a vremii lor, este şi depozit de cărţi, colecţie de curiozităţi, formă de tezaurizare a cunoaşterii.

Condiţiilor grele în care s-a constituit o identitate naţională românească li se adaugă riscurile culturii. Numele celor mai de seamă cărturari ai noştri se înşiră într-un martirologiu impresionant, poate fără egal oriunde: exilaţi (Dosoftei, Milescu, Cantemir, Neculce), asasinaţi (Miron Costin, Stolnicul Cantacuzino, Antim Ivireanul), întemniţaţi (fraţii Brancovici, Vlad Boţulescu), cenzuraţi şi alungaţi (Şincai, Lazăr). Lipsa de libertate a fost desigur unul dintre motivele pentru care cultura românească a întîrziat să se întîlnească cu altele într-o situaţie de egalitate ce i-ar fi permis să se definească pe sine. Totodată însă, această fuziune dintre valorile literale şi cele politice, ca rezultat al unei angajări intransigente în viaţa politică, s-a statornicit ca o tradiţie în cultura română. În secolul al XIX-lea, s-a întîmplat ceea ce se văzuse în Franţa cu un veac înainte: literatura s-a pus în slujba criticii sociale şi a reformelor politice. Această tendinţă şi aceea de a face propaganda cea mai activă, în ţară şi în străinătate, pentru o patrie cît mai cuprinzătoare formează o pereche nedespărţită pînă la sfîrşitul primului război mondial.

Ne interesează aici faptul că această propagandă a apelat, ca în Finlanda şi în Germania, la poezia populară, consubstanţială cu cea cultă, şi a organizat publicarea de traduceri prin bunăvoinţa unor filoromâni, alimentată de admiraţia faţă de Herder şi Walter Scott. Ca parte din acelaşi plan consecvent s-au tradus în franţuzeşte cronicile – culegerea lui Kogălniceanu – şi operele lui Cantemir, Şincai şi Maior. Trecutului şi ţăranului – ca relicvă însufleţită – li se atribuia puterea de intercesori în favoarea prezentului şi pentru viitorul aspiraţiilor naţionale. Chiar criteriile criticii literare paşoptiste confundă originalitatea cu patriotismul, dovadă aceste complimente ale lui Alecu Russo: „Poezia aceasta e română pînă în cap – şi nu vrea să fie alta, nici lamartiniană, nici byroniană, nici hugoliană, de aceea e frumoasă ca limbă, limpede în idei şi adîncă de gîndire folositoare, precum înţelegem şi este de dorit să fie tot ce se scrie şi se cugetă la noi"[36]. Cuvîntul de ordine al vremii îl rosteşte D. Brătianu: „să ne românim"[37].

Cu aceasta ajungem chiar la miezul identităţii culturale româneşti – *o voinţă de a fi*. Emanciparea de modele străine (cel francez, cel german) a fost însă primul şi ultimul act de independenţă, după care a urmat alegerea între variantele de trecut care puteau servi de principiu coordonator. Această căutare a originilor – latină, dacică, bizantină – a însemnat de fiecare dată a pune iarăşi în discuţie problema specificului naţional, deci a propune cînd un punct de plecare, cînd altul, pentru dezvoltarea unor virtualităţi, şi a respinge intolerant anumite trăsături culturale. Însăşi controversa din anii '20 şi '30 ai secolului nostru cu privire la direcţia de imprimat culturii româneşti dovedeşte că identitatea ei nu era încă definitiv închegată. Toate identităţile culturale sînt capabile de îmbogăţire în împrejurări istorice prielnice. Primejdia care ne-ar putea pîndi este a împietririi în cultul oficial al tradiţiei. De aceea, dintre cele trei interpretări, ideea latină a fost întotdeauna preferară, deoarece conţine un element autocritic, care îndeamnă la dinamism, prin contrast cu trecutul. Este util să nu fie niciodată suspendată întrebarea pe care o punea Lazăr, în 1819, despre romani: „Dar oare cînd s-ar ridica duhul lor din ţărînă şi ar privi preste strănepoţii marelui Chesar, slăvitului Aurelian şi ai înălţatului Traian, oare în ziua de astăzi mai cunoaşte-i-ar?"[38].

Conştiinţa de a fi un popor de origine latină şi, ca atare, datoria de a lucra contra izolării şi a barbarizării s-au întregit într-un complex istoric specific, căruia şi vîrsta sa de peste trei secole îi conferă prestigiu. Continuitatea nu se înţelege biologic, ci cultural. Dacă ar fi de ales elementul cel mai caracteristic al culturii noastre, n-am şovăi să propunem tenacitatea cu care românii au dorit să rămînă credincioşi civilizaţiei latine. Ceea ce, prin opoziţie faţă de realităţile înconjurătoare, poate părea localism n-a fost decît revendicarea privilegiului de a aparţine centrului lumii. În pendularea dintre încredere şi neîncredere în viitor care este însăşi viaţa oricărei naţiuni, această idee a hrănit cu stăruinţă un pesimism faţă de starea actuală şi un optimism profetic, inepuizabil în proiecte[39].

Dar aceeaşi alternare poate lua şi forma încrederii şi neîncrederii în propriile forţe. De-a lungul secolelor, gîndirea politică românească s-a format în jurul a doi poli: *hybris* şi *smerenie*. A fost aşadar sfîşiată între tendinţa autoritară, lacomă de atribute imperiale şi de un ostentativ fast, a acelor domni care au întrunit o politică externă dinamică şi una internă apăsătoare, şi tendinţa defensivă, conservatoare, practicată de o boierime pe care ataşamentul faţă de un *statu-quo* care-i garanta dominaţia a condus-o la teoretizarea neputinţei şi zădărniciei. „Noi sîntem o ţară mică" – li s-a răspuns pe rînd lui Mihai Viteazul, lui Mihnea al III-lea, lui Şerban Cantacuzino şi lui Constantin Brâncoveanu sau lui Dimitrie Cantemir. Niciodată o deznădejde furioasă care ar fi putut fi fecundă. De aceea românilor le lipseşte din patrimoniul lor spiritual tema *marii bătălii pierdute* (Kosovo, Mohács) sau aceea, pe care ungurii sau polonii au trăit-o patetic, a *revoluţiei învinse*. În schimb, *aşteptarea libertăţii*, cu o nesfîrşită speranţă şi cu o „pasivitate" asemenea celei de care Unamuno, Ortega y Gasset sau Americo Castro au învinuit poporul spaniol. Dualismul lăuntric este, neîndoielnic, o constantă a identităţii culturale româneşti.

În sfîrşit, lucrurile se pot înfăţişa şi sub altă formă, a raportului dintre adaptare şi rezistenţă la înnoire. România este o ţară revoluţionară şi tradiţională totodată: revoluţionară fiindcă metamorfozele au fost numeroase, tradiţională deoarece adaptarea rămîne la suprafaţă. Concluzia inevitabilă este că maleabilitatea excepţională a îngăduit acestui popor să dureze, să menţină, să transmită.

O asemenea imagine, nesimplificată excesiv, neînfrumuseţată cu podoabe de prisos, a propriei noastre istorii, aşa cum apare ea din treptata stratificare a identităţi naţionale şi culturale, ne dezvăluie nouă înşine temelii adînci şi trainice.

De aici încolo se poate vorbi de locul cuvenit românilor în istoria universală.

Note

1. Acest text, conceput drept introducere la o culegere de studii, *Locul românilor în istoria universală*, a fost prezentat ca referat principal la o dezbatere organizată de cel care-l semnează, la Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice, la 14 mai 1985. În germene, unele dintre observaţiile formulate atunci fuseseră pentru prima oară expuse într-o conferinţă la Queen Elizabeth House, Oxford, la 9 martie 1982.
2. N. Iorga, „Spiritul istoric", in *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, Bucureşti, 1944, p. 162 (ediţia a IV-a, Polirom, 1999, p. 164).
3. Jacob Burckhardt, *Considérations sur l'histoire universelle*, Paris, 1971, p. 43.
4. Aluzia se referă la o lucrare discutabilă, deci stimulentă, a lui Daniel Chirot. Vezi şi punctele de vedere expuse de Kenneth Jowitt şi colaboratorii, *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, 1978, şi Ilie Bădescu, *Sincronism european şi cultură critică românească*, Bucureşti, 1984.
5. M. Berza, „Metodă istorică şi falsă erudiţie", *Revista istorică*, XXX, 1944, p. 105.
6. DRH, A, III, nr. 50.

7. „Grise Wallengue", este, credem, o lectură eronată în loc de „Wallengne" în *Le Jeu de Saint Nicolas*, piesă de teatru scrisă de Jean Bodel, poet din Arras (vezi textul editat de F.J. Warne, Oxford, 1972, p. 15). Nu e aici locul pentru un comentariu dezvoltat al acestei informaţii, ceea ce va fi de făcut cînd vom reveni asupra consideraţiilor lui Sergiu Iosipescu, *„La colonia delli Romani Negri che dicono Valacchi*. La romanité des Roumains dans la conscience européenne du XIVe siècle", *Revue roumaine d'histoire*, XVIII, 4, 1979, pp. 673-685.
8. Document reprodus în cronica lui Andrea Dandolo, ed. Ester Pastorello, în *Rerum Italicarum Scriptores*, XII, la Bologna, 1942, p. 128. Expresia aminteşte de „Romaniolia sive Valachia inferior" dintr-un document din 1578, ed. de L. Lukács, *Monumenta antiquae Hungariae*, I, Roma, 1969, comentat de Şerban Papacostea, „România, Ţara Românească, Valachia: un nume de ţară", în *Luceafărul*, XXII, 1979, 3.
9. G. Mihăilă, *Dicţionar al limbii române vechi*, Bucureşti, 1974, precedat de Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor româneşti din documentele slavo-române*, Bucureşti, 1946.
10. Între redactarea textului nostru şi trimiterea sa la tipar a apărut o cercetare fundamentală asupra acestei teme: I. Fischer, *Latina dunăreană*, Bucureşti, 1985.
11. N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a II-a, Vălenii de Munte, 1925, pp. 23-24.
12. Halvdan Koht, *Les Luttes des paysans en Norvège*, Paris, 1929.
13. Traducerea românească a scrisorii către Gabriel Bethlen, 2 septembrie 1629, a fost publicată de I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, pp. 177-179.
14. Pentru un punct de vedere diferit vezi Dimităr Angelov, „Formation and Development of the Bulgarian Nationality (Ninth to Twelfth Centuries)", *Bulgarian Historical Review*, I, 1, 1973, pp. 49-64.
15. Edward Lear, *Journals, a Selection*, ed. Herbert Van Thal, London, 1952, p. 60.
16. N. Iorga, „Stat şi societate", in *Neamul Românesc*, 23 octombrie 1939.
17. H.H. Stahl, „Organizarea socială a ţărănimii", in *Enciclopedia României*, I, Bucureşti, 1938, p. 559.
18. Ele au format şi mai departe, pînă în 1866, o confederaţie, *cf.* J.K. Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford, 1964, p. 12.
19. Antoine Castell, *Les chartes fédérales de Schwyz*, Einsiedeln, 1938, pp. 27-40.
20. Observaţia a fost făcută de P.P. Panaitescu, „Problema unificării politice a ţărilor române în epoca feudală", in vol. *Studii privind Unirea Principatelor*, Bucureşti, 1960, p. 62.
21. I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1979, p. 52. *Cf. ibid.*, p. 72: „această ţară a noastră a Moldovei a fost poarta şi cheia acestor ţări a Ungariei şi a Poloniei... şi a altor ţări creştine" (scris în 1542).
22. Ed. Tit Simedrea şi G. Giuglea, în *B.O.R.* LV, 5-6, 1937, p. 284.
23. *Călători străini despre ţările române*, I, ed. Maria Holban, Bucureşti, 1968, pp. 300-301.
24. Eugen Stănescu, „Premisele medievale ale conştiinţei naţionale româneşti. Mărturii interne. «Român-românesc» în textele româneşti din veacurile XV-XVIII", *Studii*, IV, 1964, pp. 967-1000.
25. André Arató, „The Emergence of the Hungarian Bourgeois Concept of «Nation--Homeland»", in *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis*, Sectio Historica, XIX, 1978, pp. 47-83.
26. Nicolae Stoica de Haţeg, *Cronica Banatului*, ed. Damaschin Mioc, Bucureşti, 1979, p. 304; *Călătoria lui Porfirie Uspenski pe la noi, 1846*, trad. Ştefan Berechet, Bucureşti, 1920, p. 31.

27. *Cel dintîiu învățător de ideal național, Gheorghe Lazăr, la o sută de ani de la deschiderea școlii lui*, de N. Iorga, învățător de același ideal, București, 1916, p. 4.
28. Radu Rosetti, „Arhiva senatorilor din Chișinău", I, *Analele Academiei Române*, mem. secț. ist., t., XXXI, 1909, pp. 14-15; P.P. Panaitescu, art. cit., pp. 88-89.
29. B.P. Hasdeu, *Ultima cronică română din epoca Fanarioților*, București, 1884, pp. 1-2, 15-17, 118.
30. Ștefan Bezdechi, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, I, Cluj, 1944, pp. 70-71, 91-92.
31. Biblioteca Academiei R.S.R., ms. rom. 1267, f. 1267, f. 203. Despre acest interesant manuscris, vezi Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultura românească*, București, 1984, pp. 22-26.
32. De văzut cele două ediții ale lui Const. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele, făcută în anul 1824, 1825, 1826* – de Nerva Hodoș (Buc., 1910) și de Petre V. Haneș (București, 1915) – F.G.L. (aurençon), *Nouvelles observations sur la Valachie*, Paris, 1822, pp. 41-46, atribuie declarația: „nous ne sommes jamais nous" unui mare boier „avec lequel j'avais été fort lié pendant mon séjour à Bucharest". Acest „honnête patriote" întreabă: „Devons-nous être toujours regardés comme ne faisant point part de la grande famille européenne?". Despre Golești la Sibiu în 1821, vezi *Documente Hurmuzaki*, III (serie nouă), p. 246.
33. N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, București, 1967, pp. 286-287.
34. *Cf.* Henryk Barycz, „Seventeenth Century Padua in the Intellectual Life of Poland", in vol. *Polish Civilization. Essays and Studies*, ed. M. Giergielewicz și L. Krzyzanowski, New York, 1979, pp. 135-162; Giorgio Plumidis, „Gli scolari «oltramarini» a Padova nei secoli XVI e XVII", *Revue des études sud-est européennes*, X, 2, 1972, pp. 257-270.
35. Vezi Carlo M. Cippolla, *Literacy and Development in the West*, London, 1969.
36. Al. Russo, *Scrieri*, ed. P.V. Haneș, București, 1934, p. 239, articol din *România literară*, 1855, despre poetul D. Dăscălescu de la Focșani.
37. Anastasie Iordache, *Pe urmele lui Dumitru Brătianu*, București, 1984, p. 85. Și mai tîrziu, în 1891, I. Bianu afirma încă: „Școala națională a cîștigat preponderență asupra influențelor străine, nu a ajuns însă să le împuținеze în destul și pînă astăzi aceste diverse curente nu s-au contopit de ajuns într-o cultură românească proprie. De aceea cultura noastră nu a ajuns încă la o formă definitivă" etc. (*Momente culturale*, București, 1904, p. 3).
38. N. Iorga, *Gheorghe Lazăr*, pp. 63-64.
39. Despre „complexul latin", Tudor Vianu, „România și cultura europeană", in *Opere*, 9, București, 1980, p. 688.

Bibliografie (foarte) selectivă

Pentru orientarea cititorului, pe care riscă să-l deruteze notele așa cum sînt, limitate la identificarea unui citat sau la justificarea unei cifre, vom indica doar cîteva repere pe care le-am găsit utile, deși se înțelege cît de personală este această alegere.

Din opera lui N. Iorga ar trebui citat aproape tot. Nu putem semnala aici decît *Trei lecții despre însemnătatea românilor în istoria universală*, Vălenii de Munte, 1912, text în care concepția autorului, apoi dezvoltată la proporțiile celor trei volume din 1935-1936, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, era pe de-a întregul formată.

În direcții divergente conduc Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne* (reeditată de Z. Ornea, București, 1972), dovedind un spirit anistoric, dar extrem de viu și clar, și P.P. Panaitescu, *Interpretări românești, studii de istorie economică și socială*, București, 1947.

Dintre încercările de a reconstitui filosofia şi psihologia poporului român sînt de reţinut paginile lui M. Vulcănescu din *Izvoare de filosofie*, II, 1943, şi Henri H. Stahl, *Eseuri critice*, Bucureşti, 1983.

Cu totul uitate astăzi, pe nedrept, căci conţin sugestii remarcabile, sînt eseul lui C.I. Andreescu, Factorii de creare a Statului în trecutul românesc, în volumul *Lecţii de deschidere* (ed. A. Sacerdoţeanu, *Lucrările Şcoalei de Arhivistică*, 2), Bucureşti, 1943, şi o „privire istorică" de N.A. Constantinescu, *Originea şi expansiunea românilor*, Bucureşti, 1943.

Pentru luciditatea observaţiilor lor merită amintite cărţile lui Jacques Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, Paris, 1926, şi Lucien Romier, *Au carrefour des empires morts*, Paris, 1931, prima aducînd experienţa uni antropogeograf, cealaltă a unui istoric dublat de un politolog.

Comparaţiile pe care le-am încercat datoresc mult lui Ernst-Robert Curtius, *Essai sur la France* (Paris, 1941), lui Americo Castro, *The Structure of Spanish History* (Princeton, 1954), lui Martinez Estrada, *Radiografia pampei* (Bucureşti, 1978) şi primului volum (1972) din *Storia d'Italia*, cu subtitlul *I caratteri originali*, redactat în colaborare de R. Romano, C. Ginzburg, E. Sereni, C. Vivanti, G. Bollati etc. Neapărat necesare, cărţile lui Federico Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*, Bari, 1965, şi *L'idea di nazione*, Bari, 1974.

Un alt Mihai Viteazul*

A rescrie istoria lui Mihai Viteazul, aşa cum a făcut-o, de la Bălcescu, fiecare generaţie, cumpănind ştiinţa istoricului cu chibzuinţa omului politic, este şi astăzi o necesitate fiindcă şi unuia şi celuilalt li se înfăţişează de fiecare dată elemente noi care le îndreaptă judecata. Fapta lui Mihai Viteazul, marea lui faptă, *prima unire a ţărilor române* – de fapt singura, căci în 1918 Transilvania nu mai era demult o „ţară", un stat – a creat o situaţie istorică menită, deşi n-a dăinuit în realitatea imediată, să devină un exemplu şi să dureze. Cum să nu fie, în aceste condiţii, Mihai, mai mult decît oricare altă figură a trecutului nostru, un erou naţional? Deşi numai semiconştientă, retragerea spiritului critic dinaintea acestui subiect nu e mai puţin reală. Apoi, idealul a rămas, de-a lungul drumului dintre Mihai şi noi, acelaşi, dar căile de a-l atinge nu, şi istoricii, stăpîniţi de societatea pe care au năzuit să o îndrume şi să o instruiască, istoricii care, între alte slăbiciuni omeneşti, nu sînt feriţi nici de conflictele, uneori aprige, dintre şcoli sau generaţii, au proiectat lumini diferite asupra Viteazului şi a chipurilor care, pentru vecie, îl înconjoară. Rezultatul este că, oricît de nouă ar căuta să fie, astăzi, o interpretare a împrejurărilor dintre 1593 şi 1601 nu poate fi decît o juxtapunere în contrapunct a unei explicaţii personale şi a celor susţinute sau respinse de predecesori. Alt contrapunct, mereu prezent, se împleteşte cu cel dintîi: mărturiile contradictorii ale contemporanilor, care aduc de-a valma partea de adevăr pe care o ştiu şi patima grea de care sînt încărcate. O „istorie a lui Mihai Viteazul scrisă de el însuşi" s-a încercat, una scrisă de duşmanii săi, mulţi şi feluriţi, ar fi mult mai lungă, bogată în calomnii şi falsuri, iar pentru cine ar privi din punctul de vedere al metodei istorice, nu va fi lipsit de interes faptul că asupra documentului plăsmuit sau autentic a biruit legenda populară.

Întrebările cărora le căutăm şi astăzi un răspuns în legătură cu opera şi personalitatea lui Mihai Viteazul nu au deci nici o noutate. Sînt: de ce atunci? de ce el? ce a vrut într-adevăr marele domn? Multele ţinte pe care şi le-a fixat singur nu ne pot fi indiferente, deşi oamenii politici nu se judecă după intenţii, nici după imaginea deformată pe care le-au creat-o adversarii lui, încît o întrebare mai necesară ar fi: ce a rămas după el, ce s-a ales din efortul militar şi diplomatic în care imensa lui energie s-a cheltuit întreagă?

---

* *Transilvania*, 8, 1980, pp. 12-17.

În ultimii ani ai veacului al XVI-lea, popoarele din sud-estul Europei îşi aşteptau eliberatorul. Cu cuvintele unui diplomat polon al vremii, „dacii şi valahii şi toţi locuitorii de pe malul Dunării, sîrbi, bulgari, epiroţi şi greci, pîndesc numai prilejul de a-şi redobîndi libertatea". Pentru Liga Sfîntă, grupînd principalele forţe ale Europei catolice (cu excepţia Franţei), toţi aceştia erau, ca şi popoarele Caucazului sau, pînă la pacea cu Poarta în 1590, ale Iranului, sortiţi să devină auxiliari ai viitoarei cruciade. Pe cînd urmaşilor de limbă greacă ai Bizanţului li se înfăţişa iluzia restaurării Imperiului, pentru care îşi puneau nădejdea în intervenţia Veneţiei, a Habsburgilor austrieci ori spanioli sau, după ce steagul luptei antiotomane va fi ridicat în Ţara Românească, în aceea a viteazului „Mihai-bei", românii nu aveau, de bună seamă, acelaşi interes ca ceilalţi să încerce o nouă confruntare cu turcii – aventură despre primejdiile căreia se păstra amintirea, veche de numai 20 de ani, din 1574 – căci ei, spre deosebire de vecinii din sudul Dunării, aveau state ale lor proprii şi relativ autonome. Escalada obligaţiilor faţă de Poartă, dintre care tributul nu era decît una, corespundea desigur devalorizării monezii de argint în Imperiul otoman şi, foarte probabil, unei situaţii economice excepţional de bune în mijlocul crizei generale, ceea ce atrăgea după sine creşterea cererilor externe, cu atît mai împovărătoare cu cît, în Moldova şi Ţara Românească, economia avea încă un caracter semi-autarhic, lipsa de numerar fiind vădită prin mărturii grăitoare. Din această situaţie decurgeau, pentru boierime, avantaje pe care unii reprezentanţi ai ei nu se sfiau să le mărturisească: pe de o parte, concentrarea proprietăţii funciare pe baza investirii unei valori monetare nominale în cumpărarea pămîntului pe care ţăranii erau siliţi să-l vîndă spre a face faţă unei fiscalităţi apăsătoare, pe de alta, satisfacerea ambiţiilor feudale prin înscăunarea unor pretendenţi domneşti totdeauna dispuşi să-şi răsplătească partizanii cu privilegii, demnităţi şi moşii, accelerînd astfel ritmul de creştere a marelui domeniu.

Sub tutela marii boierimi, nici unul din înaintaşii lui Mihai, în afară poate de fratele său, Petru Cercel, nu ar fi cutezat să înceapă o acţiune antiotomană. Rezistenţa faţă de Poartă s-ar fi frînt repede fără o largă bază socială, iar oraşele, în care era pe cale să se formeze nucleul unei clase burgheze, prea puţin omogenă din punct de vedere etnic, trăiau din existenţa drumurilor comerciale care străbăteau principatele şi aveau nevoie de pace. Obiectiv vorbind, aliatul cel mai firesc al domniei în lupta împotriva stăpînirii otomane era ţărănimea. Faptul că o mare parte a producătorilor direcţi erau încă liberi explică şi importanţa sclaviei rurale. În Ţara Românească şi Moldova, feudalismul – care în Transilvania a fost instituit prin cucerirea străină – urcă de la cîmpie spre munte, aşa încît în această din urmă zonă a dăinuit multă vreme mica proprietate ţărănească „alodială" sau comunală. Atunci s-ar putea spune că statul lui Mihai Viteazul a fost „un stat ţărănesc"? Aşa era văzut din afară, cu dispreţ şi nelinişte din partea feudalilor maghiari şi poloni, dar în interiorul hotarelor Ţării Româneşti „legătura lui

Mihai" a însemnat consolidarea juridică a şerbiei, măsură al cărei principal beneficiar urma să fie domnul însuşi, deoarece din totalul de 185 de sate vîndute în timpul domniei sale, 149 reprezintă achiziţiile sale personale. Evenimentele nu vor întîrzia să dovedească şi de astă dată greşeala de a face o politică internă contradictorie cu cea externă.

În programul politic al lui Mihai Viteazul, care, de altfel, a cunoscut cîteva modificări în privinţa scopurilor şi a metodelor de-a lungul unei evoluţii impuse de împrejurările în care s-a desfăşurat acţiunea sa, s-au îmbinat şi, pentru cîţiva istorici, s-au confundat mai multe aspecte, lupta pentru independenţă fiind unul din ele, dar fapta sa cea mai de seamă este neîndoielnic concentrarea teritoriilor româneşti sub o singură conducere. În această privinţă, premisele conţinute de etapele istorice anterioare par să se înalţe şi să se împreune armonios într-o arhitectură al cărei creştet de boltă îl încunună vremelnica izbîndă a lui Mihai. Unitate lingvistică, uniformitate religioasă, amîndouă recunoscute chiar de contemporani, deşi tocmai dintre aceia care i s-au împotrivit înverşunat domnului, interdependenţa permanentă a celor trei unităţi economice, paralelismul instituţiilor – dar numai între Moldova şi Ţara Românească, cele două state româneşti. Unde ar mai fi atunci particularismul provincial care a întîrziat atîta vreme, *şi după Mihai*, unirea? În ultimul timp, s-a căutat chiar să se demonstreze că preliminariile actului din 1600 pot fi recunoscute în diferite momente din secolul al XVI-lea în care s-a manifestat o solidaritate politică (alianţe, uniri dinastice) între două sau chiar toate trei ţările române.

Excelentă reconstituire evenimenţială, cartea lui Ştefan Andreescu, *Restitutio Daciae* (Bucureşti, Albatros, 1980) are meritul de a actualiza numeroase observaţii ale lui N. Iorga, cărora le adaugă interpretarea unor documente mai rar analizate din perioada premergătoare domniei lui Mihai Viteazul. Oricîtă indulgenţă faţă de argumentele proprii şi dexteritate în evitarea probelor contrarii se găsesc pe alocuri în această lucrare, autorul ei este îndreptăţit să ne îndemne a considera dinastia ca principal factor politic în societatea românească medievală. Constatare care nu e perfect de acord cu concluziile întrucîtva preconcepute, dar de care va trebui să ne amintim la timpul potrivit pentru a desluşi ideile călăuzitoare ale voievodului şi modul în care a ştiut să adapteze în sensul lor sistemul de guvernare din vremea sa. Apropierile trecătoare dintre Ţara Românească şi Moldova sau dintre cele două principate şi cel vecin al Transilvaniei, fără a merge pînă la reunirea într-un singur stat, au putut-o pregăti – zicem noi, din perspectiva celor întîmplate în anii 1599-1600. Dar e o întrebare, dacă nu cumva convieţuirea paşnică şi conlucrarea statornică dintre micile unităţi teritoriale situate de o parte şi de alta a frontierelor (de pildă, Amlaşul şi nordul Olteniei, Făgăraşul şi Cîmpulungul, Buzăul şi sud-vestul Moldovei, Bistriţa şi colţul de Moldovă dominat de culmea Prislopului) n-au contribuit mai mult la unire decît conjuncturile politice. Iar între acestea, trebuie limpezită deosebirea dintre

instalarea unui domn muntean în Moldova ori a unuia moldovean în Ţara Românească, ceea ce a fost, din cînd în cînd, o hotărîre a Porţii care încălca privilegiul ţărilor noastre de a fi cîrmuite, fiecare, de oamenii ei (adversarii lui Mihai Viteazul invocau deci o falsă tradiţie) şi mobilizarea generală a forţelor româneşti împotriva ameninţării otomane. Însemnătatea unor asemenea iniţiative este într-adevăr considerabilă şi ne duce cu gîndul la „misiunea istorică", asupra căreia a stăruit Gh. Brătianu, ca factor activ în formarea unităţii naţionale. Cu aceasta am ajuns însă în domeniul ideilor şi al stărilor de spirit, context în care prof. Eugen Stănescu se referă la o *conştiinţă a destinului istoric*, care nu mi se pare diferită de noţiunea menţionată mai sus, şi la o *conştiinţă a unităţii neamului*. O vedem pe a doua manifestîndu-se prin folosirea contemporană a termenilor „român" şi „românesc" în sens etnic general. Societatea o impune cărturarilor, încetul cu încetul, înainte ca de la aceştia să se întoarcă, răspîndindu-se, incomparabil dezvoltată, ca o „revelaţie", uitîndu-se dintre originile ei cea obscură, populară, pentru ca fervoarea să se îndrepte către cealaltă, strălucitoare şi de împrumut, din scrisul învăţaţilor străini.

Rolul tradiţiei despre originea comună a neamului trebuie şi el examinat cu atenţie. Spre deosebire de conştiinţa unităţii de neam, conştiinţa istorică are nevoie de o lungă dezvoltare culturală. De aceea, cînd un izvor italian atestă că Mihai, în 1598, îi chema pe ai săi să lupte „pentru gloria neamului lor şi a romanilor, din care declară ei că se trag", ne îndoim că domnul a recurs într-adevăr la acest argument, cu atît mai mult cu cît, încă din 1593, papa Clement al VIII-lea îi scria: „Despre poporul tău am aflat că sînteţi născuţi din latini şi din italieni". În ambele texte, ideea e de sorginte umanistă, nu autohtonă, ca şi în alt document mai vechi, manifestul politic al lui Despot, care, în acelaşi scop, de a pecetlui cu românii un pact antiotoman, le propunea exemplul strămoşilor lor, „vitejii romani, care au făcut să tremure lumea". Mai trebuie să adăugăm că ar fi tot atît de zadarnic a imagina un „patriotism dacic" care i-ar fi însufleţit pe contemporanii lui Mihai Viteazul? „Războinicii daci" de care e vorba într-un *avviso* din 1595 sînt ostaşii principelui Transilvaniei. De asemenea, în 1600, Mihai nu e intitulat, cum s-a spus „stăpîn al ţărilor dacice", ci „comandant suprem al armatei Maiestăţii Sale Imperiale în părţile dacice", ale Transilvaniei deci. Chiar „recuperarea Daciei", expresie care se întîlneşte în jalba unui ungur după înfrîngerea lui Mihai, are doar acelaşi înţeles îngust: Transilvania s-a supus Habsburgilor.

Românii aveau, desigur, viziunea lor proprie a trecutului, dar aceasta era mai pragmatică, punctele ei de sprijin identificîndu-se cu dovezile autoritare ale drepturilor lor istorice. Este o concepţie juridică şi revendicativă, de răzeşi. Aliatul lui Mihai Viteazul în Moldova, Aron, ştia că înaintaşul său Petru Rareş încheiase un tratat împotriva turcilor cu markgraful de Brandenburg, fiindcă se mai păstrau chitanţele vechii datorii neplătite. Solii munteni la Alba-Iulia în 1595 aveau în mînă diplome de la împăratul Sigismund de Luxemburg, din vremea lui

Mircea cel Bătrîn. Ieremia Movilă, şi el, aducea hrisoave de la Alexandru cel Bun („scrisori de cîte 200 de ani"), pentru rezolvarea unui mărunt litigiu, prilej de a afirma răspicat: „Nu putem cu nici un chip îngădui ca cineva să ne încalce cumva pămîntul ţării". De altfel, corespondenţa politică, a lui Ştefan, a lui Rareş, mai tîrziu a lui Mihai însuşi, pare să fi avut o influenţă asupra cronicilor de curte în care se simte acelaşi realism solid şi tenace.

Izvorul contemporan cel mai explicit în accentuarea străvechii unităţi a teritoriului locuit de români este *Kronika polska* a lui Martin Bielski, iarăşi un cărturar străin, dar de la apariţia ei în 1587 şi pînă la absorbirea acestei idei într-o teorie istorică conturată şi dezvoltată la cronicarii moldoveni, va mai trece o jumătate de veac. Există, prin urmare, o divergenţă între realitatea unirii ţărilor române şi fundamentarea ei prin cultură, pe care cea dintîi o precedă.

Pînă acum, căutarea legăturilor cauzale dintre politica personală a lui Mihai Viteazul şi mediul care i-a favorizat deopotrivă succesul şi eşecul n-a dat rezultate pe deplin satisfăcătoare. Dar acolo unde cercetarea critică a factorilor interni, cărora de nenumărate ori li s-a arătat atîta încredere, devine un gratuit joc al determinismelor formale, sîntem liberi să punem altceva în locul lor. Ca reacţie faţă de anumite absolutizări dogmatice, unii istorici marxişti, printre care Perry Anderson şi Bela Köpeczi, au ajuns la concluzia că relaţiile internaţionale au un rol determinant în cazul societăţilor cu un ritm interior de dezvoltare mai puţin dinamic decît acela pe care ne-am deprins a-l asocia cu Occidentul Europei. Tema reflecţiilor noastre confirmă inevitabil această ipoteză. Numai în condiţiile războiului dintre Imperiul otoman şi cel habsburgic, în care cel dintîi îşi dovedise inferioritatea militară, la rîndul ei legată de o vastă criză economică şi socială, iar cel de-al doilea îşi angajase toate forţele de care dispunea, pe cînd Polonia, în lipsa unei politici externe coerente şi a unei armate suficiente, între un conflict cu Suedia şi altul cu Rusia, era constrînsă la neutralitate, a fost posibilă nu numai intrarea ţărilor române în lupta antiotomană, ci alăturarea lor într-o singură alcătuire de stat[1].

Aceste împrejurări erau întregite de contraloviturile primite de Imperiul otoman în diferite alte sectoare: rebeliunile unor guvernatori locali la Damasc şi Bagdad, răscoale endemice în Anatolia, războiul în Georgia contra regelui din Kartli, Simon I (1558-1569, 1578-1600). În Peninsula Balcanică, clasa conducătoare creştină se pregăteşte pentru o insurecţie antiotomană, în vederea căreia trimite emisari sau ia contact cu agenţii marilor puteri din Apus, căutînd oriunde sprijin. Izbucnesc mişcări în Banat (1594, sîrbii de la Vîrşeţ conduşi de banul Sava Velimirović), în Bulgaria (1595, haiducii lui Deli Marko şi Baba Novak la Sofia; 1596-1597, la Nicopol şi Tîrnovo populaţia încurajată de primele biruinţe ale lui Mihai Viteazul cere arme), în Herţegovina (1596, acţiunea voievodului Grdan), în Himara (1596-1597, albanezii se revoltă sub conducerea patriarhului Atanasie I de Ohrida). „Albanezii", după informaţii transmise de la Veneţia,

„sînt neînarmaţi, avînd doar arcuri şi săgeţi, suliţe şi săbii, nici o armă de foc, dar dacă ar fi înarmaţi de vreun principe, ar fi în stare să scuture jugul turcesc".

Conjunctura generală era favorabilă, ca niciodată în veacul ce trecuse de la victoriile marelui Ştefan, a cărui amintire, în *Transilvania şi Ungaria*, era încă atît de vie încît se spunea, în 1593: „Pînă va fi această lume, atîta vreme slava şi numele lui nu se vor şterge". De caracterul prielnic al situaţiei au fost conştienţi toţi cei care au încercat, pe căi diferite, să atingă acelaşi ţel. Planul adus la îndeplinire de Mihai Viteazul a cunoscut şi alte variante, cărora le-a lipsit fie curajul de a merge pînă la capăt, fie chiar începutul unei realizări. Una este versiunea aristocratică a lui Sigismund Báthory, care visa şi coroana Ungariei sau a Poloniei, alta cea birocratică a Habsburgilor. Josika avusese, pare-se, proiectul de a uni Transilvania cu Ţara Românească şi cu „Bulgaria", în realitate cu acele părţi sud-dunărene pe care oastea creştină le-ar fi supus principelui său. Unul din comandanţii militari, care vorbeau, îndreptăţit sau nu, în numele împăratului, îl ispitise şi pe Aron cu „lărgirea hotarelor" Moldovei, „înţelegîndu-se Măria Ta cu Ţara Românească şi cu sîrbii". Pentru Andrei Báthory, pe care purpura de cardinal roman nu-l împiedica să se închine Sultanului, nici să se gîndească la căsătorie, soluţia integrării ţărilor cis-carpatice, într-un sistem vasalic, deşi gîndită în condiţiile alianţei antiotomane, era de menţinut fie şi cu suprapunerea unei suzeranităţi turceşti sau polone. În sfîrşit, Ieremia, care declară: „Nici noi, din mila lui Dumnezeu atotputernic, nu sîntem atît de greoi la înţelegere şi cuget ca să nu avem grijă şi să nu ne gîndim la datoria şi la cinstea noastră". Ce altceva era înscăunarea lui Simion Movilă în Ţara Românească decît o unire dinastică a celor două state, asemenea aceleia din anii 1574-1577, cînd domneau Alexandru Mircea, la Tîrgovişte, şi Petru Şchiopul, la Iaşi? Dubla suzeranitate, a Imperiului otoman şi a Poloniei, era acceptată ca o chezăşie de stabilitate.

Instinctul unei solidarităţi organice a ţărilor române îşi făcuse deci drum, chiar dacă ea era simţită în primul rînd, sub presiunea necruţătoare a imperiilor limitrofe, ca o necesitate strategică şi politică.

E momentul să stabilim de ce acest obscur instinct secular devine voinţa conştientă, dintre toţi contemporanii, numai la Mihai Viteazul. Ce erau, pe lîngă puternica-i individualitate, care emană pînă azi o irezistibilă fascinaţie, Sigismund, versatil şi isteric, Mihnea, înjosit prin turcire, Aron, care-şi zicea „ispravnic al împăratului turcesc" şi strîngea pentru pribegia pe care şi-o prevedea averi apoi ajunse în mîini străine, Răzvan, căruia documentele nu lasă decît să i se întrevadă chipul, primind cu demnitate moartea, desigur foarte diferit de ţiganul guraliv al dramei lui Hasdeu, sau chiar Ieremia, măreţ şi prudent, prea legat de tradiţie ca să îndrăznească? După ce obţinuse domnia Ţării Româneşti pentru Mihai, Andronic Cantacuzino scria: „E vrednic să păstorească un popor". Rareori o judecată s-a adeverit mai deplin. Dintre însuşirile prin care a strîns în jurul lui forţele vii ale poporului său, două – „creştin şi iubitor de săraci" – le-a observat

același martor, care nici aici n-a dat greș. Prima trăsătură s-ar fi putut prea bine vădi numai prin activitatea de ctitor, pe care el, consecvent cu exemplul predecesorilor săi, a și avut-o; ea însă l-a legat de larga mișcare de cruciadă din epoca lui, l-a atras în coaliția antiotomană, determinată deopotrivă de rațiuni ideologice și politice. În al doilea rînd, iubirea de săraci n-a însemnat pentru el acea cruțare a „raialei", exploatare cumpătată, care să-i dea dreptul la recunoștința sultanului, ci l-a îndemnat să-și ia fără preget povara răspunderii purtate singur. Pentru cei mulți a început lupta împotriva dominației otomane și, deși nu sîntem în măsură a o dovedi, probabil că însuși așezămîntul său a fost nu o concesie făcută boierimii, ci o încercare de a substitui stăpînilor feudali autoritatea directă a domniei.

Asupra originii lui Mihai Viteazul a stăruit multă vreme nedumerirea, stîrnită chiar de versiunile contradictorii care circulau în vremea sa. Descendența sa din Basarabi, și anume din ramura lui Radu cel Mare și a lui Mircea cel Bătrîn, ar fi fost, s-a zis, o ficțiune creată cu complicitatea boierimii oltene și în folosul ei. Această aserțiune a provocat polemici nu mai puțin pasionate decît o controversă teologică în Evul Mediu. Fiu nelegitim, în orice caz, fiu postum al lui Pătrașcu cel Bun sau măcar născut în ajunul morții tatălui său, Mihai nu poate invoca nici un certificat mai presus de îndoială și poziția apărătorilor filiației lui domnești este într-adevăr șubredă. Desigur, problema obîrșiei depinde de cea a vîrstei. În această privință, cercetătorii au căzut de acord să considere drept dată a nașterii lui Mihai anul 1558 sau, eventual, 1557, așa cum rezultă din inscripția de pe portretul său din 1601, cînd ar fi avut 43 de ani. Aceeași vîrstă i-o atribuie domnului atît cronica versificată a lui Gheorghe Palamede, cît și unele știri culese de agenți spanioli: aceste informații provin însă dintr-o unică sursă, gravura lui Sadeler, care s-a răspîndit imediat, de la Praga și Viena în Polonia și în Italia. După alte izvoare, Mihai ar fi avut 36 de ani în 1599, 46 de ani în 1600 sau 48 de ani în 1598. Nașterea fiind un eveniment despre care nimeni nu păstrează amintiri personale, trebuie să admitem că mărturiile pot fi inexacte sau falsificate din anumite motive. Nici una din datele menționate nu e susținută de o declarație a lui Mihai însuși. Data morții lui Pătrașcu cel Bun, 1557, a fost indicată de informatorul lui Sadeler ca un *terminus antequem*. Așadar, Mihai s-a putut naște în 1554 sau chiar în 1550, înainte de venirea la tron al tatălui său, Pătrașcu, dacă nu chiar înainte de căsătoria acestuia. Așa se explică surprinzătoarea caracterizare a lui Mihai Viteazul: „*vecchio sagacissimo*", la 1600, pe cînd chiar din scrisoarea lui către marele-duce de Toscana reiese că se socotea ajuns „la bătrînețe", ceea ce nu s-ar potrivi cu vîrsta arătată de Sadeler. De altminteri, nici mărturia portretelor nu coincide cu epigraful înscris alături: din ele ne privește un bărbat matur, cu chipul adînc săpat, cu fruntea pleșuvă.

Dar aceasta înseamnă că se prelungește cu încă opt ani nu numai viața lui Mihai, ci partea cea mai puțin cunoscută a biografiei lui, cu consecințe cu totul

neaşteptate. Mai întîi să ne amintim că trimisul Spaniei la Veneţia ştia despre el că trăise nouă ani la Constantinopol, ţinînd o tavernă şi vînzînd rachiu. Dacă se înlătură ultima parte a zvonului, legată de tinereţea celei care va fi monarhia Teofana de la Cozia, rămîne precizarea răstimpului petrecut în capitala Imperiului otoman (de aceea vorbea Mihai turceşte, cunoştea bine rînduielile la Poartă şi avea atîtea legături în mediul levantin!), ceea ce ar corespunde perioadei 1573-1582. Adevărata sa îndeletnicire pare să fi fost alta, cea indicată de San Clemente, ambasadorul spaniol la Curtea din Praga, negoţul cu giuvaeruri, cu care se ocupase înaintea lui alt viteaz, Ioan Vodă.

E un argument în sprijinul unei ipoteze incredibile la prima vedere. În extraordinarul epistolar al familiei lui Mihnea al II-lea, publicat de N. Iorga încă din 1896, sînt două scrisori, ambele datate 5 iulie 1583, din Dubrovnik, pe care editorul le-a atribuit aceluiaşi expeditor, banul Mihalcea. În realitate, una e semnată de „Mihail din Chios", negustor, care poate fi identificat fără dificultăţi cu Mihai Grecul din Tîrgşor. Fiul acestuia, Antonie din Popeşti, a domnit mult mai tîrziu (1669-1672) în Ţara Românească pe cînd o fiică, cu numele de Tudora, a avut cu Mihai Viteazul pe Marula, născută în 1599. Cealaltă scrisoare, în greceşte, conţine lungi lămuriri despre o afacere cu giuvaere, pe care un ragusan, Secondo de Luccari, ale cărui rude făceau afaceri în ţările române, le-a sustras vînzînd o parte din ele la Veneţia. Însărcinarea de a le recăpăta a fost dată de Mihnea dregătorului său, cel care scrie, „banul Mihalis", alteori numit simplu „Mihail", dar acest om de încredere al voievodului nu poate fi Mihalcea, marele ban al Craiovei, începînd din septembrie 1583, sub noua domnie a lui Petru Cercel, ci banul de Mehedinţi care fusese în anul precedent, îndată după întoarcerea sa în ţară, ispravnicul lucrărilor de restaurare a mănăstirii Tutana. Cu alţi ochi citim acum acest document, în care e vorba de „smaragde frumoase", „blăni de tot felul", „aurării, argint, mărgăritare, postavuri de aur" şi în care, cu sufletul plin de ce văzuse în cetatea de pe ţărmul Dalmaţiei – unde nici n-am fi bănuit vreodată că a călcat – Mihai mărturiseşte şi intenţia sa de a veni la Veneţia, dacă împrejurările i-o vor îngădui! Datorită acestor uluitoare dezvăluiri, înţelegem mai bine ce i-a sporit puterile viitorului domn şi i-a deschis orizonturi nesfîrşite, ca nimănui din aceia de o seamă cu dînsul. La Ragusa el întîlnise nobili care se ocupau cu comerţul, precum şi el a fost, după o mărturie care îşi găseşte astfel confirmarea, „neguţător şi boiarin". Şi informaţia cronicarului Szamosközy, că a facut negoţ „dincolo de Dunăre, în Moldova şi în toată ţara", arată cît de cuprinzătoare era experienţa lui. Transilvania a cunoscut-o atunci cînd s-a refugiat peste munţi pentru a evita soarta obişnuită a pretendenţilor la tron. Numai contactul nemijlocit cu realităţile, de la un capăt la altul al teritoriului românesc şi la sud de Dunăre, în direcţia în care avea să se îndrepte prima lui oaste, a determinat marile iniţiative ce vor urma.

Cariera lui ne este prea puţin cunoscută, o căsătorie, anterioară celei cu Stanca din Izvorani, trebuie doar să o presupunem, cei doi copii înmormîntaţi la Bucovăţ înainte de 1591, Constantin şi Hrisafina, fiind totuşi ai lui Mihalcea, marele ban. Funcţia de ban de judeţ cu atribuţii fiscale şi militare era acordată în mod curent unor membri ai principalelor familii boiereşti. Cît priveşte înrudirea lui Mihai cu influentul şi bogatul Iani, care deţine marea bănie din 1586, s-au propus toate ipotezele imaginabile – tată, soţ al mamei sau frate al acesteia ori chiar frate al lui Mihai –, deşi urmaşii lui Iani n-au revendicat această înrudire. De baştină din Epir, ca mulţi alţi „greci" veniţi atunci în ţară, mai probabil aromâni, Iani nu avea originea ilustră ce i s-a atribuit: nici el, nici mama lui Mihai Viteazul nu se trăgeau din Cantacuzini. Ca reprezentant permanent sau, cum se zicea atunci, capuchehaie la Poartă, pe cînd Mihai era locţiitorul său la Craiova, Iani a murit la Constantinopol în decembrie 1592, aşa că nici măcar n-a contribuit la înscăunarea „rudei" sale, ca domn, „Părinte" îi spunea Mihai, în semn de respect, şi lui Andrei Taranowski, fără ca cineva să-l fi crezut vreodată fiul acestuia. „Unchiul său după mamă, grec, care ţinuse şi el mai înainte dregătoria de ban" şi care, după Balthasar Walther, l-a ajutat să cîştige domnia, ar putea fi Mihalcea Caragea, socotit de Basta *„parente del Valacco"*. Noi ştim cu adevărat doar una: că sentimentul înalt şi statornic al demnităţii domneşti l-a avut Mihai, cum nu l-a avut, de pildă, un Mihnea Turcitul. În lipsa unei certitudini, contemporanii au adoptat legenda inelului cu pecete, destinat recunoaşterii, care e chiar legenda lui Iancu de Hunedoara. Alăturarea numelor lor rezumă un destin glorios şi ilustrează o atitudine comună a românilor, mai uniţi în gînd decît prin fapta vremelnică, faţă de eroul fatidic.

Ce a vrut Mihai Viteazul nu se poate reduce la cîteva puncte de program politic pe care el să le fi avut limpede în minte încă de la început şi a căror realizare să fi fost singurul scop, mereu acelaşi, al necurmatei sale lupte. Orice expunere liniară dă uitării, voit sau nu, că o acţiune politică găseşte în însăşi desfăşurarea ei, uneori sinuoasă, principiile care o vor duce mai departe, obiective noi, mai apropiate sau mai îndepărtate, cît o îngăduie împrejurările. De aceea, nu trebuie să ne surprindă constatarea că, pentru Mihai, unirea ţărilor române n-a fost atît un scop cît un mijloc.

Cu o lună înainte de Călugăreni, el scria: „Ceea ce am făcut, toate le-am făcut pentru credinţa creştinească, văzînd eu ce se întîmplă în fiecare zi cu bieţii creştini. M-am apucat să ridic această mare greutate cu această biată ţară săracă a noastră, ca să mă fac scut al întregii creştinătăţi". Declaraţiile sale din octombrie 1598 către arhiducele Maximilian şi cele din memoriul adresat lui Ferdinand I de Toscana nu se deosebesc în fond de mărturisirea din 1595. După Şelimbăr, în iarna 1599-1600, pretinde că „unicul său ţel este de a porni împotriva turcilor, şi de a-şi aşeza tabăra la Sofia", iar variaţiilor pe această temă li se va adăuga,

într-o scrisoare către Filip al III-lea al Spaniei, exprimarea nădejdii de a vedea stindardul crucifer pe zidurile Constantinopolului şi ale Ierusalimului. Dar ceea ce ne împiedică a admite fără rezerve sinceritatea spuselor domnului este asigurarea, cu acelaşi prilej, că nici nu i-a trecut vreodată prin minte să-şi păstreze sieşi Transilvania. Prin această scrisoare (Praga, 31 martie 1601), el urmărea de fapt să înlăture bănuielile consilierilor habsburgici, în momentul cînd se pregătea să se întoarcă în provincia contestată pentru a învinge sau a muri: cum avea să se vadă, pentru amîndouă.

Totuşi, la acea dată, între concepţiile divergente care existau în anturajul voievodului, una dorind deschiderea drumului către Constantinopol, cealaltă ţinînd la unirea politică a ţărilor române, Mihai alesese, cu un simţ pătrunzător al posibilităţilor. Dacă el mai întrevedea, într-un viitor nedefinit şi ca justificare a mobilurilor sale imediate, victoria supremă, cine o poate afirma? În orice caz, din martie 1600, în proiectul de tratat cu Polonia, document esenţial al gîndirii sale, el ceruse domnia ereditară asupra celor trei ţări. Moldova n-o avea încă şi, pentru a amîna conflictul cu Movileştii pînă cînd şi-ar fi întărit poziţia, el propunea lui Ieremia căsătoria lui Nicolae Pătraşcu cu una dintre domniţe, alianţă matrimonială care i-ar fi creat drepturi fiului lui Mihai. Ţara Românească pînă la Dunăre, Transilvania în hotarele fixate prin tratatul de la Speyer din 1570, Moldova în limitele sale dinainte de 1484, în afară de un domeniu personal al lui Mihai şi al familiei sale în Polonia care i-ar fi oferit un refugiu în eventualitatea înfrîngerii, astfel se conturează în viziunea sa cea mai corespunzătoare teritoriul destinat dinastiei al cărei întemeietor s-a voit. Pe lîngă aceasta, ce mai erau ordinul cavaleresc al „Lînei de Aur", titlul de principe al Sfîntului Imperiu, scrisorile în cel mai pompos stil latin care-i închinau un fierbinte panegiric, ca unui „al doilea Alexandru", venite din toate colţurile Europei la curtea lui, la care tunurile nu mai bubuiau, ca altădată, în cinstea victoriilor sultanului, ci pentru el, „craiul" şi „biruitorul"!

În mai 1600, majoritatea acestor revendicări erau împlinite, la numai cinci ani după ce Ţara Românească şi Moldova, printr-o hotărîre a marelui vizir, fuseseră transformate în *vilaiet*, provincii ale Imperiului, pe cînd, pe de altă parte, *„pacta et conventa"* de la Alba-Iulia fixaseră celor două principate un statut de dependenţă faţă de Transilvania, acest document fundamental avînd sensul unei „charte" constituţionale, ca aceea din 1582, care a determinat condiţiile unirii parţiale dintre Spania şi Portugalia. La sfîrşitul anului 1596 şi începutul celui următor, după o confruntare la Poartă dintre „şoimi" şi „porumbei" din care ieşiseră învingători adversarii războiului, Mihai fusese confirmat ca domn ereditar – primul mare succes dobîndit de diplomaţia lui. Cum spunea atunci unul din dregătorii otomani: „Nici calului nu i se ia capul, dacă s-a poticnit odată...". Din 1597, mai frecvent în bieniul următor, reapare în titulatura voievodului vechiul titlu al înaintaşilor săi, „Amlaşului şi Făgăraşului herţeg". Pe plan intern,

autoritatea domnească, despotică şi populară în acelaşi timp, avusese de luptat pe un al doilea front, împotriva opoziţiei boiereşti. Nu numai că boierii, obişnuiţi pînă atunci cu domni cu anul, neprimejdioşi pentru monopolul aristocratic al politicii, nu concepeau o îngrădire a libertăţii lor de acţiune, dar ei erau direct ameninţaţi de consecinţele economice ale războiului antiotoman. În condiţiile unei grave crize agrare care a cuprins întregul bazin mediteranean între 1586 şi 1609, exportul de cereale şi alte produse alimentare în sudul Dunării devenise de o importanţă vitală, factor care acţionase în favoarea lui Mihai la Constantinopol, dar care ascuţea antagonismul dintre domn şi marea boierime. Reprezentanţii acesteia, într-un dialog imaginat de cronicarul turc Selaniki, sînt făcuţi să declare: „Noi cîştigăm din vînzarea la schele a celor agonisite de noi. Odată ce schelele sînt închise şi nu lucrează, noi n-avem putere să plătim dări... Răsculîndu-se împotriva padişahului, Ţara Românească s-a ruinat". Astfel se explică atît continuitatea politicii de opoziţie, motivată de „blocadă", de la contactele stabilite cu Poarta în iarna 1595-1596 pînă la marea conspiraţie din 1599, cît şi generalizarea acestei politici la cea mai mare parte a boierimii muntene. Pentru a înţelege situaţia celei din Moldova, trebuie arătat că Ieremia adăpostea pe toţi pribegii din Ţara Românească şi însoţea memoriile lor către cancelarul Poloniei cu călduroase recomandări, dar că şi el, prin tendinţele sale de a guverna autoritar şi de a întemeia o dinastie, i-a nemulţumit pe boierii săi, care de la începutul anului 1600 îl vor chema în Moldova pe Mihai Viteazul.

Cucerirea Transilvaniei, printr-o singură bătălie, urmată de asasinarea cardinalului Báthory, care nu va odihni niciodată în mausoleul de marmură şi alabastru pe care şi-l comandase la Barczew, în dioceza lui din Polonia, pe cînd învingătorul rostea cuvinte de căinţă ca Cezar înaintea capului lui Pompei, cucerirea fusese mai uşoară decît stăpînirea acestui principat. „Ardealul este puterea Munteniei" – scrie poetul grec Palamede – şi Mihai era conştient de aceasta, susţinînd că ambele ţări sînt „străjile şi apărătura a toată creştinătatea" şi că, desprinsă de Transilvania, Ţara Românească n-ar mai putea continua să le reziste turcilor. Cererii sale „să fie amîndoo una" şi ca el însuşi să aibă titlul de „crai" nu i s-a răspuns din partea imperialilor decît prin tergiversări şi vane făgăduieli ale unor emisari neautorizaţi să trateze. Oricum, din faptul că în Transilvania succesiunea lui Mihai putea fi concepută numai pe linia masculină, iar în Moldova şi Ţara Românească „şi pre feciori şi pre feate" dovedeşte că statutul lor ar fi fost diferit. Dincolo de munţi, deşi în documentele emise de el revine mereu expresia „*in oppido nostro*" pentru localităţi de dincolo. Mihai a avut practic două administraţii paralele, cea veche şi cea românească. Era vădit că relaţiile stabilite de secole dintre români şi ceilalţi locuitori ai Transilvaniei, echilibrul social, normele juridice şi administrative nu se puteau modifica de azi pe mîine şi singura perspectivă de a evita dezintegrarea statului era menţinerea privilegiilor nobiliare (inclusiv a şerbiei) şi orăşeneşti. Habsburgii aveau un sistem militar-birocratic

capabil, după cum o va arăta mai tîrziu, să învingă dificultăţile create de această situaţie, la care se adăuga problema religioasă. Pentru a asigura un viitor victoriei domnului român, ar fi trebuit o revoluţie.

Spre a-şi apăra interesele de clasă, nobilimea maghiară era gata nu numai să se alieze cu turcii contra trupelor imperiale de ocupaţie, alianţă pe care se va sprijini Ştefan Bocskay în 1604-1606, ci să folosească împotriva lui Mihai Viteazul legăturile ei deja existente cu boierimea din Moldova şi din Ţara Românească, atrasă de perspectiva unui regim de stări similar acelora din Transilvania sau Polonia. Numai ca răspuns la această coaliţie internă, Mihai pare să se fi hotărît a da frîu liber violenţelor ţărănimii răsculate, în Transilvania şi mai cu seamă în Moldova. Aici, ţăranii cărora domnul le oferea protecţia sa şi scutirea de dări pe cinci sau şapte ani au început să-i ucidă pe boieri şi să ocupe moşiile (mai 1600). Chiar înainte de primirea raportului comandantului armatei polone despre aceste revolte, la care, alături de ţăranii moldoveni, participau şi „hlopi" din Podolia, în mintea senatorilor şi a curtenilor de la Varşovia a apărut pericolul unui război ţărănesc la frontiera sudică a regatului. Consecinţa a fost angajarea decisivă a Poloniei în tabăra adversarilor lui Mihai Viteazul. Pînă atunci, politica ostilă faţă de el, dusă de cancelarul Jan Zamoyski, partizanul alianţei cu Poarta şi cu Crimeea, fusese concurată de diplomaţia personală a lui Sigismund al III-lea Vasa, tînărul monarh fiind înclinat, din cauza înrudirii sale cu Habsburgii, să admită intrarea Ţării Româneşti şi a Transilvaniei în orbita Imperiului. La un moment dat, în martie 1600, Taranowski era, ca împuternicit al regelui, purtătorul unor propuneri conciliatoare care ar putea fi comparate cu condiţiile alianţei dintre Moldova şi Rusia în 1711. Ceea ce a făcut să eşueze această negociere au fost evenimentele din Moldova, căci intervenţia Poloniei n-a fost determinată de planuri anexioniste, ci de teamă. În lunile următoare, asaltul combinat din partea polonilor, a turcilor şi a rebelilor din Transilvania, susţinuţi de trupele comandate de Basta, a spulberat unirea ţărilor române, la scurt timp după realizarea ei.

Judecată de la distanţă, integrată în complexul de împrejurări care au făcut-o posibilă şi care au dus-o la năruire, Unirea apare ca rezultatul unor cauze imediate şi al altora mai adînci. Cele dintîi sînt: exigenţele strategiei, necesitatea de a susţine un masiv efort militar (în primul rînd, întreţinerea armatei), regresul economic al Ţării Româneşti datorită „blocadei" şi distrugerilor săvîrşite de război. Din a doua serie fac parte asimilarea regimului ţărănimii dependente de Ţara Românească cu acela al iobagilor din Transilvania, flexibilitatea tradiţiei instituţionale din Moldova şi Ţara Românească şi presiunea monarhiilor absolute din centrul şi sud-estul Europei.

Perspectiva unei monarhii străine puternice care s-ar fi impus dincoace de Carpaţi a acţionat ca un factor de centralizare şi unificare, rol ce poate fi observat, intermitent, în cursul rezistenţei antiotomane a ţărilor române, începînd

din vremea lui Ştefan cel Mare şi Vlad Ţepeş. Aceeaşi problemă s-a pus şi lui Mihai Viteazul: regimul politic instituit de el n-a reflectat decît în mică măsură o criză a sistemului de exploatare feudal şi în mai mică măsură încă dezvoltarea unei economii urbane, impulsul hotărîtor venind dinafară. De aceea, situaţia din ţările române nu se apropie de nici un exemplu apusean mai mult decît de cel suedez, din cauza similitudinilor structurii sociale (ţărănime preponderent liberă, oraşe neînsemnate din punct de vedere politic).

Preocupat, alternativ, cînd de independenţa ţării, cînd de independenţa lui personală, Mihai a ajuns să se considere nu stăpînul unei feude pe care o apără şi încearcă s-o mărească, ci făuritorul conştient, prin orice mijloace, al unui stat puternic. Istoria noastră modernă începe cu el. Sistemul administrativ medieval a fost revoluţionat în numai şapte ani. În timpul domniei lui intră în practică utilizarea limbii române în cancelaria domnească, pînă atunci neeliberată de rutina formularelor slavone, şi conducerea prin logofeţi, boiernaşi ştiutori de carte, care vor deveni în veacul următor o categorie socială foarte dinamică. Semnificaţia istorică a operei lui Mihai Viteazul ca reformator interesat în consolidarea unei monarhii absolute şi ca modernizator radical nu poate fi tăgăduită nici în lumina politicii sale sociale. Prevederile tratatelor de la Alba-Iulia referitoare la restituirea ţăranilor fugari de pe moşiile boiereşti din Ţara Românească şi Moldova aveau drept scop să stăvilească emigraţia clandestină în Transilvania şi să asigure lui Sigismund Báthory, în schimbul acestor concesii, ataşamentul boierilor. Aşezămîntul lui Mihai, ca şi ucazul din 1597 în Rusia, a legalizat legarea de glie, nu de stăpînul feudal, ceea ce, în situaţia în care domnul şi colaboratorii săi (Buzeştii) aveau cele mai întinse domenii din ţară, era încă un pas, decisiv, spre concentrarea puterii economice şi politice.

O ultimă întrebare este ce şi cum a dăinuit din înfăptuirile acestei domnii. Amintirea personală a lui Mihai Viteazul a mai durat o jumătate de veac, cît au trăit urmaşii lui direcţi, pînă la nepotul său de fiu, Mihail-Pătraşcu, care n-a moştenit tronul Ţării Româneşti. Slăvit din timpul vieţii în cîntecele cobzarilor români şi unguri, Mihai a intrat în epopeea populară a slavilor de sud şi a grecilor, prin balade şi povestiri istorice în versuri. Apariţia acestora din urmă coincide cu data primelor texte istorice româneşti despre el, care nu mai sînt ecoul propriului său glas (între 1602 şi 1608). „Numele lui s-a făcut auzit în lumea întreagă", va scrie cronicarul arab Macarie de Antiohia. Dar în ţara lui? El a creat negreşit o tradiţie politică, însă aceasta n-a fost preluată dintru început în bloc, ci descompusă în elementele ei – relaţia dintre ele şi ierarhia lor fiind, la diferite epoci, altele. Astfel, lupta antiotomană a continuat după moartea sa, cu Radu Şerban în Ţara Românească şi în Transilvania, precum şi cu acei fruntaşi ai clerului grec şi balcanic care-i dăduseră concursul lor lui Mihai Viteazul şi care se străduiau încă zadarnic să cointereseze statele occidentale în soarta sud-estului european. Pentru Matei Basarab, ctitorul unui lăcaş de pomenire la

Călugăreni, sau pentru Mihnea al III-lea, imitator al lui Mihai, dar fără tragica lui măreţie, există un model al „eliberatorului". „Unificatorul" a fost şi el un exemplu, în primul rînd pentru principii Transilvaniei, Gabriel Báthory, Bethlen, cei doi Rákoczy, a căror politică întreprinzătoare stă sub semnul regalităţii „dacice". Ideea unităţii de acţiune a ţărilor române rămîne legată de echilibrul politic din Europa centrală şi cea sud-estică. Cît despre tendinţa de guvernare absolută, ea se manifestă prin regimul de monarhie nelimitată al lui Vasile Lupu şi Constantin Brâncoveanu. Numai la Şerban Cantacuzino şi la Dimitrie Cantemir, toate trei direcţiile politice se regăsesc întrunite, şi urmarea a fost, încă o dată, o înfrîngere. Abia după aceea, fanarioţii au putut impune unei societăţi istovite programul lor, care păstrează aspectele interne ale celui iniţiat de Mihai Viteazul, aşa încît modernizarea structurilor sociale îşi va urma drumul îndelungat şi sinuos, pregătind îndeplinirea încă depărtată a unui ideal istoric în sfîrşit pătruns în conştiinţe.

Chiar dacă Mihai n-a fost pînă la capăt învingător, eroismul luptei lui singuratice, recunoscut şi de adversari, a chezăşuit un viitor gîndului pe care l-a dăruit românilor din vremea sa şi de mai tîrziu. Cărturarii – şi rolul lor este, măcar la un moment dat, hotărîtor – au tăcut atunci. De fapt, căutarea fericită a argumentelor istorice pentru unificare n-a început decît cu generaţia următoare contemporanilor lui Mihai şi s-a prelungit încă două-trei veacuri. În cursul acestei binecuvîntate strădanii, contribuţia Şcolii ardelene, acolo unde Mihai nu fusese un domn ca alţii dintr-un şirag mereu rupt şi reînnodat, ci a rămas, pentru români, cea mai slăvită amintire, este prea mare ca să putem vreodată uita cît de strînsă şi de complexă este relaţia dintre acţiune şi conştiinţă care, împreună, dau naştere dreptului istoric al popoarelor. De aceea, vom reţine, ca o concluzie a acestor însemnări, gravul adevăr asupra căruia a atras atenţia Vasile Pârvan: „Istoric, adică evolutiv-uman, popoarele trăiesc numai prin fapta precursorilor şi revoltaţilor".

Notă

1. Secolul al XVII-lea a fost, şi în apusul Europei, de revoluţie şi de unificări naţionale, începînd cu constituirea unui stat olandez în Ţările de Jos, între Unirea de la Utrecht (1579) şi recunoaşterea independenţei Provinciilor Unite (1648). În Peninsula Iberică, unirea personală dintre regatele lui Filip al II-lea a durat din 1582 pînă în 1640, data secesiunii Portugaliei şi Cataloniei. Spre deosebire de Navara, asociată Franţei la încoronarea lui Henric al IV-lea, dar rămasă un stat separat pînă la Revoluţie, în Anglia, Scoţia şi Irlanda, reunite din 1603 sub domnia aceluiaşi suveran, Iacob I, tendinţele centrifuge, exasperate de războiul civil, au fost reprimate de dictatura lui Cromwell şi unirea celor trei ţări a devenit efectivă în două etape (1707 şi 1800), prin unificarea legislaţiei, a instituţiilor, a fiscalităţii.

Cantemir – portret intelectual*

Nimic mai îngrijorător decît statornicia admiraţiei. Chiar cînd aceasta e meritată; deoarece toate adevărurile unanim acceptate tind, tocmai de aceea, să se prefacă în ficţiuni, onorabile ca vîrstă, dacă temeiurile unei judecăţi atît de favorabile nu sînt căutate, la răstimpuri, de fiecare generaţie şi puse la încercare cu instrumentele şi metoda de cercetare de care ea dispune. Această verificare nu trebuie să ocolească, din pietate rău înţeleasă ori din alte motive, nici un aspect al activităţii înaintaşului readus periodic în atenţia noastră de întoarcerea zodiilor. Atîta vreme cît aniversările nu prilejuiesc decît repetarea, pînă la banalizare, a hiperbolelor ştiute, doar mai mult sau mai puţin avîntate, cunoaşterea oamenilor pe care îi cinstim nu va face nici un pas mai departe. Literatura comemorativă pe care, zilele acestea, o citim sau o scriem despre Dimitrie Cantemir este îndeobşte ferită de asemenea excese.

Marile merite ale cărturarului nemaiavînd a fi descoperite după ce au fost celebrate chiar de unii contemporani ai lui, urmaşilor le-a revenit sarcina de a cîntări aceste elogii, despoindu-le de elementul convenţional, nelipsit într-o epocă protocolară şi de-a dreptul inevitabil pentru nişte simandicoase persoane cum erau atît „cneazul" Cantemir, cît şi baronul Heinrich von Huyssen, doctorul M. Skendos Vanderbeck, profesorul Gottlieb Bayer, colegii lui la Academia din Berlin şi, totodată, binevoitorii lui critici. De un secol şi mai bine, numele cele mai ilustre ale istoriografiei româneşti au fost legate de Cantemir, a cărui operă au cercetat-o şi au comentat-o. Experienţa intelectuală comună a lui Kogălniceanu, Papiu-Ilarian şi Iorga, ctitori ei înşişi, reînnoită apoi de istoricii care le-au succedat, reprezintă neîndoielnic mai mult decît un omagiu predecesorului – o măsurare a distanţei parcurse între începuturile culturii româneşti moderne şi încununarea ei în secolul nostru, dar, mai ales, o subliniere a filiaţiei dintre ele. Legătura aceasta, dacă nu ne amăgim, se simte îndeosebi în subordonarea preocupărilor ştiinţifice faţă de idealurile politice, al eliberării şi al unităţii naţionale, cărora, asemenea lui Cantemir, învăţaţii amintiţi şi-au dăruit toate eforturile.

Astăzi, cînd stau să se împlinească 300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir, domn moldovean şi savant european, păşim încă pe drumurile deschise

---

* *Viaţa Românească*, 26, 9, 1973, pp. 83-97.

de el. De aceea, personalitatea şi opera lui, mereu actuale, se cer studiate cu luare-aminte. Trăsătură definitivă pentru cea dintîi, izvor al celei de-a doua, curiozitatea intelectuală a principelui cărturar a fost imensă. Cu ea s-ar cuveni început portretul pe care atîtea manifestări ce i se închină lui Cantemir în acest an jubiliar se străduiesc să-l închege.

Dimitrie Cantemir a crescut fără certitudini într-o lume plină de confuzie, aceasta fiind semănată în ţările române mai puţin de pătrunderea revoluţionară a concepţiilor noi şi mai degrabă de instabilitatea politică şi socială. Cea din urmă era vădită pentru fiul de domn care era, în acelaşi timp, nepot de ţăran. Sentimentul instabilităţii, care-şi găseşte de atîtea ori expresia în scrierile lui şi ale contemporanilor lui, se datora înăspririi regimului de dominaţie otomană într-a doua jumătate a secolului al XVII-lea. O necruţătoare exploatare economică se împletea cu intervenţia directă a Porţii în politica internă a celor două principate, întreţinînd lupta dintre facţiunile boiereşti. Expediţiile turco-tătare în singurul scop al jafului sau pentru reprimarea unor răscoale se ţin lanţ, iar succesiunea aproape anuală a prădăciunilor şi omorurilor, la care se adaugă luarea în captivitate a numeroşi locuitori ai Ţării Româneşti şi Moldovei, nu putea decît să zădărnicească orice activitate economică sau culturală. În afară de efectul adînc traumatizant pe care aceste scene de violenţă sîngeroasă l-au avut asupra psihologiei poporului, ele sînt vinovate pentru notabila întîrziere a civilizaţiei din ţările române, la care oamenii secolului al XVIII-lea n-au rămas insensibili. Cel mai de seamă istoric al veacului, Edward Gibbon, recunoaşte în *Autobiografia* sa: „Cea mai mare parte a globului este copleşită de bariere ori sclavie, în lumea civilizată, clasa cea mai numeroasă este condamnată la ignoranţă şi sărăcie, iar îndoitul noroc al naşterii mele într-o ţară liberă şi luminată, într-o familie onorabilă şi bogată, este fericita întîmplare a unuia singur faţă de cîteva milioane". Cantemir n-a avut şansa ilustrului savant englez. Cadrul în care el a trăit, caracterizat printr-un climat de teroare şi mărginire spirituală, nu era desigur prielnic dezvoltării erudiţiei, nici seninătăţii filosofice. La aceste condiţii obiective se vor adăuga mai tîrziu grijile ostatecului sau ale pribeagului.

Cum apărea această perioadă oamenilor care, ca Dimitrie Cantemir, o trăiau intens şi lucid? Miron Costin deplînsese în cuvinte vibrante „cumplite aceste vremi de acmu, de nu stăm de scrisori, ce de griji şi suspinuri". „Sînt aceste vremi iuţi şi grele", constata şi diata din 1729 a mitropolitului Gheorghe al Moldovei. Cronicarul contemporan Ion Neculce împărtăşea aceeaşi viziune pesimistă, precizînd şi cauzele concret istorice ale declinului început, după părerea sa, cu pacea de la Karlowitz (1699): „noi moldovenii ne bucuram unde audziiam că este să să facă pace vecinică, fiindu pămîntul nostru supărat de podghiazuri şi de pustietate. Dar nu ne pricepeam că mai cu amar pe urmă ne va fi vecinica pace. De răutate şi de amar ne-au căzdut noao moldovenilor pe urmă, că ni s-au micşurat cinstea de la turci, că ne-au înmulţit obiceiuri rele asupră şi

ne-au făcut oameni de nemică de sîntem, că ne-au călcat precum le-au fost voia". Impresia de frustrare ce se degajă din această pagină e întărită de sentimentele cu care autorul priveşte nivelul de civilizaţie şi, am zice astăzi, standardul de viaţă atins atunci de un popor vecin, polonii: „să ţine pre mare, după cum li să şi cade să să ţie, că n-au călcare de nime şi sînt nelipsiţi di cele trebuitoare... şi nu ştiu pedeapsa sărăciii aceştii lumi ca noi". Cu ani în urmă, suferinţa nesiguranţei permanente este exprimată şi mai direct într-o scrisoare a lui Grigore Băleanu: „Nu-mi trebuieşte alt nimic fără cît o fărîmă de viaţă fără groază... unde văz că într-aciastă becisnică de ţară ne vin oamenilor primejdii şi petrec neştiind nemică". Lamentărilor marelui boier muntean le răspunde, într-o dispoziţie sufletească tot atît de sumbră, marele cărturar Antim Ivireanul: „Cum dară să va mîntui norodul, cum să scuture această ticăloasă de ţară sarcina cea grea a relelor ce o supără?". Obsedantă este preocuparea pentru sărmana, urgisita patrie, care îi frămîntă, cum spune acelaşi Antim, pe toţi „cîţ ne fiiarbem într-această ticăloasă de ţară". Expresia revine frecvent şi se întîlneşte chiar la un nepot al lui Dimitrie Cantemir, beizadeaua Dumitraşco, care scrie, după spulberarea tuturor nădejdilor sale de domnie: „atît la strămutările domnilor, cît şi la rămăşiţele trecute mi s-au amărît sufletul, mi s-au uscat oasele, nu mă mîngîie nici o fericire a vremilor celor bune cît m-au amărît întîmplările cele împotrivnice, nemulţumirile domnilor, minciunile vrăjmaşilor...". Contemporanii erau conştienţi de consecinţele grave ale înfrîngerii de la Stănileşti, pe care, pentru a învedera meritele politicii de neangajare a patronului său Brâncoveanu, cronicarul muntean Radu Greceanu le exagerează chiar, susţinînd că ţara Moldovei „la mare şi înfricoşată robie au căzut", temă pe care, osîndind cu patimă pe adversarul politic al fanarioţilor, fără a se sfii de tragica lui înfrîngere, istoriografia de curte sub auspiciile lui Nicolae Mavrocordat o va relua măiestrit amplificată.

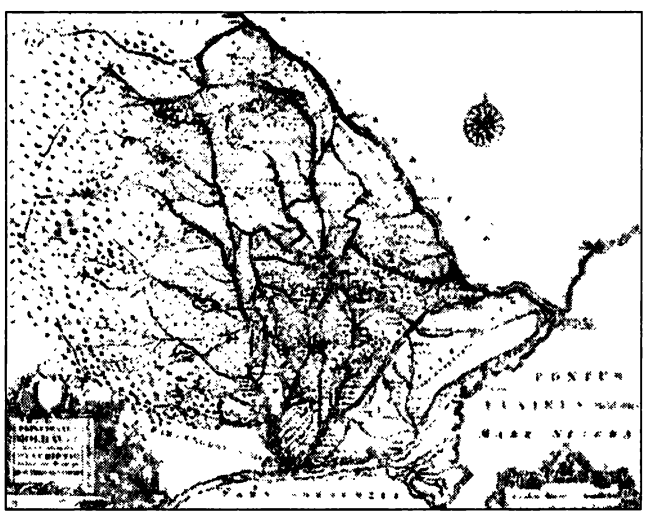

Harta întocmită de Dimitrie Cantemir pentru *Descrierea Moldovei*

Deşi refuzase să ratifice condamnarea pribegilor, ca fost mare logofăt el însuşi al lui Dimitrie Cantemir, Nicolae Costin îi mustra pentru iniţiativa lor temerară cu cuvinte împrumutate din Psaltire, dar această propagandă oficială, ostilă lui Cantemir, îşi află o mai categorică manifestare la Radu Popescu. După el, cel care încercase să redea ţării libertatea „s-au înşelat prea rău, că ş-au pierdut şi cinstea domniei şi mila împărătească şi patria lui [...] şi mult sînge s-au vărsat în Moldova şi el au murit în streinătate, pre carele Dumnezeu îl va judeca pentru fapta lui".

Cantemir n-a fost, aşadar, dintru început înconjurat de înţelegere, ci pentru el s-a dat o mare luptă din care, în cele din urmă, a ieşit învingător asupra bîrfelilor duşmane. Interesul acestei controverse uitate este, printre altele, de a vădi o trăsătură dominantă a istoriografiei noastre medievale tîrzii: tonul întunecat, oglindind realităţi cumplite.

Întrebarea ce le rezervă viitorul sau, vorba lui Miron Costin, „de nu va hi pus prea vecinicul sfat puternicului Dumnedzău ţărei aceştiia ţenchiu şi soroc de sfîrşire", se punea pentru oamenii vremii aproape zilnic şi nu avea caracter retoric. Răspunsul îl căutau uneori, potrivit unei tradiţii antice reînviate de Renaştere, în constelaţii. Credinţa că cele şapte astre mobile, planetele, exercită o influenţă calculabilă asupra destinelor omeneşti îi îndeamnă să deschidă cosmografiile timpului şi să privească cu atenţie hărţile cereşti. Plăcerea aceasta o încercase Miron Costin, înainte de a-şi sfătui lectorul: „Citeşte gheografiile ceste de curîndu". Aşa a cunoscut Radu Popescu „America, lumea cea nouă", pe care „o au aflat Crişţov Columbul".

Constantin Cantacuzino ştia de „emisferul nostru", fiindcă avea la îndemînă lucrările învăţaţilor olandezi Willem şi Jan Blaeu, „gheografii cereşti mai noi", dintre care primul fusese elev al marelui astronom Tycho Brahe: atlasul său, *Theatrum orbis terrarum*, e citat de stolnic ca „Priveliştea încungiurării tot pămîntului". „Noul atlas" la care Cantacuzino se referă cu alt prilej, pare a fi *Harmonia macrocosmica, seu Atlas universalis et novus*, editat de J. Blaeu la Amsterdam în 1661, alături de care ar mai trebui amintit „atlantele" lui Matei Creţulescu, cumpărat la Viena cu 48 de galbeni. Astronomia şi astrologia erau, pentru Miron Costin, de pildă, două ştiinţe diferite, de egală autoritate. Doar cel mai ilustru discipol al lui Brahe, Johann Kepler însuşi, citise în stele horoscopul împăratului său, Rudolf al II-lea, şi prognosticase cu gravitate victoriile lui Sigismund Báthory după cîteva „semne" supranaturale. Funcţia de astrolog al curţii Franţei dispare abia în vremea lui Ludovic al XIV-lea.

Cantemir, dînd definiţia astrolabului – „o cinie de aramă sau de lemn în carile drumul stelelor se arată" – se dovedea la curent cu utilajul profesiunii, dar în aceeaşi listă de neologisme ce însoţeşte *Istoria ieroglifică* citim despre antipozi „ypoghei = cei ce lăcuiesc pe faţa pămîntului dedesupt şi vin talpele noastre la talpele lor"! Tot aşa, dintr-o mitologie vehiculată de şcoala clasicistă a iezuiţilor,

dovadă „muzele Heliconului" şi alte poncifuri retorice la Miron Costin, vine „sirina, fată de mare, carile dzic că cu cîntecul adoarme pe călători". Coexistenţa acestor creaturi fabuloase cu sfinţii creştini nu mai era acum decît un joc literar, dar ea fusese perfect acceptabilă pentru umaniştii Renaşterii apusene, după cum stă mărturie, la muzeul Ashmolean din Oxford, un tablou al lui Bicci din Lorenzo (1373-1452), care reprezintă pe sfîntul Nicolae zburînd în ajutorul unei corăbii ameninţate de furtună şi, în apropiere, o sirenă zbenguindu-se printre delfini. Cantemir credea încă în originea miraculoasă a bezoarului, piatră cu virtuţi oculte, numită de el „podzerbi" şi care „în şearpe şi în inima cerbului rar iese", dar pentru învăţatul domn „alhimista" nu mai era exclusiv „cela ce sileşte a face din aramă aur" ci, în spiritul lui Paracelsus, transmis prin mijlocirea lui Van Helmont, „cela ce ştie a preface formele materiei".

În schimb, realitatea salamandrei îndrăgite de alchimişti era cu hotărîre tăgăduită de Cantemir: „un fel de jiganie pentru carea băsnuiesc poeticii ce lăcuieşte în foc".

Totuşi, chiar acei dintre contemporani care nu se mărturiseau adepţi ai artei spagirice dădeau crezare profeţiilor. Numărul şi trecerea almanahurilor astrologice care pretindeau a vesti cu multe luni înainte evenimentele importante era atît de mare încît a stîrnit verva satirică a lui Swift în *Preziceri pentru anul 1708*, parodie a sterpelor polemici dintre asemenea ghicitori în stele. Ele şi-au făcut drum pînă la noi, şi Brâncoveanu recurgea la calendarele lui Ioan Romanul, în care, cu inima bătînd, descoperea pentru lunile ianuarie, aprilie şi octombrie din acelaşi an 1693: „în Ţarigrad, încîlcituri... în Ţarigrad, tulburări şi amestecături... în Ţarigrad, gîlcevi".

Arcanele viitorului nu se dezvăluiau oricui. Printre cei iscusiţi în tălmăcirea lor se întîlneşte şi dascălul lui Dimitrie Cantemir, Ieremia Cacavela, care în 1688 a închinat lui Şerban Cantacuzino interpretarea nefireştii apariţii a unui iepure bicefal. Tîlcul ei i se părea a fi mult rîvnita împărţire a Imperiului otoman, căci „această împărăţie, care altădată umbla ca leul care rage, încît toţi tremurau şi se înfricoşau, a ajuns acum ca un iepure". Ca ucenic al său, Cantemir a buchisit prorocirile vechi pe care, ca istoric, le va găsi deşarte. Astfel, în legătură cu data întemeierii Constantinopolului, 330, el constată: „Valentie Mathematicul să fie zis precum va să stee Ţarigradul 696 de ani, ce au greşit". Totuşi, pe urmele lui Nicolae Milescu, a cărui soartă de cărturar expatriat îi putea sluji drept exemplu, şi care, cu o jumătate de veac mai devreme, văzuse în oracolul Sibilei din Eritreea prevestirea înfrîngerii turcilor, Cantemir îşi va învinge, din conformism de curtean, îndoielile, pentru a anunţa triumful apropiat al „monarhiei aquilonice", chezăşuit de profeţiile lui Daniil despre împăratul de la miazănoapte.

Spectacolului înălţării şi prăbuşirii statelor Cantemir i-a găsit sensul într-o concepţie despre vicisitudinile istorice pe care ar fi putut-o descoperi şi la cei vechi (Herodot, Polibiu, Philon din Alexandria) şi la „moderni" (Machiavelli sau

Postel), anume că imperialismele orgolioase atrag asupră-le sancţiunea divină şi că declinului îi urmează regenerarea, într-o înlănţuire ciclică al cărei capăt scapă privirii omeneşti. Cînd autorul *Hronicului* surprinde delictul de *hybris* la cîte unul din potentaţii despre care scrie, el se grăbeşte să consemneze şi izbînda dreptăţii: „Aşa ceartă Dumnedzău pe mîndrii, carii să pun împotrivă". Similitudinea de termeni cu pasajul din cronica lui Radu Greceanu: „Dumnezeu, dupre cum zice şi înţeleptul Solomon, trufaşilor le stă împotrivă" nu e desigur întîmplătoare. Cantemir ni se înfăţişează astfel ca încununarea unei spiţe de moralişti din care fac parte şi Grigore Ureche şi Miron Costin. Ultimul, traducînd pe Quintus Curtius, culesese de acolo metafora: „copacii cei înalţi multă vreme crescu şi într-un ceas se oboară", pe care o comentează îndată: „norocul tău tare în mînă strînsu să-l ţii, lunicos ieste şi cu anevoie să poate ţinea îndelungat", ceea ce în *Letopiseţ* primeşte formularea mai expresivă: „orbu nărocul la suiş şi lunecos e stare la un loc, grabnicu şi de sîrg pornitoriu la coborîş". Ceea ce, la prima vedere, apare ca un truism dobîndeşte un înţeles patetic nu prin raportarea (posibilă doar nouă) la propria soartă a cronicarului, ci prin aplicarea la imperiul prădalnic şi împilător al cărui sfîrşit Costin a nădăjduit în zadar să-l vadă. Din acelaşi sentiment al trăirii unui moment crucial, de prăbuşire a vechilor valori şi de înlocuire a lor cu altele, Constantin Cantacuzino îşi transcrie reflecţiile despre „orbul noroc": „toate lumeştile supuse sînt mutărilor şi toate cîte sînt umblă cu soroc".

A studia, după schema devenită clasică, mărirea şi decăderea formaţiunilor politice îi conferă istoriei demnitate: scrierea ei era socotită aproape ca un sacerdoţiu, cîtă vreme simpla ei lectură oferea nebănuite resurse pacificatoare acelor oameni frămîntaţi de nelinişti şi în căutarea unei călăuze ceva mai sigure decît stelele. Rîvna cu care, în timpul smuls îndatoririlor lor de mari boieri, cronicarii noştri îşi compun memoriile pe baza unei experienţe acumulate de o generaţie sau două se explică numai prin eficacitatea pe care o atribuiau exemplelor propuse de ei, bune şi rele. Scrierea istoriei din acest punct de vedere presupune o solidaritate între generaţii incompatibilă, de fapt, cu detaşarea şi calmul obiectivităţii. Intenţia de educare e, bunăoară, clară la Neculce, care susţine utilitatea unei literaturi istorice în spirit memorialist: „Rugăm pre dumneavoastră, iubiţ cetitori tineri, să luaţi sama aceştii scrisori, de s-ar tîmpla vrodată să mai vie nişte lucruri ca aceste în ţara noastră să vă ştiţi chivernisi, să nu păţiţi şi voi ca noi". Menirea istoricului este să prezinte societăţii contemporane o oglindă în care, dincolo de chipurile celor care nu mai sînt, să se recunoască pe sine. Dar, ca pentru a dovedi că nici o experienţă nu serveşte cu adevărat, cronicarii reiau, unul după altul, povestirea dramei, aceeaşi mereu, din aceeaşi credinţă amăgitoare că astfel vor înţelege mai bine prezentul. Miron Costin a spus-o limpede: „letopiseţile nu sîntu numai să le citească omul, să ştie ce au fostu în vremi trecute, ce mai multu să hie de învăţătură, ce iaste bine şi ce iaste

rău şi de ce-i să să ferească şi ce va urma hiecine: domnul den faptele domnilor, care cum au fostu şi cu ce veste şi pomană, să ia la urmă de viiaţă, boierii urmîndu-i pre boierii cei cinsteşti şi înţălepţi, slujitoriul a slujitoriu, cineşi după breasla sa". Cu această îndreptăţire, ferm exprimată de unul din marii umanişti români, literatura istorică se integrează speciei cărţilor de înţelepciune, pe care, nu demult, sugestivul studiu al lui Alexandru Duţu ne-a făcut-o mai bine cunoscută. Aşa se explică şi faptul că această „pledoarie pentru meseria de istoric" se apropie foarte mult de una din normele didactice pe care cărturarii vremii le citeau în *Sfaturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon*, opuscul parenetic editat în 1691 la Bucureşti. Nicolae Costin, fiul lui Miron, îşi începe letopiseţul cu expunerea unor principii asemănătoare: „Istoria întîi învaţă pre sfetnicul cum să sfătuiască binele de obşte, ca urmarea celor de mai nainte trecute giudecăţi... Aşijderea pre otcîrmuitorii oştilor, în războaie tare şi norociţii îi face cu pildele şi ispitele tîmplărilor şi vremilor trecute" etc. În final, amplul elogiu al ştiinţei se condensează într-o frază atotcuprinzătoare: „De nu ar fi istoriia, mare greşeală şi întunerec a tuturor lucrurilor ar fi în lume şi în vacul acesta, şi viaţa oamenilor puţin s-ar despărţi de dobitocul cel mut". Ce importanţă are că aceste idei sînt preluate de la istoricul polon Strijkowski, dacă însuşirea lor de către cronicarul moldovean este forma extremă a adeziunii entuziaste? Ele erau împărtăşite şi de alţi învăţaţi români ai timpului, preocupaţi de cercetarea sistematică a izvoarelor: Nicolae Milescu care, între 1676 şi 1682, a năzuit să alcătuiască cea dintîi mare istorie a Rusiei şi însuşi Cantemir, din a cărui Predoslovie la *Hronic* se pot reţine unele analogii cu pagina citată din opera lui Nicolae Costin.

Principele academician nu a fost aşadar o apariţie cu totul izolată în viaţa intelectuală românească şi, cînd se observă că el, primul istoric modern al românilor, a rupt cu tradiţia analistică a predecesorilor şi că, încheind o epocă din istoria politică a ţării sale, el deschide alta în cultura poporului său, s-ar cuveni adăugat, pentru a ţine dreaptă cumpăna, că excepţionala lui înzestrare i-a îngăduit să întruchipeze definitiv înfăptuirile şi năzuinţele contemporanilor mai vîrstnici sau mai tineri.

Apropierea cu aceştia nu rezultă numai din felul comun de-a vedea condiţia de istoric, ci şi din tehnica profesiunii. În lucrarea la care am făcut aluzie şi din care nu s-a păstrat decît introducerea, Milescu expune unele elemente de metodă: istoricul trebuie să aleagă izvoare sigure şi concordante între ele, preferînd mărturiile unor contemporani sau compatrioţi. Constantin Cantacuzino, deşi invoca autoritatea lui Moise, ca autor al Genezei şi al Deuteronomului, secularizase istoria, depăşise interpretarea ei fideistă şi îşi aduna materialele, riguros selectate, din hrisoave, letopiseţe, „dupe la istoricii streini, pe la greci, pe la leşi, pe la unguri", fără a uita nici dispreţuitele cîntece bătrîneşti. „Cît am ostenit, cît am cercat, cît am întrebat", stolnicul îşi mărturisea totuşi insatisfacţia

documentară, deşi bibliografia lui, întinsă şi temeinică, cuprindea, alături de clasicii latini ori bizantini, nume din cele mai prestigioase ale istoriografiei Renaşterii şi chiar destui autori recenţi. Lupta dreaptă, fără preget, pentru drepturile istorice ale românilor, contestate de unii învăţaţi străini, ceea ce-l făcea pe Cantacuzino să regrete „că nu iaste nimeni, nici cu condeiul, nici cu palma, a [le] sta împotrivă" a dus-o el mai întîi şi a reluat-o cu aceleaşi arme Cantemir.

Erudiţia acestuia e incomparabilă cu a oricărui predecesor. A folosit şi el documente inedite, unele copiate de mîna lui din arhiva Patriarhiei de la Constantinopol sau în Moldova (chitanţe de plată a haraciului şi peşcheşurilor). Dintre cronicile muntene, cunoştea letopiseţul cantacuzinesc, o traducere grecească a acestuia de Şerban Greceanu şi, din auzite, cronica fratelui său Radu Greceanu („Coţofana" din *Istoria ieroglifică*). Unde i-a descoperit pe cei 150 de autori citaţi în *Hronic*? O spune singur: „grămezi de cărţi a mai vechi şi mai noi istorici întorcînd şi răsturnînd". În căutarea adevărului ştiinţific, el parcurgea paralel cu creionul în mînă ediţiile clasicilor greci şi romani şi comentariile lor moderne. Voluminosul dicţionar istoric al lui Louis Moréri citat, spre mirarea lui N. Iorga, alături de Strabon, era, cu tot caracterul său de compilaţie, un punct de reper sigur în noianul disertaţiilor savante din apus, despre care Cantemir auzise vorbindu-se mai des decît avea ocazia să le ţină în mînă.

Iată, spre exemplu, spicuite cîteva din sursele occidentale ale *Istoriei Imperiului otoman*: o culegere de excerpte din istoricii turci traduse în latineşte în veacul al XVII-lea de cărturarul german Philipp Lonicer, *Istoria del Regno degli Slavi* a abatelui Mauro Orbini, defăimat de Cantemir ca „ruşinea tuturor istoricilor" –, operă veche de mai bine de un secol, dar căreia propaganda oficială a lui Petru I îi găsise mari merite, traducerea ei în limba rusă fiind încredinţată în 1722 diplomatului raguzan în serviciul ţarului Sava Vladislavovici –, *Bibliothèque orientale* a lui Barthélemy d'Herbelot, lucrările lui sir Paul Rycaut, consultate probabil într-o versiune italiană, *Istoria della Republica di Venezia* de Pietro Garzoni, dar şi cărţi mai neaşteptate: cele *O mie şi una de nopţi* de pildă, în traducerea francezului umblat pe la Constantinopol Antoine Galland (pe lîngă care ştim că, pentru desfătarea sa, Cantemir citea, în turceşte, întîmplările lui Nastratin Hogea!). Au fost consultate relatările călătoriilor în Imperiul otoman, între care Busbecq, De la Croix şi Paul Lucas, ale cărui *Voyages au Levant* apăruseră între 1704 şi 1714. Pe eruditul Johann-Michael Lang, care publicase *Philologia barbaro-graeca* (2 vol., Nürnberg, 1707-1708), îl supune unei critici nimicitoare: „Eu, sfatul cel mai bun ce i-aş da ar fi să nu se amestece a face etimologii într-o limbă pe care n-o cunoaşte şi să nu introducă barbarisme într-o limbă pe care el o numeşte greco-barbară. Căci, urmînd acest procedeu, îşi descoperă numai ignoranţa atît în literatura greacă cît şi în cea turcă pe care el se laudă că le ştie".

În condiţii vitrege, Cantemir făcea deci impresionante eforturi de a se ţine la curent şi, totodată, interesul său se îndrepta către izvoarele nescrise. Nu numai că era înclinat să acorde baladelor istorice o valoare mai mare decît o considerase C. Cantacuzino, dar pretutindeni, în călătoriile sale, examinase atent monumentele trecutului. Astfel, la Iaşi, a văzut zugrăvită pe peretele de miazăzi al bisericii Trei Ierarhi scena translaţiei moaştelor Sfintei Paraschiva din vremea ctitorului Vasile Lupu şi, în *Descrierea Moldovei*, aminteşte şi portretele votive ale înaintaşilor săi încoronaţi. Un capitol din *Istoria Imperiului otoman* este o adevărată horografie a Dobrogei, prima descriere a acestei regiuni şi a vieţii locuitorilor ei făcute de un român, cu care prilej autorul susţine că Isaccea, Tulcea şi Babadag ar fi „opera coloniilor romane în Dacia sau poate chiar a dacilor", judecînd după construcţia fortificaţiilor lor care, ca şi la cetatea Silistra, nu i s-a părut turcească. Mai tîrziu, în 1722, la Derbent, Cantemir va cerceta îndeaproape marele zid caucazian, atribuit lui Alexandru cel Mare, spre a-l compara probabil cu „Troianul", pe care-l investigase altădată. Mărturiile numismatice şi epigrafice sînt reţinute şi ele: de exemplu, o monedă de argint cu inscripţia CONST. VICT. AUG. IMP., descoperită la Gherghina şi identificată de Cantemir atît în *Hronic*, cît şi într-o însemnare autografă pe un manuscris al operei lui Miron Costin *De neamul moldovenilor*. Tot de la Gherghina provenea şi cunoscuta dedicaţie către Traian reprodusă de Dimitrie Cantemir după lectura lui N. Costin.

Fapt vrednic de menţionat, domnul moldovean a avut o colecţie de antichităţi, cea dintîi la noi, o adevărată *Kunstkammer* ca a ducelui Anton-Ulrich de Braunschweig-Wolfenbuttel, contemporanul său. În această colecţie, care a trecut, odată cu colecţia de manuscrise orientale şi cu palatul de la Ortakioi care le adăpostea pe amîndouă, în posesia marelui dragoman al Porţii Ioan Mavrocordat, se găsea, printre altele, un relief bizantin desprins chiar de Cantemir din ruinele fostei reşedinţe imperiale de la Selymbria. Această amintire îi prilejuieşte istoricului observaţia melancolică: „Palatele falnice ale vechilor împăraţi astăzi nu sînt alta decît icoana jalnicei pustiiri a stăpînirii lor; nu locuiesc acolo decît... bufniţele şi liliecii".

Din toate acestea se cuvine a trage o concluzie de ordin mai general. Preocupările istorice în cultura românească îşi lărgesc imens hotarele cu Cantemir, vrednicul reprezentant al epocii de erudiţie care a fost în Occident marele secol al XVII-lea. Într-adevăr, pentru a evoca doar cuceririle ştiinţei patristice, în aceeaşi vreme trăiesc Le Nain de Tillemont, Mabillon, animatorul echipei de benedictini de la Saint-Germain, Daniel Papebroch cu colaboratorii săi, bollandiştii. Dar lui Cantemir i-a fost dat să rămînă aproape necunoscut de contemporanii săi, excepţie făcînd alegerea la Academia provincială şi recentă din Berlin, iar operele sale au apărut mai tîrziu, în plin veac al XVIII-lea, pe cînd nivelul şi criteriile evoluaseră rapid. Aşa se face că Gibbon, citind *The History of the Growth and*

Decay of the Ottoman Empire, apărută în 1734, deci cu treizeci de ani înainte ca el însuşi să aibă ideea celebrei sale cărţi *The Decline and Fall of the Roman Empire*, recunoaşte preţioasele informaţii despre limba, analele şi instituţiile turceşti cuprinse în lucrare, dar îi regretă defectele, din punctul de vedere al noii concepţii luministe, care „cere de la un istoric un sănătos simţ critic şi puţină filosofie".

Criticile se vor înăspri cu trecerea timpului prin acuzaţia neîntemeiată adusă lui Cantemir de a-i fi părtinit pe turci. Această prejudecată, exprimată în primul rînd de Saint-Priest, ambasador al Franţei la Constantinopol, dar de la care se abate apoi Chateaubriand printr-o menţiune favorabilă în *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, a atins culmea violenţei nedrepte la Victor Hugo. Marele romantic, în cartea sa demult uitată despre Shakespeare, chema înflăcărat o revoluţie în istoriografie, pledînd pentru o ştiinţă democratică şi progresistă, opusă factologiei sterpe. În cursul rechizitoriului împotriva vechii şcoli de istorie, Cantemir este executat pe două pagini, între Bossuet şi Karamzin. Neînţelegerea e în acest caz vădită.

Mai anevoie de explicat sînt rezervele lui Gibbon, care, desigur, cîntăresc mai greu decît complimentele pedante ale colegilor de academie. Simţul critic atît de ascuţit pe care Cantemir îl arată în *Hronic* (operă inedită pînă în 1838!) apare foarte şters în *Istoria Imperiului otoman*, întreţesută din împrumuturi din cronicile turceşti. Filosofia a cărei nevoie o simte istoriografia raţionalistă a Luminilor nu trebuie nici ea căutată în această masivă compilaţie, mai interesantă prin titlu decît prin conţinut, ci în reflecţiile asupra succesiunii monarhiilor universale, în care credinţa medievală în profeţii se împleteşte cu un spirit sistematic, dialectic, a cărui realizare cea mai înaltă va fi *Ştiinţa nouă* a lui Vico. Să nu uităm însă că aceste pagini au fost cunoscute pentru prima oară în 1951 şi editate corect abia în 1963.

Filosofia secolului al XVIII-lea consideră istoria şi problemele naturii ca pe o unitate care nu se poate sfărîma arbitrar, nici scinda. După cum spun Cassirer, „ea încearcă să le aplice şi uneia şi celorlalte aceleaşi mijloace ale cugetării, vrea să adopte acelaşi mod de a pune problemele şi aceeaşi metodă universală a *raţiunii* pentru natură ca şi pentru istorie". Opiniile lui Cantemir în acest sens, abundente fără a fi nici coerente, nici limpezi, au fost studiate în ultima vreme cu deosebit succes (Dan Bădărău, Petre Vaida). Rezultă din aceste cercetări că ecourile Renaşterii ştiinţifice ajunseseră pînă în ţările române şi că învăţatul principe a abordat cu egală pasiune chestiuni din domenii atît de diferite şi de specializate astăzi ca: ştiinţele naturii, matematica şi fizica, arhitectura, medicina şi anatomia, muzica, retorica sau teologia.

Un pasaj din *Istoria ieroglifică* descrie amănunţit înfăţişarea cameleonului, transcriind rezultatul unor observaţii directe: „Hameleonul pre carile a videa ni s-au tîmplat prin vremea unui an în cuşcă închis, fără mîncare şi fără băutură au trăit, a căruia moarte nu de altă ci de nesufereala gerului s-au tîmplat". La Constantinopol deci, Cantemir se putea convinge de realitatea animalului, spre deosebire de atîtea jivine fantastice de care e plin bestiariul său. Pentru a

găsi situaţii asemănătoare în apusul Europei, ar trebui căutat mult în urmă, prin anii 1513-1517, cînd, în Germania, Albrecht Dürer şi Jean Barillon în Franţa notau amîndoi în jurnalul lor apariţia unei fiare ciudate, rinocerul, pe care regele Portugaliei îl trimisese Papii, şi cînd Signoria Veneţiei oferea în dar unui ambasador un crocodil fiert în ulei, ajuns apoi într-o biserică din Paris. Desigur, Cantemir era mult mai familiarizat cu fauna şi flora Moldovei sale : se pare că vestitul pasaj despre untul care se face din rouă are în vedere o plantă greu de identificat, „mana cerului".

Cărturarul cu atîta drag de cuvîntul scris ni se dezvăluie deci ca un experimentator („ispita lucrurilor mai adevărată poate fi decît toată socoteala minţii", declară el în *Istoria ieroglifică*). Aproape îi ghicim regretul că n-a avut prilejul să asiste la erupţia unui vulcan ca Etna, care figurează în uluitoarea înşirare de termeni exotici pe care am mai citat-o, precum urmează : „munte în Sichilia, carile din sine aprinzîndu-se arde". Inventator al unui „instrumentum mathematicum", desenator dibaci al unui plan al Constantinopolului, cartograf ilustru al Moldovei, dar şi autorul unor profiluri de munţi în cursul expediţiei sale asiatice, Cantemir e mai puţin cunoscut ca arhitect. Totuşi, acest învăţat *complet* după canoanele Renaşterii a trasat planurile construcţiilor pe care le-a înălţat pe moşiile sale din Rusia, între care o biserică şi o baie turcească ! N-ar merita oare ca cineva să caute ce s-a ales de aceste monumente care-i aminteau de ţara sa de baştină, la Dimitrievka botezată astfel după noul ei stăpîn ?

Un loc cu mult mai însemnat în preocupările lui variate îl ocupă medicina. Definiţia „anatomicului" : „cela ce ştie meşteşugul madularelor trupului, despicătoriu de stîrvuri", se asociază firesc în minte cu tablourile lui Rembrandt. Întîmplător, ştim de la cine a învăţat Cantemir cunoştinţele sale medicale : de la Ieremia Cacavela, care „nu ştia meşteşugul medicinei decît din încercări şi din citirea cărţilor", dar care, „ca unul care din fire era aplecat către ştiinţa filosofiei", se încumetase să vindece pe un paşă turc numai cu preceptele lui Hipocrat şi cu un tratament special, praf de cretă asociat cu virtutea curativă a rugăciunilor. Iată deci integrată medicina în ansamblul atotcuprinzător al filosofiei, lucru cum nu se poate mai semnificativ pentru concepţia lui Cantemir despre ştiinţă. El ducea atît de departe experimentalismul dascălului său încît a organizat, în palatul lui de pe malul Bosforului, o operaţie de hernie, pe care o relatează în cele mai precise detalii. Istoricii medicinei (în speţă, dr. N. Vătămanu) regăsesc aici metodele străvechi ale şcolii din Alexandria. Mai mult, *Viaţa lui Constantin Cantemir* scrisă de fiul său indică lămurit natura bolii de care a murit bătrînul domn – „durerea rinichilor şi oprirea udului prin nisip", iar descrierea agoniei, în care totuşi emoţia filială nu s-a stins după atîţia ani, nu e a unui profan. Capabili de asemenea diagnostice erau încă puţini la noi, în afara medicilor de curte, de obicei italieni cu un regretabil caracter de aventurieri. E adevărat că la Universitatea din Padova, cea mai ilustră din Europa pentru învăţămîntul ei

medical, studiaseră şi stolnicul Cantacuzino, aflînd acolo că originea nebuniei este cîteodată „melanholia", şi, mai tîrziu, trimis ca bursier de Brâncoveanu spre a urma cursurile medicului şi naturalistului Antonio Vallisnieri, viitorul profesor la Academia din Bucureşti, Gheorghe Chrysogon Hypomenas. Înaintea lor, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, elev al aceleiaşi universităţi, publicase la Bologna în 1664 *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis, sive de motu et usu pulmonum dissertatio*, lucrare prin care noua teorie a lui W. Harvey despre circulaţia sîngelui a pătruns în sud-estul european. Totuşi, nemulţumit numai cu informaţia medicală primită pe vremuri de la Cacavela, care se poate să fi fost mai puţin restrînsă decît vrea s-o spună discipolul său, întrucît călugărul cretan studiase la Londra, Leipzig şi Viena, Cantemir nu va pregeta în 1719, deci în plină maturitate, să solicite de la ţarul al cărui ministru devenise înscrierea la şcoala de anatomie de curînd înfiinţată la Petersburg. Nu e acesta semnul unei curiozităţi intelectuale neistovite pînă în pragul morţii?

Armonia microcosmosului care era, pentru gînditorii din tradiţia Renaşterii, corpul omenesc, imită pe cea a macrocosmosului. Amîndouă se întîlnesc, printr-o transpunere subtilă, în muzică, artă complicată în care Orientul a urmat o altă cale decît Occidentul. Aici de altfel, muzica religioasă cultivată în răsăritul creştin al Europei coexistă cu cea turcească, cu rădăcini în lumea arabă şi persană, punctele de contact fiind inevitabile. Studii recente au arătat că educaţia lui Cantemir, desăvîrşită la Constantinopol, cuprindea o parte muzicală destul de importantă ca, peste ani, să-l facă, după însăşi mărturia contemporanilor, neîntrecut atît în compoziţie cît şi în tehnică. El a introdus o nouă notaţie a muzicii turceşti şi piesele compuse de el care au supravieţuit păstrează o eleganţă şi o nostalgie evocatoare a capitalei sultanilor de odinioară.

În acelaşi mediu, beizadeaua care frecventa cartierul ambasadelor, Pera, şi îi urma, după cum ne-o arată portretul de la Rouen, moda cosmopolită, a putut avea revelaţia unei alte manifestări culturale, a cărei împămîntenire în Moldova va mai întîrzia: teatrul. În 1673, anul în care se năştea Dimitrie Cantemir, la Constantinopol se reprezentaseră, de personalul legaţiei franceze deghizat ad-hoc cu rochii şi perniţe pe unde trebuia, comediile lui Molière şi chiar *Cidul*. Literatura lui Cantemir, dacă de literatură e vorba în *Istoria ieroglifică*, s-a plămădit după alte modele, dar cuvîntul „comedie" nu lipseşte din lista de neologisme propuse de el compatrioţilor săi, fiind însoţit de explicaţia: „figuri, voroave carile scornesc rîsul şi închipuiesc istoriile adevărate". Cît despre moda feminină apuseană, înainte de a o regăsi la curtea lui Petru cel Mare, tînărul moldovean o observase probabil aici, făcînd descoperirea corsetelor şi comentînd-o dezaprobator – „ceea ce fac muierile franceze cu os de peşte şi alte măiestrii penibile". Să trecem la lucruri mai serioase.

Arta elocvenţei joacă încă un rol considerabil în cultura aristocratică a secolului al XVII-lea, asupra căreia apasă moştenirea Renaşterii. În vremea lui

Cantemir ca şi în cele trei veacuri precedente, retorica ocupă, alături de istorie, un loc de frunte între *studia humanitatis*. Un orator îşi croia îndeobşte o carieră glorioasă în cancelariile suveranilor şi la curţile lor, în sînul bisericii sau la catedră. El scria istorie sau poezie, ori comentarii ale textelor clasice, după cum redacta tratate de filosofie morală sau politică, traducea ori edita, de obicei toate aceste activităţi laolaltă. Denumirea folosită de un asemenea umanist pentru sine şi confraţi era însă cea de „orator". Era firesc ca, stăpînind o materie proteică ce se refuza specializării, Cantemir să adopte şi el acest respect pentru meşteşugul de a vorbi înflorit. L-a deprins din tovărăşia vechilor autori şi a compus, după pilda lor, lungi discursuri, pline de mîndria unei perfecte educaţii, pe care le-a pus în gura personajelor istorice. Aşa sînt cuvîntările pe care le atribuie lui Ştefan cel Mare sau lui Constantin Cantemir, strălucite pagini literare. O iscusită retorică inundă opera lui savantă.

Cu acest talent s-a lăudat el însuşi cînd îl purta gîndul la măgulirile în latineşte prin care cîştigase protecţia marchizului de Ferriol, ambasadorul lui Ludovic al XIV-lea la Poartă: „Inorogul în glasul Cucoşului a cînta ştiia... frumos şi alcătuit". Se ştie chiar că, în decembrie 1710, a rostit un adevărat mesaj al tronului, despre care N. Costin, care l-a ascultat atunci, îşi aminteşte: „Dumitraşco Vodă au făcut voroavă singur la toţi de obştie, că era slovesnic la aceste". El rezumă astfel îndemnurile adresate boierilor de Cantemir de la înălţimea scaunului domnesc pe care abia venise să-l ia în primire, ca pe un drept ereditar al său: „să fie unii către alţii întru dragoste poftindu pre cei bătrîni ca pre nişte părinţi, pre cei de vîrsta sa ca pre nişte fraţi, pre cei mai tineri ca pre nişte fii". Fără a ni-l restitui întru totul, cuvintele cronicarului transmit ceva din construcţia clasică a discursului. Ecouri ciceroniene răzbătuseră probabil şi în docta tiradă „asupra datoriilor prieteniei", cu care Cantemir întîmpinase pe un sol polon în trecere prin Iaşi, care, din această întrevedere, rămăsese cu o mare admiraţie pentru tînărul „erudit în limba latină şi cu educaţie aleasă, ca şi cum ar fi fost crescut în Polonia"!

Folosirea latinei ca limbă diplomatică la curtea domnilor Moldovei, ca şi în Polonia sau Ungaria, e atestată şi de o altă pagină a lui N. Costin, care povesteşte o discuţie ceremonioasă şi pedantă dintre N. Mavrocordat şi un oaspete străin: „stînd în picioare amîndoi cu şlicele a mînă... cine s-au tîmplat, cu mare minune au fost a înţelege limba latinească din cuvintele alese şi împodobite". Preţuire cu atît mai sinceră cu cît Costineştii au practicat ei înşişi retorica în limbile latină, polonă sau română - dintre ei, Miron mlădiindu-se pînă la accente de un lirism veritabil.

În sfîrşit, ca fundament al oricărei culturi feudale, teologia n-a putut lipsi din zestrea spirituală a lui Dimitrie Cantemir. Începînd cu *Divanul* şi sfîrşind cu lucrarea de polemică în care el caută desluşirea unor pasaje obscure din catehismul ortodox, autorul se pasionează de problemele teologice. Ortodoxia lui a

fost uneori pusă la îndoială, dar tot atît de adesea cercetătorii operei sale au semnalat, îndeosebi în scrierile din tinereţe, luări de poziţie de un dogmatism rigid. Ni se pare a fi găsit, pentru atitudinea lui Cantemir din *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, o interpretare diferită faţă de cea de pînă acum care, derutată de unele expresii echivoce, pretinde că religia cîştigase înfruntarea cu ştiinţa în spiritul vlăstarului de domn, încă dăscălit de Cacavela, neîmpăcatul vînător de eretici. „Despre unul şi acelaşi adevăr, care este simplu, teologii într-adevăr vorbesc teologiceşte, iar de altă parte a fizicii vorbesc fiziceşte şi de obicei tratează adevărul cel simplu în felurite chipuri, pe care le numesc ştiinţe, dar axiomele lor divergente şi doctrinele lor mult deosebite nu stau în picioare." Concilierea, „la genunchii ştiinţei sacre", a fizicei senzualiste şi a teologiei „care trebuie să respire acelaşi adevăr" se face în realitate la jumătatea distanţei dintre ele, în folosul acelei căutări a adevărului naturii, încă nedeplin eliberată de prejudecăţi, care e, pentru iniţiaţi ca filosoful alchimist Van Helmont, „ştiinţa sacră". În aceste condiţii, venind de la un principe care fusese pentru supuşii săi unsul Domnului, dedicaţia *Hronicului* îndreptată direct, nemijlocit, către divinitate, nu depăşeşte prea mult sensul de genuflexiune preliminară. Constantin Cantacuzino stolnicul, şi el utiliza clişeul baroc, laicizant, „il Primo Motore", în loc de „Dio" (scrisoare inedită către lord William Paget, 1699). Adevăratul punct esenţial al gîndirii lui Cantemir în materie religioasă, deoarece este un bun cîştigat al său personal, obţinut prin propriile-i eforturi, trebuie căutat în altă parte, şi anume în relativa libertate confesională pe care o admite.

Care va rămîne deci ultima din multiplele imagini ale lui Cantemir, cîte s-au perindat aici într-o schiţă inevitabil sumară şi incompletă? Omul de ştiinţă destinat unei faime europene, deşi domnescul său părinte fusese analfabet, a fost, din principiu, un „nespecialist", multilateral pregătit, fără să fi cunoscut vreodată hotare între discipline, nici hotare între ţări.

Nu e diletantism această largă şi pătimaşă îmbrăţişare a tuturor domniilor ştiinţei umaniste, ci primul rezultat al descătuşării energiilor culturale româneşti.

Această efervescenţă spirituală nu s-a desfăşurat dezordonat, ci pe aceleaşi linii urmate de toţi cărturarii români care au făcut studii în străinătate; şcoala provincială polonă, la Bar sau la Lvov, la periferia lumii catolice, pentru Miron Costin şi fii săi, marele centru de cultură de la Padova, pentru stolnicul Cantacuzino. Padova, mai tolerantă cu credincioşii bisericii răsăritene, şi nu Roma, unde, la Colegiul Sf. Atanasie, special creat pentru a face prozeliţi în sud-estul Europei şi în Orientul Apropiat, elevii erau obligaţi la o profesiune de credinţă catolică. Motivele confesionale, care frînau muntenilor şi moldovenilor accesul în şcolile înalte ale apusului, le deschideau în schimb studenţilor din Transilvania universităţile protestante din Wittemberg, Leyda şi Geneva, ba chiar bursieri ai lui Brâncoveanu au ajuns să calce pragul colegiului „grecesc" din Oxford. Efortul de a ţine pasul cu progresele culturii occidentale, în ciuda oricăror dificultăţi, a fost

caracteristic pentru prima generaţie care descoperea aceste izvoare de ştiinţă. Cea următoare, din care face parte Cantemir, s-a străduit, în condiţii şi mai grele, să nu piardă contactul abia stabilit.

Constantin Cantemir după o frescă din biserica mănăstirii Mera (sec. al XVIII-lea)

Alexandru Mavrocordat citise pe La Rochefoucauld şi pe Machiavelli, fiul său Nicolae pe Machiavelli şi pe Bossuet dar, în loc să studieze la Padova ca tatăl său, va învăţa cu preceptori. Alegerea lor – un iezuit pentru lecţiile de latină, alături de un hughenot predînd franceza şi de evrei sau turci chiar – oglindeşte eclectismul principial al educaţiei fanariote. Constantin Duca, domn al Moldovei de o aleasă instrucţie, o datora în întregime dascălului său, Ierotei Comnen. Cantemir însuşi nu e atît produsul Marii Şcoli a Patriarhiei din Constantinopol, cît al aceluiaşi învăţămînt particular, în care profesori ca Spandonis sau Iacov Manos

treceau de la un elev la altul, încît Mavrocordaţii, Duca şi Cantemir au fost colegi. Fiind mai supusă vicisitudinilor istoriei, viaţa lor a fost lipsită de bucuria călătoriilor de iniţiere. De aceea, Cantemir se simţea dator să declare: „Eu acum trăiesc într-un loc unde... nu e nici umbră de vreo învăţătură mai înaltă şi unde nu auzi măcar din nume de vreo bibliotecă completă" şi se dezvinovăţea pentru eventualele greşeli prin faptul că a scris „la Mosc, unde cărţile de treabă încă tot sînt rari". În acelaşi timp, părinte iubitor, ar fi vrut ca fiii lui să-şi desăvîrşească educaţia în străinătate, dar ei n-au primit pînă la urmă aprobarea ţarului.

Dimitrie Cantemir după un portret contemporan

Se cade totuşi relevat în încheiere că nici Cantemir, nici ceilalţi cărturari români ai vremii n-au rămas faţă de restul lumii civilizate într-o izolare plină de resentimente. În corespondenţa lor, ca şi în interesul nerăbdător cu care erau salutaţi călătorii la Iaşi sau la Bucureşti se vede năzuinţa de a menţine legăturile. Asemenea relaţii pot fi întortocheate, nu şi întîmplătoare. Totdeauna, ele exprimă afinităţi şi alegeri. Astfel, Constantin Cantacuzino oferea informaţii istorice lui Marsili iar, la rîndul lui, acesta îi furniza lui Mabillon altele, de acelaşi gen. Tot stolnicul se mai găseşte la capătul încă unui drum, prin raporturile sale cu epigrafistul englez Edmund Chishull. Profesorul de la Oxford, ca şi Nicolae Milescu la Constantinopol, a avut prilejul de a-l cunoaşte pe marele orientalist Thomas Smith, care se afla în centrul unui cerc de eruditi ca P. Rycaut, A. Galland

sau B. Woodroffe, fiind chiar prieten cu Leibniz. Lucrarea fostului secretar brâncovenesc Anton-Maria del Chiaro va răspîndi în Italia numele stolnicului odată cu al lui N. Mavrocordat, cunoscut în Anglia prin corespondenţa sa cu William Wake, arhiepiscop de Canterbury, şi în Franţa datorită concurenţei cu Sevin şi Fourmont, arheologii regelui prea-creştin.

Antioh Cantemir după un tablou de la biserica Sf. Spiridon din Iaşi (dreapta sus)

Dimitrie Cantemir după un portret anonim din secolul al XVIII-lea aflat la muzeul din Rouen (stînga sus)

Petru I şi Dimitrie Cantemir la Iaşi după o gravură de Gh. Asachi (stînga jos)

Toţi aceştia, abaţi, medici, diplomaţi, anticari şi numismaţi formează mica „Europă savantă" sau „Republica literelor". Capitala ei, judecînd după numărul şi activitatea tiparniţelor, e Haga sau Amsterdam, mai ales după ce se adăposteşte aici emigraţia protestantă franceză. În ianuarie 1717, Cantemir, refugiat în Rusia, ruga pe Petru I să-i îngăduie a-l însoţi în Olanda, deoarece *„am mare dorinţă de a vizita acele ţări"*. Ochii i s-au închis, acum 250 de ani, fără să fi văzut vreodată acele meleaguri rîvnite, dar astăzi, în loc să fie legată de un singur petec de pămînt, amintirea lui străjuieşte o răscruce a civilizaţiilor.

Dimitrie Cantemir, principele Moldovei

Dimitrie Cantemir după o stampă de A. Osipov

Putere şi cultură în epoca lui Brâncoveanu*

Cînd vorbim de epoca brâncovenească, prima datorie este să o definim şi să o delimităm, acesta fiind chiar scopul întîlnirii noastre[1]. Neputînd cuprinde întreaga perioadă de tranziţie de la feudalism la capitalism, intenţia organizatorilor a fost de a aduce în discuţie doar primul ei segment cronologic, o fază de germinare abia perceptibilă. Ne propunem deci a cerceta – desigur, nu pentru ultima oară – motivele care-i îndreptăţesc pe istoricii societăţii şi ai artei să considere cultura românească din cel din urmă sfert al veacului al XVII-lea şi din cel dintîi pătrar al secolului următor ca unitară şi relativ distinctă atît de ce a precedat-o, cît şi de evoluţia ei ulterioară, motive care sunt aceleaşi pentru care ea poartă numele celui încoronat „domn a toată ţara Ungrovlahiei" la Mitropolia din Bucureşti, acum trei sute de ani.

O epocă de stabilitate economică şi de progres cultural. Între aceste două aspecte, legătura nu e numai directă, prin marile resurse financiare care permit domnului „să sprijine învierea arhitecturii şi să ocrotească învăţătura", după expresia lui Chishull[2]. Cine are curiozitatea de a calcula, cu instrumentele de lucru ce ne stau la dispoziţie – repertoriile lui N. Stoicescu pentru Bucureşti şi restul Ţării Româneşti[3] –, descoperă că, în anii domniei lui Constantin Brâncoveanu, au fost construite sau refăcute 115 monumente de arhitectură, dintre care 43 în capitală, ceea ce este în sine grăitor pentru un stat macrocefal, în care concentrarea puterii şi a prosperităţii determină şi harta ctitoriilor, religioase şi civile. Dacă s-ar socoti şi acelea înălţate începînd din anul 1670 din iniţiativa unor personaje care şi-au continuat cariera după 1688, numărul creşte cu încă 21 în provincie şi 9 în Bucureşti. Domnul însuşi este ctitor de 40 de ori în 25 de ani[4]. Alţi membri ai familiei domneşti adaugă încă cinci monumente. Rudele sale, Cantacuzinii, clădesc nu mai puţin de 13 biserici şi conace, aproape cît toate celelalte familii boiereşti la un loc, dintre care cea mai activă este a Cîndeştilor, în zona Buzăului. Prin urmare, aproape o treime din toate aceste fundaţii, pioase ori laice, i se datorează lui Brâncoveanu personal, îndeajuns şi cu prisosinţă pentru a-i atribui primul loc între ctitorii vremii.

---

* Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol" din Iaşi, XXV, 2, 1988, pp. 361-367.

Jumătate din bisericile bucureştene ridicate în această perioadă au drept ctitori „cupeţi" din acea negustorime numeroasă şi dinamică pe care a atras-o cel mai important centru economic al sud-estului european, cu excepţia Constantinopolului. De asemenea, Ocnele Mari, oraş care cunoaşte în epocă o bogăţie rivală cu a Rîmnicului învecinat, îşi schimbă înfăţişarea prin cele 8-9 biserici noi. Pentru a încheia aceste scurte însemnări cu privire la spontana „renaştere a arhitecturii" amintită de călătorul englez, să notăm şi că cel puţin jumătate din ctitoriile de „oameni noi" apărute în provincie sub domnie lui Brâncoveanu aparţin unor căpitani şi vătafi, dregători militari care-şi afirmă astfel importanţa, fiecare pe plan local şi toţi laolaltă ca o categorie privilegiată.

Cu aceasta ajungem la relaţia *indirectă* dintre situaţia economică a Ţării Româneşti, la care s-a referit Florin Constantiniu, şi impulsul căpătat aici de arhitectură, artele plastice, proză (*nu* poezie) în ultimii ani ai secolului al XVII-lea. Căpitanii şi vătafii, cu atribuţii administrative şi judiciare, fac parte, ca şi logofeţii, din „noua clasă" pe care a creat-o domnia, în dezvoltarea ei ca o monarhie de tip absolut. Ei sunt beneficiarii şi chiar autorii unei *revoluţii culturale*, al cărei început îl semnalează pătrunderea limbii române în cancelarie şi în literatură. Fiindcă monarhia românească, după Mihai Viteazul, a avut nevoie de o birocraţie, ea şi-a căutat-o mai întîi prin import, aducînd de la Constantinopol o clientelă personală a domnului, de obîrşie greco-levantină. În veacul al XVII-lea, ea nu are încă acel caracter parazitar de care au acuzat-o imediat concurenţii autohtoni la marile demnităţi ale statului. Membrii ei îndeplinesc aceste funcţii cu o competenţă asigurată de cultura lor superioară, dobîndită în mediul lor de origine. Sub presiunea şi sub exemplul lor, se formează şi o birocraţie indigenă, în care se încadrează logofeţii şi diecii.

Odată descoperită calea de *parvenire prin cultură*, adică tocmai factorul decisiv al acelei aventuri intelectuale care a fost numită – la noi, prin extrapolare – „umanismul civic"[5], cărturarii de profesie se transformă rapid, pe parcursul unei generaţii, a două, maximum trei, în proprietari funciari. În succesiunea lor, ei au utilizat atît avantajele materiale şi de prestigiu social provenite din funcţii, cît şi acumularea de avere prin cămătărie şi printr-o strategie matrimonială bine chibzuită. Chiar dacă nici o istorie literară nu va menţiona nume de rustică sonoritate ca Lepădat din Gherghiţa, Albul din Rătivoieşti, Ursu din Cotigleatu sau Stroe din Braloştiţa, aceştia şi alţii ca ei, mulţi şi obscuri, au făcut posibilă apariţia, la curtea lui Brâncoveanu, a unor Constantin Cantacuzino, Constantin Filipescu, Radu Popescu sau Radu Greceanu, iar urmaşii lor au constituit publicul acelei constelaţii cărturăreşti. Mai exact, o *jumătate* din cititorii prozei brâncoveneşti, cealaltă fiind formată de negustorii ajunşi la statutul de stăpîni de moşii, precum şi la mecenatul cultural (cazul lui Pano Pepano)[6]. Cînd se deploră, uneori cu un rizibil complex de inferioritate, absenţa burgheziei din Ţara Românească înainte de secolul al XIX-lea este o nesocotire a faptului că, încă din prima

jumătate a veacului al XVII-lea, capital burghez a fost investit în economia agrară şi în comerţul produselor ei. Nu e burghez Ghinea Mustachi, marele negustor epirot, pe care un document din 1632 ni-l dezvăluie ca proprietar al moşiei Filipeşti înaintea marelui neam boieresc care-şi va lua numele prin achiziţia acestei moşii de către Dumitraşco vtori clucer[7]? Dar Ion Abagiul din Ploieşti care, pe la 1685, cumpăra 12 ocini „de la megiaşii din Stăneşti", lîngă Drajna[8]? Ciocoii, cu numele lor atestat documentar cel puţin din 1693, „începuseră a-şi ocupa poziţiile cu două sute de ani înainte de a intra ca personaje clasice în romanul românesc"[9]. Dacă, în discuţia care va urma, vor putea fi identificate, într-un domeniu sau altul al culturii epocii, elemente nemaiîntîlnite pînă atunci, este normal ca ele să fie atribuite gustului sau iniţiativei lor.

„Nulla est apud Valachos nobilitas"[10], această mărturie a unui contemporan care constată strîngerea vechilor familii feudale şi înlocuirea lor printr-o nobilime de curte, dependentă exclusiv de bunul plac al principelui, ne va ajuta să vedem cu cît este mai aproape sfertul de veac aflat în atenţia noastră de secolul care-i urmează, convenţional denumit „fanariot", decît de perioada precedentă, de dictatură seniorială, tot atît de convenţional înregistrată drept „regim boieresc". Schemele şi compartimentările au cusurul că nu ţin seama de conglomeratul generaţiilor, vrînd să impună, de pildă, lui Radu Popescu, de-o vîrstă cu Brâncoveanu, trecerea într-o altă zodie a istoriei româneşti pe motivul că i-a supravieţuit cu 15 ani domnului pe care l-a slujit şi detestat. De fapt, observatorul care, în 1726, citează pentru tîlcul ei zicala: „Vodă mi-a dat boierie şi *m-a făcut boier*" este acelaşi care, în 1697, la zenitul domniei lui Brâncoveanu, îl denunţase că s-a înconjurat de greci, recomandînd, în cazul anexării Ţării Româneşti de către Imperiul habsburgic, „să i se dea satisfacţie poporului prin alungarea lor cu desăvîrşire"[10].

S-a sugerat că Brâncoveanu ar fi un precursor al „despotismului luminat". Cu tot atîta dreptate se poate spune: „Brâncoveanu sau fanariotul fără voie", căci, prin atîtea trăsături ale personalităţii şi politicii lui, este încă un suveran patriarhal şi baroc. La urmaşul său, Ştefan Cantacuzino, ni se pare a surprinde şi o tendinţă de imitaţie şi o reacţie de apărare a valorilor tradiţionale, subminate de această prea lungă şi prea inovatoare domnie. Suprimarea brutală a oricăror contacte cu Occidentul, a cărui inspiraţie o căutase stăruitor Brâncoveanu, represiunea contra opozanţilor politici, pogromul din decembrie 1715, toate acestea trădează intenţia unei întoarceri la trecut. Un trecut cu care Ştefan Cantacuzino se simţea atît de solidar încît, la plecarea lui din Bucureşti, către închisoare şi moarte, „au făcut un cuvînt minunat pentru zădărniciile lumii aceştiia, după aceasta cerînd iertăciune dă la tot norodul şi sărutîndu-i mîna toţi, s-au sculat din scaun şi au purces"[11]. Această scenă, petrecută la 10 ianuarie 1716 şi descrisă de o cronică grecească necunoscută (deşi traducerea ei a fost publicată de două ori), *Istoria domnilor Ungrovlahiei*, arată că domnul, capabil de a

improviza o predică pe linia *Învăţăturilor* lui Neagoe Basarab, pe care le avea în bibliotecă alături de *Istoria secretă* a lui Procopiu din Cezareea[12], înţelegea o carte de căpătîi a sa şi a Mavrocordaţilor, *Teatrul politic*, de Ambrogio Marliano, operă tipică pentru curentul „tacitist" şi critică faţă de „tiranie", ca pe o meditaţie religioasă asupra puterii fără conştiinţă[13]. Dar este aici şi o asemănare cu predecesorul său, cu stoicismul creştin al aceluia în faţa morţii, pe care o înfruntase hotărît a se dovedi vrednic de împăraţii din care descindea, jucîndu-şi pînă la capăt rolul într-un sîngeros spectacol care-i va fi amintit de cronicile bizantine[14]. Distanţa pe care interesele personale şi diferenţele ideologice o creează între un membru şi altul al aceleiaşi elite – şi chiar familii – este brusc anulată în clipa extremă cînd amîndoi revin la o atitudine moştenită, prin care coborîm la nivelul mentalităţilor, substrat mereu fecund. În această perspectivă, orice aventură personală se reduce la tema pe care Antim Ivireanul îşi construieşte, tot pe atunci, acea strălucită pagină de lirism thanatologic care se cheamă *Cuvînt de învăţătură la pogrebaniia omului prestăvit*[15]. La această adîncime, modificările se produc lent, medievalitatea fundamentală rămîne intactă, ceea ce justifică o afirmaţie a lui Paul Zarifopol, lucidă şi neconvenţională ca totdeauna: „pînă dincoace de pragul secolului XIX, literatura românească, religioasă ori profană, stă pe nivelul unei bune părţi a literaturii apusene din secolii X pînă la XIV-lea"[16].

Dacă e aşa, ce se petrece la cestălalt nivel, al ideologiei, unde se situează inovaţiile epocii brâncoveneşti? Revoluţia culturală de care vorbeam se poate recunoaşte mai bine printr-un exemplu apropiat în timp şi spaţiu, acele al Rusiei lui Petru cel Mare. *Mutatis mutandis*, şi acolo monarhia s-a îndîrjit să compenseze decalajul faţă de Occident şi să conducă ţara pe drumul modernizării, arzînd etapele. Aici şi acolo, a fost impus autorilor un model exterior, s-a căutat identificarea cu *faza de dezvoltare* din apusul Europei, nu cu *stilul de dezvoltare* occidental. Formarea unei elite intelectuale laice a început prin împrumutul de competenţe din străinătate (germani, scoţieni, olandezi, elveţieni la Petersburg[17], greci şi italieni la Bucureşti), apoi prin întemeierea de şcoli şi tipografii.

La originile învăţămîntului superior în Rusia[18] se găsesc Academia slavo--greco-latină de la Moscova, înfiinţată în 1682, şi aceea de la Kiev, creată în 1701, pe baza gimnaziului lui Petru Movilă din 1631. Echivalentul de la Bucureşti, Academia domnească, a fost instituţia cea mai caracteristică a regimului fanariot, de a cărui existenţă a rămas inseparabilă pînă la obştescul lor sfîrşit, în 1821. Data naşterii Academiei este încă o problemă controversată în istoriografia noastră. Victor Papacostea, susţinînd că şcoala i se datorează lui Brâncoveanu şi că ea n-a existat înainte de 1695, a argumentat persuasiv contra datării tradiţionale, din vremea lui Şerban Cantacuzino[19]. Admiţînd că Sevastos Kyminitis, dascălul care a organizat Academia bucureşteană, ar fi sosit în Ţara Românească în 1689, Ariadna Camariano-Cioran a continuat să revendice pentru Şerban ideea

măcar a ctitoriei[20]. Controversa nu mai are obiect de vreo zece ani, de cînd Ioanna Kolias a publicat contribuţia sa la biografia lui Kyminitis, cu care prilej a fost adusă la cunoştinţa cercetătorilor o scrisoare a învăţatului grec către Hrisant Notaras. Sevastos se afla la curtea lui Cantacuzino la *23 iulie 1688*, preocupîndu-se atît de noua şcoală din Bucureşti, cît şi de aceea care fiinţa din 1682 la Trapezunt[21]. Aşadar, Constantin Brâncoveanu şi-a însuşit încă una din ultimele iniţiative ale predecesorului său, după cum demonstraţia lui Virgil Cândea nu lasă nici o îndoială că a făcut şi cu *Biblia* din 1688[22].

De altfel, în ajunul morţii lui Şerban, Brâncoveanu era complicele unui act de înaltă trădare, alături de Constantin şi Mihai Cantacuzino. Toţi trei semnaseră la 9 martie 1688 un angajament formal faţă de Habsburgi, document care, în redactarea stolnicului, aducînd cele mai grave acuzaţii domnului pentru „*ruinas miserabilis patriae nostrae et antiquorum stemmatum ultimatas exterminationes*" reprezintă de-a dreptul un apel la intervenţie străină[23].

Numele însuşi de Academie indică exemplul învăţămîntului iezuit, imitat şi ca program[24]. Nu e de prisos a aminti că o încercare în aceeaşi direcţie a fost cea, peste care s-a trecut cu uşurinţă, a lui Gheorghe Ştefan, care, exilat la Viena în 1660, îşi propunea, dacă şi-ar redobîndi tronul, să-i cheme în Moldova pe iezuiţi „ca să instruiască tineretul în şcoli publice"[25]. Pe acei tineri cărora le rezerva un rol în administraţia sau la curtea sa, Brâncoveanu îi va trimite la studii peste hotare, în primul rînd la Padova, renumită pentru ilustra ei tradiţie, pentru toleranţa confesională arătată studenţilor străini şi, nu mai puţin, pentru moderaţia taxelor. Se cunosc vreo 15 cazuri. Număr neînsemnat în raport cu cei 202 greci care studiază la Padova între 1659 şi 1700 sau cu cei 140 de şcolari greci de la Veneţia care au absolvit Colegiul Flangini în anii 1665-1700[26]. Criticîndu-i, stolnicul Cantacuzino îşi manifestă, de fapt, neliniştea faţă de incovenientele educaţiei în străinătate: „ei în ţara frîncească să duc şi acolo ştiinţile învăţînd, unii ca să folosească rodul lor ceva şi înapoi să întorc şi pre alţii învaţă, de la carii şi pînă astăzi pe ici pe colo să vede că au cîte o şcolişoară de învaţă, iar alţii, acolo rămînd, să papistăşesc, şi ale împotriva ortodoxiei cestorlalţi a îmboldi şi a înghimpe să ascut şi scriu"[27]. Sentimentul ambiguu, de atracţie-repulsie, pe care i-l inspiră Occidentul acestui mare învăţat român, trecut el însuşi prin Universitatea din Padova, este semnificativ pentru prima deschidere către Europa modernă pe care a experimentat-o cultura noastră.

În 1697, ţarul Petru a trimis 50 de studenţi ruşi la Veneţia, în Olanda şi în Anglia[28]. Ca reacţie la pericolul convertirii la catolicism, mai evident începînd din 1697, cînd o parte a românilor din Transilvania au acceptat Unirea, Brâncoveanu a trimis cîţiva studenţi la Oxford, la Colegiul grecesc, între 1698 şi 1705. Programul de studii de la Gloucester Hall, care cuprindea nu numai pe Aristotel şi Platon, ci şi „the New Philosophy", la care se adăuga şi examinarea în spirit critic a controverselor religioase, însemna un progres faţă de învăţămîntul padovan,

dominat de neoaristotelism, şi permitea o apropiere de curentele de idei înnoitoare, bazate pe dezvoltarea ştiinţelor pozitive. Chiar dascălul care-i învăţase greceşte pe fiii stolnicului Cantacuzino, Dionisie din Ianina, ajunge în 1693 să studieze matematica la Oxford[29]. Că un vremelnic contact cu ştiinţa apuseană nu era suficient pentru a transforma de azi pe mîine un spirit modelat de tradiţia bizantină o dovedeşte faptul că, douăzeci de ani după vizita sa la Cambridge, Ieremia Cacavela profetiza cu gravitate ca să explice apariţia unui iepure bicefal[30]. Prin contrastele personalităţii sale, însuşi educatorul lui Cantemir era un fel de animal cu două capete –, şi, ca el, ceilalţi intelectuali sud-est europeni ai epocii.

Descoperirea unei realităţi total diferite de aceea în care se născuseră va fi accentuat la unii dintre ei sentimentul inferiorităţii economice şi culturale, mărturisit chiar de Neculce cînd îi invidiază pe polonezi, „că n-au călcare de nime şi sunt nelipsiţi de cele trebuitoare... şi nu ştiu pedeapsa sărăciii aceştii lumi ca noi"[31]. Dar, cu veleităţile şi eşecurile ei, politica lui Brâncoveanu a dat unele roade. Nu e vorba de interesul real pentru cultură pe care-l constatăm la curte, unde, între boieri care conversau latineşte şi italieneşte, domnul adnotează abundent, în minuscula lui caligrafie grecească, pe Herodian în ediţia de la Strasbourg din 1694[32]. Împărtăşindu-i pasiunea pentru carte, Mavrocordaţii, colecţionari de tip baroc, vor năzui să acumuleze ştiinţa universală în biblioteca lor de la Văcăreşti, cea mai mare din întregul sud-est. Risipirea ei la mezat este elocventă pentru precaritatea operei culturale în împrejurări neprielnice şi într-un climat nepregătit să o primească. În schimb, Academia de care Brâncoveanu şi-a legat numele a funcţionat perfect. Frecventarea ei devenind după 1746 singura cale de acces spre funcţiile de stat remunerate, ea a furnizat cadre personalului politic, administrativ şi judiciar. În acelaşi timp, a accelerat formarea intelectualităţii româneşti şi a contribuit să-i determine funcţia şi poziţia în societate.

Cultura pe care a propagat-o vreme de un secol n-are nimic aristocratic şi gratuit, este o cultură burgheză, prin excelenţă utilitară. În acest sens, absenţa poeziei, genul literar al „loisir"-ului, dă de gîndit. Numai oţiul sfîrşitului de veac fanariot va îngădui, în iatace somptuos drapate, cultivarea acestei gratuităţi evazioniste. Sub domnia lui Brâncoveanu, Radu Greceanu versifică laborios epitafuri şi embleme, Iordache Creţulescu dînd recunoştinţei sale că a scăpat de ciumă această formă poetică:

„Norodul israilitesc dac-au sfîrşit a trece
Noianul Iordanului, pietri dousprezece
Spre pomenire vecinică au rădicat de dînsul
Căci au trecut nehumezit către uscat printr-însul" etc.[33]

Reconstituirea unui program cultural al lui Brâncoveanu, derivat din conştiinţa că modernizarea e necesară şi că ea înseamnă reintrarea în Europa ca într-o patrie pierdută, este desigur o ipoteză. Dar ni se pare că ipoteza se confirmă cînd

citim într-o scrisoare a domnului din 1707 cererea de a i se trimite veşti amănunţite *„della nostra Europa"*[34]. Revendicînd pentru prima oară apartenenţa Ţării Româneşti la Europa, pe cînd Mihai Viteazul, cu un veac înainte, îşi concepea lupta ca apărare a creştinătăţii, Brâncoveanu se manifestă ca părtaş al ideilor vremii sale, în care „gheografii ceşti mai noi" precizau contururile „emisferului nostru"[35]. *Europa* este numele lumii civilizate pentru Brâncoveanu şi contemporanii săi.

Dar a face parte din Europa nu e o situaţie cîştigată o dată pentru totdeauna. Sub influenţa forţelor de disociere, românii aveau s-o experimenteze de-a lungul secolului al XVIII-lea, la sfîrşitul căruia un călător francez ajuns la Herţa putea să exclame: „de aici încolo nu se mai găseşte nici o urmă a moravurilor noastre... Aici se sfîrşeşte Europa"[36]. Paradoxul epocii brâncoveneşti este că intenţiile de modernizare au produs orientalizarea, prin reacţie. Constatare neliniştitoare, dacă n-am adăuga că pendularea între tendinţe contrare a adus, după 1800, şi redescoperirea de sine printr-o înnoită solidaritate cu Occidentul.

Note

1. Comunicarea al cărei text urmează a fost prezentată la 5 mai 1988, la dezbaterea organizată de Institutul de Studii Sud-Est Europene şi de Institutul de Istorie „N. Iorga" din Bucureşti.
2. Edmund Chishull, *Travels in Turkey and back to England*, Londra, 1747, p. 79.
3. N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti*, 1961; *idem*, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România*, 1, *Ţara Românească*, I-II, Bucureşti, 1970.
4. În afară de lucrările de mai sus, am utilizat, cu prudenţa necesară, broşura publicată, cu ocazia bicentenarului, de Virgiliu N. Drăghiceanu, *În amintirea lui Constantin Brâncoveanu, 1714-1914, Lăcaşurile voevodului şi vieaţa lui. Ochire arheologică şi istorică*, Bucureşti, 1914. Lista pe care am alcătuit-o începe în 1683 (restaurarea Bistriţei, biserica de la Potlogi). Urmează, în 1688, biserica de la Mogoşoaia, după care funcţionează adesea cîte patru (cinci în 1693) şantiere, an de an, activitate încetinită după 1706. Monumentele construite sunt următoarele: Hurezi, Rîmnicul Sărat, Mamul, Brâncoveni, Surpatele, Sf. Gheorghe – Bucureşti, ca aşezăminte monastice; palatele de la Tîrgovişte, Bucureşti, Potlogi, Mogoşoaia, conacele Doiceşti, Obileşti, Cocorăşti, Săteni (poate Valea Şcheilor şi Drincea), casele de la Craiova, Caracal, Piteşti, reşedinţa episcopală de la Buzău, bisericile de la Brâncoveni, Doiceşti şi Sadova. Restaurări: casa familiei din Bucureşti, bisericile bucureştene Sf. Ioan Grecesc şi a Doamnei, la Tîrgovişte Mitropolia, Chindia, casa coconilor, Sf. Dumitru, la Rîmnicul Sărat Sf. Paraschiva, conacul de la Brâncoveni, mănăstirile Arnota, Dealu, Gura Motrului, Snagov, Strehaia, Viforîta, schitul Lăculeţe.
5. Vezi M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti*, Bucureşti, 1985; Al. Duţu, *Sinteză şi originalitate în cultură română*, Bucureşti, 1972; *idem*, *European Intellectual Movements and Modernization of Romanian Culture*, Bucureşti, 1981; Virgil Cândea, *Raţiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1980.
6. Em. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire relatifs à la Turquie et aux Principautés Danubiennes*, Paris, 1877, pp. 16-21. Ediţia poemului lui Stavrinos tipărită pe cheltuiala lui Pano Pepano e aceea de la Veneţia din 1638, descoperită de V. Grecu, *Articole mărunte*, Cernăuţi, 1940, pp. 11-13.

7. Inedit, documentul de la 17 aprilie 1632 există într-o traducere românească de pe la 1740 în condica intitulată „La lettre A. Les anciens documents du terrain Philippeshti Tirg de Mr. le grand aga Jean de Philippesco" (colecţie particulară în Bucureşti). Despre Ghinea, v. G. Potra, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1594-1821)*, Bucureşti, 1960, pp. 112-113, 116.
8. Arhivele Statului Bucureşti, fond Documente muntene, CXVIII-5, hrisov de la 23 februarie 1685, confirmînd aceste ocini căpitanului Const. Filipescu care le răscumpărase prin dreptul de protimisis.
9. Andrei Pippidi, „Identitate naţională şi culturală. Cîteva probleme de metodă", în *Revista de istorie*, 38, 12, 1985, pp. 1187-1188. *Cf.* mai sus pp. 80-102.
10. C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austriaci*, II, *1726-1732*, Bucureşti, 1944, pp. 44, 120; N. Iorga, *Documente geografice*, Bucureşti, 1900, p. 23.
11. *Însemnările Andronieştilor*, ed. Ilie Corfus, Bucureşti, 1947, p. 26. Textul grecesc, de pe la 1720, a fost tradus de C. Erbiceanu în *Revista teologică*, III, 1885, pp. 325-328. Este actualul ms. gr. 164 din Biblioteca Academiei.
12. Ms. 85 din Biblioteca Metohului Sf. Mormînt de la Constantinopol, dedicat lui Ştefan Cantacuzino, a fost semnalat de Angheliki P. Nikolopoulou, Ὑπο τοῦ Μάρκου Πορφυρόπουλου μετάφρασις τῶν ἀνεκδοτῶν τοῦ Προκόπιον, in *Ἠπετηρὶς τῶν βνζαντινῶν σπονδῶν, ηι,* 1974, pp. 211-222.
13. *Ibidem*, p. 213, n. 4, citînd o scrisoare a lui Nicolar Comnen Papadopoulos către Hrisant Notaras, de la 7 noiembrie 1713, cu privire la această traducere comandată de Ştefan Cantacuzino. *Cf.* Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1973, pp. 85-86; *idem*, „L'influsso italiano nell'epoca di Costantino-Vodă Brâncoveanu", in *Acta Historica*, XI, 1974, pp. 216-217, la care se va adăuga nota noastră „On Wallachia's Relations with Padua", in *RESEE*, XXVI, 3, 1988. Vezi şi Ariadna Camariano, „Traducerea greacă a «Teatrului politic» atribuită greşit lui N. Mavrocordat şi versiunile româneşti", in *RIR*, XI-XII, 1943, pp. 216-260.
14. Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucureşti-Paris, 1980, pp. 180-184.
15. Antim Ivireanul, *Opere*, ed. G. Ştrempel, Bucureşti, 1972, pp. 221-225.
16. Paul Zarifopol, *Pentru arta literară*, II, Bucureşti, 1971, p. 598.
17. Peter Petschauer, „In Search of Competent Aides: Heinrich van Huyssen and Peter the Great", in *Jahrbücher für Geschichte Südosteuropas*, N.F., 26, 1978, pp. 481-502.
18. G.A. Novicky, „L'origine de l'enseignement supérieur en Russie et la fondation de l'Université de Moscou", in *Les Universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle*, Geneva, 1967, pp. 160-168. *Cf.* studiile grupate sub titlul „The Kiev Mohyla Academy", in *Harvard Ukrainian Studies*, VIII, 1-2, 1984.
19. Victor Papacostea, *Civilizaţia românească şi civilizaţia balcanică*, Bucureşti, 1983, pp. 283-395.
20. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, 1974, pp. 23-36.
21. Ioanna Kolias, Ὁ Σεβαδτὸς Κυμινήτης καὶ ἡ ἵδρνση τοῦ φροντιστηρίου τῆς Τραπεζοῦντας, in *Ἑλληνικὰ*, 30, 2, 1977-1978, pp. 280-306.
22. Virgil Cîndea, „Les Bibles grecque et roumaine de 1687-1688 et les visées impériales de Şerban Cantacuzène", în *Balkan Studies*, 10, 2, 1969, pp. 351-376.
23. C. Giurescu, „Documente răzleţe din arhivele Vienei", in *BCIR*, I, 1915, p. 299.
24. Vezi Max Okenfuss, „The Jesuit Origins of Petrine Education", in vol. *The Eighteenth Century in Russia*, ed. J.G. Garrard, Oxford, 1973, pp. 106-130.

25. A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, II, Roma, 1875, pp. 150-151.
26. Andrei Pippidi, „Early Modern Libraries and Readers in South-Eastern Europe", în *Revue desétudes sud-est européennes*, XIX, 4, 1981, pp. 710-711.
27. *Operele lui Constantin Cantacuzino*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1901, pp. 118-119.
28. Max J. Okenfuss, „Russian Students in Europe in the Age of Peter the Great", in vol. cit., pp. 131-145; N. Hans, „Russian Students at Leyden in the Eighteenth Century", în *The Slavonic and East European Review*, XXXV, 1957, pp. 551-562.
29. E.D. Tappe, „The Greek Colege at Oxford, 1699-1705", *Oxoniensia*, XIX, 1954, p. 95. *Cf.* B.L. Fonkić, Moscova, 1977, *Греческо-русския культурные связи*, Moscova, 1977, pp. 189-204.
30. Ariadna Camariano-Cioran, „Jérémie Cacavela et sesc relations avec les Principautés roumaines", in *RESEE*, III, 1-2, 1965, pp. 165-190. Dar însuşi Isaac Newton era autorul unor *Observations upon the Prophecies of Daniel and the Apocalypse of St. John* (publicate postum în 1733).
31. Ion Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ed. G. Strempel, Bucureşti, 1982.
32. *Herodiani historiarum libri VIII, cum notis et animadversionibus Jo. Henrici Boecleri.*
33. Iuliu Tuducescu, „Din monumentele ridicate de familia Kretzulescu", in *Literatură şi artă română*, X, 1905, pp. 435-436.
34. C. Giurescu şi N. Dobresscu, *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1907, p. 166.
35. *Operele lui Constantin Cantacuzino*, pp. 156-157.
36. Călătorul era ducele de Fronsac, Armand-Emmanuel de Richelieu. Vezi impresiile sale din Moldova în *Journal de mon voyage en Allemagne*, ed. A.A. Polovţov, in *Сборник Императорскаго Русскаго Общества*, 54, 1886, p. 144.

Constantin Brâncoveanu ca diplomat*

Constantin Brâncoveanu a fost un *Realpolitiker* şi experienţa domniei lui este, aparent, un eşec. După cum istoricii s-au obişnuit demult să gîndească, tragedia din 1714 a deschis drumul fanarioţilor spre tronul Ţării Româneşti, ceea ce, avînd în vedere ideea îndeobşte acceptată că noul regim a introdus o corupţie cronică şi o exploatare necruţătoare, ar trebui să pună problema responsabilităţii lui Brâncoveanu. De asemenea, faptul că reformele sale modernizatoare, deşi dirijate de intenţia imitării Occidentului, au fost urmate, pentru un veac întreg, de o orientalizare şi mai durabilă prin consecinţele ei, nu poate fi trecut cu vederea. De ce atunci această emoţie cu care societatea românească, mereu în căutarea figurii ideale a strămoşului tutelar, izvor de identitate, de înţelepciune, de mîndrie, îl recunoaşte dintre toţi înaintaşii săi tocmai pe el?

Adeziunea unui popor întreg care, în istoria noastră, se îndreaptă adeseori către învinşi – Mihai Viteazul, Dimitrie Cantemir sau, dintre cei care n-au purtat coroana, Tudor din Vladimiri şi Avram Iancu – are, în acest caz, o explicaţie particulară. Prin ultimul său gest, Brâncoveanu a ajuns să întrupeze o calitate de un preţ cu atît mai mare cu cît e mai rară: intransigenţa. Un adevărat mit naţional a luat naştere foarte curînd după execuţie. Discursul de stat şi cel opoziţionist s-au referit în egală măsură la acest simbol al rezistenţei morale inflexibile şi l-au amplificat, în sens laic, dîndu-i semnificaţia celei mai categorice afirmări a conştiinţei naţionale. Îl revendicăm şi astăzi ca pe unul din acele repere din trecut capabile de a ne inspira încredere şi nădejde.

Totuşi, spre deosebire de cei pe care i-am amintit, Constantin Brâncoveanu n-a fost un luptător. O singură dată a călărit în fruntea oştenilor săi – primul domn român care trecea biruitor în Ardeal după străbunicul său, Radu Şerban, cu un popas pe acea cîmpie de la Şelimbăr unde mai fusese ridicat acelaşi steag[1]. Dar la 21 august 1690 victoria a fost cîştigată pentru turci, făcînd parte dintr-o ofensivă generală în urma căreia, după cum spune cronicarul, „toată Dunărea a intrat sub stăpînirea otomană"[2]. Acea *politică de risc*, pe care N. Iorga, pentru motive ideologice şi temperamentale, credea că o poate regăsi străbătînd trecutul românesc pînă la marea faptă a generaţiei sale, a „întregitorilor", n-a fost şi a lui Brâncoveanu[3]. Dimpotrivă, în multe împrejurări critice, el a tergiversat, aşteptînd

---

* *Analele Academiei Române*, memoriile secţiei de ştiinţe istorice, seria IV, XIII, 1988, pp. 87-94.

cu prudenţă „*il benefitio del tempo*". Această atitudine, care-i îngăduia să-şi păstreze libertatea de acţiune, i-a atras „*fama di gran politico*", dar şi neîncrederea contemporanilor : după părerea unuia dintre ei, „*andó volpeggiando*"[4]. De aceea, cînd sîntem chemaţi a rosti, fiecare la rîndul său, o judecată de valoare asupra lui ca om şi ca prinţ, punîndu-ne întrebări care sînt şi ale vremii noastre, trebuie cunoscută activitatea diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu.

Ea începe dinainte de domnie. Asemenea fratelui său mai mare, Barbu, care a murit „la Ţarigrad" în 1673, probabil ca agent al ţării la Poartă[5], Constantin a fost desigur pregătit să îndeplinească misiuni peste hotare. Printre primele cu care l-a însărcinat unchiul său Şerban Cantacuzino, solia la Constantinopol din 1681, cînd avea 27 de ani, urmărea înlocuirea principelui Mihail Apaffi. În acest scop, a intrat în legături cu doi reprezentanţi ai nobilimii din Transilvania refugiaţi la Poartă, Ladislau Csáki şi Cristofor Páskó. A negociat cu ei restabilirea liberului exerciţiu al cultului ortodox, „legea românească", după prigonirile suferite de vlădica ardelean Sava Brancovici, al cărui frate, Gheorghe, care-şi zicea „Brâncoveanu", era primit la Bucureşti ca un membru al familiei domneşti[6]. Aceste contacte au contribuit la condensarea năzuinţelor de independenţă ale popoarelor balcanice într-o mişcare politică, sprijinită de Rusia pravoslavnică şi al cărei pivot urma să fie Ţara Românească.

În iulie 1684, Brâncoveanu era trimis de Şerban la Jaworow, la regele Poloniei, Ioan Sobieski, care se pregătea să intervină în Moldova. Despre această solie va fi vorba, mai amănunţit, cu alt prilej[7]. Putem spune însă că, încă de atunci, Brâncoveanu a fost implicat în marile proiecte de eliberare a sud-estului european. Învingătorului de la Viena i se oferea ajutorul militar al Ţării Româneşti, dar expediţia polonă a fost silită să se oprească la Nistru.

În noiembrie 1685 şi în martie 1686, misiunile lui Brâncoveanu la Alba-Iulia nu vor reuşi să adoarmă bănuielile lui Apaffi, acesta rezistînd presiunilor din partea Habsburgilor şi denunţîndu-l la Poartă pe Şerban că „ar umbla pe urmele lui Mihai Vodă"[8].

Doi ani mai tîrziu, cînd cancelarul Transilvaniei, M. Teleki, întreba : „De ce nu sînt într-o înţelegere şi o voinţă aceste ţări, adică Ardealul, Ţara Românească şi Moldova, ca să se poată lupta cu nevoile şi cu turcii ? "[9], coaliţia antiotomană, consolidată prin alăturarea Rusiei, era în vizibil progres. Dar, în cursul chiar al negocierilor dintre Şerban şi imperiali, de la care domnul voia să obţină o bază statornică atît pentru campania ce sta să înceapă, cît şi pentru propriile-i ambiţii de a da un caracter ereditar, dinastic, autorităţii sale, pentru a nu fi considerat la Viena – ca Mihai Viteazul ! – un simplu condotier, fraţii Constantin şi Mihai Cantacuzino, împreună cu nepotul lor, Brâncoveanu, depun un jurămînt de credinţă faţă de Habsburgi. Sensul acestui act secret, în care e clară opoziţia faţă de tendinţele de a întemeia o monarhie absolută, era de a grăbi intervenţia trupelor austriece[10].

După moartea neaşteptată a domnului Ţării Româneşti, succesorul său n-a întrerupt tratativele purtate la Viena, deşi ar fi putut să-i recheme pe solii lui Şerban. Totuşi s-a întîmplat atunci o cotitură politică. Cînd solii erau încă pe drum, a avut loc revoluţia, în Anglia. Se ştie că rezultatele ei au fost constituirea Ligii de la Augsburg şi izbucnirea Războiului de nouă ani. Chemaţi să lupte şi pe frontul de apus împotriva armatei franceze care cotropea Renania, imperialii s-au oprit din înaintarea lor în Peninsula Balcanică, au început negocieri de pace cu Poarta, iar după un an au pierdut şi teritoriile sîrbeşti ocupate. Brâncoveanu, în aceste condiţii, n-a mai confirmat acordul încheiat la Viena. Se manifesta astfel decalajul permanent între diplomaţia românească temporizatoare, în aşteptarea momentului celui mai prielnic, ai cărei reprezentanţi se simt moralmente îndreptăţiţi să ceară toate garanţiile înainte de a se decide, şi occidentalii, nu mai puţin tipici, care le răspund că „nu se poate nici o mîntuinţă fără primejdie şi făr de pagubă"[11]. Raportul lui Radu Popescu, reprodus în cronica anonimă, transcrie acest dialog al surzilor într-o formă la nesfîrşit repetabilă.

În episodul menţionat, apare conflictul dintre două mentalităţi. Nici o diplomaţie nu se poate sustrage unor deprinderi de gîndire făurite prin experienţă şi modelate de o memorie lungă. Pe de altă parte, astăzi, orice diplomaţie ni se înfăţişează în termeni precumpănitori economici. Este firesc să căutăm motivaţii asemănătoare şi în trecut. Pînă de curînd, existau numai cercetări preliminare cu privire la comerţul românesc din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Profitînd de studiile lui Bogdan Murgescu care interpretează atent impactul conjuncturii europene asupra economiei Principatelor, vedem cum reducerea preţurilor din Germania, după Războiul de treizeci de ani, a avut drept urmare scăderea treptată a exportului de vite în direcţia tradiţională, spre apus, şi reorientarea sa către piaţa otomană[12]. Pentru principala beneficiară a acestui negoţ, marea boierime, devenea necesar să-şi strîngă legăturile cu turcii. Agravarea dependenţei ţărilor române faţă de Imperiul otoman precedă aşadar sfîrşitul domniei lui Brâncoveanu. Prezenţa armatelor sultanului în Moldova şi Ţara Românească în timpul războaielor cu Liga Sfîntă n-a fost numai un frecvent prilej de prădăciuni şi devastări, ci şi sursa unui profit însemnat pentru furnizorii de carne – domnul şi boierii. Să adăugăm că, dintre cei care au încercat să concilieze prestigiul domnesc cu spiritul mercantil, niciunul n-a izbutit mai bine decît Brâncoveanu, cum îl arată minuţioasele sale însemnări, a căror revelaţie o datorăm lui I.R. Mircea[13]. Un administrator conştiincios, un bun gospodar – s-a spus, îndulcind o realitate, poate, mai dură. Cînd mărturiseşte singur că „poruncile şi cererile stăpînilor, cari ne stăpînesc, sînt mari şi grele, cît s-au îndoit şi întreit dările de cum era mai nainte, şi nu gîndim să fi mai fost vreodată greu pămîntului acestuia ca acum"[14], se găseşte aici un accent de sinceritate. Fără îndoială, interesele lui personale coincideau cu acelea ale unei părţi active din societatea vremii. La alegerea sa, de către o solemnă adunare de stări, participaseră, alături de boieri, „şi toţi neguţătorii"[15]. Dacă n-ar fi existat această largă bază socială a

puterii lui Constantin Brâncoveanu[16], ar fi fost imposibilă, chiar cu sîngeroasa represiune din anii 1689-1690[17], o domnie de peste un sfert de veac. Ar fi deci greşit a crede că, prin retragerea lui tactică, amînînd înfruntarea cu turcii, Brâncoveanu ar fi făcut o politică impopulară. Poziţia de expectativă şi neutralitate îi era în primul rînd impusă de necesitatea menţinerii echilibrului intern, stabilit cu mare greutate, contra celor care, din reacţie centrifugă faţă de autoritatea domnească, se angajaseră în lupta antiotomană, pe care erau incapabili s-o ducă fără a se pune sub tutela Habsburgilor. El însuşi avea experienţa acestei situaţii. La aceeaşi neutralitate, ridicată din practică la rangul de principiu, contribuia, hotărîtor pentru un om aşa de pătruns de simţul tradiţiei, exemplul strălucit al lui Neagoe Basarab, strămoşul ale cărui poveţe se păstrau vii printre contemporani[18].

De aceea, cît a domnit Brâncoveanu, politica externă a Ţării Româneşti a fost condusă de preocuparea de a-şi asigura un statut de autonomie, ceea ce – explică Del Chiaro[19] – nu se putea îndeplini decît prin statornicirea unui echilibru al balanţei între imperiile vecine. Alt observator italian, Carlo Ruzzini, delegatul Veneţiei la Congresul de la Karlowitz, caracteriza astfel rolul de mediator al principelui: „are faimă de înţelept, luînd aminte să cumpănească dibaci între cele cuvenite Chesarului sau Porţii, folosindu-se de meşteşugul de a purta veştile, care pot fi trebuincioase ori îmbucurătoare, cînd unei părţi, cînd celeilalte, cercetînd cu pătrundere cele ce se petrec în mijlocul creştinătăţii şi culegînd cu aceeaşi băgare de seamă cele întîmplate la turci"[20].

Imaginea acestei politici rămîne incompletă, cîtă vreme nu cunoaştem rapoartele trimise cu regularitate de domn la Constantinopol. În lipsa acestui izvor fundamental, a cărui editare este sarcina turcologilor, se pot reconstitui doar relaţiile dintre „nobilul emir al credincioşilor lui Mesia" – titlu cu care sultanul îl onorează – şi duşmanii Imperiului otoman. Nu înainte totuşi de a examina pe scurt legăturile sale cu Transilvania şi cu Moldova.

În cel dintîi dintre aceste principate, Brâncoveanu era la el acasă – prin indigenatul pe care i-l conferise dieta, prin titlul de conte al regatului Ungariei, acordat de împărat, prin stăpînirea moşiilor de la Poiana Mărului şi Sîmbăta de Sus, ca ctitor sau donator la Făgăraş, Braşov, Sîmbăta, Ocna Sibiului şi la însăşi „mitropolia Bălgradului", în sfîrşit ca ocrotitor permanent al negustorilor, arendaşilor sau ciobanilor obişnuiţi să treacă munţii. Pentru neîncetata circulaţie de mărfuri şi produse între Ţara Românească şi oraşele Transilvaniei, el se adresa municipalităţilor săseşti: „cinstiţilor şi ai noştri de bine voitori" sau „bunului nostru prieten şi vecin de aproape"[21]. Cu magnaţii unguri de la curtea din Alba-Iulia schimba daruri şi complimente ceremonioase, împărtăşindu-le adesea informaţii politice. Cum aceştia cultivau şi relaţiile cu boierii refugiaţi în Ardeal, unde-şi continuau intrigile, Brâncoveanu l-a susţinut pe Thököly, pretendentul protejat de Poartă. Nu ştim cîtă crezare se poate da simplului zvon după care, prin 1692, Brâncoveanu avea el însuşi intenţia de a ocupa tronul, electiv, al Transilvaniei, lăsînd moştenire Ţara Românească unui ginere austriac şi catolic,

prinţul de Liechtenstein[22]. Planuri asemănătoare, de unire dinastică, i-au fost atribuite şi lui Vasile Lupu. Deşi măgulit de atenţia pe care i-o arăta curia papală şi tolerant faţă de biserica apuseană, domnul a reacţionat cu violenţă la unirea cu Roma. Această victorie a Contrareformei consacra integrarea Transilvaniei în mozaicul de state habsburgice şi ameninţa legăturile, ecleziastice şi culturale, prin care spaţiul românesc îşi menţinuse unitatea. Dar cu ea nu se stinge influenţa „Craiului Ţării Munteneşti", cum i se spunea lui Brâncoveanu, asupra populaţiei româneşti din Ardeal ; un drept de control al organizării religioase ortodoxe s-a transmis urmaşilor lui, Mavrocordaţii[23]. Cît despre atitudinea sa faţă de mişcarea de eliberare condusă de Francisc Rákóczi, ar trebui să recunoaştem, sub încurajările formale, o rezervă aproape ostilă. Ea se explică îndeajuns atît prin raporturile confederaţilor cu ambasadorul francez la Constantinopol, un vechi inamic al lui Brâncoveanu, cît şi prin hotărîrea dietei de la Hust din 1706, care a proclamat unirea Transilvaniei cu Ungaria.

Antagonismul dintre Ţara Românească şi Moldova pe care-l constatăm din 1690 a fost pus pe seama rivalităţii familiilor Cantacuzino şi Rosetti, dar adevărata sa cauză pare a fi fost tratatul încheiat cu imperialii de către Constantin Cantemir, pe cînd Brâncoveanu, primindu-l la Mogoşoaia pe căpetenia tătarilor, adopta politica opusă. În anii următori, cronicarii deapănă povestirea acţiunilor celor doi domni, unul împotriva celuilalt. Vorba lui Neculce : „s-au mai apucat şi de alt danţ asupra muntenilor, şi muntenii asupra lor..."[24]. Cu îndemnul lui Brâncoveanu s-a urzit conspiraţia Costineştilor – fatală pentru istoria noastră literară – şi s-au trimis denunţuri la Poartă contra lui Cantemir, care, la rîndul său, a uneltit în 1693 ca domnia Ţării Româneşti să-i fie dată lui Staico Bucşan, partizan al Habsburgilor. Constantin Duca şi Mihai Racoviţă au domnit în Moldova numai cu condiţia supunerii lor faţă de Brâncoveanu. Căsătoriile fiilor acestuia, toate în Moldova, indică şi ele un gînd îndreptat spre viitor. Tendinţa de a forma un bloc moldo-muntean, sub suzeranitate otomană, nu e decît tot politica lui Vasile Lupu, reluată cu aceeaşi intenţie de a reface, în împrejurări favorabile, unitatea vieţii de stat româneşti, în hotarele ei cele mai largi. N-a zidit Brâncoveanu o biserică la Ismail ?[25]. Unicul tratat păstrat de la el este tocmai acela cu Moldova, încheiat la Focşani, la 29 mai 1706. În el sînt înscrise reglementări de frontieră şi prevederi în legătură cu populaţia de la graniţă, dispoziţii sugestive cu privire la mîna de lucru, proprietatea pămîntului, creşterea vitelor sau evaziunea fiscală. Concluzia este „să să păzască pururе, precum s-au aşădzat, ca veacinătate şi dragoste între luminaţii Domni şi între pămîntenii ţărilor să fie nestricate"[26]. În lumina ei se vădeşte acea aspiraţie spre pace şi stabilitate care caracterizează diplomaţia lui Brâncoveanu[27].

Dar putea el să aibă o diplomaţie, una singură ? Gh. Brătianu citează o descriere a condiţiilor care sugrumau politica domnilor români în 1676 : „Ils sont des esclaves et non pas des souverains. Ce sont des Grecs eslevés par argent qui

au bout d'une année ou peu plus tombent du trône dans une prison où ils rendent gorge et au-délà de ce qu'ils ont volé. L'instabilité ne leur donne quasi point le temps d'une négociation, et l'esclavage ne leur permet pas qu'ils la conduisent autrement qu'au profit du maître, au préjudice du leur propre"[28]. E necesar să recitim această scrisoare a marchizului de Nointel, ambasadorul Franţei la Constantinopol, pentru a măsura obstacolele întîmpinate de acţiunea celui care avea să ajungă, „în putere şi averi, pe o treaptă cu împăraţii şi regii"[29].

Din 1690, cînd Brâncoveanu îi adresa lui Ludovic al XIV-lea un mesaj rămas, probabil, fără răspuns[30], datează şi primele sale contacte cu diplomaţia engleză, prin mijlocirea cărora, după numai un an, îşi relua relaţiile cu Habsburgii, de la care, în 1695, va obţine titlul de principe al imperiului. Biruinţa de la Zenta şi ofensiva catolicismului în Transilvania îl vor apropia însă de Rusia, într-un moment în care ţarul, chemat să-şi întindă controlul asupra Poloniei, oferea ajutorul său coaliţiei împotriva Franţei şi Porţii. Discursul lui Petru la Utrecht, în 1697, manifestă limpede nădejdea că, în schimbul acestei alianţe militare şi al unor condiţii avantajoase pentru comerţul anglo-olandez, Rusiei i se va permite importul de tehnologie din Occident. Încheierea păcii de la Rijswick a obligat şi imperiul să intre în negocieri cu turcii, în previziunea viitorului război pentru succesiunea la tronul Spaniei[31]. Ţarul, atras de perspectiva unor cîştiguri teritoriale pe ţărmul golfului Finlandei, n-a continuat ostilităţile în zona Mării Negre, deşi Brâncoveanu-i sugera ca Rusia să anexeze Crimeea, după sistemul care avusese succes în cazul Ucrainei. Un raţionament căruia, în alte împrejurări, Miron Costin i-a dat expresia clasică: „sîntem noi bucuroşi să să lăţască [împărăţia] în toate părţile cît de mult, iar peste ţara noastră nu ne pare bine să să lăţască"[32].

O pace poate fi rezultatul tensiunii dintre două puteri egale sau poate fi impusă de legea celui mai tare. Cel dintîi deceniu al veacului al XVIII-lea a fost cel mai îndelungat interval de pace din întreaga existenţă de pînă atunci a Imperiului otoman. Absenţa conflictelor militare la Dunărea de Jos avea inconvenientul de a consolida dominaţia Porţii şi de a intensifica exploatarea ţărilor române. De aceea, după 1702, emisarii lui Brâncoveanu au făcut tot posibilul ca Petru să se retragă din războiul cu Suedia şi să intervină în sud-estul Europei. Dar ţarul devine din 1707 aliatul lui Rákóczi, eventualul său candidat la tronul Poloniei, căruia, mai tîrziu, în 1711, a fost dispus să-i răsplătească serviciile de mediator între Rusia şi Franţa, propunîndu-i o compensaţie în spaţiul carpato-dunărean, organizat într-un singur stat clientelar. Formula unirii se ivea iarăşi, dar ca o treaptă către realizarea planurilor expansioniste ale imperiului rus. De ambiguitatea politicii ţariste, Brâncoveanu şi Cantemir erau conştienţi, de vreme ce, în ultima clipă, au mai cerut, amîndoi, garanţii din partea Poloniei, ca soluţie alternativă, în condiţiile neutralităţii austriece[33]. Asigurînd pe ruşi că nu le vor lipsi proviziile şi sprijinul, Brâncoveanu n-a refuzat să aprovizioneze şi să

informeze nici pe turci. În scrisoarea către Golovkin, la 6 iulie 1711, domnul mărturiseşte: „sîntem îndureraţi şi înspăimîntaţi de prea cruzii păgîni, de la care să nu ni se întîmple şi nouă şi bietei noastre ţări un rău fără leac"[34]. Ceea ce nu spunea era sfatul pe care-l primise de la spătarul Mihai Cantacuzino: „E primejdios să ne declarăm pentru Rusia pînă cînd oastea ţarului nu trece Dunărea. Cine ştie dacă Ţara Românească în puterea ruşilor va fi mai fericită decît sub stăpînirea turcilor?"[35].

A pregeta să intervină într-o luptă ai cărei sorţi de izbîndă nu depindeau numai de el era o hotărîre, în felul ei, nu mai puţin apăsătoare ca răspundere decît a trage sabia. Nu din şovăielile incapacităţii de a evalua unde este riscul mai mic, ci din dorinţa de a feri ţara de o aventură primejdioasă, Brâncoveanu a avut şi în 1711 reflexul din 1689.

De la un capăt la celălalt al domniei sale, a pus condiţiile lui, în loc să se încreadă în făgăduieli fără trăinicie. A recunoscut egoismul marilor puteri şi, vorbind, el, primul dintre români, de *„la nostra Europa"*, a înţeles prin aceasta cuprinderea într-un orizont cultural, nu adeziunea la o politică, în acel secol care inventase „raţiunea de stat"[36].

Cînd n-a mai fost domn, ci numai omul „dinlăuntru", în faţa morţii dezbaterea strămutîndu-se pe terenul moralei, şi-a regăsit întreaga energie pentru a-şi asuma un rol exemplar. Astfel, dacă luăm bine seama, versatilitatea şi intransigenţa sînt deopotrivă poruncite de datoria care a stăpînit acest destin.

Prin umanitatea lor, eroii evadează din spaţiul asupra căruia se exercită judecata istoricului. Pentru a rămîne în ordinea lumească trebuie să ne întoarcem la confruntarea lui Brâncoveanu cu misiunea care i-a fost dată acum trei sute de ani, în ziua cînd spunea: „am luat Domnia Mea jugul acesta asupra Domniei Mele"[37]. Politica lui de duplicitate şi temporizare a fost un succes strălucit în măsura în care i-a evitat ţării implicarea în războaiele care pustiau cea mai mare parte a Europei contemporane. Dar nici una din problemele societăţii româneşti n-a fost rezolvată. Erau numai amînate, pentru a izbucni cu nestăvilită forţă după dispariţia abilului diplomat.

Note

1. Vezi Constantin Rezachevici, „Constantin Brâncoveanu. Zărneşti 1690", Bucureşti, 1989, şi Paul Binder, „Cronologia campaniei din 1690", în *Constantin Brâncoveanu*, sub redacţia lui Paul Cernovodeanu şi Florin Constantiniu, Bucureşti, 1989. De aceste studii, la care trimitem pentru orientarea cititorului, nu aveam cunoştinţă la data comunicării noastre.
2. *Cronici turceşti privind ţările române. Extrase*, II; ed. Mihail Guboglu, Bucureşti, 1974, p. 395. Vezi şi A.Z. Hertz, „Ada Kale: the Key to the Danube (1688-1690)", *Archivum Ottomanicum*, III, 1971, pp. 170-184.
3. N. Iorga, „Pomenirea lui Mihai-Vodă Viteazul pe cîmpia de la Şelimbăr", *Revista istorică*, XXIII, 10-12, 1937, pp. 306-307.
4. C. Giurescu, N. Dobrescu, *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1907, pp. 73-74.

5. Despre acest personaj nu ştim nici astăzi mai mult decît N. Iorga, *Constantin Vodă Brâncoveanu. Viaţa şi domnia lui*, Bucureşti, 1907, pp. 73-74.
6. Ştefan Ionescu, *Epoca brâncoveanească*, Cluj-Napoca, 1981, p. 166, n. 102, citează un document editat de T. Cipariu, *Archivu pentru filologia şi istoria*, I, 1867, p. 652, dar el a mai fost editat şi de V. Mangra, *Mitropolitul Sava II Brancovici*, Arad, 1906, pp. 179-180, şi de A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, XI, Bucureşti, 1939, pp. 188-189. Cristofor Páskó uneltea din 1677 la Poartă contra lui Apaffi (I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, pp. 359-361). Din 1673 apare „pan Giorgie Brâncoveanul" (Silviu Dragomir, „Fragmente din cronica sîrbească a lui George Brancovici", *Anuarul Institutului de istorie naţională*, II, 1923, p. 5). *Cf.* „Sava Brâncoveanul", semnătura din 1677 (N. Iorga, „Acte româneşti din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova", *Buletinul comisiei istorice a României*, II, 1916, p. 266).
7. A. Pippidi, „Un tableau représentant Sobieski et sa cour, *Revue roumaine d'histoire*, XXXIV, 1-2, 1995, pp. 213-221.
8. N. Iorga, „Socotelile Sibiului", *Analele Academiei Române*, s. II, mem. secţ. ist., t. XXI, 1899, p. 297, şi Ioan Moga, *Rivalitatea polono-austriacă şi orientarea politică a ţărilor române la sfîrşitul secolului XVII*, Cluj, 1933, p. 140.
9. A. Veress, *op.cit.*, p. 272.
10. C. Giurescu, „Documente răzleţe din arhivele Vienei", *Buletinul comisiei istorice a României*, I, 1915, p. 299.
11. *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Giurescu, Bucureşti, 1959, pp. 22-25.
12. Bogdan Murgescu, „Impactul conjuncturii europene asupra comerţului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea", *Revista de istorie*, 41, 1988, 5, pp. 511-524, şi 6, pp. 587-596.
13. Ion Radu Mircea, „Însemnările de taină ale lui Constantin Brâncoveanu", *Manuscriptum*, XVI, 4, 1985, pp. 7-33.
14. N. Iorga, *Braşovul şi românii. Scrisori şi lămuriri*, Bucureşti, 1905, p. 411.
15. *Istoria Ţării Româneşti*, p. 3.
16. Ştefan Andreescu citează mărturii în *Anuarul Institutului de istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"* din Iaşi, XXII, 2, 1985, p. 822.
17. Ea este denunţată de cronicar în *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. Const. Grecescu, Bucureşti, 1963, p. 191. O confirmă documentele contemporane; Hurmuzaki, V, 1, pp. 310-311 şi 364; N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, Vălenii de Munte, 1925, pp. 92-94.
18. Dovadă, faimosul ms. 109 al Bibliotecii Academiei, filiala Cluj, care i-a aparţinut lui Ştefan Cantacuzino.
19. *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1914, p. 149.
20. „Il Prencipe però presente di Valachia passa con fama di saggio, et attento a bilanciare con desterità fra i riguardi di Cesare e de la Porta usando anco l'arte di portar avvisi, che possan esser utili e grati, hor'all'altro partito, indagando con osservatione i succesi della Christianità e raccogliendo con la stessa quelli della Turchia" (Virgil Zaborovschi, *Politica externă a celor trei principate*, Bucureşti, 1925, p. 20, n. 2).
21. N. Iorga, *Braşovul şi românii*, *passim*.
22. C. Giurescu, N. Dobrescu, *op.cit.*, p. 74.
23. Vezi Arhivele Statului Sibiu, fond Brukenthal, R 1-10, nr. 736, doc. de la 15 octombrie 1699, înzestrînd biserica din Făgăraş cu 50 taleri anual din venitul vămilor de la Rucăr şi Dragoslavele, şi *ibid.*, nr. 20, doc. de la 17 martie 1718 prin care Ioan Mavrocordat confirmă această dispoziţie.

24. Ion Neculce, *Opere*, ed. Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1982, p. 341. Vezi şi Hurmuzaki, V, 2, pp. 241, 243. *Cf.* N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin Vodă Brâncoveanu*, Bucureşti, 1901, pp. 111-118.
25. N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 497.
26. N. Iorga, *Documente geografice*, Bucureşti, 1900, pp. 29-31.
27. *Idem*, „Ce ne învaţă Vodă Brâncoveanu", *Timpul*, II, 538, 31 octombrie 1938: „A trăi în legătură numai cu turcii, evitînd tot ce ar putea să compromită în ce priveşte legăturile cu vecinii creştini de la nord sau de la răsărit, a intra supt aripile acvilei latine din vest, a se crede mai bine ocrotiţi în penele muscăleşti ale celei de răsărit, iată trei linii de conduită care ni se oferiau. Nu se poate spune cîtă prevedere, cîtă inteligenţă, cît simţ al situaţiilor, cît dar de a improviza soluţii pentru a ieşi din realitatea stringentă s-au cheltuit, ani întregi de zile, pentru a evita pe oricare din aceste trei direcţii. Rezultatul a fost că pe cînd în Moldova tînărul teoretician Dimitrie Cantemir s-a aruncat orbeşte înainte pe linia rusească şi şi-a sfărîmat capul de cele dintîi piedici pe care le-a întîlnit, cealaltă domnie românească, a lui Brâncoveanu, s-a păstrat întreagă de pe urma politicii cumpănite a stăpînitorului ei".
28. Gh.I. Brătianu, *Sfatul domnesc şi adunarea Stărilor în Principatele Române*, Evry, 1977, p. 297.
29. Hurmuzaki, XVI, 1, p. 597.
30. A. Veress, *op.cit.*, pp. 446-447; Ioana Burlacu, Natalia Săndulescu, „O scrisoare a lui Brâncoveanu către Ludovic al XIV-lea", *Revista arhivelor*, LI, XXXVI, 1-2, 1974, pp. 305-307. Ludovic fusese nemulţumit de alegerea lui Brâncoveanu ca domn al Ţării Româneşti (Hurmuzaki, I, supl. I, p. 275).
31. Vezi George Barany, *The Anglo-Russian Entente Cordiale of 1697-1698*, Boulder, 1986. *Cf.* articolele de Andrei Pippidi şi Paul Cernovodeanu din *Constantin Brâncoveanu* şi mai vechea sinteză a lui Virgil Cândea, *Pagini din trecutul diplomaţiei româneşti*, Bucureşti, 1966, pp. 168-185.
32. Ion Neculce, *Letopiseţul*, ed. cit., p. 221.
33. Andrei Pippidi, „Ecouri ale evenimentelor din 1711 în corespondenţa diplomatică", in *Românii în istoria universală*, III, 3, 1988, pp. 403-415. Pentru relaţiile Ţării Româneşti cu Polonia în 1698, vezi C.I. Karadja, „Un document despre Principate din timpul lui Constantin Brâncoveanu", *Revista istorică*, XV, 1929, pp. 66-67 şi 143-144, de completat cu raportul lui Teodor Corbea, copiat de Gr. Tocilescu (Biblioteca Academiei Române, ms. 5151, f. 322).
34. Vera Merenco, „Din legăturile cu Moscova (după materialul adunat de Gr. Tocilescu şi I. Bogdan)", *Revista istorică*, XXIII, 1-3, pp. 76-77.
35. Informaţia provenind de la Dimitrie Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brâncovenilor*, este reprodusă de A. Kociubinski, „Сношения России при Петром первым с южсными славянами и румынами", în *Чтения в имнераторском обществе истории и древностей россискнх прн Московском университете*, 2, 1872, p. 59.
36. Andrei Pippidi, „Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan", *RESEE*, XXVI, 4, 1988, pp. 285-294.
37. *Idem*, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI-XVIII*, Bucureşti, 1983, p. 226, n. 439.

Un suflet de erou *

Cînd, în mai 1852, Ştefan Golescu îi scria lui D. Brătianu că s-a despărţit de N. Bălcescu tot mai bolnav, fără nădejdea de a-l mai revedea vreodată, fiindcă „mai mult decît cinci, şase luni nu o mai duce"[1], diagnosticul avea să se dovedească, implacabil, exact. Prietenul lor comun s-a stins la 28 noiembrie 1852, la Palermo, unde, pe străduţele strîmte, înăbuşite de greoaiele faţade baroce, purtase iluzia vindecării şi hotărîrea de a continua lupta. Acelaşi Brătianu va adresa colegilor săi din Comitetul revoluţionar român un mesaj cu ocazia morţii lui Bălcescu în care un sentimentalism familiar pînă la platitudine („Ce abim de durere, cît trebuie să fi suferit bietul băiat") nu exclude retorica sonoră ca fanfarele Marseillaise-ei : „Un soldat mai puţin în ale noastre rînduri, să ne dăm mîna dar, şi mai strîns, fraţilor şi să căutăm să-i împlinim locul prin exalarea devotamentelor noastre, să ne ştergem lacrămile şi să jurăm încă o dată pe trupul amicului nostru că nu vom recula înaintea nici unui sacrificiu, că nu vom avea un minut de repaus pînă nu vom recupera independenţa şi libertatea României"[2]. Dacă ne gîndim că România nici nu exista încă, ci doar două state mici de o autonomie formală, între două ocupaţii ruseşti sau turceşti, abia atunci se vede ce îndrăzneţ vizionar îşi afirma speranţa în asemenea fraze stîngace, dar dogoritoare de credinţă. Tot el a găsit formula cea mai potrivită pentru a-l caracteriza pe pribeagul din Sicilia : „Nicolae Bălcescu avea un suflet de erou".

Venise vremea panegiricelor. Pînă atunci, părerile erau împărţite. Ca în toate emigraţiile, dintotdeauna, amărăciunea şi deznădejdea au creat tensiuni şi au îndîrjit antipatiile personale. Încă de atunci, românii s-au suspectat reciproc. Christian Tell, care, dacă n-ar fi dat numele unei străzi, ar fi astăzi cu totul uitat, l-a provocat pe Bălcescu la duel. Heliade îl acuza că „a vrut să ne vînză ca pe vite la unguri". În schimb, nici unul din adversarii revoluţiei, oricît i-ar fi urît pe paşoptişti, n-a cutezat să-l insulte. În aceeaşi vreme, numeroşi participanţi la revoluţia învinsă îşi cereau iertare de la Vodă Ştirbei : există un întreg dosar cu petiţiile lor umile. Palinodia era preţul întoarcerii în patrie şi ei îşi spuneau, ca George Cretzianu, poetul suspinelor exilului : „Fie pîinea cît de rea,/ Tot mai bine-n ţara mea".

Ce au făcut ceilalţi, conducătorii altor mişcări revoluţionare, după ce în întreaga Europă s-au instalat regimuri conservatoare impuse de represiunea

---

* Dintr-o emisiune la radio, 1992.

militară? Kossuth a emigrat, căutîndu-şi pe rînd adăpost în Imperiul otoman, în Anglia şi apoi în Italia, unde a trăit pînă la adînci bătrîneţe, o umbră singuratică. Daniele Manin, dictatorul evreu al Veneţiei în 1848, s-a refugiat bolnav într-o cameră de hotel parizian, de unde-i îndemna pe ultimii credincioşi ai idealului republican să se ralieze dinastiei de Savoia pentru a îndeplini unitatea italiană. Lamartine, după ce-şi căutase moartea în faţa baricadelor Parisului răsculat, a agonizat 20 de ani, luptîndu-se cu creditorii, pentru plata cărora organizează o subscripţie naţională, care n-a adunat nici un ban, şi scrie mereu cărţi care nu se vînd. Aceeaşi avea să fie soarta lui Heliade.

De asemenea tribulaţii Bălcescu a fost cruţat. Moartea lui timpurie i-a salvat demnitatea, a refăcut, peste toate învrăjbirile, solidaritatea exilaţilor şi a conferit cauzei lor o nobleţe neîntinată. Totuşi, avusese şi el îndoielile lui faţă de mizeriile emigraţiei: „plouă cu comitete, cu societăţi, cu proteste, cu discursuri", îi scria el Alexandrinei Ghica în 1850. „Nu cunosc în tot regnul animal vreun dobitoc mai feroce, mai îngrozitor decît un compatriot patriot. Şederea la Paris mi-a fost întotdeauna dezagreabilă din cauza acestor animale."[3] Cîteodată fusese şi el ispitit să revină la o viaţă normală, ca atunci cînd îi declara lui A.G. Golescu: „De-am vedea că nu putem fi patriei folositori, slujind-o în politică, vom da politica dracului şi ne vom întoarce cu mulţumire, eu la ocupaţiile mele istorice, tu la cele de filozofie morală şi tot vom putea fi folositori şi ne vom putea mîngîia"[4]. Sau îi mărturisea lui Ion Ghica: „Mie mi s-a acrit de tot de politică şi doresc a mă ocupa numai de istorie... Pe contimporanii mişei i-am dat dracului"[5].

Dar nu s-a ţinut de cuvînt, fiindcă niciodată n-a putut să uite că, mai presus de fericirea lui omenească – înghesuită într-un trist colţ de viaţă intimă, ascunsă cu grijă de priviri indiscrete şi care-i oferea o revanşă asupra realităţii politice – era poporul a cărui glorie trecută i se părea făgăduiala unui viitor şi mai măreţ. Dacă, numai, fiecare şi-ar încorda puterile către această ţintă neclintită. „Să ne apucăm de a ne crea o naţie[6]." Scopul ultim fiind acesta, ce importanţă avea statul, conceput doar ca un mijloc de a grăbi rezultatul aşteptat? De aceea a consimţit chiar la proiectul unei federaţii româno-maghiaro-iugoslave, în 1851, cu drepturi egale pentru părţile ei componente, ca o etapă premergătoare a independenţei statului naţional[7]. Dar în vechea dilemă dintre structurarea statului şi libera dezvoltare a instituţiilor democratice nu încape nici o îndoială că Bălcescu ar fi ales a doua cale. Convingerea lui că românii sînt o „naţie înăscută democratică"[8] nu era expresia unei experienţe, ci una din acele idei preconcepute care sînt vrednice de orice sacrificiu.

Realiştii vor spune iarăşi că era un intelectual rătăcit în politică. Totuşi România modernă a fost creată de intelectuali ca el, din acea generaţie bine-cuvîntată către care ne întoarcem privirea cu o afectuoasă recunoştinţă şi cu o uimire, parcă, pururi neistovită, că aşa ceva a fost posibil.

Note

1. Al. Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, I, Bucureşti, 1933, p. 277.
2. *Ibid.*, p. 316.
3. N. Bălcescu, *Opere*, IV, *Corespondenţă*, ed. G. Zane, Bucureşti, 1964, p. 269.
4. *Ibid.*, p. 143.
5. *Ibid.*, pp. 352-353.
6. *Ibid.*, pp. 129, 186.
7. *Ibid.*, pp. 359-362, 574-578.
8. *Ibid.*, p. 210. De văzut studiul consistent şi original al lui Béla Borsi-Kálmán, *Hungarian Exiles and the Romanian National Movement, 1849-1867*, Boulder, CO, 1991.

Faţa nevăzută a revoluţiei din 1848*

A trebuit o revoluţie ca să fie reeditate *Amintirile colonelului Lăcusteanu*. Paradoxul nu l-ar fi surprins pe vajnicul contrarevoluţionar, victimă a „roşiilor" încă din 1848. O sută de ani mai tîrziu, abia ajuns la celebritate, colonelul era iarăşi redus la tăcere ca „reacţionar". Ba chiar descoperitorul lui, Camil Petrescu, scriind *Un om între oameni*, nu i-a mai acordat în această frescă ratată a epocii bonjuriste decît un rol secundar, antipatic, după ce, judecînd din punct de vedere estetic, îi apreciase vigoarea şi autenticitatea pînă la a-l compara cu tot dinadinsul cu Tolstoi...

Avem, nădăjduiesc, măcar astăzi distanţa necesară pentru a aprecia mai exact această figură a vechii societăţi româneşti. Mizantropia înveninată cu care s-a năpustit asupra contemporanilor săi este şi efectul vîrstei. Scriind în 1869 memorii în care, după douăzeci de ani, revoluţia ocupă locul central, Grigore Lăcusteanu (1813-1883), senator, ofiţer în retragere, fierbe de resentimente şi oftează nostalgic. Este un monument al sentimentului conservator, că de gîndire ar fi greu să se vorbească în cazul lui.

Noua ediţie îngrijită de S. Vîrjoghe, cu prefaţa de Petru Creţia, reproduce notele şi comentariul precedentei, la care colaboraseră Radu Crutzescu, genealogist expert, fratele celui care a scris istoria Podului Mogoşoaiei, şi I.C. Filitti, cunoscător inegalabil al Ţării Româneşti din secolul premergător Unirii. S-au adăugat o selecţie de opinii critice, un glosar (cu nepermis de multe şi bizare erori) şi procesul verbal al interogatoriului din iunie 1848, cînd Lăcusteanu fusese deferit unui tribunal militar de către guvernul provizoriu pentru încercarea de lovitură de stat. Această ultimă pagină este extraordinară prin contrapunctarea răspunsurilor lui Lăcusteanu, relativ sobre - omul fiind, cum ar fi spus el însuşi, „ambarasat" - şi retorica de catehism a întrebărilor, cu totul ciudate: de pildă, curtea marţială voia să ştie dacă acuzatul se spovedeşte şi se împărtăşeşte regulat. În final, acuzatul era îndemnat să-şi aducă aminte de ziua glorioasă a revoluţiei, „zi strălucită ce încă pînă acilea nu s-a pomenit în analele României", şi să se căiască, remuşcările contopindu-se cu încrederea în „aceşti domni cetăţeni ce ne oblăduiesc astăzi". În memoriile colonelului găsim aceeaşi bîjbîială stilistică

* *Viaţa Românească*, 8-9, 1992.

între sublimul artificial şi savuroasa proză cotidiană, de fapt o ambivalenţă foarte semnificativă pentru mentalitatea românească, alaltăieri mai explicit rostită decît azi cînd discursul oficial şi formalitatea limbii de lemn au contaminat întrucîtva expresia firească, atenuînd diferenţele în dezavantajul naturaleţei.

Pentru a reveni însă la episodul care i-a atras lui Lăcusteanu confruntarea cu tribunalul militar (din care făcea parte Dimitrie Ciocîrdia, poetul), textul *Amintirilor* oferă o versiune destul de diferită. Sentinţa, mai blîndă decît pentru superiorii săi, Odobescu şi Solomon, prevăzînd doar eliminarea din armată, a fost redactată în noaptea de 26-27 iunie, dar condamnatul n-a mai apucat să ia cunoştinţă de ea fiindcă, chiar a doua zi, profitînd de panica creată de vestea apropierii trupelor ruse, a evadat din arest. Justificarea lui, că nu fusese de faţă cînd soldaţii au tras în mulţime, era foarte discutabilă, căci în realitate el plecase să aducă întăriri de la cazarmă. De asemenea, uita să spună un amănunt cu care se laudă în memorii, anume că el fusese cel care l-a înşfăcat pe Heliade-Rădulescu, ameninţîndu-l cu sabia: „O să te tai, cîine, să te învăţ să mai dai asemenea proclamaţii". Curios este că, între cei doi, trecerea anilor a şters orice resentiment, de vreme ce, în 1865, colonelul îi comanda fostului dictator revoluţionar un epitaf în versuri: cu această ocazie, îl menţionează ca pe „renumitul autor şi poet român", ca şi cum ar fi cu totul altă persoană. Dacă citim în *Amintiri* scena primei arestări a lui Lăcusteanu, ea se desfăşoară ca un film de acţiune: „s-au năpustit înaintea trăsurii, unii ţinînd caii, alţii lovindu-i în cap cu bastoane, cu topoare, somînd pe birjar să se dea jos, care au şi făcut-o. Eu m-am aruncat pe capră, pe de o parte apărîndu-mă cu sabia de dînşii, iar pe de altă parte împungeam caii ca să meargă. Unul mai curajos dintr-înşii au sărit în trăsură şi, pe la spate, au pus mîna pe sabie ca să mi-o ia, însă trăgîndu-i sabia prin mînă i-am tăiat degetele. În fine, după atîtea lovituri ce au dat cailor, au căzut. Atunci m-am văzut silit şi m-am aruncat în mijlocul lor. Apoi Brătianu pe de-o parte, Telegescu pe de altă parte, puind mîna pe portepeul săbiei, după ce mi-au luat sabia, mă duceau la vornicie, escortat de cinci-şase sute de vagabonzi cari strigau: «Moarte trădătorului!»... Alţii, să mă omoare îndată!... Alţii mă cereau lui Brătianu să mă sfîşie!". În faţa tribunalului, el a pretins că, fugind de la palat, „cu sabia sileam caii birjarului ca să mă ducă mai în grab în sînul familiei mele, însă între acestea m-am pomenit cu norodul ce alerga în uliţă... acea adunare de norod, cotropindu-mă pe toate părţile, m-a dat jos din trăsură şi" – continuă el suav – „a întrebuinţat asupră-mi orice-şi poate închipui cinevaşilea că ar pute face nedumerirea şi neînţelegerea". Avusese atunci 35 de ani; la vîrsta cînd îşi scria autobiografia, la nici 60, nu era altfel decît mulţi bătrîni ofiţeri care, de cîte ori povestesc evenimentele în care au fost implicaţi, tind să-şi lărgească participarea, să agraveze pericolele şi să-şi atribuie rolul cel mai avantajos.

Deşi, cum spune singur, „cu temperament sanguin-coleric" (odată şi-a pierdut cunoştinţa de furie), colonelul pare a fi urmat de tînăr preceptul latinesc pe care-l

repetă cu satisfacţie: „Quidquid agis, prudenter agas et respice finem". Era, adică, grijuliu să scape cu faţa curată din toate spinoasele încercări de care a avut parte din belşug în cele două decenii ale carierei sale. Copilăros în şiretenia lui, îşi ia cititorii drept complici, nerăbdător să se bucure de admiraţia lor pentru fiecare vicleşug bine ticluit. De exemplu, atunci cînd reuşeşte să împiedice transformarea palatului Ştirbei în spital militar al trupelor de ocupaţie: „Peste cîteva luni, Ştirbei au fost numit domnitor şi, dacă ar fi găsit casa spital, ce goană mi-ar fi dat în toată domnia lui!". Altădată i se ceruse să semneze o petiţie către înaltul comandament al armatei ruse prin care se solicita pedepsirea exemplară a revoluţionarilor: „– Prea bine, cucoane Iordache, o iscălesc şi eu, i-am zis, şi m-am strecurat binişor în camera demoazelelor, ca să le văz. Deschizînd uşa de alături, găsesc pe generalul Duhamel cu urechea lipită de uşă, ascultînd. Îndată ce am văzut aceasta am tras binişor uşa şi m-am dus acasă fără să iscălesc jalba, neştiind ce poate ieşi din aceasta şi să am mustrare de cuget în toată viaţa mea". Sub aparenţa lui de ostaş arţăgos, e totdeauna bine informat despre intrigile şi scandalurile din protipendada noastră. Le înregistrează cu discreţie, deşi scandalizat în sinea lui, căci aspiră la „o viaţă patriarhală" şi la „o reputaţie mare de onestitate". Ar fi uşor să-l acuzăm de ipocrizie: chiar el ne mărturiseşte că era „cunoscător şi experimentat în privinţa sexului frumos", declarîndu-se, la 23 de ani, „obosit de zburdălniciile vieţii singuratice". Căsătoria „din înclinaţie" a tînărului, pe atunci maior, nu exclude de altfel o zestre substanţială, cuprinzînd pe lîngă casa din Bucureşti şi via de la Scăieni, o moşie, başca doi munţi.

Încîntătoare la el este spontaneitatea cu care-şi recunoaşte interesul de clasă, la fel de prompt ca şi cînd e vorba de mărunta lui diplomaţie. Numai contemporanii săi moldoveni Constandin Sion şi Manolachi Drăghici îşi mai vădesc atît de sincer paraponul şi neînţelegerea înaintea vremurilor noi. Lăcusteanu era destul de inteligent ca să-şi dea seama de realitate. Dovadă, iritarea cu care ascultă discursul unuia din conservatorii cei mai obtuzi: „Polcovnicul Solomon au adunat soldaţii şi le-au zis să fie credincioşi şi supuşi şefilor, să asculte propagandele crailor, căci scopul acestora este să ia moşiile proprietarilor şi să le dea rumânilor. Unii din soldaţi auzind aceasta au zis: «– Să trăieşti, domnule polcovnic! Dac-ar fi aşa, n-ar fi treabă urîtă asta!»". Chiar dacă afirmă că revoluţia de la 1848 au făcut-o „ţiganii şi ovreii", trebuie să admită că, pe lîngă ei, mai erau şi „desculţii noştri". Dar pînă la sfîrşitul vieţii a rămas acelaşi neîmpăcat adversar al schimbărilor, fie ele violente sau prin reforme, dispreţuitor faţă de „prostime şi mojicime", convins că el, boiernaş oltean, este reprezentantul celei mai aristocratice tradiţii. Sociologia lui e sumară: „dăscăleţii, advocaţii şi ciocoii rapaci" constituie o forţă subversivă, la succesul acţiunilor căreia contribuie şi „camarila hrăpitoare" (mai ales cînd e formată din fanarioţii detestaţi de autor). Situaţie descrisă pe tonul cu care domnul de Renal spunea: „Pauvre France!". Elementul social căruia îi revine rolul de a apăra ţara şi, totodată, de

a o administra este, negreşit, acea mică boierime ale cărei ramificate genealogii Lăcusteanu le cunoaşte ca nimeni altul. Numai în paginile despre descendenţa bunicilor săi menţionează 142 de rude colaterale. E ca şi cum cititorul ar întîrzia cu privirea pe inscripţiile dintr-un cimitir de familie, cum au mai rămas puţine în Bucureşti, lîngă biserica Mavrogheni sau lîngă cea a Icoanei. Orice s-ar spune, constată colonelul însuşi cu un orgoliu naiv, „dacă nobleţea nu este un merit, este cel puţin un avantaj". De aici derivă şi concepţia lui politică, de o totală ingenuitate: „ceea ce au fost clădit de părinţi şi strămoşi" este sacru şi intangibil. Sau, cum declară el senin: „ştiu că în toată lumea revoluţionarii se pedepsesc, iar înăbuşitorii se răsplătesc".

Comentatorii acestor memorii, atîţia cîţi au fost pînă acum, s-au dovedit sensibili la spectacolul unui temperament aprig şi la sinceritatea cu care el ni se dezvăluie. Deci, pe de o parte, un interes caracterologic, pe de alta, atracţia neobişnuitului, fiindcă era prima dată că, în locul versiunii clasice despre 1848, aşa cum au impus-o înşişi participanţii la revoluţie, urmată de istoriografia liberală, răbufneau prejudecăţile pătimaşe ale unui conservator. De atunci, prin publicarea de către Ilie Corfus a *Însemnărilor Androneştilor* şi a cronicii acelui ţîrcovnic bucureştean, de meserie cojocar, care se chema Ioan sin Dobre, au mai apărut alte repere comparabile, datorită cărora se poate vorbi astăzi de rezistenţa opusă modernizării, în rîndurile boierimii de al doilea şi al treilea rang sau ale unei categorii de tîrgoveţi mai înstăriţi. Cuvîntul lor scris consună cu al lui Lăcusteanu nu numai în privinţa opiniilor politice, ci şi ca vocabular. Pentru istoricul mentalităţilor, asemenea texte sînt de o valoare nepreţuită.

Dar, neaşteptat, cartea mai poate fi înţeleasă sub alte două aspecte. De la Camil Petrescu la Nicolae Manolescu, criticii s-au entuziasmat de calitatea sa literară involuntară, fenomen care pe alţii îi seduce la Neculce – deşi, în cazul cronicarului moldovean, Şerban Cioculescu a arătat că o intenţie stilistică există, inseparabilă de un subiectivism bine disimulat. Însă o atitudine livrescă poate fi recunoscută şi aici. Cei care au ignorat-o n-au dat atenţie nici măcar titlurilor de capitole, evident inspirate de lectura romanelor timpului: *O fatalitate în cariera mea*, *Un scandal în lagăr*, *O serată scandaloasă la bal masque*, *Hymeneu*, *Propunerea*, *Hotărîrea*.

Descrierea holerei din 1831 aminteşte de scrisoarea lui Ion Ghica despre ciuma lui Caragea: „Nimic mai îngrozitor ca uliţele Bucureştilor atunci; în tot lungul uliţelor nu întîlneam alt fără numai care cu cioclii, care transportau morţii la cîmp ca să-i îngroape, femei din popor care urmărea carele cu ţipete şi răcnete sfîşietoare, cîinii în haită urlau de te înfiorau". Influenţa literaturii franceze de consum curent se simte în pasajele patetice („crudă şi dureroasă au fost lovitura inimilor noastre şi amar au fost paharul care l-am gustat!") sau întunecate de mizantropie („Adio, frumoasă, dulce şi mănoasă ţară! Poate Dumnezeul românilor, prin ajutorul blagoslovnicei Rusii, să te mai întoarcă la mărirea ta, dar eu nu văz

nici o scînteie de nădejde"). Ca literat, bravul colonel nu e desigur mai prejos decît Pelimon şi e mult superior unui Grandea. Alternarea de neologisme („acablat", „conjectură", „stratagemă", „brizat", „perturbator", „seanţă", „hazardos") şi de termeni de origine neaoşă sau greco-turcă, fireşti pentru epoca lui, dintre care unii au devenit între timp arhaisme, reflectă perfect ambivalenţa personajului versat atît în jocurile de cărţi tradiţionale, cît şi în cele a căror modă fusese de curînd introdusă de ofiţerii ruşi odată cu alte elemente ale occidentalizării.

Mergînd mai departe, *Amintirile* lui Lăcusteanu capătă o nouă semnificaţie, citite astăzi în lumina unor experienţe recente. Haosul unei revoluţii trăieşte cu intensitate în paginile care povestesc cele două săptămîni din iunie 1848 în cursul cărora autorul trece de la o aroganţă napoleoniană („mă umbresc supt o mie de baionete şi în timp de revoltă sînt şef absolut") la situaţia de fugar peste graniţă.

Incertitudinea, confuzia şi intriga din anii precedenţi sînt admirabil redate, ca de pildă în dialogul cu un stîlp al ţării, „venerabilul bătrîn bărbat politic" care îşi merită porecla „Vulpea", ceea ce va deveni la fiul său diminutivul de alintare „Vulpache". Înţelepciunea simplă a acestui Nestor al diplomaţiei noastre e formulată cu concizia marilor adevăruri: „Domn în Ţara Românească niciodată nu poate să dăinuiască dacă nu va fi muscal. Vei observa în viaţa ta politică şi vei zice, bine a zis Vulpea, Dumnezeu să-l ierte!". Nici cînd, după venirea prinţului Carol, Lăcusteanu era ales regulat senator la colegiul I, al marilor proprietari, el nu pare să fi pus vreodată la îndoială acest aforism. Cu atît mai puţin noi, după ce am văzut.

Mai apropiat ca oricînd, mai contemporan al nostru, îl simţim însă în memorabilele scene din vremea ocupaţiei ruseşti de la 1848-1849. Lăcusteanu acceptă să fie instrumentul autorităţii străine în represiunea care a urmat revoluţiei, fără alt scrupul decît că nu-şi îngăduie să participe la arestarea unor rude şi prieteni: „În capul listelor, ce să văz? Erau verii mei, Iancu şi Ulysse Creţeanu. Puteam eu oare să merg la mătuşă-mea să-i smulg copiii din braţe? Şi unde mai puteam şti ce sfîrşituri vor avea? Atunci îi zisei agăi: Poftim, pe aceştia să-i arestezi dumneata! şi i-am pasarisit mai jumătatea listelor... De acolo m-am dus la Savopulo bătrînul. În listă era căpitanul Savopulo, însă ca să scap pe fiul său, care îmi fusese tovarăş de arme şi prieten, am arestat pe bătrînul septuagenar, care era un om inofensiv şi îmi venea mai lesne a-l achita de orice dispoziţie ar fi luat muscalii în privinţa arestaţilor. Din nenorocire, i-au venit apoplexia în arestul de la mănăstirea Văcăreşti şi au murit". Datoriile de prietenie sînt de altfel relative. Lăcusteanu îşi aminteşte că, atunci cînd fusese el însuşi arestat, „chiar din amicii mei strigau: «Să-i verse maţele trădătorului»". Cu atît mai semnificativă este prudenţa cu care va refuza să se alăture celor care se adresau ocupantului pentru a începe procesele revoluţionarilor: „Florescu, după un discurs pompos, îmi prezintă petiţia să o iscălesc. I-am înapoiat-o, zicîndu-i că nu o iscălesc, şi mai vîrtos că văz pe unii compromişi că au iscălit-o". Deci, chiar

atunci, epurarea era greu de aplicat fiindcă, după cum recunoaşte Lăcusteanu, „sînt foarte puţini aceia cari nu sînt compromişi". Soluţia, în aceste condiţii, nu poate fi decît amnistia, acordată cu un zîmbet larg de unul dintre cei mai dubioşi protagonişti ai evenimentelor: „Domnule, te rog eu, ministrul de rezbel, să dăm iertare generală! Toţi am greşit, toţi am suferit, au fost o zăpăcire obştească". Într-adevăr, Caragiale nu e niciodată prea departe de marile crize ale istoriei noastre moderne.

De altminteri, concluzia o trage tot autorul, cînd, luat din scurt de turci că a executat el, ofiţer român, ordinele ruşilor, se dezvinovăţeşte filosofic: „Ce să fac, îi zisei, aşa este soarta noastră a românilor! Care se scoală mai de dimineaţă, acela te ia de păr". Resemnarea care găseşte totdeauna scuze versatilităţii pare a fi, cel puţin de la Lăcusteanu încoace, atitudinea cea mai profitabilă, moral şi mai ales practic.

Cuza sau dezamăgirile tranziţiei*

În jurnalul său, Titu Maiorescu, aflat atunci la Iaşi ca debutant în avocatură, notează, la 11 februarie 1866, vestea adusă de telegraf: „principele Cuza a fost detronat azi-dimineaţă, la orele 5". Formarea unei locotenenţe domneşti, cu doi generali şi un civil, acest triumvirat numind la rîndul său un guvern provizoriu în care intrau nume din cea mai mare boierime, dar, ca persoane, cîştigaţi de politica liberală, a produs, cum se vede din aceeaşi însemnare, „o indescriptibilă bucurie generală". Reacţia personală a tînărului Maiorescu a fost de a prinde momentul ca, prin publicarea unui ziar – efemera *Voce Naţională* –, să-şi creeze o platformă de prestigiu, cel puţin local, cu rezultatul că, pînă la sfîrşitul primăverii, avea să devină rectorul Universităţii ieşene.

Dar cum se explică reacţia publică? În nici un caz n-o determina separatismul moldovean, de vreme ce mişcarea din aprilie 1866, provocată de intrigi ruseşti şi de vanitatea unui pretendent la domnie („Messieurs, Nicolas accepte", declara redutabila lui mamă, primind omagiile conspiratorilor în palatul Roznovanu) nu va aduna în stradă decît o ceată de pripas, gata să se destrame la ordinul dat soldaţilor să tragă.

Dacă cineva vrea să ştie cum s-a putut ca, după o domnie de harnică reorganizare, lungă cît un septenat al preşedinţilor Republicii Franceze de astăzi, un domn popular să fie trimis în exil de o revoluţie de palat, trebuie să dăm la o parte tot ce mitul glorificator a sedimentat în memoria socială. Nu e vorba de „monstruoasa coaliţie" şi alte etichete comode pe care, de vreo cincizeci de ani, învăţămîntul le-a folosit din plin ca să înlocuiască efortul personal de reflecţie prin propagandă. Terenul fusese pregătit încă de la 1900 printr-un cult al domnului Unirii, expresie a unui resentiment anti-liberal şi rodul acţiunii unui grup minoritar, dar foarte dinamic, care milita pentru o a doua reformă agrară, întorcînd un prinos de recunoştinţă către autorii celei dintîi: Cuza şi Kogălniceanu. Ceea ce nu înseamnă că doar acel moment istoric a adus o cauţiune tîrzie faptelor lui Alexandru Ioan I. Încă din timpul domniei sale, semnele unei adeziuni populare sînt evidente.

Recunoaşterea lui Cuza ca apărător al celor mulţi a fost oficializată imediat prin telegramele din toate judeţele, care-l felicitau cu regularitate („Dumnezeu

---

* *Dilema*, VII, 311, 22-28 ianuarie 1999.

să proteje preţioasele zile ale Măriei Voastre. Expresiile Înălţimei Voastre sunt sentimentele naţiunei române"). Dacă locuitorii comunei Pietroasa de Jos – 106 iscălituri legalizate de notar! – ţineau să-şi manifeste sentimentele patriotice, cu nimic mai prejos de cele transmise în acelaşi fel de alte zeci şi zeci de sate, acesta este rezultatul circularelor ministrului de interne, Kogălniceanu însuşi. Ele sunau cam aşa: Domnule Prefect, veţi binevoi să adresaţi o telegramă de felicitări Alteţei Sale Domnitorului... Procedeu care, pe de o parte, este o moştenire a Revoluţiei franceze, cu mesajele stereotipe ale iacobinilor din orice colţ de provincie către Convenţia Naţională, pe de alta, îşi are originea în dispoziţiile date de Vodă-Mavrogheni boierilor de pe la 1785, ca să facă cunoscută la Stambul satisfacţia cu care actele domnului erau primite de toată Ţara Românească.

Însă un autentic contact al lui Cuza cu poporul nu poate fi tăgăduit. El a fost primul care a declanşat sistemul „vizitelor de lucru" – nu simple inspecţii, ci ocazii de a sta de vorbă cu oamenii, a le asculta păsurile şi a-i îmbărbăta cu asigurarea că alesul lor veghează. Tradiţia este a despotismului luminat: aşa l-au cunoscut ţăranii din Ardeal pe Iosif al II-lea, care chiar încerca să le spună cîteva cuvinte româneşti. De degenerarea ei în formalism sau în demagogie populistă nu e vinovat Cuza. Dovadă că această relaţie umană avea sensul ei întreg într-o societate încă patriarhală, unul dintre ofiţerii care au participat la lovitura de stat, Candiano-Popescu, recunoştea chiar atunci: poporul „este fermecat de legenda lui Cuza, de pămîntul dat de Cuza, de ocaua lui Cuza".

El, poporul, nu s-a înşelat. Omul era de bună credinţă, generos, brav. Demnitatea lui firească era mai presus de a prinţilor născuţi. Repeziciunea cu care inteligenţa lui învăţa şi se adapta la situaţii neprevăzute îi permitea să trateze de la egal la egal cu politicienii experimentaţi. Nici un neadevăr n-a alterat formula personajului istoric care a pătruns adînc în mentalitatea populară. Mitul păcătuieşte numai prin omisiune. Ceea ce a reţinut el au fost calităţile personale ale lui Cuza, iar ceea ce a uitat – fiindcă, o ştim de la Renan, o naţiune în căutarea identităţii sale trebuie să uite multe – au fost dificultăţile situaţiei, cărora Cuza, aşezîndu-se în fruntea acţiunii de modernizare şi de corectare echitabilă a unei societăţi rurale, ar fi fost dator să le găsească remediul, dar care l-au învins.

Xenopol, în concluzia cărţii excepţional de cinstite pe care a consacrat-o domniei lui Cuza, a repetat ideea lui Kogălniceanu după care „nu greşelile, ci *faptele*", deci actele curajoase, reformatoare ale acestei domnii i-au adus sfîrşitul, din cauza duşmăniilor implacabile pe care le-au provocat. Aceste acte au fost trecerea averilor mănăstirilor închinate în proprietatea statului, lovitura de stat din 1864, care nu numai că a concentrat puterea în mîinile domnului, ci a democratizat reprezentarea naţională, în limitele censului, şi legea care a dat pămînt pentru trei milioane de ţărani (într-o ţară cu patru milioane de locuitori). S-a sugerat astfel că vina detronării lui Cuza o poartă dreapta conservatoare (marii proprietari şi Biserica) sau coaliţia formată de aceştia cu adversarii lor liberali, calificată de aceea drept „monstruoasă". Dacă ne apropiem de realitate

prin lectura documentelor oficiale sau confidenţiale, vom înţelege însă că *liberalii radicali* – fiindcă liberali erau domnul şi, din 1862, miniştrii săi – aveau motivele *lor* de nemulţumire: moderaţia reformelor şi tergiversarea aplicării lor, ambiguitatea politicii externe şi caracterul autoritar al regimului impus în 1864.

Care ar fi celelalte greşeli, pe care istoricul obiectiv e nevoit să le recunoască? Nepotismul: domnitorul s-a înconjurat de o camarilă din care făceau parte rude (N. Docan, Iordachi Lambrino, dar nu şi cumnatul Th. Rosetti), foşti camarazi deveniţi aghiotanţi (Savel Manu, N. Pisoţchi), precum şi cîte un aventurier străin, ca belgianul César Liebrecht. Cu excepţia acestuia din urmă şi a secretarului Baligot de Beyne, oamenii de încredere ai lui Cuza erau toţi moldoveni, fapt care a contribuit desigur la iritarea spiritelor. Apoi, viaţa privată: la 11 februarie, arestarea în dormitor, în flagrant delict de adulter, are o notă penibilă. Cuza avea doi fii, nu legitimaţi, ci adoptaţi ca „orfani", din această veche legătură cu Maria Catargiu, despărţită de soţul ei, cneazul Efrem Obrenovici (stradă la Belgrad) şi mama viitorului rege Milan al Serbiei. Conspiratorii afectau un puritanism neobişnuit în moravurile noastre, indignîndu-se şi de indulgenţa doamnei Elena Cuza. Adevărul este că existenţa copiilor trezise bănuieli că Alexandru Ioan I se şi vedea întemeietor de dinastie.

Într-o epocă de pasionate polemici, acestea au introdus şi în presă un limbaj agresiv, pe care cenzura nu-l putea tolera, mai ales cînd ataca instituţiile statului. De aceea, ziarele care-şi făcuseră o specialitate din critica violentă a cîrmuirii au fost suspendate sau suprimate, chiar dacă reapăreau sub un nume nou. Aceasta va fi fost, cel puţin pentru contemporani, a treia greşeală a lui Cuza.

Dincolo însă de ceea ce i-au cerut temperamentul sau mediul din care provenea, precum şi trecutul dinaintea urcării pe tron – la vîrsta de 39 de ani –, hotărîtoare ni se par, ca factori de deteriorare şi de risc, criza economică şi instabilitatea politică.

Dezordinea financiară, care s-a accentuat spre sfîrşitul domniei, a adus în 1865 un deficit bugetar de opt milioane, cel lăsat moştenire în 1866 fiind de 20 de milioane – cifre prezentate de istoricul american Paul Michelson, autorul unui excelent studiu asupra epocii. Bugetele, a căror votare era sistematic întîrziată de către organul legislativ, creşteau din necesitatea de a spori numărul funcţionarilor pe măsura complexităţii unei administraţii moderne, dar erau dezechilibrate de neîncasarea impozitelor, de corupţie şi de sinecurile costisitoare. În loc să aducă venit, exploatarea salinelor (alte mine nu erau în Ţara Românească) producea pierderi. Costul unui kilometru de şosea a crescut de patru ori şi jumătate în trei ani. În aceste condiţii, s-a contractat primul împrumut extern, la o bancă din Londra. Deşi exportul de grîne era încă foarte profitabil, foloasele lui întreţineau luxul unor particulari, după cum se constată astăzi din proporţiile impunătoare ale unor palate din Bucureşti, Iaşi sau Craiova, fără să vină în sprijinul statului. De aceea, se căutau investitori străini. C.A. Rosetti, în instruc-

ţiunile trimise unui emisar aflat în Anglia îl îndemna să ofere ţara ca „cea mai mare Californie, o Americă în Europa pentru industria şi comerciul englez".

În contrast cu îmbogăţirea rapidă a elitei urbane, condiţiile de trai ale populaţiei rurale în ajunul împroprietăririi din 1864 erau mizerabile: în Muscel, ţăranii consumau pentru hrană, *anual*, un miel la 66 de locuitori şi un porc la 120. Însăşi reforma agrară a agravat situaţia economică: producţia de cereale a scăzut brusc în anii următori, cînd suprafaţa cultivată cu porumb s-a redus la jumătate. Complicaţiile create de aplicarea legii au durat multă vreme.

Instabilitatea politică era mai dramatică. Cîte guverne s-au perindat în perioada 1859-1866? Numai în 1859 şi doar în Moldova – care avea propriul ei executiv –, au fost cinci. Cu un prim-ministru asasinat, cu o lovitură de stat anti-parlamentară de tip bonapartist, cu o opoziţie de dreapta care-l acuză pe principe de „comunism" şi o opoziţie de stînga care organizează, la fiecare aniversare a victoriilor ei din trecut, manifestaţii la care poliţia confiscă puşti, topoare şi suliţe, echilibrul pare extrem de fragil. O primă conspiraţie împotriva lui Cuza a fost descoperită în 1859 şi a doua în 1864. „Oarecare neorînduieli" izbucniseră la Craiova în 1860: ele s-au soldat cu opt morţi. Riposta a fost de o duritate exagerată: patru sute de soldaţi şi şase sute de jandarmi ocupă oraşul, sînt arestaţi peste o sută de oameni, dar prefectul poate raporta: „Societatea împăcată şi mulţumită. Felicitaţii am primit din partea tuturor notabililor". În 1865, la Bucureşti, o răscoală a aceleiaşi categorii sociale, semi-rurale, de meseriaşi sau precupeţi, care arătase de ce e în stare în 1848, a lăsat pe caldarîm şapte morţi şi vreo treizeci de răniţi, trupa uzînd de artilerie şi făcînd 150 de prizonieri. În noaptea de 11 februarie, văzînd Piaţa Palatului goală, colonelul Haralamb va întreba: „Unde este poporul D-tale, d-le Rosetti?". Răspunsul se găseşte în acea zi de 3 august 1865, cînd soldaţii au tras în mulţime.

Închizîndu-şi ferestrele deasupra luptelor din stradă, conspiratorii de salon îşi continuau întîlnirile secrete şi se angajau reciproc să susţină, *în caz de vacanţă a tronului*, alegerea unui prinţ străin. Acesta a fost chiar găsit în persoana lui Amadeu de Savoia, un fiu al regelui Italiei, căruia i se propusese în 1862 tronul Greciei şi care, în 1867, va fi chemat să domnească în Spania, după acelaşi model care răsădea în ţări „noi" sau cu grave probleme interne vlăstarele unor vechi dinastii. Candidatul apărut din senin în 1866 a fost fratele regelui Belgiei, proclamat sub numele de Filip I înainte să fi fost măcar întrebat dacă e de acord (n-a fost).

Nici opoziţia teoretică, nici revolta populară nu l-ar fi înlăturat pe Cuza de la cîrma ţării, dacă n-ar fi fost armata. Acest „pronunciamiento" a rămas ultimul din istoria noastră şi, de altfel, militarii n-au luat puterea pentru ei, ci au încredinţat-o unei autorităţi civile pentru a organiza alegeri şi un „plebicist". Spre deosebire de ierarhia civilă, cea militară era mai puţin dominată de elementul boieresc. Acest nucleu iniţial era diluat prin prezenţa fiilor instruiţi ai

unor familii din clasa de mijloc provincială (boiernaşi sau burghezi, ca toţi ofiţerii de la 11 februarie, între care singurul mare boier era colonelul Creţulescu). Ierarhia militară avea avantajul de a fi imună la corupţie, reprezentînd singura adevărată meritocraţie, cu independenţa materială necesară. Codul etic al acestui corp era destul de dezvoltat ca, pentru un N. Haralamb, încălcarea jurămîntului militar să fie o problemă de conştiinţă. Ca asemenea oameni să ia, în cele din urmă, decizia, a trebuit ca regimul, dezamăgindu-i chiar pe Kogălniceanu sau Alecsandri, să spulbere chiar toate iluziile din 1859.

În patru ani, 1866-1870, aceiaşi români vor critica la fel de necruţător următorul regim şi, dacă n-ar fi fost Lascăr Catargiu care să-l împiedice pe Carol să abdice, cu vestitele cuvinte: „Aiasta nu se poate, Măria Ta", tînărul Hohenzollern ne-ar fi lăsat în plata Domnului cu constituţie cu tot, înainte chiar de Independenţă. Dar în 1870 a fost şi generalul Solomon cu şarja lui de cavalerie ca să împrăştie mulţimea care spărgea geamurile la Capşa.

Aşa încît entuziasmul de la 11 februarie i-a cuprins doar pe cititorii de gazete, nu prea numeroşi cînd cel mult 10% din populaţie ştia carte. Falsa exaltare, declarată în cei mai bombastici termeni de D. Brătianu în manifestul său, a găsit poporul, pe care trebuia să-l atragă de partea noii stăpîniri, în deplină indiferenţă sau chiar, cum îşi aminteşte Radu Rosetti despre ţăranii de pe valea Trotuşului, refractar la schimbare.

Concluzia se cuvine să rămînă a celor care, neclintiţi în devotamentul faţă de Cuza, s-au străduit să-l ferească de greşeli sau să le îndrepte înainte de a veni ceasul să fie plătite. Unul din ei, Alecu Cantacuzino, mărturisea în 1860: „Sînt adînc mîhnit de acest spectacol deloc înălţător pe care-l oferim Europei întregi, care vede doar faptele, fără a se gîndi că masele, cu bunul-simţ, condamnă această tristă comedie". Costachi Negri, la rîndul său, căutînd să-l convingă pe Cuza să nu abdice, cum ar fi vrut încă din 1861, îl asigura că „micile furtuni stîrnite astăzi în ţară de nenorocite patimi personale se vor potoli cu vremea. Unde nu s-au întîmplat ele în epoci de tranziţie ca a noastră?". Şi adăuga cu melancolie: „Nepăsarea şi nepriceperea noastră, dar mai cu seamă îngîmfarea noastră patriotică, vor face ţara să mai stagneze timp îndelungat în condiţiile de mizerie în care se află acum. Dar ce să-i faci? Este nevoie, se pare, să trecem prin toate etapele ţărilor noi şi, cu ochii închişi, să ne dăm cu capul de opreliştile din dreapta şi din stînga, pînă-i vom deschide ca să putem păşi pe drumul cel drept. Răbdare!".

O „comedie umană" românească *

Titlul memoriilor lui Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mîine*, deşi destul de pompos convenţional – şi prin aceasta foarte diferit de substanţa textului – s-a adeverit prin forţa nebănuitelor împrejurări. Cunoscute doar prin extrase fără nici o garanţie de autenticitate, publicate începînd din 1967 în revista *Magazin istoric* şi utilizate de propaganda regimului vinovat de moartea autorului în închisoare, aceste memorii erau pînă acum suspecte, oricum de proastă reputaţie, bănuite chiar a fi fost scrise sub presiune. Numai editarea integrală, întreprinsă acum de „Humanitas" sub îngrijirea lui Stelian Neagoe, le poate legitima şi, în acelaşi timp, răscumpără păcatele memorialistului, de ordin moral şi politic. Dar, dacă noi sîntem „cei de mîine", vom şti oare să discernem cît şi unde este elementul pătimaş subiectiv sau tendenţios? Fără un aparat critic corespunzător, numai cu cîteva pagini de superficial comentariu, textul mustind de otrăvuri riscă să dezorienteze sau să corupă. Acest pericol îi ameninţă mai mult pe cititorii volumelor viitoare; cel de faţă, evocînd familia şi copilăria, vecinii de moşie şi protipendada bucureşteană din anii 1880, este probabil cel mai senin, mai puţin părtinitor.

O uriaşă frescă începe să se desfăşoare înaintea noastră. După calculul editorului, manuscrisul original are aproape 30 000 de pagini, ceea ce înseamnă că încă mulţi ani de-acum încolo vom descoperi ţara veche şi oamenii ei cu ochii lui Constantin Argetoianu. Despre data redactării nu se poate afirma decît că unele indicii permit să o stabilim după 1933 şi înainte de 1939. Dacă nu ne înşelăm, ar fi atunci vorba chiar de o neaşteptată origine a iniţiativei autobiografice. În 1933 apăruse *O viaţă de om* şi, faţă de acea măiestrită apologie a fostului său şef politic, preşedinte al unui Consiliu în care, în 1931-1932, Argetoianu fusese cel mai influent ministru, în calitatea sa de confident al regelui Carol al II-lea, el a simţit desigur îndemnul de a prezenta versiunea sa personală cu privire la aceleaşi evenimente. Ceea ce scrisese N. Iorga era o capodoperă literară. Argetoianu îi opune o altă creaţie autentică, nu inferioară, dar în sens contrar: capriciul unei naturi de nabab cinic, evoluînd cu dezinvoltură de la înduioşare la violenţă. Nu întîmplător, Iorga va fi – veţi vedea urmarea – una din marile victime ale acestui pamfletar capabil de duşmănii durabile. De altfel, tot

* *Viaţa Românească*, 10, 1992.

Iorga remarcase că cel pe care-l numea acum „foarte ex-colegul meu" este „un om de talent şi în scris, în care păstrează cele mai sigure tradiţii de elegantă preciziune franceză, aşa de deosebită de felul său obişnuit de exprimare orală". Argetoianu avea acest dar, moştenit de la tatăl său, generalul, despre care ne spune că „scria bine şi cu uşurinţă".

Nouă, care am uitat ce înseamnă a scrie bine româneşte, ni se pare desigur o revelaţie. Asemenea restituiri tîrzii se vor mai produce, poate, chiar dacă nu de aceleaşi proporţii. Dacă geneza operei nu poate fi încă explicată decît printr-o ipoteză, formula talentului literar al lui Constantin Argetoianu este evidentă. În primul rînd, o solidă cultură clasică, rară chiar pentru generaţia lui : autorul memoriilor se laudă că era un latinist de forţă, graţie lecţiilor unui iezuit care-şi lepădase sutana, tradiţionalul preceptor francez de casă boierească. Apoi a fost Balzac, descoperit de altminteri, curios, după Karl Marx, în cursul lecturilor de adolescenţă. Într-adevăr, portretul lui M. Kogălniceanu, întrevăzut la bătrîneţe, într-o decădere aproape sordidă, e balzacian. Şi n-am citat decît unul singur dintre numeroasele exemple posibile. Întreaga carte, ale cărei linii de construcţie le putem abia presupune, este evocarea unei clase sociale care, memorialistului consubstanţial cu ea, i se înfăţişează ca un regn hărăzit clasificării, cu deosebirea că, în loc să-i aplice criteriile de o neutră obiectivitate ale naturalistului, o examinează printr-o lupă care măreşte monstruos. Aici intervine cel de-al treilea element, hotărîtor, al personalităţii literare a lui Argetoianu, temperamentul. „Mauvaise langue" ca nimeni altul, el a fost un vrednic reprezentant al balcanismului în literatura noastră, după cum a fost, în politică, levantinul întruchipat. De la Radu Popescu, cronicarul muntean, tot aşa de bîrfitor şi de făţarnic, n-a mai existat, în proza românească, un asemenea artist al calomniei. Înrudirea nu e numai spirituală : ea se vede şi din voluptatea anecdotei, din limbajul suculent, căruia oltenismele şi expresiile desuete îi adaugă pitoresc. S-ar mai putea compara Argetoianu şi cu arhondologul moldovean Constandin Sion, care, şi el, unea redutabila ştiinţă a genealogiilor cu o ferocitate înnăscută. Sau, dacă ar fi să-i căutăm, dincolo de graniţa limbii, un precursor, acela ar fi numai cardinalul de Retz, afinitatea cu memorialistul francez găsindu-se în enormul egocentrism, în dispreţul glacial şi insinuant pentru ceilalţi, în ambiţia păguboasă şi în lipsa de scrupule. În aceste condiţii, nu-i de mirare că Argetoianu l-a apreciat la dreapta-i valoare pe Caragiale, înţelegînd de îndată cu cît era el mai presus de contemporanii săi, mai gustaţi totuşi de public. Ba chiar, cunoscînd preţuirea arătată de G. Călinescu şi Camil Petrescu acelui măreţ imbecil care e colonelul Lăcusteanu, vom observa cu plăcere că Argetoianu găsise timp să-i citească amintirile şi că le socotea „interesante".

Spre deosebire de însemnările bravului colonel din 1848, care au beneficiat de o singură ediţie (cea din 1935), dar impecabil adnotată, textul pe care-l avem în

faţă lasă de dorit ca descifrare (Dieudonné, nu „Dindeuvié", Mounet-Sully, nu „Monnet" şi Arsachi, în loc de „Asachi", fiind vorba de fiica doctorului Apostol Arsachi, căsătorită cu Emanoil Lahovary, mama unui ministru plenipotenţiar şi a unui jurnalist ucis în duel de Nicolae Filipescu). Măcar cîteva note ar fi fost necesare, cel puţin pentru a corecta erorile, rare de altfel, ale memorialistului. De pildă, cînd Argetoianu se referă la un raport adresat autorităţilor de la Viena despre un strămoş al său din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, informatorul austriecilor se numea De Porta, nu Dapontes (lapsus al autorului). Familia Brecht von Brechtenberg, a cărei obîrşie e indicată vag „de prin ţinuturile Rinului", este originară din Alsacia: un medic cu acest nume era şi un învăţat orientalist. Mai multe confuzii se leagă de vremelnicul domn al Ţării Româneşti (1770) Manole Giani-Roset. „Prea puternica împărăţie" de la care acesta primise învestitura era cea otomană, nu a Habsburgilor, Oltenia fiind pe atunci sub ocupaţie turcească. El n-a fost căsătorit cu Ancuţa, fiica lui Constantin Brâncoveanu, care, ca vîrstă, i-ar fi putut fi bunică. Acea Ancuţă fusese măritată cu Nicolae Roset: el este acela care a purtat titlul de conte al Sfîntului Imperiu şi fiica lui, Maria, care a murit, între 1735 şi 1758 a fost soţia lui Costache Argetoianu. Altă Maria, moartă în 1733, al cărei mormînt se găsea în vechea biserică Sf. Dumitru de la Craiova, pare a fi fost născută Slătineanu. Deci Manole-Vodă nu era tatăl ei şi nu s-a retras niciodată la Viena, dimpotrivă, a încercat să reziste trupelor lui Iosif al II-lea, cînd au pătruns în Moldova, în 1788. Memoria îl trădează pe Argetoianu chiar atunci cînd, despre un document din arhiva sa de familie, spune că a fost publicat de N. Iorga în *Arhivele Olteniei*. Trimiterea exactă este: *Revista istorică*, XI, 1-3, 1925, pp. 1-4. În cazul altui pasaj (p. 17), editorul, completînd anii unei ocupaţii austriece, ar fi putut să observe că este epoca războiului Crimeii, nu perioada dintre păcile de la Passarowitz şi Belgrad. Cititorul de astăzi nu înţelege aluzia la Constantin Câmpineanu, „omul cu şerpii": s-a pierdut amintirea curiozităţilor acelui personaj care-şi transformase casa în grădină zoologică, spre permanenta teroare a soţiei. Dintre nenumăratele figuri episodice, încă un exemplu, acea „Madame Képi", poreclită astfel din cauza predilecţiei pentru tinerii ofiţeri de la Şcoala Militară cu care se învecina locuinţa ei de pe Podul Mogoşoaiei înainte de 1860. E vorba de Maria (1839-1878), fiica lui Alexandru N. Filipescu de la Drajna (1787-1856) şi a Frusinei Racotă (1790-1888), căsătorită cu aga Constantin Creţulescu. Fără a fi desigur indispensabile, asemenea precizări ar fi constituit chezăşia respectului faţă de text.

Interesul autorului pentru genealogie este o explicabilă trăsătură de castă. Odată, declară cu delicioasă vanitate despre cineva: „de familie bună (se înrudea şi cu noi)". Evidenţa pe care o păstrează strict este dublă: a paternităţii oficiale şi a celei reale, de publică notorietate, căci toate alcovurile sînt deschise pentru

indiscreţia lui Argetoianu. Aceasta, ca de atîtea ori, e semnul unei grosolănii abia ascunse, dovadă caracterizarea trivială a Elenei Farago: „o muză productivă care a inundat Craiova, Oltenia şi ţara cu versuri de plăcintă". De unde se vede stima politicienilor, oricît de instruiţi, pentru poezie... „Bleagă", „tîmpit", „sifilitic", „analfabet", „prostănac", (cu adaosul agravat: „pe lîngă că era prost, mai era şi lichea"), „o cutră şi o proastă" (despre Elena Văcărescu), „o faţă de bou", „murdar şi dezmăţat" (cu o soră, şi ea, „murdară şi dezmăţată)", „nătîng" – cu asemenea epitete sînt gratificaţi majoritatea celor evocaţi de memoria vindicativă a lui Argetoianu. Aşadar, ceea ce ar fi putut fi echivalentul românesc al Comediei Umane se transformă repede într-un alai de momîi tare colorate şi grotesc agitate, un vicleim, după însăşi expresia autorului. Este poate efectul diferenţei de longitudine. Prin urmare, colecţiei de excentrici pe care o reţinem din amintirile lui Argetoianu despre Oltenia de altădată (vezi memorabilul portret al lui Opran sau al unchiului viitorului papă Pius al XI-lea, ajuns profesor de pian la Craiova) îi lipseşte doar un singur lucru, acela fiind tocmai căldura sufletească, zîmbetul uşor perplex, cu care, de pildă, Edith Sitwell vizitează muzeul ei de *English Eccentrics*.

Ce rămîne atunci din acest volum, de o substanţă totuşi densă şi, fiindcă români sîntem, extrem de atrăgătoare? Relatarea unei tentative de complot din 1866, necunoscută istoricilor, organizată de generalul I.Em. Florescu împotriva lui Carol I care, deşi informat despre aceste intrigi, îl va avea drept ministru de Război în anii 1871-1876. Precizarea surprinzătoare că primul traducător al *Capitalului* lui Marx în limba română a fost... Constantin Argetoianu. E adevărat că traducerea, uitată în manuscris, are numai semnificaţia unei mărturii asupra modei socialiste de care au fost trecător ispitiţi studenţii români către 1890. Totuşi, cumva, amănuntul sugerează oarecare neseriozitate. Parcă... Dacă ne gîndim că tînărul boier idealist va fi la vîrsta de 50 de ani ministru de Interne şi că va proceda fără mănuşi cu următoarea generaţie de socialişti, de origine plebee... Interesantă e şi informaţia etnografică: descoperirea eresurilor ţărăneşti în Oltenia în 1888, cu mult înainte ca Martha Bibescu să scrie *Isvor*.

Istoricii literari mai au încă un motiv de a se bucura. Dintotdeauna s-a întrevăzut în *Craii de Curtea-Veche* un roman cu cheie. Îndemnaţi şi de snobism, unii s-au dat drept „iniţiaţi" şi au propus diverse identificări pentru personajele lui Mateiu Caragiale. Datorită bîrfelilor lui Argetoianu, avem acum certitudinea de a-i recunoaşte pe Arnoteni, „adevăraţii Arnoteni". Cine nu-şi aduce aminte de casa deocheată, veritabil tripou, a celor două surori, Mima şi Tita? Precizînd că „pana unui Arnoteanu, Enache al doilea, însemnase începutul renaşterii literelor române", Mateiu Caragiale indicase fără nici o putinţă de îndoială familia de care e vorba. Argetoianu o confirmă: „Didina şi Miţa erau născute Văcărescu şi

coborîtoare directe din poetul Ienăchiţă, marele boier român". Aceste mătuşi ale Elenei Văcărescu au fost măritate, prima cu un Darvari, cealaltă cu Grigore Lahovary, „un maior în rezervă înfumurat, morfinoman, beţiv şi soios". Personajul Maiorică este mai întîi „dobitoc"; apoi M. Caragiale se dezlănţuie: „sărac-lipit, dator-vîndut, respins de neamuri... ocolit de lumea cumsecade, hulit şi arătat cu degetul, el rămînea netulburat, îşi păstra înfumurarea, ifosele, ţîfna". Portretul Didinei Darvari, la Argetoianu: „încă plină de farmec, deşteaptă foc, dar lăbărţată, îşi petrecea viaţa în robe de chambre... Pe lîngă profiturile de la masa verde, stăpîna casei mai realiza şi altele de ordin sentimental, căci izbutea din cînd în cînd să ademenească pentru sufleţelui ei pe cîte cineva din clientela cărţilor". Asemănarea cu Mima nu e numai fizică („lătăreaţă, lăbărţată şi laposă"); sora mai mare e descrisă de Caragiale „acasă, în tricou soios de-a dreptul pe piele, cu fusta zdrenţuită într-un peş şi fără ciorapi în papuci de pîslă", „şleampătă lăiaţă" sau „rea de gură, rea de muscă, rea de plată" etc. Pentru a întregi perechea, citîm mai departe: „Mima avea hazul ei, era simpatică, ceea ce nu se putea zice şi despre soru-sa mai mică, Tita, care, tembelă şi toantă pe cît era ea de dezgheţată şi de vioaie, înafară de destrăbălare, de minciuni şi de răutate, nu avea comun cu dînsa decît murdăria". Revenind acum la Argetoianu: „toate aceste scăderi de ordin moral, Didina le acoperea cu o graţie şi cu un savoir faire care dezarmau... Nu s-ar fi putut spune acelaşi lucru şi despre soru-sa, Miţa-Caterina, care ţinea şi ea tripou, dar de clasă mai ordinară... Pe cît era de nostimă Didina, pe atît era antipatică Miţa, urîtă, proastă şi cu nasul roşu". Verdictul memorialistului despre un frate al lor adaugă iarăşi elementul de neglijenţă crasă: „cu unghiile veşnic în doliu, cu mătreaţă pe guler şi cu pete pe jiletcă, cu trupul şi cu sufletul murdar sub rufe şi sub haine tot atît de terfelite". Interpreţilor operei mateine, aceste puncte de reper le vor părea oare îndeajuns de convingătoare?

Confruntarea ne dovedeşte mai mult decît identitatea subiectului: impresionantă e similitudinea viziunii. Şi atunci, constatînd că timbrul specific al lui Argetoianu consună – cine ar fi crezut? – cu al lui Mateiu Caragiale, nu e exagerat să le dăm amîndurora locul ce li se cuvine în „şcoala valahă" a artei literare româneşti, alături de Arghezi al *Biletelor de papagal*.

Prilejuri ca acesta, de a examina sistematic cea mai abundentă şi cea mai acidă autobiografie din cîte cunoaştem în limba noastră, vom mai avea şi le aşteptăm cu nerăbdare, odată cu volumele viitoare. Judecata de valoare se va schimba, poate, în privinţa calităţilor stilistice, fără să altereze însă opinia asupra autorului ca personaj în propriul său „panopticum". *Pentru lumea de mîine* a fost concepută ca o carte de sertar, răzbunarea secretă a omului politic care se considera nedreptăţit. Aprigul său sarcasm nu mai poate jigni pe nimeni dintre cei pe care-i ţintea, fiindcă nu-i mai găseşte în viaţă. Argetoianu însuşi, reabilitat

întrucîtva, prin darul său narativ, nu merită mai puţin condamnat, pe baza mărturiei sale chiar, pentru cinismul sulfuros care străbate această năvalnică revărsare a unei memorii formidabile. Dar iubirea de semeni a dat rareori viaţă unei literaturi valabile.

Cinicul mîntuit*

Încă mai trăiesc oameni care l-au cunoscut pe Constantin Argetoianu (1871-1955), iar acesta, la rîndul său, apucase să-i vadă pe Kogălniceanu şi pe bătrînul Brătianu. Înseamnă că, la drept vorbind, viaţa politică a României independente a fost tare scurtă, dacă memoria unei singure generaţii a fost de-ajuns ca s-o acopere prin această legătură directă cu întemeietorii. Despre marile transformări la care fusese mai mult martor decît protagonist – *inde ira!* – Argetoianu a lăsat versiunea sa personală, infinit de subiectivă, în amintirile sale postume. L-a ispitit şi pe el, ca pe Chateaubriand, o revanşă tîrzie şi definitivă asupra contemporanilor. Numai că aceste *Mémoires d'outre-tombe* şi-au propus doar să dezvăluie dedesubturile murdare ale lumii pe care a străbătut-o autorul, intrigile de culise şi climatul moral impur care dezminţeau ifosele democratice. Într-un cuvînt, intenţia lui Argetoianu a fost să acuze înaintea unei instanţe viitoare, fără să ia seama, de altfel, că se autodenunţa, ca instigator sau măcar complice. Efectul literar, nefiind căutat decît arareori, rezultă din chiar această spontaneitate îmbelşugat bîrfitoare, din violenţa resentimentelor, dintr-un supra-omenesc dispreţ faţă de oricine. Acum şapte ani, cînd s-a tipărit primul volum din cele pînă acum zece, am mărturisit că a apărut „o *comedie umană* românească". De atunci, entuziasmul faţă de această formidabilă probă de „literatură de sertar" n-a scăzut cîtuşi de puţin. Atîta doar că, în general, comentariile au venit numai din partea criticilor literari, care, în materie de istorie, nu ştiu mai mult decît cititorul obişnuit. Pentru a înţelege cîtă nedreptate conţin judecăţile autorului asupra oamenilor şi faptelor ar fi fost de ajuns altădată cunoaşterea sumară a victimelor înverşunării de pamfletar a lui Argetoianu. Astăzi, cele mai multe sînt simple nume, cărora un istoric e singurul ce le mai poate restitui fiinţa autentică.

De o examinare critică amănunţită nu e aici loc, nici nu i-a venit încă timpul. Ediţia pe care o avem deocamdată, de o valoare cu totul aproximativă (ca şi descifrarea manuscrisului), nu precizează unde se află originalul. Prin urmare, e imposibil de verificat afirmaţia editorului, din postfaţa la volumul I, că amintirile ar fi fost redactate „în anii 1933-1937". Totuşi, adevărul pare a fi altul, iar data exactă ne interesează pentru a vedea cum se schimbă atitudinea autorului faţă de cîte un personaj: de pildă, două-trei scene penibile cu regina Maria sînt scrise

* *Dilema*, VI, 267, 13-19 martie 1998.

înainte de moartea ei, după care evocarea ei capătă un ton de înduioşată admiraţie. Tot prin datare se adevereşte ipoteza noastră că Argetoianu a pus mîna pe condei ca să răspundă versiunii neconvenabile pe care alte memorii, paralele, o acreditau despre comportarea sa în timpul războiului şi în anul în care deţinuse, în cabinetul Iorga, ministerele-cheie, Internele şi Finanţele. E vorba chiar de autobiografia lui N. Iorga, *O viaţă de om*, publicată în 1933.

Din pasaje răzleţe, despre care e greu de spus dacă au fost adăugate sau fac parte din textul de bază, reiese că partea cea mai veche a memoriilor lui Argetoianu a fost scrisă în 1934 : este actualul volum III, care se referă la anii 1916-1917. Volumele IV şi V, care continuă relatarea războiului, pot fi datate după 1935, al doilea dintre ele fiind, clar, din 1938. Acel *hors d'oeuvre* pe care-l reprezintă însemnările de călătorie în Egipt din 1935 s-a publicat în 1938, sub titlul *În căutarea trecutului*, şi ele vor fi reeditate în viitorul volum XI. Între timp însă, Argetoianu începuse în 1936 povestirea anilor 1930-1931, care formează volumul IX, şi a continuat între 1937 şi 1939 cu paginile consacrate guvernării Iorga şi anilor următori, pînă în 1934 (vol. X). Ceea ce avem în volumul I ca amintiri de copilărie şi adolescenţă, pînă în 1888, deci partea căreia i s-a remarcat marea valoare literară, au fost scrise în 1937, iar în 1938 a fost scris volumul V, despre anul 1918. Evenimentele din 1919-1922 sînt descrise în volumul VI, datînd din 1940-1942. În 1943 au fost redactate volumul VII, referitor la perioada 1923-1926, şi volumul II, rememorare a războiului balcanic şi a anilor 1914-1916. În sfîrşit, volumului VIII, cu privire la intervalul 1926-1930 i se poate atribui o dată după 1943. Nu se ştie de ce tomul care ar fi trebuit să cuprindă epoca 1888-1913 (studiile de medicină şi drept la Paris, urmate de o carieră diplomatică) n-a fost încă publicat, deşi editorul citează din el.

Oricum, n-a existat un plan sistematic. Altfel, nici izbucnirile pătimaşe nu s-ar fi menţinut la acelaşi nivel de intensitate, de care depinde direct expresivitatea literară a textului. Argetoianu a avut la dispoziţie însemnări zilnice, pe care începuse să le ţină din 1914 (primii doi ani pierduţi în 1916). El însuşi declară : „n-am ţinut – şi cît de rău îmi pare – un jurnal regulat în tot timpul războiului" (din acea vreme a reprodus notele din ianuarie – februarie 1918, privind negocierile de la Buftea cu reprezentanţii Puterilor Centrale). Alte pagini de jurnal care au fost integrate în memorii sînt cele din ianuarie 1927. Argetoianu a folosit şi însemnări ale mamei sale de la Odessa, din 1917, precum a intercalat şi alte materiale : scrisori, manifeste comuniste, rapoarte ale Siguranţei etc. Notele sale personale s-au păstrat, parţial, pentru 1934-1935, şi intacte pentru deceniul următor, pînă la plecarea în Elveţia în 1944.

După întoarcerea autorului şi cu încuviinţarea sa, manuscrisul memoriilor a circulat discret în Bucureşti. Prin 1947, un apropiat al lui Argetoianu, Dinu Cecropid, aducea în casa unui fost ministru averescan caietele a căror lectură cu glas tare, unul cîte unul, făcea deliciul celor cîţiva invitaţi, oameni politici din

diverse partide (amintire comunicată de domnul Şerban Papacostea). Povestea e interesantă, fiindcă aşa se citeau, în veacul al XVII-lea, cronicile muntene cu care aceste memorii se aseamănă atît de mult. După mărturia lui Del Chiaro, „fiecare boier păzeşte cu grijă un manuscris cu vieţile domnilor din trecut, în care este atît de mult schimbat adevărul încît viaţa domnilor e descrisă, atît în bine, cît şi în rău, după cum acel domn a fost binevoitor sau duşmănos faţă de neamul acelui boier. Unii se silesc ca fiii lor să se pătrundă de mici de asemenea istorii, astfel încît să li se întipărească în minte cît mai puternic, şi cu timpul ele devin o tradiţie de netăgăduit".

Confiscate la arestarea autorului în 1950, memoriile au fost, din 1967, data la care a început să apară *Magazin istoric*, utilizate ca propagandă antimonarhică, aceleaşi pagini şi încă altele fiind apoi incluse în antologii ruşinoase. Era pe atunci o întrebare, pentru cei care nu cunoscuseră existenţa lor, dacă memoriile erau autentice, apocrife sau scrise sub presiune în închisoare, cum a fost cazul cu cele ale lui Ion Mocsony-Stârcea. Acum nu mai încape nici o îndoială: Argetoianu le-a scris liber şi nesilit de nimeni. A săvîrşit un act de trădare – cum ar putea fi numit altfel? – faţă de regele său, faţă de oamenii care i-au dat încrederea lor, nebănuind cum îi încondeia în taină, faţă de clasa sa. Regele murise în exil, oamenii muriseră la închisoare şi Argetoianu alături de ei, fără a-şi mărturisi secretul. Dar clasa al cărei crepuscul fusese gravat în aquaforte de seniorul de la Breasta era distrusă, umilită, şi totuşi supravieţuia prin existenţa individuală a celor rămaşi în libertate. Mi-aduc aminte, din copilărie, pe o stradă din Bucureşti, o doamnă în negru: voluminoasă, cu paşi greoi, trecea Valentina Argetoianu. Văduva se recăsătorise la bătrîneţe cu „Togo" Catargi, laureat al Premiului de Stat pentru minerii pe care-i picta cu mîini de arhiduci.

În momentul în care vedeau lumina tiparului aceste amintiri pline de venin, ele au servit cum nu se putea mai bine propaganda comunistă. Acest rezultat nu fusese desigur premeditat. Dar e de neînţeles cum Argetoianu a revenit în ţară în 1946, ca să înfiinţeze ridicolul partid Uniunea Naţională „Muncă şi Refacere", deşi ştia foarte bine că avea responsabilitatea dizolvării Partidului Comunist şi era conştient de pericolul înfeudării României de către Uniunea Sovietică. Odată, se întreba chiar dacă-i va fi îngăduit să mai păstreze din moşia sa de la Breasta barem biserica ctitorită de strămoşii săi lîngă care ar fi dorit să-şi aibă mormîntul. Şi, într-adevăr, la vreo zece ani după sfîrşitul războiului, vechile portrete din conacul Argetoienilor erau transformate în gazete de perete, cu fiţuici ţintuite în pioneze pe obrazul boierilor din secolul al XVIII-lea. Nu se aşteptase la aşa ceva autorul memoriilor? Ba da. Regele Mihai – nimeni altul – îşi aduce aminte o conversaţie cu bătrînul om politic, în care acesta i-ar fi spus: „Războiul ca războiul, dar să vedeţi cînd va izbucni pacea!...".

Regimul comunist n-a refuzat renegările. Tot din copilărie îmi revine amintirea unui ex-diplomat, de o imensă morgă, care îşi negociase pensia şi intrarea în

Uniunea Scriitorilor, cu romane care defăimau vindicativ lumea foştilor săi colegi din legaţii şi din Ministerul Afacerilor Externe. A fost cumva un tîrg şi în cazul lui Argetoianu? Manuscrisul memoriilor era gata de tipar şi lecturile în cerc închis aveau, poate, rostul de a sonda reacţiile.

O dată mai mult, o dată *prea* mult, va fi crezut că o să-i păcălească şi pe ăştia. Avea un lung exerciţiu al ipocriziei. O viaţă întreagă încheiase carteluri şi făcuse, în dreapta şi în stînga, declaraţii de prietenie veşnică, fără să se ţină de cuvînt nici o zi. Culmea, se laudă cu duplicitatea lui, pe care o înalţă la rangul de metodă politică. Trecuse prin toate partidele: am numărat şase pînă în 1938. Mare elector în Oltenia lui, trata ţara întreagă ca pe fieful său: de aceea, alegerile din 1931 au avut violenţa brutală pe care o denunţa Gafencu, aflat atunci în opoziţie. Ca ministru de Interne în guvernul Iorga, a organizat chiar el campanii de presă contra primului-ministru (am dovezile!). La sfîrşitul unei colaborări împotriva naturii – fiindcă nu erau, în toată viaţa politică românească, doi oameni mai puţin potriviţi să se înţeleagă –, s-a răzbunat pe N. Iorga, al cărui portret în memorii e o infamă caricatură. Cum a fost totuşi cu putinţă ca acest bizar tandem să funcţioneze, vreme de un an? *Prin bună-creştere*, care era normală în clasa politică de atunci şi lipseşte astăzi. Relaţiile s-au menţinut corecte în public, Iorga vorbind ironic de „foarte ex-colegul meu", iar Argetoianu afectînd o politeţe rece faţă de „domnul profesor", căruia, în schimb, în caietul deschis seară de seară, îi comenta orice gest cu cea mai vulgară zeflemea.

Cinic? *Un fanfaron de cinism*. Ca atunci cînd, în pragul războiului, îi spune Marthei Bibescu: „Ei, dac-am şti care-i mai tare, ne-am da de partea lui" (ceea ce era o politică foarte patriarhală pe care ar fi înţeles-o şi Neculce). Ceva mai tîrziu, după ce superioritatea militară a Germaniei se afirmase agresiv, nu s-a sfiit să declare: „Trebuie să facem o politică de canalii". Îndemna astfel la pactizarea cu legionarii, care, şi ei, nu se vor lăsa înşelaţi, fiind gata să-l omoare. Dar scena cea mai uimitoare se petrece în timpul dictaturii regale, la Ateneu, unde, în sala drapată în albastru, culoare oficială, în faţa uniformelor albe ale Frontului Renaşterii Naţionale, Argetoianu îşi prezintă propriul guvern şi programul politic. În loc să patetizeze, încheie sarcastic şi, fără voia lui, profetic: „Aduceţi-vă aminte de vorba românească: *Fereasă Dumnezeu de mai rău!*".

Şi atunci, bilanţul? Din punctul de vedere al realizărilor politice, nici nu merită să vorbim, deşi omul avea o deosebită aptitudine de a gîndi economic şi financiar, cum o dovedesc unele pagini foarte interesante din memorii. Urmărind cu tenacitate scopuri egoiste, a fost un sediţios, şi cînd încerca să torpileze reforma agrară în plin război – alt capitol memorabil al acestor confesiuni – şi cînd, printr-o acţiune sistematic subversivă, a adus dictatura în locul unor partide erodate şi compromise. Ca istoric, pretenţia lui de a scrie „cu grija unei desăvîrşite sinceităţi şi unui adînc respect al adevărului" nu poate fi luată în serios. Ca scriitor român, mă tem că ar trebui creată o categorie aparte pentru Argetoianu

şi pentru Petru Dumitriu, cel din *Bijuterii de familie*: au jucat amîndoi acelaşi rol nefast, cu acelaşi incontestabil talent.

Dar judecarea unui destin uman şi a unei psihologii complexe n-are voie să procedeze atît de superficial. Dacă Argetoianu ar fi murit, septuagenar, într-un confortabil refugiu elveţian pentru marii clienţi de cazinou şi dictatorii rataţi din Lumea a Treia, verdictul nostru ar fi intransigent. I-a fost însă dat să moară curăţînd latrinele la Sighet. Deschideţi volumul V, la p. 186: fotografiat în zeghe şi cu boneta ocnaşului trasă pe frunte, omul are figura lui din anii de temniţă, ultima. Spre deosebire de celelalte chipuri ale lui Argetoianu, care semănau a industriaş american sau a Buda puhav, aici e o fizionomie tragic devastată, cu obrazul supt şi ochii înfundaţi în orbite, privind înăuntru. E singurul lui portret care are grandoare.

Abia acum, înjosit, înfrînt, cu energia sleită în tîrguieli zadarnice, îl recunoaştem drept ce era cu adevărat. Moşneagul gîrbovit nu fusese nici bun, nici loial. Strămoşii săi din epoca fanariotă vor fi fost şi ei aprigi, clevetitori, intriganţi şi lăudăroşi. Ca niciodată pînă atunci, în lunga lui viaţă, acest puşcăriaş arăta a boier de viţă veche.

Regele harismatic*

În judecata de astăzi, ca şi în cea a contemporanilor, Carol al II-lea este personajul cel mai controversat din istoria dinastiei, una din acele figuri enigmatice cărora li se găseşte cu greu formula obiectivă. În timpul domniei a fost adulat, cu o exagerare insuportabilă, în retorica oficială şi în presă. Ca o reacţie, din cauza conflictului cu majoritatea oamenilor politici, înconjuraţi de o numeroasă şi activă clientelă, s-a răspîndit curînd o imagine violent ostilă: desfrînat pînă la iresponsabilitate, vanitos, corupt şi crud. Toate aceste acuzaţii au un sîmbure de adevăr sau, cel puţin, pot să se justifice prin referirea la un aspect sau altul al acţiunii publice ori al vieţii private. În ansamblu, ele constituie un simbol, pentru a compromite dinastia şi, odată cu ea, monarhia. Se pierde astfel din vedere faptul că, pentru o vreme, şi nu numai la începutul domniei, Carol s-a bucurat de o mare şi reală popularitate, întrecută numai, după 1944, de aceea a fiului său. Chiar de la 8 iunie 1930, el putea fi văzut ca un aventurier care şi-a reuşit lovitura de stat sau ca principele legitim, chemat de o ţară întreagă ca să-şi redobîndească drepturile. O ambiguitate fundamentală l-a urmărit de-a lungul tinereţii şi al maturităţii pe acest om ale cărui calităţi, incontestabile, nu erau făcute pentru istoria care-l aştepta.

O fotografie dinainte de primul război îl arată pe tînărul cu mustăcioară blondă la volanul unui Torpedo sport: ne-aduce aminte un personaj literar, „Marele Gatsby". De fapt, nu e un om, e o generaţie. Ar putea fi oricare din băieţandrii de bună familie de care e înconjurat, un Romalo sau un Filitti. Dar atunci i s-ar zice Nindi sau Puiu, nu „Alteţa Sa Regală". La 21 de ani este principe moştenitor. Frecventează casa lui Maiorescu, dar fiindcă-i place să întîlnească acolo pe nepoatele bătrînului om de stat, un stol de domnişoare din înalta societate pentru care atenţia sa e măgulitoare şi, totodată, stînjenitoare, din cauza amintirii episodului romantic care a silit-o pe Elena Văcărescu să plece în exil. Deocamdată, e vorba doar de prietenii sentimentale. Mai tîrziu, unul din aceste flirturi va crea imense complicaţii.

Într-un articol din *Ideea europeană*, în 1927, C. Rădulescu-Motru a consemnat cu amărăciune primul eşec al iluziilor născute în jurul lui Carol: „În sufletul lui... nu era îndeajuns de bine plămădită voinţa de a domni peste ţara strămoşilor

* *Dilema*, V, 227, 30 mai-5 iunie 1997.

noştri". De vină era mediul de la curte, de plăceri uşoare, linguşire şi intrigi, adică acel sistem, care i-a compromis pe Bourbonii spanioli în secolul al XIX-lea, de a se izola între acei cîţiva intimi care formează *camarilla*. Ceea ce-l făcea pe Rădulescu-Motru să adauge : „Rugina a fost mai tare decît oţelul. Avem în sfîrşit pe primul Hohenzollern om ca toţi oamenii".

Jurnalul ţinut de Carol – sporadic în 1914-1921, apoi în 1929-1930 şi din 1937 în continuare – confirmă această impresie. Concluzia, surprinzătoare, dar de neînlăturat, este că, la autorul însemnărilor, sensibilitatea era superioară inteligenţei. Dacă, în materie de pictură, muzică şi privire a călătorului asupra monumentelor istorice, dovedeşte un bun gust artistic, emoţiile sînt scurte, superficiale şi egoiste. Cea mai puternică dintre aceste emoţii este ataşamentul pe care omul şi-l manifesta, chiar în forme naive, de adolescent, faţă de o femeie căreia i-a sacrificat prestigiul şi demnitatea sa. Printre monarhii contemporani a existat un caz asemănător : Eduard al VIII-lea. Acolo însă, elita politică britanică a reacţionat energic, ca Brătianu la noi, şi întoarcerea a fost imposibilă.

Cele două cîmpuri de dominaţie asupra cărora se exercită aşadar acţiunea regelui, cu sau fără succes, sînt unul mai vast, al clasei politice, şi celălalt, mai redus, al curţii. Situaţia a fost analizată încă din 1933 de sociologul Norbert Elias, a cărui carte despre *Societatea curteană*, apărută abia în 1969 în Germania, reprezintă o aplicare şi dezvoltare a ideilor lui Max Weber la problema monarhiei absolute. Studiind acest regim politic, Elias a ajuns să facă distincţia, utilă în contextul care ne interesează, între beneficiarul unei puteri harismatice, la care se apelează întotdeauna în momente de criză, şi un suveran absolut, a cărui sarcină este să menţină judicios şi prudent un echilibru al tensiunilor din jurul său.

Despre cel din urmă ştim că, preocupat înainte de toate de menţinerea autorităţii sale, are nevoie de virtuozitate în mînuirea oamenilor, de o strategie care să calculeze efectele îndepărtate ale măsurilor pe care le ia. „Ceea ce caracterizează", spunea Elias, „acest regim este exploatarea antagonismelor dintre dominaţi spre a spori dependenţa lor faţă de monarh". În schimb, celui care se bazează pe harisma personală i se impune o obligaţie cu totul diferită, anume de a reprima rivalităţile şi tensiunile din grupul de al cărui sprijin dispune, orientînd eforturile acestuia în direcţia unui obiectiv exterior (reformă sau acţiune militară). Dispreţuirea regulilor şi comportamentelor consacrate, graţie cărora au guvernat predecesorii la tron, înseamnă a renunţa la intermediarii tradiţionali între rege şi supuşi. În locul lor, monarhul va recurge la contacte personale şi directe sau îi va folosi pe credincioşii săi din „grupul central" (în acest caz, membri ai elitei politice şi, în acelaşi timp, intimi ai palatului). Se formează astfel o ierarhie particulară, care e şi un mecanism de promoţie.

În concluzie, nu e nici o asemănare între cele două tipuri de suveran, pentru care Carol I şi Carol al II-lea oferă exemple caracteristice.

Pe cînd monarhul absolut trebuie să găsească mijloacele de a elimina, pe cît posibil, riscurile şi chiar necesitatea unei intervenţii personale, monarhul harismatic „este silit să-şi dovedească în orice clipă calităţile şi să se implice în acţiuni ale căror rezultate nu le poate prevedea". Aşa încît, „dacă se scufundă, el şi tovarăşii săi, istoria îl va reţine, în cel mai bun caz, ca pe un aventurier fără noroc".

Cînd scria Elias, „dictaturile regale" abia începuseră să se instaleze în Sud-Estul Europei şi nu erau clar definite, experienţa cea mai cunoscută fiind cea din Iugoslavia. Clişeul maurrassian al „regelui dictator" a fost împrumutat şi a rămas, deşi un regim politic se construieşte în funcţie de raportul local de forţe, nu cu cartea în mînă. Sociologul german, a cărui intenţie era să furnizeze un model pentru înţelegerea unui sistem care a funcţionat în secolul al XVII-lea, a elaborat o teorie originală pe care istoricii o pot folosi şi pentru un alt context politic şi social. Carol I a respectat Constituţia din 1866 (spre deosebire de Carol al II-lea care, suprimînd-o pe cea din 1923, i-a cerut autorului noii legi fundamentale din 1938 să-i acorde puterile cele mai întinse). Totuşi, Carol I, cu o mentalitate şi o educaţie venite din Germania veacului al XVIII-lea, a guvernat ca Ludovic al XIV-lea, numai că fără metresele acestuia. În faţa lui Carol al II-lea, înainte de a se confrunta cu probleme externe de o complexitate copleşitoare, a stat necesitatea reformării unor structuri sclerozate sau doar superficial modernizate, în condiţiile competiţiei dintre burghezia de stat (administrativă) şi burghezia afacerilor. Din rîndurile acesteia din urmă el a încercat să-şi recruteze „curtea", în sensul cel mai restrîns, al „grupului central" care împărtăşeşte proiectul liderului harismatic. Că experienţa a dat greş nu se datoreşte numai seismelor politicii europene, ci şi rezistenţei intermediarilor tradiţionali care au căutat un alt om providenţial pe care să-l substituie lui Carol.

Formula populistă de „revoluţie regală" nu era falsă. Dar unui rege îi este interzis să intre în logica revoluţionară.

Pe marginea unui vechi ghid turistic*

Acum cîţiva ani, o norocoasă vizită la anticari mi-a prilejuit descoperirea cărţii despre care va fi vorba aici, *Călăuza prin Brassó-Braşov şi împrejurimi*. Numele locului de apariţie este indicat în acelaşi fel, în formă dublă, adăugîndu-se ţara, „Ungaria", şi data, 1915. Mărturisesc că am colecţionat întotdeauna ghidurile turistice, a căror lectură a înlocuit multă vreme pentru mine călătoriile adevărate. Unele oraşe din străinătate mi-erau bine cunoscute înainte să am bucuria de a controla cu cartea în mînă ceea ce începusem prin a-mi închipui. Cu cît sînt mai vechi aceste călăuze, cu atît pătrunzi mai adînc în istoria locului cu care vrei să te familiarizezi. O plăcere deosebită, în al cărei aliaj intră o oarecare melancolie, îţi rezervă acele itinerare imaginare care te poartă prin ţări care nu mai există.

Iau din raft un *Guide illustré de la Pologne* din 1927 şi găsesc explicaţii despre muzeele care trebuie văzute la Lwow sau despre tramvaiele de luat şi despre cele mai bune cofetării din oraş, dar acolo nu mai e demult Polonia şi cine ştie ce s-a întîmplat cu toate realităţile care au trecut în rîndul amintirilor. Pentru Cernăuţii de altădată stă mărturie, ca şi despre un Bucureşti pe care nu-l voi mai privi niciodată, opera unui scriitor fin şi sensibil, Gregor von Rezzori, supravieţuitor întîrziat al acelei Austro-Ungarii pe care o caut şi în paginile romanelor lui Joseph Roth. O călătorie în mit.

Dacă vreau să mă întorc chiar pe străzile din cartierul meu şi să fiu totuşi în alt oraş, fiind în alt timp, deschid mica monografie din 1910 a parohiei Sfinţii Voievozi din Bucureşti. Autorul, părintele Pocitan, care slujea la biserica de la care şi-a luat numele şi strada alăturată, cu o „piazzetta" căreia-i dau tîrcol autobusele, a fost, spunea mama, chiar profesorul ei de religie la vreo zece ani după ce scrisese această lucrare. Sînt acolo lămuriri istorice şi chiar observaţii interesante despre o lume pe atunci vie, dar care a devenit istorie între timp. De pildă, părintele ştia – doar din auzite, sper, – despre cîrciumile din jurul Gării de Nord, unde, pentru turcii care veneau şi atunci pe acolo, dansează chiar femei goale. Ceea ce mă duce cu gîndul şi mai departe în trecut, la alt ghid, pentru călătorii britanici care se aventurau în 1857 să viziteze Balcanii şi capitala Ţării Româneşti (în curînd a Principatelor-Unite); ei erau avertizaţi că Bucureşti „este cel mai destrăbălat oraş din lume" („the most dissolute town in the world").

---

* Din volumul *160 de ani de la înfiinţarea primei biblioteci publice la Braşov, 1835-1995*, Braşov, 1996, pp. 53-64.

Aşa ceva nu s-a putut niciodată spune despre Braşov. Atmosfera lui a fost totdeauna mai gravă, chiar austeră, imprimată de severitatea laborioasă a saşilor. Desigur, se înveselea întrucîtva în zilele de tîrg, în fiecare vineri, cînd, pe lîngă „Grüss Gott", salutul obişnuit al ţărăncilor din Hărman şi Prejmer, se auzea graiul românesc, în Piaţa Sfatului ca şi în Şchei, cînd veneau săcelenii. Chiar volumul pe care vi-l prezint începe cu vreo zece fotografii de *Porturi poporale din ţinutul Braşovului*, evocatoare pentru convieţuirea saşilor, ceangăilor, secuilor şi românilor.

Partea de text, cca 130 de pagini, plus reclame, cuprinde mai întîi informaţii utile în diverse situaţii care pot apărea în cursul unei călătorii, apoi o scurtă istorie a oraşului şi descrierea centrului, aproape casă cu casă, încheindu-se cu recomandarea unor „preumblări şi excursii prin munţi". Planul oraşului e însoţit de „consemnarea alfabetică a străzilor şi a pieţelor publice", ceea ce oferă cititorului de astăzi imaginea unei vechi realităţi româneşti: Colţul Putinarilor, Tîrgul Poamelor şi învecinatul Tîrg al Boilor sau, în Şchei, „după inişte" şi „la nălbitori". În Cetate se găsesc denumirile care evocă breslele de altădată, a argintarilor, a brutarilor, a măcelarilor şi a pielarilor, a pantofarilor. Un caracter oficial a fost tîrziu adăugat de autorităţile de stat; piaţa Francisc-Iosif, acolo unde fusese „Tîrgul Inului", şi bulevardul Rudolf, numit în cinstea arhiducelui moştenitor.

Dacă, să zicem, călătorul căruia i se adresează această broşură venea de la Bucureşti cu acceleratul, drum de 5-6 ore, nu putea ajunge la Braşov decît la 1^{30} „postmeridian" sau seara la 9^{44}, deşi orarul menţionează încă un personal la 10^{05} seara şi un tren „mixt" după-amiaza. De la gara principală, avea la dispoziţie tramvaiul cu aburi sau o birjă care, potrivit tarifului oficial, l-ar fi adus în centru cu o coroană şi 40 de fileri. Suma reprezenta aproximativ un franc, deci tot atît cît leul-aur care era pe atunci moneda de calcul în România. Preţul unei curse cu automobilul era de o coroană pe kilometru şi ceva mai ieftin pentru omnibusele care circulau pe Strada Lungă către cealaltă gară, Bartolomeu.

Erau, bănuiesc, şanse ca un călător venind din România să aibă rude în Braşov şi să nu fie deci nevoit să tragă la unul din cele nouă hoteluri recomandate în ghid. În acest caz totuşi, avea de ales între un hotel scump, cum era Continental sau, din 1910, Coroana – cu lumină electrică şi cameră obscură pentru developarea fotografiilor –, unul mai puţin costisitor, ca Europa sau acea Vilă Kertsch de la colţul bulevardului cu strada Porţii, ori altele ieftine de tot, lîngă gară, cum era „La Calul Alb". Braşovul avea atunci cinci cafenele şi vreo cincisprezece restaurante. Acolo cîntau în fiecare seară ţiganii, iar muzica militară se arăta versată în şerpuirile valsurilor vieneze.

În cafenele se găseau ziare străine şi toate cele locale. Ghidul ne informează că la Braşov apar nouă jurnale, precizîndu-le şi titlurile: cele două româneşti erau: *Gazeta Transilvaniei* şi *Deşteptarea*, pe lîngă patru în limba maghiară (*Brassoi Lapok*, *Brassoi Hirlap*, *Brassoi Ujlap*, *Brassoi varmegye Hivatalos Lapja*) şi încă trei în limba germană (*Kronstädter Zeitung*, *Schul- und Kirchenbote*

şi bisăptămînalul cultural *Die Karpathen*, condus din 1907 de Adolf Meschendörfer). Difuzarea presei se făcea prin nu mai puţin de opt firme, care-şi aveau aproape toate sediul pe strada Vămii.

Să presupunem că motivul călătoriei ar fi fost o consultaţie medicală sau că, pur şi simplu, călătorul s-a îmbolnăvit şi are nevoie de îngrijire. Ghidul indică numele şi adresa a 29 de medici alături de, separat, „doctori de dinţi" şi dentişti, în total 15. Listele pot fi citite din mai multe puncte de vedere. Printre numele în majoritate germane, ungureşti, evreieşti, se întîlnesc numai patru români: Ştefan Albu, un ginecolog, fost intern al unei clinici din Berlin, George Baiulescu, dintr-o veche familie din Şchei, directorul „stabilimentului de hydroterapie" din str. Prundului, „fizicul titular comitatens" T. Sbârcea, care dădea consultaţii tot în Şchei, pe strada Caterinei, şi tînărul dr. Aurel Dobrescu care lucra la Spitalul orăşenesc dar, fiind ginerele lui Ciceo Pop, avea să fie atras de viaţa politică mai tîrziu, în România de după război. În general, se observă că specialitatea se transmitea în familii, aşa că existau cîte doi Gusbeth, trei Jekelius, trei Gust, doi Nussbächer, doi Dobrescu etc. Pentru a le da pacienţilor încredere, unii se lăudau că posedă un laborator modern sau o „instalaţie electropneumatică pentru boale de nervi", iar cineva se recomanda chiar „dentist american". Interesant este că doi dintre dentişti sînt femei: o profesiune încă neobişnuită pentru Luise Stiehler, „născută Goldschmidt"! Sîntem trimişi la adresele celor zece farmacii, cu nume frumoase ca „Leul de Aur" sau „Îngerul Păzitor", toate aparţinînd unor saşi. În eventualitatea că un străin ar fi trecut pragul farmaciei „La speranţa", o reclamă poliglotă garanta că clientul va găsi cu cine vorbi în limbile franceză, italiană, engleză sau spaniolă.

Judecînd numai după informaţiile pe care le-ar culege cineva din paginile acestui ghid, se poate constata că la Braşov, ca şi în restul Transilvaniei, organizarea societăţii civile făcuse progrese considerabile. Educaţia conştiinţei şi a responsabilităţii se manifesta prin bănci, fundaţii, casine şi asociaţii literare sau muzicale. De exemplu, faţă de patru bănci germane şi trei maghiare, românii aveau „Braşoveana" şi sucursala „Albinei" de la Sibiu. În privinţa formelor de asociere, germanii deţineau întîietatea cu 13 societăţi, unele sportive (pentru ski, patinaj, tir, vînătoare), dar altele aveau un rol în viaţa muzicală, ca Philarmonische Gesellschaft, Kronstädter Männergesangverein, Kronstädter Deutscher Liederkranz, sau erau centre artistice, ca aceea Verein für heimische Kunstbestrebungen care purta numele lui Sebastian Hann. Românii nu se lăsau nici ei mai prejos, cu nouă asociaţii, faţă de numai cinci ale ungurilor. Rostul unora era de a proteja interesele materiale ale comunităţii: Asociaţiunea meseriaşilor români, Gremiul comercial român, Reuniunea economică din Şchei sau Reuniunea de înmormîntare din Şchei. Acţiunea altora asupra comunicării cotidiene şi asupra mentalităţii de grup etnic urmează exemplul german (Reuniunea de gimnastică şi de cîntări română) sau maghiar (Casina română, Casina română din

Şchei). În sfîrşit, cele chemate să îndeplinească opera de răspîndire a ideilor sînt Asociaţiunea pentru literatură română şi cultura poporului român, precum şi „Lumina", reuniune de lectură a sodalilor români.

Tot la acest capitol de viaţă culturală, cel care răsfoieşte ghidul nostru va observa că există o bibliotecă de împrumut, cea a librarului Wilhelm Hiemesch, din Tîrgul Grîului, nr. 7, şi că la Biserica Neagră se organizau audiţii de muzică religioasă, o iniţiativă a concertmaistrului Rudolf Lassel care se bucura, ne asigură Călăuza, „de un renume deosebit". Cea mai mare librărie românească era a lui Ion Ciurcu, înfiinţată din 1880, odată cu o tipografie şi o legătorie. Bineînţeles, teatrul german şi cel maghiar aveau o tradiţie şi publicul primea mesajul lor cu un devotament încă neştirbit de noua invenţie a cinematografului. Aflăm, de asemenea, că în clădirea gimnaziului Honterus era deschisă vizitatorilor, în fiecare duminică dimineaţa, de la 1 mai la 31 octombrie, o colecţie de obiecte preistorice şi de istorie naturală, funcţionînd sub numele de Muzeul săsesc al Ţării Bârsei.

E oare o legătură între această activitate, modestă, dar încălzită de spontaneitate şi sinceritate, şi începuturile unei dezvoltări economice moderne? Fotografii din ilustraţia broşurii reprezintă fabrica de postav Scherg, fabrica de maşini Schiel, fabrica de acid sulfuric, uzina de gaz aerian, rafinăria de petrol şi fabrica de ciment. Braşovul, altădată cel mai mare oraş din Ardeal, fusese deja depăşit de Cluj, cu care îl lega noua linie ferată, construită în 1873. Industriile chimică şi textilă erau completate de cea alimentară (zahăr, mezeluri). Dacă ar fi să ne formăm o idee despre comerţul local numai după paginile de reclame din ghid, primul loc îl ocupa fierăria, cu firmele Kamner şi Jekelius sau Draudt şi Jeckel, dintre care ultima avea şi telefon; vindeau de toate, de la arme pînă la cărucioare şi ustensile de bucătărie. Alt tip de manufactură căruia i se face publicitate este îmbrăcămintea: postavurile produse de Scherg la Braşov, Dîrste şi Timişul de Jos, tricotajele Teutsch, pălăriile Tischler, lenjeria Mayer. Această eleganţă demult apusă participă şi ea la o imagine de prosperitate pe care ghidul o sugerează convingător.

Să fi fost într-adevăr oraşul de acum opt decenii o lume unde se trăia aşa de bine? Cei pe care îi atrăgeau, cu a lor „cuisine excellente" sau „cuisine délicieuse", restaurantele Transsylvania şi Coroana aveau toate motivele să fie mulţumiţi de sine şi îşi contemplau fără îndoieli ori remuşcări chipul propriu, reprodus de fotograful Heinrich Lang, în atelierul său. În 1915, războiul începuse, dar neutralitatea României permitea încă o viaţă normală, inclusiv excursiile, cu paşaport vizat, la Sinaia. Peste numai un an, tunurile aveau să bubuie pe valea Prahovei, pe cînd gara Braşov va fi plină de trenuri militare sau de refugiaţi.

Se punea astfel capăt surîzătoarei epoci 1900 şi unui sistem de echilibru social-politic-cultural pe care în vremea din urmă sîntem ispitiţi a-l idealiza. Teza de doctorat a scriitorului italian Claudio Magris, cunoscut la noi pentru

notele sale de călătorie care formează romanul unui fluviu, *Danubius*, a pus în lumină acest mit al Imperiului central-european. Braşovul începutului de veac face parte din acest spaţiu al amintirii către care se îndreaptă atît nostalgii regresive, cît şi aspiraţii eliberatoare. Dar plimbarea noastră prin oraşul de odinioară nu va fi o evadare sentimentală într-o lume dispărută. Paşii noştri, pe aceleaşi străzi croite de oameni care mergeau pe jos sau cu trăsura, se opresc înaintea aceloraşi clădiri pe care le semnalează cartea din 1915. E o demonstraţie a continuităţii. Desigur, o iluzie, fiindcă adevărata continuitate nu înseamnă supravieţuirea zidurilor, ci a transmite un patrimoniu de credinţă, prejudecată, sensibilitate şi maniere, ceea ce ar fi greu, deşi nu chiar imposibil, să mai găsim. Totuşi exerciţiul practic de a reface itinerariul recomandat în ghid descoperă la locul lor aproape toate monumentele care-i erau semnalate turistului de atunci. Am avut plăcuta surprindere de a porni pe strada Vămii, aflată între cele două palate ale proprietarilor de distilerii şi berării din familia Czell, trecînd prin faţa bisericii catolice şi pe lîngă vechea Kronstädter Allgemeine Sparkasse, a traversa piaţa Sfatului către biserica grecească, a lăsa pe stînga Biserica Neagră şi clădirile care o înconjoară, ieşind la Poarta Caterinei, şi de a recunoaşte fiecare colţ, ca şi cum această plimbare tihnită ar fi avut loc acum 80 de ani.

Am urcat mai sus pînă în Prund şi, înainte de a reveni în centru pe strada paralelă, printre două fronturi intacte de case patriciene, mi-am căutat drumul prin Şchei. Acolo e dezastrul. Cartierul cel mai autentic românesc, căruia stucaturile baroce care împodobesc orice căsuţă strîmbă şi grădiniţele care se căţărau pe deal i-au dat un farmec cu totul special, se transformă văzînd cu ochii. A scăpat de dărîmarea hotărîtă prin ucaz, la Bucureşti, şi se distruge din neînţelegerea pretenţioasă şi agresivă a locuitorilor chiar. Cine a avut sau moşteneşte acum una din acele case poate incomode, dar cît de pitoreşti, o înlocuieşte cu o construcţie din beton, mai înaltă şi mai încăpătoare, desigur mai confortabilă, de o urîţenie de neiertat. În lipsa unei legi a monumentelor istorice care să protejeze un asemenea ansamblu de valoare europeană, trebuind să fie neapărat clasat, în totalitate sau în parte, din Şchei n-o să mai rămînă piatră peste piatră.

Acolo, „modernizarea" nesocoteşte monumente caracteristice pentru civilizaţia burgheză a românilor ardeleni, elemente totodată specifice fizionomiei istorice a Braşovului. În altă parte, Turnul Negru se macină şi se surpă. Se şterg sau se acoperă cu var proaspăt inscripţiile latine, fie că proclamau mîndru libertatea vechii cetăţi, fie că glăsuiau despre biruinţa Habsburgilor asupra lui Napoleon, o victorie cîştigată şi cu soldaţi care au plecat de aici. Şi, fiindcă veni vorba de amintiri militare, este undeva aici, pe o coastă de deal, cel mai trist cimitir pe care-l cunosc. Sînt îngropaţi într-o ţărînă uscată, fără flori, ostaşi căzuţi în anii 1914-1918, dar şi cîţiva ale căror morminte au fost săpate în timpul celui de-al doilea război mondial. Toate numele care se mai desluşesc din piatra sfărîmicioasă a lespezilor sau a crucilor sînt germane. Deci mai întîi au fost

localnici care şi-au dat viaţa sub alt steag decît cel românesc, apoi a venit rîndul generaţiei următoare, tineri adunaţi din toate ungherele Reichului, pînă şi din ţările baltice, şi care au fost seceraţi alături de români, dar şi, în toamna lui 1944, în luptă cu românii. Această complicată situaţie, de altfel semnificativă pentru soarta spaţiului istoric unde ne aflăm, a pus în încurcătură autorităţile, care s-au decis probabil să ignore cimitirul celor învinşi, ferindu-l pentru totdeauna de alocuţiuni comemorative. Fiindcă aici, la frontiera orientală a defunctului Imperiu, sîntem, cum spunea romancierul Heinrich Zillich, „zwischen Grenzen und Zeiten", între hotare şi între epoci.

Pilda omului singur *

Ceea ce ne-a adunat astăzi nu e o comemorare – va veni şi timpul ei în curînd –, ci este intenţia de a duce mai departe, după o întrerupere, aceste cursuri într-un spirit pe care-l dorim cît mai apropiat de gîndul înaintaşului. Iniţiativa, cinstind o figură tutelară a cărei amintire trezeşte mîndria urmaşilor şi-i îmbărbătează, îi cinsteşte şi pe cei care au întreprins-o, fiindcă vădeşte la dînşii, împreună cu înţelegerea valorilor trecutului, un sentiment nobil, cel al recunoştinţei.

De această gratitudine N. Iorga se învredniceşte nu numai aici, unde este mai la el acasă decît oriunde, ci peste tot unde se vorbeşte româneşte. El este negreşit din aceia care, după ce au sporit la vremea lor comoara de lumină a ţării lor şi a lumii, slujesc încă drept pildă şi îndemn. E bine să vedem de ce. Învăţatul pe care un confrate străin îl socotea printre „făpturile legendare înfipte pentru veşnicie în glia patriei şi în istoria inteligenţei umane" pare să descurajeze orice emulaţie, prin excepţionala-i înzestrare, ca şi prin opera, fără seamăn ca întindere şi varietate, pe care ne-a lăsat-o. Aici este deosebirea faţă de alţii care, la rîndul lor, au ilustrat puterea românească de creaţie intelectuală, ca Pârvan, căruia Lovinescu, într-un portret neiertător, deşi nu pe de-a întregul nedrept, îi acordă tocmai această calitate, de a fi demonstrat, prin statornica încordare către fapta durabilă, ce este maximum *posibil*. Un fel de apoteoză a elevului silitor, cu atît mai exemplar cu cît ascensiunea socială, contrastînd cu modestia originilor sale, vine să răsplătească rîvna şi disciplina. Dar nu trebuie uitat că acest cult al muncii Pârvan l-a deprins chiar de la profesorul căruia îi datora în cea mai mare măsură netezirea asperităţilor de la începutul strălucitei sale cariere, de la N. Iorga. Deci, dacă ne întrebăm ce mai are a spune Iorga astăzi, ne gîndim din prima clipă la imboldul pe care-l constituie o existenţă de muncă fără răgaz ori preget. Ea a pornit mai devreme decît de obicei, în împrejurări care apar numai într-o societate conştientă de necesitatea modernizării ei rapide şi, de aceea, dispusă „a arde etapele". Aşa era în România acum un secol, aşa ar trebui să fie şi azi. Prin urmare, N. Iorga a obţinut o catedră, prin *concurs* – „un concurs universitar celebru" – la vîrsta de numai 24 de ani şi şi-a luat locul printre membrii corespondenţi ai Academiei Române înainte de a împlini 26 de ani.

---

* Cuvîntarea la Universitatea Populară „Nicolae Iorga", Vălenii de Munte, 19 august 1990, publicată în *Limbă şi literatură*, I-II, 1990-1991.

De atunci, activitatea sa nu s-a întrerupt nici în zilele unor tragedii personale, nici în vremuri de restriştе pentru ţară, cum a fost refugiul de la Iaşi din 1916-1918. Drumurile în străinătate ale neobositului călător nu erau decît încă un prilej de a cerceta arhive sau de a pătrunde în atmosfera evocatoare de mult trecut, a unor colţuri de viaţă altfel alcătuită. Rezultatul acestor investigaţii, continuate în ţară, a fost culegerea de documente care au făcut cu putinţă pentru patru generaţii să scrie istoria românilor. Pe o asemenea bază solidă, care ar fi fost de ajuns pentru bucuria pură a eruditului, s-au înălţat construcţiile de explicaţie şi sinteză, succedîndu-se pe măsură ce contemporanii erau confruntaţi cu noi probleme şi avînd de fiecare dată aceeaşi menire de a conduce cititorii spre convingerea că strădaniile lor se adaugă celor dintr-un trecut cu care ei trebuie să se simtă solidari.

Se vede imediat, chiar din simpla parcurgere a acelui fişier bibliografic înaintea căruia cădea pe gînduri Constantin Noica, o înverşunare uriaşă. Căci nu e vorba doar de o acumulare cantitativă, oricît ar fi de impresionantă. O nestrămutată *credinţă* străbate nesfîrşitul şir de volume masive şi de subţirele broşuri, pe o hîrtie cum dădea Dumnezeu şi cu ilustraţii şterse. Cine spune „credinţă" are în minte ideea sacrificiului, şi toată viaţa lui N. Iorga este o jertfă de zi de zi, *pînă în ultima zi*, pentru poporul pe care l-a iubit ca nimeni altul.

S-a spus nu o dată că Iorga aparţine unei generaţii de *ctitori*. Conştient de puterile sale, dar şi de o datorie ce-i apărea imperioasă, tînărul care abia-şi începea cariera de dascăl şi de cercetător a găsit curajul să judece cu asprime oameni şi năravuri care-i răneau sensibilitatea şi-i revoltau spiritul civic. Din momentul cînd publica acele *Opinii sincere*, în 1899, despre viaţa intelectuală a românilor, urmate îndată de *Opiniile dăunătoare ale unui rău patriot*, două cărţi uitate şi care, pentru actualitatea lor, merită să fie retipărite, N. Iorga lua asupră-şi sarcina de a contribui la schimbarea structurilor pe care le avea sub ochi şi care nu vor fi înlăturate decît după 20 de ani, la capătul războiului care a înnoit din punct de vedere social şi politic mediul românesc. Aşadar, cînd avem în vedere nenumăratele cărţi, conferinţe şi articole, care, an de an, au sporit opera scrisă a lui N. Iorga, imaginea acesteia trebuie întregită prin luarea în considerare a efortului paralel, stăruitor, de a-şi lărgi cîmpul de acţiune odată cu întemeierea acelor aşezăminte care, aici, la Văleni sau peste hotare (la Paris, la Roma şi Veneţia, pînă şi în Albania), au completat şi diversificat instituţiile noastre de învăţămînt şi cercetare. Este ceea ce dă, de altfel, strălucire acestei activităţi care, atrăgînd toate mediile societăţii româneşti şi, în străinătate, cercurile universitare şi politice, a continuat cu vigoare timp de cinci decenii, fără să-şi modifice nici principiile, nici strategia. Şi ar mai fi de adăugat utilizarea în acelaşi scop a presei, politice şi literare, în care Iorga a avut un rol incomparabil, şi, în ultimii ani ai vieţii sale, recursul la radio, ca formă mai eficace de

comunicare cu masele. Care ar fi fost impactul său asupra conştiinţei publice în condiţiile televiziunii ne putem uşor închipui! De altminteri, el însuşi, la împlinirea unui sfert de veac de la înfiinţarea acestei Universităţi, mărturisea că forţa cuvîntului rostit este nesfîrşit mai vie decît a cărţii. Într-adevăr, orator şi conferenţiar fără egal, adresîndu-se cînd unei audienţe parlamentare, cînd marilor adunări populare, dar cel mai adesea unei săli de intelectuali de provincie, N. Iorga a crezut în puterea cuvîntului şi destinul său, într-o permanentă luptă de a croi realitatea pe dimensiunile imaginarului său propriu, a depins de la început pînă la sfîrşit de cuvînt.

Ajungînd un om public la o vîrstă la care alţii nu şi-au terminat încă studiile, intrat de tînăr în legendă, N. Iorga a devenit în curînd prizonierul rolului său. Aceasta înseamnă, după cum se ştie, îngustarea şi aproape interzicerea vieţii private, sub o necontenită supraveghere. Se adaugă şi riscul expunerii la violenţele nedrepte ale unor gazetari fără scrupule. Numai un om public ştie ce înseamnă să se găsească în fiecare dimineaţă insultat, cu familie cu tot, în ziarul pe care-l deschide sau să primească, între scrisori care-i acoperă biroul, grosolănii anonime şi chiar ameninţări cu moartea. De toate acestea N. Iorga a avut parte din belşug. Odată, replicînd acuzaţiilor ce i se aduceau în Camera Deputaţilor, în 1931, nu şi-a putut stăpîni revolta faţă de această sistematică agresivitate care-l prezenta ca pe un „călcător de legi, un sfărîmător al tuturor bunelor datini, un răspînditor de imoralitate, un sinistru personaj... Eu, cînd mă uit în oglindă, mă văd acelaşi om de treabă... Numai lucruri grave fac de cînd sînt în guvern". Şi revărsarea urilor asmuţită de interese politicianiste a dus, în cîţiva ani, la izolarea şi chiar la moartea sa cruntă.

Deci N. Iorga a cunoscut ceea ce el însuşi numea „plăcerea amară a impopularităţii". Aceasta fiindcă dragostea lui pentru poporul său a fost una lucidă, pururi de veghe. În istoria noastră au mai fost cîţiva care ne-au mustrat că nu eram pe măsura iubirii lor, dispreţuitoare de orice linguşire, ca toate pasiunile adevărate. Aceşti mari nemulţumiţi se numesc Cantemir, Eminescu, Caragiale. În această tradiţie, dominată de dezacordul dureros dintre un gînditor răzvrătit împotriva istoriei şi masa mulţumită de sine, se înscrie N. Iorga.

Iată cuvintele pe care, la începutul veacului, i le smulgea spectacolul aprigului conflict în care se angajase şi care parcă abia ar fi fost scrise: „Părăsind prietenii la care ţineau, jertfind situaţii în pragul cărora stăteau, rupîndu-şi vremea de la ocupaţii liniştite, otrăvindu-şi zilele cu duşmănia tuturor apărătorilor spumegători ai unor interese pe atît de puternice pe cît de nelegitime, o mînă de oameni, care n-au nici o patimă de satisfăcut, nici o răzbunare de săvîrşit, şi nici un scop practic de urmărit, se adună în jurul sfintei dorinţe de a-şi vedea ţara împărtăşindu-se de o lumină sigură şi adevărată, de a se găsi astfel alături de marile naţii, care prin munca lor cinstită susţin civilizaţia de astăzi". Cu ce rezultate?

„Iubitori de odihnă, care n-ascultă şi nu vor să înţeleagă nimic, îşi permit să trateze de sus pe aceia care se află, cu primejdia lor, în mijlocul învălmăşelii unei lupte drepte. Vorbele judecătorului imparţial cad de sus asupra luptătorilor: de ce atîta zgomot, de ce atîta frămîntare, de ce atîta cheltuială de puteri, suspină ridicolul personaj care n-a înţeles în viaţa lui rostul jertfei pentru o idee. Să se ierte şi să se uite tot, să se acopere toate deosebirile... moralitatea şi imoralitatea, înţelepciunea şi zăpăceala, priceperea şi pretenţia *goală* să se contopească împreună, pentru a face plăcere oamenilor nepărtinitori, care nu iubesc neorînduiala prefacerilor din viaţa unui popor" (*Cuvinte adevărate*, Bucureşti, 1903, pp. 13-14).

Recitindu-l pe Iorga, cel din articolele de ziar, protestînd vehement şi criticînd necruţător, te încearcă bănuiala că rareori a fost judecată mai sever societatea noastră decît de părintele naţionalismului românesc. De aceea, cînd ar fi de ales însuşirile prin care el ni se înfăţişează ca un exemplu nouă, acum, alături de perseverenţa cu care a muncit, trebuie recunoscut faptul că nu s-a sfiit să spună *nu*. Mai întîi, acea tăgăduire hotărîtă a falselor valori intelectuale, a injustiţiei sociale, a ipocriziei politice, cu care tînărul Iorga a înfruntat sistemul din care era chemat să facă parte. Apoi, faţă de represiunea din 1907, faţă de laşitatea colaboraţioniştilor din vremea ocupaţiei şi iarăşi faţă de mişcarea de extremă dreaptă, a cărei ascensiune a prevăzut-o cel dintîi, atitudinea lui Iorga a fost negativă, declanşînd, de fiecare dată, reacţia celor vizaţi. E semnificativ că din cele trei crize amintite care au scindat comunitatea naţională, aceea în care el a manifestat o absolută radicalitate a fost cea din 1917. Nu numai că a respins necondiţionat orice posibilitate de acord cu inamicul, dar, peste ani, i-a urmărit vindicativ pe cei care accceptaseră dezonoranta tranzacţie. În acest caz intoleranţa lui era îndreptăţită prin convingerea că adevărata solidaritate naţională se poate construi numai pe o temelie morală. Consecvent cu acest punct de vedere, s-a opus aproape singur şi împotriva tuturor calculelor de strategie politică participării României la războiul balcanic din 1913. În sfîrşit, în împrejurările dramatice în care se dezagrega unitatea statului naţional, în iunie 1940, a rămas inflexibil, recomandînd, ca puţini alţii, rezistenţa. Atitudinea sa în ultimele două situaţii istorice e numai aparent contradictorie: refuzînd perspectiva unei anexiuni care totuşi avea să lărgească vremelnic teritoriul românesc şi, mai tîrziu, avînd tăria de a accepta riscul existenţei înseşi a statului pentru apărarea unei provincii şi jumătate, el era credincios aceluiaşi principiu moral.

Perseverenţa şi intransigenţa sînt, în fond, adînc înrudite; caracterul pe care-l definesc este dintr-o bucată. Atunci cînd are asemenea dispoziţii, omul suferă cu greu acel individualism care frînează acţiunile comune şi, cu îndoielile lui, rupe solidaritatea morală obştească.

Ajung astfel la ultimul aspect pe care năzuiesc să-l evidenţiez aici din moştenirea bogată a lui N. Iorga. Tînărul neconformist de odinioară a înţeles cu timpul necesitatea convergenţei şi s-a străduit a căuta elementele de unitate în istoria, ca şi în viaţa prezentă a unui popor. S-ar putea crede că poziţia lui s-a schimbat pe măsură ce creşteau autoritatea cuvîntului său şi prestigiul pe care i l-au adus, la maturitate, onorurile şi titlurile. Nu e totuşi aşa. Determinantă a fost implicarea sa într-o acţiune politică al cărei scop era desăvîrşirea unităţii naţionale. Este tocmai sensul iniţiativei de la Văleni.

Să ne întoarcem cu gîndul la epoca patriarhală în care ascultătorii, veniţi de la Ploieşti cu un bilet CFR de 3,30 lei, găseau aici, la librăria Panaitescu, „mare depozit de cărţi şcolare şi literare, ziare" şi chiar „gramofoane din fabricile cele mai renumite", pentru ca, în pauza dintre cursuri, restaurantul fraţilor Morcovescu să le ofere „bucătărie de gospodari... cu preţurile cele mai convenabile" (citez din prospectele anexate la cărţulia lui G.M. Murgoci, *Valea Teleajenului. Descriere în vederea excursiunilor, cu un adaus descriptiv şi informativ de N. Iorga*, Vălenii de Munte, 1909).

Pentru organizatorul cursurilor era limpede că „opera de educaţie a forţelor naţionale ale poporului român se găseşte încă la începuturile sale" – o mărturisea în 1915, în epilogul acelei *Istorii a românilor din Ardeal şi Ungaria*, care a fost de curînd reeditată. Numai trezind conştiinţa identităţii sale, i se putea întări încrederea în sine, înainte de a-l pregăti de luptă. În cuvîntarea adresată prinţului Carol în 1912, N. Iorga declara: „Naţiuni ca aceasta a noastră au nevoie să se pătrundă necontenit de drepturile şi de chemarea lor" şi adăuga: „ceasuri mari vor veni, în care toţi trebuie să fie alături, gata a plăti soartei binele veşnic al unui neam cu jertfa acestei vieţi trecătoare. Solidaritatea de atunci trebuie pregătită din vreme, în munca şi iubirea laolaltă, prin acea cultură care hrăneşte acelaşi ideal" (*Neamul românesc*, VII, 72, 2 iulie 1912).

Ceasurile acelea de care vorbea Iorga au venit de mai multe ori şi au trecut, lăsîndu-ne tot fără trainica garanţie de viitor care este solidaritatea naţională. Se poate chiar spune că niciodată societatea românească n-a fost mai fărîmiţată, mai atomizată, decît în anii din urmă, în care statul totalitar, în extinderea monstruoasă a funcţiilor sale, îi refuza fiecăruia dintre noi orice responsabilitate.

Sentimentul de solidaritate naţională şi, înainte de toate, umană există numai în libertate. Cum observa recent prietenul meu Thomas Kleininger, „un popor care nu este liber nu poate fi solidar". Deci pentru a solidariza o societate, nu e altă cale decît a cuceri printr-o acţiune personală, paşnică şi tenace, a membrilor ei, libertatea tuturor. În criza actuală, ţinta pe care aş propune-o organizatorilor acestor cursuri este să încerce o experienţă de pedagogie a democraţiei. Nu avem nevoie de încă o formă de „Cîntare a României", ci de răspîndirea unor noţiuni istorice şi juridice; cred că nimic nu ar fi mai de folos decît recunoaşterea

trecutului *tuturor* locuitorilor acestei ţări şi a drepturilor pe care le au prin lege. Inspirîndu-ne din pilda lui N. Iorga, mereu necesară şi ca îndemn la muncă şi ca model de neînduplecat curaj, să contribuim la crearea unei conştiinţe colective a libertăţii, la înlăturarea acelei confuzii de valori care stăruie încă, la o consolidare a structurilor, încă şubrede, ale societăţii civile în această ţară. Numai atunci cînd poporul nostru îşi va recîştiga deplin demnitatea morală în ochii fiecăruia dintre noi, îşi va putea recăpăta şi statul român acea situaţie cuvenită de care este deocamdată lipsit. Cursurile de la Văleni ar fi astfel, vreau să cred, un efort spre lărgirea orizontului cultural şi, totodată, spre adîncirea sentimentului de responsabilitate individuală. *Atunci* vor fi şi expresia autentică a unei recunoscătoare fidelităţi faţă de N. Iorga.

„Pogromul" din 1918: un caz şi o metodă pentru istoria evreilor din România

Despre panicile oarbe şi despre violenţa reacţiilor obscure care caută deopotrivă răscumpărarea unei ruşini şi pedepsirea unei trădări s-a scris o întreagă literatură care uneşte metodele istoriei cu acelea ale psihologiei maselor. Drumul acestei cercetări pare a fi fost deschis de o carte clasică a lui Georges Lefebvre, istoric marxist al Revoluţiei franceze[1], iar dintre operele de seamă ale ultimelor decenii se cuvin amintite *La Peur au Moyen-Age* a lui Jean Delumeau şi *The Scapegoat*, de René Girard. Probleme de acest fel se pun, după cum o ştiu bine cercetătorii istoriei evreilor de oriunde şi de oricînd, în desluşirea unor manifestări colective de antisemitism. Cauzele lor generale sau directe, caracterul lor spontan sau identitatea autorilor lor, dacă au fost într-adevăr înscenate, rămîn adesea enigmatice chiar pentru contemporani şi nu sînt nici pînă astăzi satisfăcător explicate.

Acum cîţiva ani, defunctul rabin-şef al României, Moses Rosen, m-a rugat să întreprind o investigaţie de arhive asupra comportării evreilor din Basarabia în zilele de la sfîrşitul lui iunie 1940, cercetare ale cărei rezultate, în opinia sa, ar fi dezminţit acuzaţiile care, aduse atunci acestui grup de populaţie, au servit mai tîrziu drept justificare pogromurilor de la Dorohoi şi Iaşi[2]. Răspunsul meu a fost că nu venise încă vremea pentru un studiu de ansamblu, în vederea căruia ar fi fost mai întîi necesare analize documentare parţiale, metodic conduse. Personal, îmi lipseau nu numai documentele, ci şi răgazul îngăduit de alte preocupări, precum şi o competenţă specială pentru anumite arhive de care nu mă apropiasem încă. Ulterior, Moses Rosen a avut bucuria de a-şi vedea aşteptările confirmate tocmai de unde şi-ar fi închipuit mai puţin, din partea d-lui Mihai Pelin[3]. Totuşi, concluziile acestuia nu sînt împărtăşite de istoricii militari care s-au ocupat de retragerea armatei române din estul Moldovei în faţa trupelor sovietice[4]. Fără a pretinde nici acum că aş putea risipi ceaţa pe care au acumulat-o atît ignoranţa, cît şi reaua credinţă, în jurul evenimentelor din 1940-1941, analogia pe care o propun sugerează unele observaţii a căror utilitate pentru această controversă mă îndeamnă a le formula neşovăitor şi neîntîrziat.

O sursă la care nu s-a recurs îndeajuns cu privire la situaţia evreilor din România în ajunul acordării drepturilor civile este lucrarea intitulată *Secrets of the Balkans, Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe*,

apărută la Chicago în 1921 şi reprezentînd amintirile lui Charles J. Vopicka din cursul misiunii sale ca trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar al SUA în România, Serbia şi Bulgaria. Cei şapte ani despre care e vorba se cuprind între 1913 şi 1920. În legătură cu cariera diplomatică a autorului există un temeinic studiu, care ne scuteşte de a reveni aici asupra unor fapte cunoscute[5]. Sîntem în schimb îndreptăţiţi a comenta nu numai pasajul în care Vopicka se referă la presupusa intenţie a unui pogrom în 1918, ci şi unele pagini precedente, întrucît luminează condiţiile de viaţă ale minorităţii evreieşti din România în timpul războiului şi chiar un context mai larg care l-a predispus pe diplomatul american la o atitudine favorabilă faţă de această comunitate.

Încă înainte de a veni în România, Vopicka a fost informat despre revendicările evreilor din România de către organizaţii ca American Jewish Committee[6]. „Before I left for my post, in 1913" – precizează autorul – „I was visited by many prominent Jews of America, and before my departure I had a conference with the Jewish leaders in New York, regarding the condition of the Jews in Roumania. They all complained that the Roumanian Jews were regarded and treated as slaves"[7]. În continuare, Vopicka relatează o convorbire cu Carol I, cu prilejul căreia regele i-ar fi explicat motivul său pentru întîrzierea recunoaşterii deplinelor drepturi civile şi politice ale evreilor : „The Jews are better educated than the Roumanians, so we must first build schools where our own people may be taught. Then **in twenty years**" (sublinierea noastră) „the Roumanians will be well enough educated to vote on the question of whether or not the Jews be admitted to citizenship". Răspuns interesant, deoarece lasă să se întrevadă părerea lui Carol I privind introducerea sufragiului universal. Vopicka adaugă : „To this I answered : «That is too long a time. Neither you nor I will have a chance to see that reform»"[8]. Aici se înşela. Numai bătrînul rege, care avea să moară în anul următor, nu va fi martorul emancipării evreilor. O altă convorbire, cu succesorul său, Ferdinand, arată că, la Iaşi, cu vreo doi ani înainte de decretul din ianuarie 1919, se pregătea concedarea cetăţeniei pentru evreii care participaseră la ultimele campanii : „The King told me that he would favor a decree conferring citizenship on all Jews serving in the army, but at the same time he stated that many Jewish soldiers were deserters". Aceeaşi acuzaţie a auzit-o autorul şi din partea lui I.I.C. Brătianu. Pe de altă parte, încă de la 16 septembrie 1916, Moritz Wachtel, preşedintele băncii **Moldova**, i se plîngea lui Vopicka nu numai că soldaţilor evrei li se refuza orice avansare sau distincţie, dar şi că aceştia erau trimişi în detaşamente de sacrificiu în prima linie pentru a fi decimaţi[9]. Vopicka observa : „Later, I investigated these charges and countercharges and became satisfied that the Jewish soldiers were badly treated by some officers, and also that the accusation that many of them were deserters was true"[10].

Într-o atmosferă de suspiciuni reciproce, pe cînd psihoza spionajului era evidentă din notele de jurnal ale lui Delavrancea chiar înainte de părăsirea

Bucureştilor, evreii s-au desemnat de la sine ca victimele neînţelegerii autorităţilor, precum şi a unei mari părţi din populaţie. Diplomatul american a intervenit pentru stăvilirea abuzurilor: „I took the part of the Jews, defended them before the Roumanian government and succeeded in having many of them freed and their property returned to them". Cu aceeaşi solicitudine, a făcut toate diligenţele pentru a transmite ajutoare alimentare evreilor din Moldova, activitate de care se ocupa American Jewish Distribution Committee of New York. Într-un cuvînt, s-a implicat întocmai ca ambasadorul Morgenthau în sprijinul armenilor din Imperiul otoman, numai că aici, în locul turcilor, filantropul incomod avea de-a face cu români.

Experienţa primilor cinci ani îl pregătise psihologic pe Vopicka, aşa încît nu pare să fi fost surprins aflînd, pe la începutul lui noiembrie 1918, că în ţară va avea loc un pogrom. Data acestuia era precis stabilită: 12 noiembrie. În memoriile sale, diplomatul american relatează: „A young lawyer from Bucharest sent me a letter in which he appealed to me to use what influence I had to stop the threatened pogrom... I prepared a letter to the Prime Minister, General Coandă, in which I called attention to the expected pogrom, and asked that he take stops to stop it at once... I told the Minister that my country had entered the war solely for the sake of humanity, that if Roumania should start killing the Jews, she should not expect anything from the Peace Conference and that most likely I would be obliged to quit my post, as my Government would not overlook such an outrage"[11]. Care a fost reacţia generalului Coandă? L-a asigurat că va face tot posibilul ca să împiedice un masacru, dînd ordine prin telegraf sau mesageri în teritoriul de pe care trupele germane începeau să se retragă. „A few weeks later he told me that the Germans had made the preparations for the pogrom in order to discredit Roumania before the world and the Peace Conference". În concluzie, „pogroms were started on the 12th of November in Braila and Bucharest, but were suppressed by the military authorities".

Înainte de orice discuţie critică a informaţiilor din acest text, constatăm că aceleaşi date se regăsesc şi într-un raport adresat de Vopicka secretarului de Stat Lansing la 22 august 1919, cînd misiunea sa se apropia de sfîrşit. E normal să reproducem integral pasajul respectiv, pentru a permite să se aprecieze diferenţele, puţine cîte sînt: „During my stay in Jassy, at the beginning of the month of November, *many Jews came to our Legation* and asked me for protection against the coming pogrom in Roumania. *They stated that they had positive evidence that a massacre of the Jews was being planned. Many letters also reached me from Jews in different parts of Moldavia and Wallachia, so that I commenced to believe that the statements made by the Jews might be true.* I then wrote a letter to the Prime Minister, General Coandă, asking him to prevent the pogrom, stating [that] if this pogrom should take place, Roumania would pay dearly for it, because our country, which went into the war for the sake of

humanity only, could not support her aims and she would be condemned before the world. *I carried this letter to the Prime Minister myself, and he kept reading it over, and finally said that he did not believe that any pogrom was planned*, but, to protect the Jews, he would comply with my wish and immediately telegraphed to the military and police authorities to do everything in their power to stop any pogrom, *if it was true that one was intended. A few days after, when I met him*, he told me that *he was informed* that the Germans had planned a pogrom in Roumania for the purpose of discrediting the Roumanians before the world. The Jews claimed that the pogrom was to be started on November 12th in Braila and Bucharest. The trouble was started, but was suppressed by the military and police authorities. *I have received many letters from Jews and from Jewish societes thanking me for my action in this matter*"[12].

Pagina citată sugerează că autorul, scriindu-şi memoriile, a recitit acest raport oficial. Detaliile lăsate la o parte în versiunea finală sînt tocmai cele care dădeau consistenţă zvonului. Raportul face aluzie la numeroasele surse de informaţie, dar ele se reduc, în memorii, la un singur denunţ („tînărul avocat" ar putea fi Wilhelm Filderman, care, fiind născut în 1882, avea atunci 36 de ani). Faptele pot fi datate în zilele imediat următoare după 8 noiembrie, cînd generalul C. Coandă l-a înlocuit pe Al. Marghiloman. Între intervenţia lui Vopicka şi concluzia anchetei au trecut „zile" – spune raportul – sau „săptămîni", ca în carte. Răspunsul menit să disculpe autorităţile româneşti este jenat şi neconvingător. Ce interes aveau germanii să pună la cale un pogrom sau să-l încurajeze? E greu de crezut că grija lor ar fi fost de a compromite imaginea României în lume. Dimpotrivă, chiar această scuză, produsă probabil după 12 noiembrie, cînd faptele nu mai puteau fi negate, dă de bănuit că, pe plan local, comportarea unor români era lipsită de inocenţă. De altfel, nu toate avertismentele veneau din teritoriul ocupat, ci unele chiar din Moldova.

Ceea ce s-a petrecut în realitate ştim, din cercetarea profesorului Carol Iancu (care nici nu apelează la amintirile lui Vopicka). Teama de pogrom a început să se răspîndească de la sfîrşitul lunii octombrie, cînd se apropia momentul retragerii trupelor germane. La Bucureşti, la 11 noiembrie au izbucnit încăierări în cartierele evreieşti Văcăreşti şi Sfînta Vineri, între bande de huligani şi formaţiunile de auto-apărare ale comunităţii, înarmate pentru ocazie cu „10000 măciuci de frasin", cifră, s-o recunoaştem, exagerată. Aceste incidente, descrise pe un ton epic pe baza unui memoriu al Uniunii Evreilor Pămînteni de la 2 decembrie 1918, s-au soldat cu un mort şi cu însemnate pagube materiale. Gravitatea faptelor a fost apreciată mai exact în amintirile fostului prefect de poliţie din Bucureşti sub ocupaţie, Al. Tzigara-Samurcaş, care a înregistrat 14 morţi şi 16 răniţi[13]. La Brăila, unde cartierul negustoresc a fost devastat, tulburările au durat o săptămînă şi daunele au fost evaluate la o sumă mult mai mare[14]. Autorii unei recente monografii despre ocupaţia germană în Bucureşti trec complet sub

tăcere episodul şi semnalează doar reprimarea unor manifestaţii care salutau reluarea ostilităţilor dintre România şi Germania[15].

Deci, pe de o parte, o discretă minimalizare a acestei agitaţii, pe de alta, diagnosticul profesorului Iancu neagă că ar fi avut loc o reacţie spontană a populaţiei majoritare. „Les soulèvements, les déprédations et les dévastations ont bel et bien été le résultat d'une campagne orchestrée dont les organes de police n'ont pas été étrangers", sună concluzia, fără totuşi un temei documentar[16]. Toată demonstraţia tinde să arate că vina atribuită evreilor, de a fi colaborat cu ocupantul, era imaginară, fiindcă faţă de autohtonii care fuseseră în serviciul inamicului, printre care unii de notorietate publică, n-au existat o violentă ostilitate a maselor, nici un oprobiu care să determine la autorităţile restaurate inflexibilitate sau măcar consecvenţă în aplicarea sancţiunilor. Ceea ce înseamnă însă a cădea într-o capcană, fiindcă antisemitismul nu e raţional şi argumentele pe care le oferă spiritului agresiv primar n-au neapărată nevoie de logică. Acordul se face instinctiv între o populaţie exasperată de mizerie, care se revoltă contra capitalismului evreu, şi o elită care-l suspectează pe evreu ca socialist, fără să fie necesare cine ştie ce manevre pentru manipularea maselor.

Să încercăm deci să înţelegem ininteligibilul. Avem un reprezentant al marii democraţii americane, care ar fi fost oricum şocat de semi-feudalismul ţării în care a fost trimis, dar care, în plus, e şi învăţat ce trebuie să creadă de către organizaţiile sioniste din Statele Unite. În faţa lui, un prim-ministru român, posibil influenţat de prejudecăţile societăţii şi clasei din care face parte, dar, e de sperat, de bună credinţă. Din chiar perplexitatea generalului Coandă se vede că era un militar loial şi onest. Preferînd să-i culpabilizeze pe germani, cu alte cuvinte evitînd să asume pentru compatrioţii săi responsabilitatea violenţelor, el recunoştea caracterul odios al unui pogrom.

Au existat instigatori ? Citînd doar trei nume, ale unor oameni politici conservatori, d. Carol Iancu nu dovedeşte nimic, căci toţi trei încercau, dimpotrivă, să potolească atît fermentarea antisemită, cît şi alarma celor vizaţi. Ceea ce ne interesează nu este identificarea unor persoane, ci stabilirea condiţiilor în care apare disponibilitatea la o propagandă inavuabilă deci, într-o situaţie normală, neoficială. Pentru a surprinde, dincolo de determinările conjuncturale, elementele de atmosferă politică din care se hrănea opinia publică, reactivitatea masei, propunem o direcţie de investigare care, ocolind arhivele greu accesibile, atinge ţinta pe un drum mai scurt.

Atîta timp cît a avut dreptul „depozitului legal", Biblioteca Academiei Române primea cu regularitate tot ce se tipărea în ţară şi, la rîndul ei, informa cititorii despre producţia de cărţi şi periodice prin publicarea unui minuţios inventar. A recurge la această bibliografie, şi anume la volumul pentru anii 1916-1919, poate fi un mijloc de a evalua insistenţa cu care se afirma prezenţa minorităţii evreieşti, de a sonda totodată sensibilitatea societăţii la această problemă, mai ales în forma mobilizării xenofobe.

Aşadar, în 1916, în bibliotecă au intrat 24 de lucrări referitoare la „chestia evreească", dintre care unele editate peste hotare, de pildă Protocolul primului Congres sionist (Basel, 1897), dar şi 14 periodice evreieşti (în limbile română, ebraică, germană şi idiş), faţă de un total de 325[17]. Despre calitatea acestei prese nu e aici locul să ne pronunţăm, deşi, judecînd după un exemplu destul de caracteristic, ea aborda, cu o stilistică barbară, aspecte minore ale unei vieţi de colonie izolată, pendulînd între revendicare şi mondenităţi[18]. Mai curînd, să remarcăm marele număr de asociaţii evreieşti care-şi publicau statutul şi darea de seamă anuale – nu mai puţin de 28 –, ceea ce este semnificativ pentru dezvoltarea societăţii civile.

În anii următori, 1917-1918, numărul periodicelor scade la cca 200 şi al celor evreieşti la numai trei – *Curierul israelit*, *Neamul evreesc* şi *Tikvath-Israel*. Apar patru noi asociaţii filantropice şi culturale[19]. Se înregistrează 13 titluri de cărţi în legătură cu obsedanta temă a iudaismului. În sfîrşit, în condiţiile României Mari, anul 1919 aduce 406 periodice (explicabilă explozie), inclusiv cinci evreieşti, dintre care trei noi (unul fiind la Cernăuţi, *Ostjüdische Zeitung*). S-au înfiinţat încă 15 asociaţii, la Bucureşti, Iaşi, Piatra-Neamţ, Piteşti, Roman, Vaslui, ba chiar şi la Negreşti[20]. Anul reglementării statutului civil al evreilor a avut o recoltă modestă de broşuri cu privire la acest subiect: opt.

Titlurile arată că se purta o adevărată bătălie. La Craiova apare pamfletul anonim, *Dovezi de intenţiunile jidovilor de a distruge poporul român*, şi la Iaşi, tot anonim, *La guerre d'extermination contre les Juifs en Roumanie* (alegerea limbii franceze indică faptul că se urmărea atragerea atenţiei unor aliaţi străini, cei care, în definitiv, au impus guvernanţilor români semnarea tratatului Minorităţilor)[21]. În schimb, în tabăra cealaltă, fiind pus la contribuţie şi Hasdeu (*Talmudul ca profesiune de credinţă a poporului israelit* se reeditează în 1916), activarea naţionalismului rudimentar şi belicos a putut incita la o revanşă brutală. Să nu se uite că primele măsuri de satisfacere a revendicărilor – articolul 28 din tratatul de la Buftea şi legea naturalizării străinilor născuţi în ţară – au fost rezultatul intercesiunii organizaţiilor evreieşti pe lîngă ocupanţi. A fost o performanţă de abilitate şi tenacitate faptul că liderii comunităţii din România au reuşit, succesiv, să fructifice protecţia tuturor învingătorilor. Dar aceasta explică unele resentimente, la care s-au adăugat traumele provocate de ocupaţie. Încă din ziua în care trupele germane au pătruns în Bucureşti, ele au fost aclamate – de cine? „On vous dira qu'il y avait beaucoup d'Allemands et des Juifs" – notează cu amărăciune Marghiloman[22]. El însuşi avea să se expună celor mai îndreptăţite critici pentru concesiile făcute. Dar despărţirea tranşantă între colaboraţionişti şi victime, cu o revanşă asupra celor dintîi, fie şi în forma boicotării, este, după cum am învăţat în ultima vreme, o operaţie greu de realizat. Singurul consens la îndemîna oricui în 1918 era deci solidaritatea împotriva evreilor. La rîndul lor, aceştia, simţindu-se mai izolaţi şi mai vulnerabili decît oricînd, au denunţat o conspiraţie (poate, inexistentă).

Oricum ar sta însă lucrurile, ele nu se opresc aici. La 27 mai 1919, Charles Vopicka îi cerea lămuriri generalului A. Văitoianu în legătură cu o proclamaţie a comandantului trupelor române din Basarabia despre care fusese înştiinţat printr-o telegramă a Departamentului de Stat. La Washington ajunsese informaţia că românii se pregătesc să-i extermine pe evreii basarabeni ca bolşevici şi duşmani de moarte ai civilizaţiei creştine[23]. De astă dată, răspunsul lui Vopicka, ferm, a fost în favoarea românilor: „I beg to report Jews are not persecuted in Roumania and just received faultless law by which they received equal rights with all other people in Roumania... It is my opinion that the agitation by Jews in Bessarabia is part of their campaign by which they wish to discredit Roumanians so that Peace Conference will not grant Bessarabia to Roumania, although seventy per cent of all the population is Roumanian"[24]. Ceea ce determinase prompt schimbarea de atitudine a observatorului american era decretul-lege de la 22 mai 1919, pe care el îl apreciază elogios şi în memoriile sale. E totuşi curios că problema prezentării ţării înaintea Conferinţei Păcii revine. Acuzaţi că ar căuta să compromită România fuseseră organizatorii de pogromuri, iar acum erau chiar cei expuşi de a deveni victime.

Ce ne împiedică să punem punct aici, cu o încheiere sobru pozitivă sau pur şi simplu neutră? Faptul că, după numai douăzeci de ani, egalitatea a fost iarăşi înlocuită cu discriminarea şi că pogromul rămas în proiect în 1918 a devenit o atroce realitate în 1941. Este între aceste momente istorice o corelaţie semnificativă. E de ajuns să ne amintim că, după mărturia formală a celui care era pe atunci şef-rabinul României, dr. Alexandru Şafran, la 26 iunie 1940, deci *înainte de* părăsirea Basarabiei, ministrul de Interne M. Ghelmegeanu îşi motiva atitudinea ameninţătoare prin manifestări ostile ale populaţiei evreieşti, acestea fiind deci prevăzute şi destinate a fi utilizate ca o diversiune[25]. Iar un an mai tîrziu, intrarea în război a românilor ca aliaţi ai Germaniei a fost însoţită de o propagandă antisemită „prin ziare, afişe, zvonuri etc."[26], cu rezultatul cunoscut.

În această situaţie, ca şi în 1918, reflexul vindicativ, malign, căuta o revanşă după o umilinţă naţională (suportarea ocupaţiei, cedarea Basarabiei şi Bucovinei de Nord fără un foc de puşcă). În ambele cazuri, pedepsirea unei „trădări" compensează o slăbiciune, reconfortează o conştiinţa vinovată: unitatea naţională se reface prin expulzarea celor consideraţi alogeni, străini de specie. În acest mod, atît în 1918, cît şi în 1941, se întoarce spatele unui trecut în net dezacord cu comportarea idealizată de naţionalişti şi se inaugurează un război menit să purifice.

Cineva ar putea obiecta că, aflat la periferia zonei pogromurilor, care-şi are conturul ei cultural-istoric, spaţiul românesc a cunoscut relativ rar asemenea excese sîngeroase şi, atunci, mai degrabă ca efect al unor influenţe externe. Dacă în 1941 ne găseam în toiul Holocaustului, împrejurările din 1918 sînt contemporane cu cruzimile antisemite din Polonia, Ucraina sau Rusia, prilejuite

de revoluţie, război civil şi conflictul militar polono-sovietic. Nu e mai puţin adevărat că, ori de cîte ori s-a dat frîu liber formelor extreme de intoleranţă etnico-religioasă, fie ele tolerate sau chiar provocate de autoritate şi indiferent de nivelul acesteia, se pot regăsi trăsăturile abia menţionate.

Note

1. Georges Lefebvre, *La Grande Peur de 1789*, Paris, 1932.
2. Vezi S. Stanciu (coordonator), *Martiriul evreilor din România, 1940-1944. Documente şi mărturii*, Bucureşti, 1991.
3. Mihai Pelin, *Legendă şi adevăr*, Bucureşti, 1994.
4. De exemplu, Ioan Scurtu, Constantin Hlihor, *Anul 1940. Drama românilor dintre Prut şi Nistru*, Bucureşti, 1992.
5. Glenn B. Torrey, „The Diplomatic Career of Charles J. Vopicka", in vol. *Romania Between East and West. Historical Essays in Memory of Constantin C. Giurescu*, ed. by Şt. Fischer-Galaţi, Radu R. Florescu and George R. Ursul, New York, 1982.
6. *Cf.* Carol Iancu, *L'Émancipation des Juifs de Roumanie (1913-1919)*, Montpellier, 1992, pp. 47-48, despre intervenţiile acestei organizaţii la preşedinţii Taft şi Wilson în 1913.
7. Charles J. Vopicka, *op.cit.*, p. 270.
8. *Ibid.*, la care e de adăugat Th. Lavi, „O scrisoare a domnitorului Carol despre problema evreiască în România", Toladot, 3, 8, 1974, pp. 3-10, deşi nu împărtăşim opinia comentatorului.
9. Charles J. Vopicka, *op.cit.*, p. 271. *Cf.* Carol Iancu, *op.cit.*, pp. 109-115, care identifică mai multe cazuri de discriminare flagrantă.
10. Charles J. Vopicka, *op.cit.*, p. 271. *Cf.* Carol Iancu, *op.cit.*, pp. 116-117 (300 de dezertori evrei la Odessa, cerînd să se înroleze în armata rusă în 1917).
11. Charles J. Vopicka, *op.cit.*, p. 271.
12. National State Archives of the United States, Washington, *Papers of Robert Lansing*, 45, 1919 July 31-August 22. *Cf. Arhivele Naţionale Bucureşti*, Microfilme SUA, r. 647, c. 1512-1519.
13. Al. Tzigara-Samurcaş, *Memorii*, 2, Bucureşti, 1999, p. 230.
14. Carol Iancu, *op.cit.*, pp. 97-98. Numele ziarului conservator era *Steagul*, nu *Drapelul* (autorul a avut probabil la dispoziţie o sursă franceză în care acest titlu era tradus). Pentru memoriul U.E.P., vezi *idem*, *Documents et témoignages sur l'histoire des Juifs en Roumanie (1878-1938)*, Montpellier, 1992, doc. nr. 36.
15. Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu, *Bucureştii în anii primului război mondial, 1914-1918*, Bucureşti, 1993, pp. 311-313.
16. C. Iancu, *L'Émancipation des Juifs*, p. 101.
17. Biblioteca Academiei Române, *Creşterea Colecţiunilor*, no. XXVIII-XXX, 1916-1919, Bucureşti, 1929, pp. 27, 49, 63, 67, 71.
18. A se vedea colecţia săptămînalului „*Neamul evreesc*, organ popular independent pentru unirea şi înfrăţirea între evrei şi creştini" pe anii 1913-1916.
19. Biblioteca Academiei Române, *Creşterea Colecţiunilor*, p. 147.
20. *Ibid.*, pp. 196-201, 219.
21. S. Bernstein publică *Les Persécutions des Juifs de Roumanie* în 1917 tocmai la Copenhaga, în editura Biroului organizaţiei sioniste. După ce a participat la Conferinţa Păcii, Enric Braunstein scoate şi el o carte, *L'Oligarchie roumaine et les Juifs*, Paris, 1921.

22. *Op.cit.*, II, p. 327. *Cf.* Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu, *op.cit.*, p. 117.
23. *Arhivele Naţionale Bucureşti*, Microfilme SUA, r. 648, c. 203, Vopicka către Văitoianu, şi c. 207, telegramă F. Polk (alarmat de zvonul că „in some places Jews are massacred").
24. *Ibid*, r. 648, c. 205. Vopicka via Paris către secretarul de stat Polk, 4 iunie 1919.
25. Alexandru Şafran, *Un tăciune smuls flăcărilor*, trad. Ţicu Goldştein, cu o introducere de J. Ancel, Bucureşti, 1996.
26. Andrei Oişteanu, „Cine să strige că a uita înseamnă a repeta?", *Realitatea evreiască*, nr. 30-31, 1996, pp. 10-11, 13 (cronologie, rezumat al unei cercetări mai întinse).

Ion Mihalache sau omul de ispravă în politică*

1

Faţă de o carte al cărei titlu sugerează nu numai actualitate, ci chiar urgenţă, faţă de un autor care şi-a legat numele de afirmarea cea mai viguroasă a unui partid politic încă activ, cititorul ar putea crede că are de-a face cu un act oarecare de propagandă, din acelea cu care se întîlneşte la fiecare pas. Aşa va crede, dacă nu deschide această culegere de articole şi cuvîntări uitate. Ea trebuie înţeleasă în primul rînd ca o restituire istorică. Utilizarea unei asemenea lecturi în momentul cînd cultura noastră politică a intrat într-o nouă fază critică rămîne să fie apreciată cum se cuvine. În orice caz, era dreptul omului, exemplar prin conştiinţă, bun simţ şi energie, care a chemat ţărănimea românească la datoria de a gîndi politic, să i se recunoască originalitatea şi curajul demersurilor sale.

Participînd la transformările adînci care au cuprins întreaga Europă după primul război mondial, România a cunoscut atunci nădejdea de a se apropia de un ideal de justiţie socială. Ion Mihalache a fost una dintre figurile conducătoare care au îndreptat-o în această direcţie. Caracterul acelui interesant episod de istorie europeană şi românească a fost discreditat, ca şi personalitatea lui Ion Mihalache, printr-o sfidătoare pervertire a adevărului. Democraţia parlamentară, la consolidarea căreia a contribuit consecvent învăţătorul de la Topoloveni, s-a găsit atacată pe două fronturi, străduindu-se să reziste totalitarismelor fascist şi comunist. Victoria celui din urmă, asigurată de ocupaţia militară străină, a dus nu numai la simplificări excesive şi agresive, ci de-a dreptul la deformarea imaginii unui trecut încă apropiat. Ion Mihalache mai trăia încă, în închisoare, cînd amintirea sa fusese, după multe ponegriri duşmănoase, ştearsă. În viaţă fiind, pînă în 1963, era ca un mort între vii. Existenţa obscură şi firavă a partidului comunist dintre cele două războaie era amplificată pînă la dimensiuni legendare, dar *adevărata stîngă*, constituită din diverse curente democratice a căror influenţă n-a fost încă măsurată exact, era subestimată pentru a ascunde o preţioasă moştenire morală şi civică. S-a creat astfel ideea că nici o tendinţă democratică n-a putut vreodată să se înfiripe în România. Ceea ce înseamnă fie contestarea oricărei posibilităţi de a introduce aici valorile democraţiei, fie

* Introducere la Ion Mihalache, *Ce politică să facem ?*, ed. Dan Răducanu, Editura Litera, Bucureşti, 1995.

pretenţia de a le inaugura abia azi-mîine, atribuind acest merit unor formaţiuni politice noi sau care-şi reneagă trecutul.

Ion Mihalache este un erou atipic. Modest, sincer şi prudent pînă la nehotărîre, el s-a ridicat repede la situaţia de întemeietor de partid şi de doctrină. Într-o ţară de ţărani, a fost cel dintîi ţăran care a ajuns ministru. Această ascensiune socială, spectaculoasă fără a fi absolut excepţională, n-a urmat calea înregimentării într-o clientelă politică, nici n-a valorificat un dar oratoric extraordinar. Ca vorbitor public, nu era elocvent. Fără rotunjiri decorative, discursurile lui conving prin seriozitatea pregătirii, prin stăruinţa demonstraţiei şi prin bună credinţă. Dincolo de sfiala sa, Mihalache era un om de mare tenacitate şi curaj. Chiar dacă-i lua multă vreme ca să realizeze necesitatea unei mişcări politice, odată cîştigată această certitudine, înainta încet, metodic şi răbdător către scopul propus. Şi încă ceva: nu era mlădios. Înţelegea să-şi apere onest programul pe care-l ştia cumpănit şi eficace, pe cînd, lîngă el, alţii – personalităţi mai complexe, în a căror psihologie ambiţia şi resentimentul acţionau cu puterea unui acid erodant – au dovedit capacităţi tactice superioare.

Dacă este să se spună lucrurilor pe nume, activitatea politică a lui Ion Mihalache se împarte clar în două perioade distincte, cea dinainte şi cea de după 1926. În urma fuziunii care a dat naştere Partidului Naţional-Ţărănesc şi pe care el însuşi a salutat-o ca pe „o izbîndă a democraţiei şi un mare cîştig pentru ţară"[1], el s-a aflat într-o situaţie care i-a exprimat mai puţin liber şi autentic convingerile, chiar în timpul cît a fost preşedintele noului partid (1931-1932, 1933-1936), decît în Partidul Ţărănesc, creat de el în 1918 şi pe care l-a condus singur vreme de opt ani. Se pune însă întrebarea: tradiţia democratică poate fi identificată cu un partid bazat pe economie agrară, care a încercat să mobilizeze o masă analfabetă şi instinctiv conservatoare? Sau n-a reprezentat ţărănismul decît o iluzie populistă, rapid captată şi abil exploatată de cei veniţi mai tîrziu în partidul lui Mihalache pentru a culege roadele străduniilor sale?

Asemenea aproximări sînt periculos de vecine cu eroarea. Adevărul cuprinde cîte ceva din substanţa lor, fiind însă cu totul altul decît negaţia brutală sau scepticismul batjocoritor. Există o broşură a lui Ion Mihalache în care, cu prilejul inaugurării satului-model al visurilor lui, se pot constata şi rezultatele palpabile ale unei munci stăruitoare şi drumul parcurs pînă acolo. Într-o veche aşezare de clăcaşi din Muscel s-au construit un hotel, un restaurant, magazine şi depozite de mărfuri, o librărie, un dispensar, o baie publică, un parc, un muzeu, o şcoală şi o creşă cu toată gospodăria lor proprie. Nu o potemkiniadă, ci un sat veritabil, pavat, canalizat şi electrificat, cum nu se mai văzuse în ţara românească[2]. O astfel de modernizare a fost posibilă datorită sistemului bancă populară-cooperativă agricolă (sau vinicolă) pe care-l propunea ideologia ţărănistă. Ca autor al acesteia, înainte de dezvoltările teoretice pe care le-a dat un economist de talia lui Virgil Madgearu, şi ca experimentator al ei, Ion Mihalache era mai ales un organizator.

Biografia lui, asemănătoare în multe privinţe cu a altor lideri ai sindicalismului rural, în Bulgaria, de pildă (Iordan Pekarev, Ţanko Ţerkovski sau însuşi Aleksandr Stamboliski, învăţători şi ei) s-a confundat cu acţiunea de propagandă în favoarea asociaţiilor ţărăneşti de închiriere, cumpărare şi întrajutorare în jurul unor bănci. Eforturile sale au beneficiat de atmosfera creată în ţară după criza din 1907 şi de cultul umanitarist al poporului, acesta fiind identificat fireşte cu clasa fundamentală a societăţii româneşti, ţărănimea. Că Mihalache i-a dorit acestei clase ridicarea la carte nu înseamnă că ar fi crezut că numai atît e de ajuns pentru a-i îmbunătăţi poziţia socială şi economică, ci că pregătirea culturală trebuie să premeargă capacităţii de a vota. Ceea ce chiar astăzi ni se pare şi nouă o condiţie indispensabilă.

Evoluţia politică a României, cu cîţiva ani înainte de războiul care avea să impună sufragiul universal, conducea la concluzia că el a devenit necesar. Printre cei încredinţaţi de aceasta, N. Iorga, de exemplu, considera extinderea dreptului de vot ca o datorie faţă de „cel mai românesc element", urmărind cu consecvenţă un criteriu etnic, cel mai favorabil ţărănimii[3]. Tehnocraţii liberali, în frunte cu Ion I.C. Brătianu, erau preocupaţi de eficienţa economică şi de perspectiva de a dezagrega feudele electorale ale conservatorilor, protejate de sistemul votului pe colegii. Socialiştii, anemiaţi după absorbirea conducerii lor de către partidul liberal, îşi fixaseră drept obiectiv nu reformarea treptată a societăţii burgheze în cadrul unei democraţii parlamentare, ci înlocuirea acesteia printr-o structură social-politică proletară, bazată pe proprietatea colectivă. Intransigenţa lor doctrinară, care insistă asupra caracterului „ştiinţific" al marxismului lor, îi condamnă la un program nerealist – cu excepţia notabilă a lui Gherea, pentru care votul universal a rămas o prioritate[4].

Această rigiditate a socialiştilor şi neglijarea de către ei a problemei agrare, cu tot semnalul de alarmă pe care-l constituiseră în 1907 răscoalele ţărăneşti au favorizat fără îndoială succesul ideilor lui Mihalache. Ce-l deosebeşte pe acesta de un socialist din ajunul războiului? Chiar cînd se referă la lupta de clasă, învăţătorul muscelean are în vedere doar antagonismul dintre ţărani şi moşieri, masa celor dintîi o percepe ca omogenă, iar scopul pe care-l urmăreşte – înfiinţarea asociaţiilor săteşti care să arendeze sau să cumpere moşiile – este evident altceva decît colectivizarea pămîntului. În această privinţă, merită citat ce spunea unul dintre oamenii care s-au devotat social-democraţiei române cu toată convingerea, un căpitan care purta numele caragialesc de Spiridon Elefterescu-Urzică, dar care era un personaj interesant: „Expropriem pe ţărani de pămîntul lor şi îl dăm tot lor înapoi în mod colectiv" sau, cu altă ocazie: „noi spunem că *pămîntul să fie al tuturora şi al nimănui*", pentru a ajunge la concluzia: „cu modul acesta, ţăranii care nu vor să lucreze pe pămîntul satului lor sînt liberi, nu-i leagă nimic, pot veni la oraşe ca să dezvoltăm o mare industrie"[5]. Din perspectiva experienţei noastre din ultima jumătate de secol, putem recunoaşte artificialitatea acestor speculaţii ideologice, chiar cînd, ca în acest caz, erau bine intenţionate.

Moştenirea intelectuală a marxismului, ambiguă şi confuză, fusese adeseori criticată – între alţii de Spencer (tradus în româneşte chiar de Titu Maiorescu). Dar ceea ce l-a ferit pe Mihalache de ispita socialismului în cursul autoeducaţiei sale a fost argumentul că socialismul „slăbeşte conştiinţa naţională" a unui popor care nu şi-a realizat încă unitatea, dînd frontierelor sale de stat conturul limitelor sale etnice. În epoca în care a prins fiinţă concepţia politică a lui Ion Mihalache, încrederea unei generaţii întregi în mistica neamului românesc se desprinde din scrisoarea trimisă lui Iorga de tînărul dascăl de la Topoloveni. Acesta avea în 1906 viziunea „chipului lui Cristos înconjurat de al apostolilor săi români: Ştefan, Mihai, Tudor, Cuza, Kogălniceanu, Dobrescu-Argeş, Haret, şi al evangheliştilor români: Eminescu, Creangă, Coşbuc"[6]. Figuri tutelare cărora li se adăugau acelea ale lui Goga şi Iorga însuşi – ele reprezentau o selecţie semnificativă pentru sistemul de valori al naţionalismului românesc.

De fapt, o definire a ideilor lui Mihalache prin genul proxim trebuie să schiţeze raporturile sale cu partidul naţionalist-democrat, organizat în 1910. În programul noului partid se prevedeau completarea reformei agrare din 1864, colonizarea pe moşiile statului, consolidarea Casei Rurale prin cumpărarea proprietăţilor unor aşezăminte caritabile sau de cultură, exproprierea moşiilor deţinute de societăţile de asigurare şi dezvoltarea cooperaţiei ţărăneşti[7]. Cea mai radicală expresie a acestor revendicări se găseşte într-un discurs al lui N. Iorga din 1912: „ţăranul român să-şi capete întreaga libertate economică şi politică"[8]. Este o morală de stînga în acest stil de gîndire care asociază inseparabil Dreptatea şi Patria, alăturîndu-le noţiuni ca progresul, educaţia şi o anumită mobilitate socială (desigur, moderată). Sensibil la această interpretare a societăţii româneşti şi la critica necruţătoare adresată de N. Iorga clasei dominante („decăzută, coruptă, înstrăinată"), Mihalache a rămas conştient de nota specifică a partidului naţionalist-democrat, pe care-l identifică destul de exact cu sămănătorismul („un curent intelectual, literar şi artistic"). De aceea, chiar cînd, în 1913, făcea apel la partidul naţionalist-democrat pentru a colabora la înfăptuirea reformei agrare şi a celei electorale, el îl caracteriza drept „un partid de idealişti... care vrea o Românie nouă prin solidaritatea tuturor claselor sociale"[9]. Fiind însă de la sine înţeles că nu poate fi vorba de solidaritate între latifundiari sau arendaşi, păzitori vigilenţi ai ordinii stabilite, şi ţărani, al căror interes ar fi să obţină împroprietărirea şi să contrapună forţelor conservatoare „o clasă mijlocie", de origine rurală.

Pe această temă, între Mihalache şi N. Iorga începe o cordială polemică. Cel dintîi, elogiat ca „vrednic învăţător", dar mustrat că încurajează „orbul fanatism de clasă al unor energumeni", se apără de aceste acuzaţii, cu totul excesive, şi explică intenţia sa de a pune bazele unui partid al ţărănimii, căruia intelectualii democraţi i-ar forma cadrele[10]. Nemulţumirea lui Iorga era şi ea justificată, deoarece vedea cum i se atrag partizanii proprii într-o altă organizaţie

politică, inevitabil concurentă. Totuşi, colaborarea celor doi a continuat, după cum stau mărturie cîteva scrisori ale lui Mihalache, la fel de respectuoase ca odinioară[11]. În legătură cu aceste relaţii în care, între timp, divergenţele se accentuaseră, e grăitoare o anecdotă, relatată de unul dintre apropiaţii lui Iorga: „Odată, ducîndu-mă la el la tipografie, pe la ora 1-1 1/2, îl văd pe Iorga cu un tip de învăţător, curat îmbrăcat, angajat într-o discuţie destul de aprinsă. El îşi făcea corecturile, ca de obicei, bîţîind mereu piciorul drept, cum făcea obicinuit cînd scria. Celălalt vorbea. Iorga îi răspundea, pînă cînd I. enervat ridică capul şi-i spune răspicat: *D-ta cunoşti ţăranul român de cînd te-ai născut, eu îl cunosc de cînd s-a cunoscut el.* Discuţia n-a mai continuat. Scurt după asta, a plecat. *Era Mihalache*"[12]. Amintirea e confirmată chiar de o însemnare din jurnalul lui N. Iorga, cu data de 9 ianuarie 1919: „Mihalache vine la mine pentru a discuta adeziunea lui la Uniune. Îi arăt pe ce drum periculos merge, introducînd principiul socialist al luptei de clasă în dezvoltarea ţerănimii. El vorbeşte de «metoda nouă» a lui de cunoaştere a vieţii ţeranului. Îi obiectez: «D-ta îl cunoşti de cînd eşti d-ta; eu îl cunosc de cînd este el»"[13]. Uniunea la care face aluzie, Uniunea Democraţiei Naţionale, constituită la 1 decembrie 1918, deci în aceeaşi zi cu adunarea de la Alba-Iulia, era un cartel politic în cadrul căruia ţărăniştii s-au bucurat de concursul iorghiştilor[14] şi care va lua mai tîrziu, în 1920, forma mai largă a Federaţiei Democraţiei Naţionale şi Sociale.

Ajungem astfel la două probleme izvorîte din marea încercare a războiului: naşterea unor partide ţărăneşti, nu numai în Regat, ci şi în teritoriile exterioare, în toiul prefacerilor revoluţionare care au culminat cu Unirea, şi necesitatea de a forma coaliţii ale grupurilor de presiune democratică.

Mişcarea ţărănistă a reprezentat o alternativă consistentă, înrădăcinată în realitatea specifică, atît în vechea Românie, unde la începutul secolului, 82% din populaţie erau ţărani, cît şi în statele din sudul Dunării, a căror structură socială era predominant rurală, sau în provinciile învecinate ale imperiilor austro-ungar şi rus, unde pauperizarea agrară îi permitea socialismului revoluţionar să se infiltreze la sate. Războiul, ca un tăvălug, a omogenizat masa de locuitori ai tranşeelor, proveniţi din clase pînă atunci destul de bine compartimentate. Egalitatea înaintea morţii a făcut să reiasă injustiţiile sociale. Efectul războiului a fost incomparabil mai mare decît al introducerii căilor ferate şi în acelaşi sens. Prin noi vase comunicante, o societate înapoiată lua cunoştinţă de problemele ei, cele produse de capitalismul rural fiind cele mai grave, şi se mobiliza pentru rezolvarea lor.

Aşa se face că Liga ţărănească, proiectată de Mihalache încă din 1913, a devenit în decembrie 1918 Partidul Ţărănesc, care, după cum spuneau întemeietorii lui, „nu exclude, ci din contră solicită colaborarea cu muncitorimea oraşelor şi cheamă la conducere pe intelectualii neînregimentaţi în vechile partide oligarhice"[15]. Partide asemănătoare luau fiinţă în Basarabia, sub conducerea lui Ion Inculeţ, şi în Transilvania, în frunte cu Miron Axente, pe cînd în Bucovina

Partidul Naţional, condus de istoricul Ion Nistor, şi cel Democratic, al lui Aurel Onciul, se contopeau în 1919 pentru a forma un efemer Partid Democratic al Unirii. Toate aceste organizaţii au participat la Blocul parlamentar, chemat la conducerea ţării la 1 decembrie 1919. În noul guvern, reprezentanţii Partidului Ţărănesc, Ion Mihalache şi naturalistul Ion Borcea, aveau portofoliile Agriculturii şi Instrucţiunii. A apărut astfel posibilitatea ca ţărăniştii să-şi aplice ideile, în primul rînd în pregătirea reformei agrare.

2

În martie-aprilie 1917, regele Ferdinand, prin cuvîntarea către ţăranii-ostaşi pe front, la Răcăciuni, şi prin proclamaţia redactată de N. Iorga[16], făgăduise împroprietărirea neîntîrziată. Modificarea Constituţiei, în iulie 1917, a implicat exproprierea întregului teren arabil aparţinînd statului, domeniilor Coroanei, instituţiilor publice, supuşilor străini şi moşierilor absenteişti. Proiectul de lege alcătuit de Ion Mihalache prevedea extinderea exproprierii marilor proprietăţi funciare peste limita stabilită de către Parlamentul de la Iaşi (2 000 000 ha), fixa întinderea maximă a unei moşii la 100 ha pămînt cultivabil (cu excepţii) şi reducea preţul de răscumpărare pe care ţăranii urmau să-l plătească. Loturile de distribuit individual, calculate la 3 ha în regiunile deluroase sau muntoase şi la 5 ha în zonele de şes, ar fi fost inalienabile vreme de zece ani. Prin clauza care împiedica orice cultivator să cumpere mai mult de 50 ha se căuta protejarea ţărănimii faţă de o eventuală refacere a marii proprietăţi[17]. Se marca aşadar, prin acest proiect de lege, un progres considerabil în comparaţie cu cele anterioare. Era, de fapt, cea mai echitabilă legiuire agrară concepută în epocă, şi nu numai în România. Radicalismul ei se înfăţişează în plină lumină dacă ţinem seama de statisticile comentate de C. Stere cu cîţiva ani mai devreme: 6 500 000 de ţărani deţineau mai puţin de 3 000 000 ha, iar 1 000 de latifundiari stăpîneau în medie cîte 4 000 ha de proprietar[18]. Principalele argumente ale reformei şi liniile ei mari sînt precizate în următorul document inedit, datînd probabil din perioada februarie-martie 1920:

„Pentru D-l Profesor Iorga ceeace a binevoit a-mi cere,
I. Mihalache

1. *Rostul exproprierilor* forţate în România a fost să se dea prin lege pămîntul pe care ţăranii ar fi fost împinşi de necesităţi şi de tendinţele sociale să-l ia şi fără Lege.
2. *Metoda liberală* (Const[ituanta] din Iaşi 1917) era: a se lua din marea proprietate arabilă (aprox[imativ] 3 800 000 ha) 2 mil[ioane] ha arabile şi a se trece micei proprietăţi; a se lua de asemenea în întregime moşiile *arabile* de la inst[ituţiile] de mînă moartă, Stat, absenteişti şi străini (aprox. 600 000 ha), dîndu-se ţăranilor.

Din totalul de 2 600 000 a rămas neexpropriat aprox. 440 000 ha. Pămîntul expropriat a fost dat în stăpînire provizorie obştilor care-l arendează la ţărani, împărţit în loturi provizorii pînă ce se stabilesc drepturile de împroprietărire deplină individuală şi pînă ce se fac măsurători inginereşti.

Aplicarea concepţiei liberale a avut rezultat:

a) în regiunile de populaţie deasă, exproprierile – reduse – n-au satisfăcut nevoile şi lipsa de *păşune* şi de *pădure* perzistă a împedica desvoltarea unei economii rurale.
b) în regiunile de populaţie rară au rămas necultivate doi ani în şir aprox. 300 000 ha pentru care – pe lîngă lipsa de producţie – statul a plătit proprietarilor expropriaţi 17 000 000 anual din buget.

3. *Metoda noastră*

După concepţia noastră, problema de rezolvat era:

a) a satisface trebuinţele de pămînt ale ţăranilor, conform principiului „pămîntul să fie al celui care-l cultivă".
b) *a integra* economia ţăranului (lichidarea servituţilor iobăgeşti la 1864 făcîndu-se defectos: s-a frustat fără compensaţie dreptul istoric de folosinţă la păduri şi păşuni), dînd, pe lîngă pămînt şi arătură, păşune şi pădure fiecărui lot orunde este cu putinţă.
c) a asigura desvoltarea satelor.
d) a desfiinţa parazitismul agricol şi comerţul de pămînt (luînd întreaga moşie celor ce nu şi-o exploatează singuri, afară de cazuri de forţă majoră).
e) a reduce la minimum forţa socială a marei proprietăţi.
f) a nu stingheri – ci a înlesni – producţia.

Soluţia [dată se apropie de soluţia basarabeană (tăiat)]:

a) se expropriază în întregime (la liberali: numai arabil) mari la inst. de mînă moartă, stat, absenteişti, străini.
b) se expropriază în întregime moşia *arabilă* arendată 10 ani în şir.
c) se expropriază proprietarul cu tot ce trece peste 100 ha dacă nu are gospodărie (fermă), iar dacă are i se respectă pînă la 250 ha (în regiunea cu populaţie deasă) sau pînă la 500 ha (în regiunea cu populaţie rară). Dacă nu se poate altfel crea păşunea, nu se ţine seamă nici de acest maximum.
d) terenurile de eroziune, rîpi etc. pentru a fi replantate.
e) embaticarii sau acei care au lădiri sau sădiri de pomi şi vie pe terenul altuia se declară deplin proprietari.
f) viile şi pomii nu se expropriază.
g) proprietarii nu vor putea arenda restul proprietăţii lor decît la obştii ţărăneşti.

4. *Împroprietărirea*

Pămîntul expropriat trece în stăpînirea ţăranilor în proprietate individuală (loturi de cîte 3-5 ha), aplicîndu-se cît se poate comasarea şi asigurînd desvoltarea cooperativelor agricole. Ce nu pot cuprinde ţăranii localnici rămîne în folosinţa obligatorie a proprietarului încă 5, maxim 10 ani, în care timp statul organizează colonizări cu 15-25 ha. Se rezervă suficiente terenuri pentru ferme-model, staţiuni agricole, şcoli etc. şi se preferă la împroprietărire absolvenţii şcolilor agricole. Se creează păşune în fiecare sat şi pădure comunală oriunde este cu putinţă, expropriindu-se şi păduri (particulare, stat etc.).

5. *Plata*

Exproprierea se face cu plată. Preţul se fixează de Comisii judeţene, pe baza venitului, după care a plătit fiscului şi pe baza tarifului Comisiilor regionale, *înainte de războiu*.

Statul contribue cu 35% ; din aceştia 10% ajută pe colonişti, iar restul de 25% ajută comunele la plata izlazurilor.

I.M."[19]

Strategia de dezvoltare propusă de ţărănişti se va dovedi extrem de eficace din punctul de vedere al productivităţii agricole (cereale). Un deceniu mai tîrziu, România ocupa, în privinţa exportului de grîu, locul al doilea în Europa şi al şaptelea în producţia mondială, iar pentru porumb cel dintîi loc în Europa şi al treilea din lume[20]. Dar pînă să se ajungă la reforma agrară din 1921 au fost obligatorii adaptări pragmatice. Proiectul lui Mihalache, prezentat Parlamentului cu o expunere de motive redactată chiar de Iorga[21], s-a izbit de o rezistenţă care a reuşit să amîne cu un an votarea legii, înlăturîndu-l imediat pe ministrul Agriculturii, apoi tot guvernul, şi în cele din urmă dizolvînd chiar Camera şi Senatul. De aceea, în momentul în care legea a fost discutată în noul Parlament (în care ţărăniştii, după alegerile organizate de generalul Averescu, erau reprezentaţi de 25 de deputaţi – faţă de 61 în cel precedent), Ion Mihalache nu mai era ministru. Discursurile reproduse în volumul de faţă nu pot fi înţelese decît ca o bătălie dată „contra ariergărzilor clasei conducătoare care se prăbuşeşte", o luptă totuşi grea, după cum se vede din întreruperile numeroase şi agresive cărora vorbitorul a trebuit să le răspundă. Înaintea unei Camere ostile, Mihalache şi-a apărat proiectul şi a criticat soluţiile de compromis pe care le preconiza majoritatea averescană, susţinută de liberali, de conservatori şi de disidenţii naţionalişti ai lui A.C. Cuza. N. Iorga, scriind soţiei sale : „Azi a vorbit, foarte frumos, Mihalache"[22] şi notînd în jurnalul său : „Mihalache are un foarte mare succes cu o expunere bogată, în care s-a dovedit om învăţat pe altă cale decît a diplomelor şcolare"[23], aprecia exact calităţile cuvîntării de la 28 iulie 1920. Ea se impune şi cititorului de astăzi prin obiectivitate, precizie a informării, putere de analiză şi, nu în ultimul rînd, vigoarea pledoariei.

3

E adevărat, putem noi afla şi alte motive de a participa sufleteşte la dezbatere cu simpatie pentru poziţia lui Ion Mihalache. Alegerile din 1920 aduseseră în palatul din dealul Mitropoliei o majoritate parlamentară (obţinută cu numai 44% din voturi) în rîndurile căreia, sub noul nume de Partid al Poporului, se regăseau foşti conservatori, mari proprietari care aveau interesul de a bloca reforma. Însuşi ministrul Reformei era C. Garoflid, teoreticianul marii proprietăţi, chemat ca expert în materie de modernizare a agriculturii, ca rezultat al încă uneia dintre manevrele inegalabilului politician de culise care a fost Argetoianu[24]. Declarînd că „pentru noi, programul valorează atît cît valorează structura socială a partidului politic care îl enunţă", Mihalache avea dreptate să incrimineze trecutul interlocutorilor săi, care-şi datorau prezenţa în Parlament uneia din operaţiile de *transformism* politic care, atunci ca şi acum, au reuşit să asigure continuitatea în dauna înnoirii. Dacă observăm, de asemenea, că, în condiţiile stării de asediu şi ale cenzurii, Averescu a fost plebiscitat pe baza unei confuzii „între partid, guvern şi stat cum nu s-a mai văzut niciodată într-o ţară civilizată" – am citat iarăşi o constatare a lui Iorga[25] – încă o analogie cu prezentul ne va da de gîndit. Într-o epocă de reformă în care interesul societăţii este să rupă cu trecutul – şi cine se îndoieşte că străbatem tocmai o astfel de perioadă? –, a fost întotdeauna reflexul clasei dominante, cînd şi-a văzut ameninţate privilegiile, să mimeze adeziunea la spiritul inovator, să adopte vocabularul cel mai „revoluţionar" şi să dirijeze tranziţia în modul cel mai profitabil pentru majoritatea membrilor ei. Îndreptăţită sau nu, popularitatea unei singure personalităţi – fie că se cheamă Averescu sau altfel – este capabilă să ascundă pentru o vreme absenţa unei ideologii şi oportunismul unei echipe politice în criză. Dar un succes momentan este numai o mediocră compensaţie pentru pierderea inevitabilă a autorităţii deţinute cîndva. Ceea ce Ion Mihalache numea în 1920 „trupe de acoperire pentru partidele vechi ale clasei conducătoare", trupe sortite mai devreme sau mai tîrziu înfrîngerii, sînt un fenomen cunoscut ori de cîte ori o revoluţie neterminată, adică abătută din calea ei înainte de a-şi fi atins scopul deplin, lasă societatea divizată şi nesigură cu privire la viitorul ei. Dreptul de a o spune ni-l dă cea mai recentă experienţă.

4

Nu e decît o confirmare a lecţiei evenimentelor de la sfîrşitul primului război mondial. Se uită îndeobşte faptul că în 1918 au avut loc revoluţii atît în Transilvania, cît şi în Basarabia, parte din mişcările mult mai întinse care, făcînd să se prăbuşească cele două imperii vecine, au dat românilor dinafara vechilor graniţe libertatea de a îmbrăţişa trunchiul ţării[26]. Aici, în Regat, transformările, chiar cu aspectul paşnic pe care l-au păstrat, n-au fost mai puţin adînci. Este de aceea

cazul să ne întrebăm dacă, fără ca totdeauna conştiinţa contemporanilor s-o fi înregistrat, n-a avut loc atunci, pentru tot spaţiul românesc, o revoluţie, vrednică de acest nume printr-unele consecinţe ale ei. În restructurarea socială şi economică, la care şi regimul politic s-a adaptat pînă la urmă destul de suplu, mişcarea ţărănistă a avut un rol pe care nu-l exagerăm. Ea a determinat agregarea unor grupuri sociale care-şi căutau drumul propriu către viaţa politică pentru a participa la luarea deciziilor şi a-şi vedea în sfîrşit recunoscută funcţia esenţială în economia ţării.

În acest scop, Partidul Ţărănesc a continuat şi după adoptarea reformei agrare să caute posibile alianţe. După ce a dat greş, în 1924, o primă încercare de fuziune între Partidul Ţărănesc şi Partidul Naţional Român, acesta din urmă a basculat într-o altă direcţie, contopindu-se cu Partidul Naţionalist al Poporului – creat cu un an mai înainte – în fiinţa bicefală a Partidului Naţional (Maniu-Iorga). Ruptura celor două elemente vremelnic asociate se va produce în 1926, chiar cu ocazia acordului Maniu-Mihalache care a dat naştere Partidului Naţional-Ţărănesc. Din acea clipă, cariera lui Ion Mihalache a luat un curs de-a lungul căruia nu mai are rost s-o urmărim.

Ceea ce însă rămîne de discutat este dacă, pentru deceniul 1911-1921, anii la care se referă materialele volumului de faţă, nu avem cumva de-a face cu altceva decît ţărănismul clasic, pe care-l situăm după data fuziunii cu Partidul Naţional. Ce era pînă atunci Mihalache? Avînd în vedere incontestabila influenţă a lui Stere asupra ideilor sale, precum şi suprapunerea acestora – care nu e o simplă coincidenţă – pe soluţia propusă de Radu Rosetti în 1907[27] ni se pare că o caracterizare mai exactă a concepţiei oglindite în aceste texte ar fi: *poporanistă*. A o remarca nu înseamnă o diminuare, nici a omului, nici a doctrinei. Ci numai recunoaşterea faptului că, în acea etapă de dezvoltare a culturii politice româneşti curente şi orientări înrudite şi-au împrumutat reciproc argumentele şi raţionamentele. Falsă ar fi distingerea cu orice preţ între ele, fiindcă ar reţine formule şi tipare de care nu mai avem nevoie. De la liberalismul haretist la socialismul moderat au coexistat o serie de nuanţe pe care aproape fiecare dintre intelectualii de seamă ai vremii le-a amestecat în sinteza lui proprie, potrivit cu speranţele sau dezamăgirile momentului.

În ultima instanţă, este de apreciat un singur lucru, anume că Mihalache era un democrat, într-un sens în care n-ar putea fi consideraţi, dintre oamenii politici cu care s-a confruntat, nici Maniu cu negativismul său distrugător, nici Brătianu, cu talentul lui de a manipula majorităţile.

Eşecul ţărănismului nu-i este imputabil. Dimpotrivă, într-o vreme în care un economist renumit ca Francis Delaisi avertiza că există „două Europe", una industrială şi cealaltă agrară[28], nimeni n-ar fi nesocotit şansele de succes ale unei formule pe care „internaţionala verde" o proclama ca panaceu universal. Intervenţia brutală a războiului, dislocînd echilibrul politic şi social al Europei

agrare, a rupt ţărănismul în două. Cultul ţăranului a devenit un instrument al forţelor de dreapta, iraţionaliste, iluminate, atrase de lozinici emfatice de tipul *„Blut und Boden"*, pe cînd credinţa într-o societate egalitară, laborioasă şi solidară a adus partizani extremei stîngi. A fi supralicitată de nazism ca şi de comunism, aceasta a fost soarta mişcării ţărăniste. Îi redescoperim valorile, întorcîndu-ne la originile ei, către exemplul lui Ion Mihalache.

Note

1. I. Mihalache, „Partidul Naţional-Ţărănesc", in *Ţărănismul*, II, nr. 26, 17 oct. 1926.
2. *Idem*, *Lucrările de la Topoloveni*, Bucureşti, 1939.
3. Andrei Pippidi, introducere la *Scrisori către N. Iorga*, III, ed. Petre Ţurlea, Bucureşti, 1988, p. XVI.
4. Vezi articolul său din 1910, „Cîteva cuvinte asupra votului universal", in Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, 5, Bucureşti, 1978, pp. 11-21.
5. C. Dobrogeanu-Gherea, *Corespondenţă*, ed. Ion Ardeleanu şi Nicolae Sorin, Bucureşti, 1972, pp. 204-227.
6. *Scrisori către N. Iorga*, III, p. 185.
7. *Desrobirea neamului românesc şi Programul Partidului Naţionalist-Democrat, votat în consfătuirea de la 23-24 april 1910.*
8. *Discurs rostit de d-l Nicolae Iorga, deputat al Colegiului II de Prahova... cu ocazia Răspunsului la Mesajul tronului*, Bucureşti, 1912, p. 14.
9. „Regimul nostru politic. Partidele noastre şi ţăranii", in *Vremea nouă*, III, nr. 9, mai 1913.
10. N. Iorga, „Nu suntem un partid ţărănesc?", in *Neamul românesc*, VII, 13 iunie 1913, şi I. Mihalache, „Partidul Naţionalist şi «Partidul Ţărănesc»", in *Vremea nouă*, IV, nr. 1, sept. 1913.
11. *Scrisori către N. Iorga*, IV, ed. Petre Ţurlea, Bucureşti, 1993, p. 44.
12. Remus Caracaş, *Note despre N. Iorga* (ms. în posesia noastră).
13. N. Iorga, *Memorii*, II, Bucureşti [1931], p. 148.
14. Petre Ţurlea, *Nicolae Iorga în viaţa politică a României*, Bucureşti, 1991, pp. 129-130.
15. Ioan Scurtu, *Din viaţa politică a României, 1926-1947*, Bucureşti, 1983, p. 8.
16. N. Iorga, *Supt trei regi*, Bucureşti, 1932, p. 243; *idem*, *O viaţă de om*, II, Bucureşti, 1934, p. 276. Vezi textul proclamaţiei editat de Ştefan Meteş, *Regele Ferdinand al României*, Cluj, 1925, pp. 63-64.
17. Ioan Scurtu, „Proiectul de lege agrară depus din iniţiativă parlamentară în martie 1920", *Analele Universităţii Bucureşti – istorie*, XVIII, 2, 1969, pp. 87-97.
18. C. Stere, *Scrieri*, ed. Z. Ornea, Bucureşti, 1979, pp. 373-410, 469-494.
19. Documentul, autograf al lui I. Mihalache, avînd trei pagini scrise cu creionul, se găseşte în posesia noastră şi a fost semnalat de Petre Ţurlea, *op.cit.*, p. 141, nr. 79. E posibil ca N. Iorga, care l-a păstrat, să-l fi recitit în 1932, deoarece îl rezumă destul de exact în *Supt trei regi*, pp. 335-336.
20. „La Roumanie agricole", in vol. *XIVe Congrès International d'Agriculture, Bucarest, 7-10 Juin 1929.*
21. *Cf.* N. Iorga, *Memorii*, II, pp. 360, 362, la 12 martie 1920.
22. *Idem*, *Scrisori către Catinca*, Bucureşti, 1991, p. 206.
23. *Idem*, *Memorii*, III, Bucureşti [1932], p. 49.

24. Din partea încă inedită a memoriilor lui C. Argetoianu, *apud* Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu, *La vie politique en Roumanie, 1918-1921*, Bucarest, 1978, p. 201, n. 201. Pentru opoziţia înverşunată a lui Argetoianu faţă de modificarea Constituţiei în 1917, vezi *Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri*, ed. Stelian Neagoe, III, Bucureşti, 1993.
25. *Apud* M. Muşat, I. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 194.
26. Vezi Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918 şi unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1925.
27. Vezi Z. Ornea, *Poporanismul*, Bucureşti, 1972; Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat ţăranii*, ed. Z. Ornea, Bucureşti, 1991; Z. Ornea, *Viaţa lui C. Stere*, II, Bucureşti, 1991, pp. 291-293. Iorga totuşi nu i-a întors spatele lui Mihalache nici după intrarea lui Stere în Partidul Ţărănesc în 1921. La 10 aprilie 1922, el declara: „păstrez pentru d. Mihalache, pe care l-aţi atacat foarte mult, multă stimă. E un ţăran foarte cinstit, care a ajuns ministru, rămînînd în sufletul lui ceea ce au fost înaintaşii lui din generaţie în generaţie: un om cinstit şi modest... dumnealui e un om foarte folositor acestei ţări, cunoaşte chestia agrară foarte bine şi a dovedit în război că e un soldat care nu s-a dat în lături. Nenorocirea e că a fost invadat de cine a fost invadat, pe urmă, dar, în sfîrşit, şi-a lăsat un deget şi i-au prins mîna întreagă".
28. F. Delaisi, *Les deux Europe*, Paris, 1929; Z. Ornea, *Ţărănismul*, Bucureşti, 1968; Bianca Valota Cavallotti, *L'Ondata verde*, Milano, 1984.

Inevitabila dictatură *

Intrarea României în era tiraniilor a precedat cu cîtva timp izbucnirea celui de-al doilea război mondial. Problema nu e a datei cînd s-a produs – în general, istoricii se referă la 10 februarie 1938, momentul din care Carol al II-lea şi-a exercitat dictatorial puterea –, ci a cauzelor care au determinat această cotitură hotărîtoare în existenţa statului român modern. Perioada este aproape ignorată, pe nedrept şi neliniştitor. Autorul unei lucrări destul de insipide despre *Dictatura regală* (1970), Al.Gh. Savu, editează acum un text primordial ca substanţă documentară cu privire la acest subiect, *Însemnările politice* ale lui Armand Călinescu, prim-ministru timp de şapte luni în 1939 (432 p., Editura Humanitas). De la moartea acestuia sub gloanţele legionarilor au trecut cincizeci de ani, în care n-a fost cu putinţă să fie privite obiectiv personalitatea şi activitatea sa. De acestea se leagă ruptura faţă de trecut.

Ediţia de faţă are, trebuie s-o spunem din capul locului, defecte grave. În primul rînd e inacceptabil să se mai amputeze unele pasaje. După cum o mărturiseşte şi editorul în introducere, deşi fără a preciza ce arhive i-au fost deschise, e clar că a avut la dispoziţie numai o copie incompletă şi incorectă. Ciudată e absenţa notelor din anii 1931-1932 (guvernul Iorga), dar mai ales din zilele de la sfîrşitul lui noiembrie 1938, cînd Călinescu a fost *instrumentum regis* în suprimarea lui Codreanu şi a celorlalţi fruntaşi ai Gărzii de Fier. Descifrarea autografului a fost aproximativă. S-au adăugat, poate, şi mai tîrziu, alte greşeli de transcriere. Cele mai multe apar la numele proprii: „Scrobiştea" în loc de Scroviştе (p. 66), „Dumitriu", în loc de Dimitriu (pp. 68, 86, 228), „Goilov", în loc de Goilav (p. 158), „Puana", în loc de Puaux (p. 159), „Nyemerover", în loc de Niemirower (p. 284), Ştefan „Ivan" în loc de Ioan (p. 269), „Jurănescu", în loc de Gurănescu (p. 231). „Gagero", în loc de Kagero (p. 283), „Boncom", în loc de Boncour (p. 369), sau, mai ridicol, „Duminecă şi Ionescu", în loc de Duminecă Ionescu (p. 395). În rest, instituţiile au devenit „instigaţiile", alcătuirea s-a transformat în „ocrotirea", şi exultă în „exaltă". Adnotarea e succintă şi chiar săracă, părînd adeseori că n-a mai fost revăzută în ultima vreme. Ar fi necesar un indice de nume.

Dar, aşa cum este ediţia, interesul documentului întrece orice aşteptări. Nici o pagină în sine nu-ţi opreşte definitiv atenţia şi răceala stilului administrativ, de

* *Viaţa Românească*, 11, 1992.

raport, nu atrage nicăieri. Totuşi, cartea nu se poate lăsa din mînă, efectul ei este de acumulare. În ultima parte, precipitarea evenimentelor nemaidîndu-i răgaz, autorul notează telegrafic, însă mereu sistematic, proiectele lui de replică sau declaraţiile celorlalţi actori, în cursul scenelor istorice la care a participat. Citind aceste însemnări, dincolo de sarabanda combinaţiilor ministeriale, de zvîrcolirea intereselor personale şi a intrigilor, care acuză politicianismul căruia Călinescu i-a devenit cu vremea un adversar hotărît, impresia covîrşitoare este a unei tragice izolări. Autorul jurnalului nu vede decît alţi oameni politici, nu iese nici o clipă din cercul lor, nu întîlneşte niciodată pe cineva din afara acestui mediu obsedat de lupta pentru putere.

La multe pasaje tresari, cînd asemănarea cu ce ştim de ieri sau cu ce înfruntăm astăzi dă de gîndit. Ţărăniştii strigă contra guvernului liberal: „Dizolvarea, demisia". În vizită la Bucureşti, Barthou e surprins de înverşunarea conflictelor politice: „Encore l'opposition, mais il n'y a que de l'opposition ici!". Sună familiar şi cuvintele lui Madgearu, confruntat cu o gravă criză economică pentru rezolvarea căreia ceruse avizul unor consilieri străini: „Toţi experţii care au fost aici au rămas exasperaţi de incapacitatea noastră de a ne administra, deşi toţi recunosc că avem posibilitatea de refacere". Sau, cu alt prilej: „Sîntem desconsideraţi în afară, se spune că ni s-au dat toate garanţiile, ni s-au dat credite, dar nu sîntem capabili să ne administrăm, nu ţinem angajamentele luate". Aceasta în 1935.

Totul se află – chiar informaţii secrete despre sumele depuse de rege în străinătate. De altfel, Siguranţa e prezentă pretutindeni, Călinescu avînd frecvente colocvii cu şeful ei, notoriul Cristescu. Convorbirile telefonice sînt supravegheate, chiar ale miniştrilor sau ale membrilor familiei regale. Urmărirea se întinde şi peste hotare, se interceptează scrisori, la Interne se cunoaşte în detalii viaţa intimă a monarhului, oamenii politici n-au habar că secretarii lor sînt în serviciul Siguranţei. Călinescu însuşi perfecţionează sistemul, e deplin conştient de utilitatea zvonurilor, ca mijloc de acţiune şi se arată partizanul metodelor celor mai moderne de propagandă (film şi radio).

Atunci cînd pregătea Frontul Renaşterii Naţionale, ca organizaţie de mase destinată să asigure baza socială a dictaturii, el reţine sfatul unui specialist cu experienţa modelului nazist şi a celui kemalist: „Opinia publică vrea să aibă iluzia că contribuie la guvernămînt. Trebuie să i se dea această iluzie". O altă însemnare explică laconic supralicitarea naţionalistă la care Frontul a recurs: „face inutilă Garda, întăreşte moralul şi rezistenţa naţională".

Exemplele spicuite pînă acum din jurnalul lui Călinescu ar fi de ajuns pentru a propune imaginea unui cinic. Totuşi, omul era onest şi integru, lipsit de servilism, sensibil la dezordinea morală (vezi unele note despre d-na Lupescu), dur desigur, decis să fie eficient cu orice preţ. Formula găsită de Iorga e adevărată: „bunul om aspru". Istoricul o recunoştea de altfel după numeroase ciocniri cu cel care nu se sfiise să-l cenzureze, să suspende chiar *Neamul*

Românesc şi să exercite presiuni psihologice nuanţate, dar fără limită. La Armand Călinescu, fermitatea de caracter nu se confundă cu brutalitatea. Dovadă, felul cum a condus represiunea grevei de la Griviţa din 1933, rezistînd insistenţelor isterice de a se trage în mulţime: „Am răspuns că trebuie să fim calmi. Pentru împuşcare este vreme oricînd". Curajul său personal era în afară de orice discuţie. Cele dintîi ameninţări cu moartea le primeşte în martie 1936 şi vor continua timp de trei ani, pînă în ziua cînd jurnalul se întrerupe. O singură dată, notează sec: „Sînt consiliat de toţi să mă păzesc. Practic, aceasta este imposibil. Acum înţeleg de ce Duca nu a putut să evite asasinatul". Era probabil vanitos – îşi comandă portretul lui Eustaţiu Stoenescu, pictor la modă – fără a aduce şi în viaţa politică orgoliul de care a fost acuzat. În acest sens, e de reţinut însemnarea de la 29 mai 1936, în care tratează drept neserioasă „legenda că aş fi destinat să joc în partidul nostru" (Naţional-Ţărănesc) „rolul lui Tătărescu de la liberali". Manevrele lui Carol al II-lea vor obţine, în scurtă vreme, tocmai acest rezultat. Ceea ce-l recomanda pe Călinescu pentru rolul pe care i-l va atribui regele erau energia şi profesionalismul cu care făcuse faţă unor situaţii critice. Capabil să pregătească defilări şi mitinguri de 70 000 sau chiar 150 000 de oameni, aduşi din toată ţara, el avea neobişnuite daruri de organizator şi o mare putere de lucru. La nevoie, intervenea personal: în treacăt, mărturiseşte că, la procesul Codreanu, „a trebuit să fac eu într-o noapte rechizitoriul".

Ideile care au condus acţiunea sa politică reies limpede. Pe plan extern: „Nu putem fi nici cu ruşii, nici cu germanii... Anglia, aici trebuie să ancorăm politica noastră". La data intrării trupelor lui Stalin în Polonia, Călinescu, fără să ştie că mai avea doar cîteva zile de trăit, propunea încheierea unui pact de neagresiune cu Uniunea Sovietică şi întărirea alianţelor balcanice, cu preţul retrocedării Cadrilaterului, la care-l îndemna N. Iorga. În interior, a rezistat violenţei revoluţionare, fie ea de stînga sau de dreapta, şi a personificat cu intransigenţă principiul raţiunii de stat. Un remarcabil pasaj al jurnalului conţine informaţia că în 1938 comuniştii din cinci judeţe, cele mai industrializate, erau 98 000, cifră bazată pe rapoartele Siguranţei. Simpatizanţi sau membri de partid, ei erau deci mult mai numeroşi decît se crede. Tot în dezacord cu părerea cea mai răspîndită, Călinescu notează în acelaşi timp că legionarii erau „impopulari în mase". Legăturile Gărzii cu Germania fiind atent controlate, o altă însemnare se referă la „curierii" care aduceau instrucţiuni de la Berlin. Încă din 1932, cînd era numai subsecretar de stat la Interne, Călinescu intrase în conflict cu Garda şi culegea informaţii grave, de pildă aceea că unii legionari erau folosiţi ca *tueurs à gages* de către capitaliştii români contra concurenţilor evrei, sau fişa lui Codreanu, distrugătoare: „incult, cruzime, nici o activitate profesională".

Impactul acestui text asupra cititorului este condiţionat într-o măsură de cît ştie acesta despre ce avea să urmeze. În multe cazuri, însemnările lui Călinescu atestă primele indicii ale unei atitudini sau acţiuni cu ani de zile înainte de

momentul în care ea s-a fixat istoriceşte. Astfel, observaţia lui Iorga că regele „visează să conducă ţara singur" e din 1933. Cezarismul lui Carol se concretizase deja în anul următor, cînd aproba, dintre punctele de program ale Gărzii, „desfiinţarea partidelor şi a Parlamentului" şi cînd avea în vedere ca un posibil model regimul instaurat în Iugoslavia de cumnatul său, Alexandru I. Alt exemplu era sistemul german antebelic, deci guvernarea autoritară a lui Wilhelm II, şi el amator de uniforme şi decoraţii. Călinescu îl aude pe Carol spunînd că „cu Garda nu vom mîntui cît timp vor fi conducătorii" ; inevitabil, facem legătura cu faptul că, încă din 1936, Gabriel Marinescu propunea să fie executaţi asasinii lui Stelescu sub pretextul fugii de sub escortă. Dacă, acum, privim în direcţia oamenilor politici care au favorizat cumva Garda, în acelaşi an 1936 înregistrăm o declaraţie răspicată a lui Ion Antonescu. („Cu toate meritele şi galoanele mele, strig astăzi : Trăiască Căpitanul ! "), demersuri oficioase ale lui Maniu (nepotul acestuia, Boilă, publică „un articol fulminant contra lui Iorga pe chestia atitudinii sale contra studenţilor", deci o replică la protestul lui N. Iorga faţă de manifestaţia legionară prilejuită de funeraliile lui Moţa şi Marin), ba chiar tratative purtate între Gh.I. Brătianu şi Goga prin mijlocirea lui M. Antonescu. Cît despre Argetoianu, care avea să ajungă prim-ministru după moartea lui Călinescu, el îl sfătuia pe acesta „să ducem o politică de canalii şi să dăm drumul gardiştilor, spre a atrage pe nemţi". În contrast cu asemenea abilităţi dezonorante sau chiar criminale, atitudinea lui N. Iorga rămîne demnă şi consecventă. O dată, cînd afirmă că „se va opune unui guvern impus de stradă sau de dreapta" (19 noiembrie 1936), a doua oară, cînd, la suspendarea de către cenzură a gazetelor *Adevărul* şi *Dimineaţa*, pentru care n-avea totuşi nici o simpatie, „se supără şi îmi spune că se expatriază" (2 ianuarie 1938). Dar, în afară de el, pe cine se mai putea bizui Călinescu dintre bătrînii de vază ai ţării, aceia care, prin rangul lor şi serviciile aduse ţării, ar fi putut constitui o instanţă de stabilitate deasupra grupărilor şi înfruntărilor politice ? Din însemnări se vede că numai lui Călinescu i se datoreşte, în martie 1938, formarea Consiliului de Coroană din miniştrii de stat de la 10 februarie : „Nu se pot îndepărta pur şi simplu bătrînii", notează el. „E o chestie de etică şi de necesitate publică".

Nu e, poate, în acest text, nici o pagină mai curioasă decît aceea care dovedeşte că adevăratul autor al loviturii de stat din 1938 a fost Armand Călinescu însuşi. El a urmărit cu pasiune dizolvarea Parlamentului, pe care regele ezita s-o hotărască, el s-a opus primirii lui Maniu în audienţă, el a sacrificat totul pentru realizarea acestui gînd, în nădejdea că asigură viitorul ţării şi consolidează tronul. Ucigaşii l-au cruţat de a vedea năruindu-se amîndouă aceste îndîrjite iluzii ale sale.

Cu această carte începe seria unor restituiri documentare fără de care istoria contemporană a României n-ar putea fi înnoită şi întregită. Interesul istoric al însemnărilor, mai scăzut în prima parte, care a fost evident destinată publicării,

este, pentru ultimii ani, considerabil, contribuind să explice dramaticul sfîrşit al „vechiului regim". Mărturia lui Armand Călinescu confirmă incoerenţele de reacţie ale factorilor politici, sinuciderea instituţiilor, improvizaţia dictaturii. Avea să se adauge, ca lovitură de graţie, războiul, printre primele victime ale căruia a fost şi autorul jurnalului. Cu mai puţin de o lună înainte de moartea sa, aflînd de încheierea pactului Ribbentrop-Molotov, el se întreba: „S-au înţeles oare la o împărţire a Poloniei şi a României?".

Semințele violenței *

A căuta astăzi, la 70 de ani de la începutul mișcării legionare, motivele pentru care societatea românească s-a scufundat în violență aproape fără nici o rezistență morală este mai mult decît o datorie de probitate intelectuală. Am avea, în definitiv, dreptul de a afla, după o lungă perioadă în care istoria a fost falsificată sau ascunsă, originile unei crize din care nu se poate ieși decît prin libertate și sinceritate. Dar, recăpătîndu-și glasul, supraviețuitori încrîncenați s-au angajat trup și suflet într-o acțiune de prozelitism care, singură, le dă sentimentul că nu și-au irosit zadarnic viața în închisori. Drama lor personală se confundă cu ce a suferit toată acea largă parte a poporului român care a refuzat comunismul și s-a opus la sovietizarea țării. Confuzie periculoasă fiindcă tineretul, ieri pe bună dreptate neîncrezător în cuvîntul unor dascăli de pripas, lipsiți de conștiință sau demnitate, e dispus să accepte azi, fără să mai controleze, versiunea colportată de membrii sectei sau strecurată într-o presă rareori înzestrată cu discernămînt și cultură istorică. Se citează vechi articole ale lui Cioran ori Noica, deși aceștia s-au lepădat demult de ceea ce au vrut să considere numai o „rătăcire a tinereții" lor. Tinde să se răspîndească o generală compasiune, comună pentru toate victimele regimului, ca și cum n-ar fi existat în România fascism, a cărui eradicare ar fi fost necesară și dacă, după război, țara ar fi evoluat spre democrație. Pentru a înțelege această greșeală, să ne închipuim că reacția anticomunistă mîine ar lovi deopotrivă pe agenții cei mai ticăloși ai dictaturii și pe oricine s-a trezit, din blînd oportunism, cu carnetul roșu în buzunar; să mergem mai departe cu închipuirea și ea ne va arăta, mai tîrziu, ca efect al încă unei oscilații a pendulului istoric, vedenia contraatacului condus de securiști, politruci, informatori, cenzori și poeți laureați. De fapt, mi se pare că s-a ajuns aici, fără a mai traversa etapa preliminară, a proceselor. De aceea, e timpul de a încerca altceva decît sinistrul bilanț al legionarilor asasinați de poliția lui Carol al II-lea sau, pe coloana de alături, pomelnicul celor care, fruntași ai țării sau oameni de rînd, români sau evrei, au fost măcelăriți de Garda de Fier.

În ajunul Anului Nou 1934, a doua zi după ce primul-ministru I.G. Duca stropise cu sîngele său peronul gării Sinaia, apărea un articol intitulat „Contra călcătorilor de lege – numai cu legea". Ideea era că, atît înainte cît și după crimă, organele de represiune au comis violențe și că acest sistem brutal provoacă

* Dintr-o emisiune la radio, 1993.

agresivitatea şi stîrneşte chiar simpatie pentru legionari, „cari", spunea autorul, „după scurte suferinţi, vor reveni şi mai turbaţi la asaltul o clipă întrerupt". Acestor cuvinte profetice le adaugă un accent impresionant semnătura lui N. Iorga.

În România acelei vremi nu exista pedeapsa cu moartea şi ucigaşii lui Duca au fost condamnaţi doar la închisoare, ca şi conducătorul lor Corneliu Zelea Codreanu, care-l împuşcase în 1924 pe prefectul poliţiei din Iaşi. Şi unii şi celălalt vor plăti cu viaţa, dar mult mai tîrziu, în 1938, sub pretextul unei încercări de fugă de sub escortă. În Europa centrală şi orientală, ascensiunea dreptelor după primul război mondial a fost însoţită de un climat de violenţă necunoscut pînă atunci. Pentru o ţară ca Germania, cifrele vorbesc clar: între 1919 şi 1922, asasinatele politice comise de extrema stîngă au fost 22, pedepsite cu 10 condamnări la moarte şi 248 ani de închisoare, pe cînd extrema dreaptă a facut nu mai puţin de 354 victime, pentru care 90 de ani de închisoare înseamnă doar 3 luni pentru fiecare crimă. Inferiorităţii numerice în care se găseau acolo vărsările de sînge săvîrşite de partidele de stînga i-a adus o uriaşă compensaţie Rusia, cu cruzimea apocaliptică a războiului civil şi cu oroarea cotidiană a stalinismului. Cu ascuţimea lui obişnuită, Paul Zarifopol observa o noutate: „Mai înainte tragedia, de natură publică ori privată, era particularitate rurală... Acum începe surtucarul a fi sîngeros".

Radicalismul noii drepte româneşti are unele raţiuni locale şi altele care-l înscriu într-o serie mai cuprinzătoare. Se invocă de obicei religiozitatea ortodoxă ca cea mai de seamă trăsătură distinctivă a mişcării legionare. Apărînd cu o generaţie mai tîrziu decît naţionalismul orientat etnolingvistic, acest „nou val" recurge totuşi la un criteriu de identitate de tip arhaic, crezul religios, ca o reacţie faţă de statul laic şi pentru a se diferenţia de stratul precedent al naţionalismului. Este şi un clivaj social între această etapă anterioară, în care purtătoarea ideilor naţionaliste fusese clasa mijlocie cultivată, şi momentul Gărzii de Fier, care se caracterizează prin iniţiativa politică a unui grup frustrat din punct de vedere economic şi cultural, mutanţi proveniţi direct din lumea rurală. De aici populismul ideologiei legionare şi tendinţa ei mesianică: pretenţia ca românii, de-a lungul istoriei lor întregi, să fi trăit neîntrerupt un sacrificiu şi, în acelaşi timp, să fi excelat în toate ştiinţele şi artele este un tipic transfer al complexului de inferioritate de la o clasă la un popor. De aceea analogiile care se mai pot găsi ca fundamentalism religios şi istoric se ivesc semnificativ din Peru pînă în Kenya în zone din Lumea a Treia care au cunoscut dominaţia colonială. De asemenea, accentul pus pe creştinism avea şi rostul de a izola şi respinge o anumită categorie de alogeni – evreii, tradiţional ţap ispăşitor al crizelor din Europa răsăriteană. În antimodernismul lor, legionarii împrumutau prejudecata curentă în epocă după care evreii ar fi pătruns odată cu capitalismul sălbatic, distrugînd structurile patriarhale ale societăţii româneşti. Antisemitismul mişcării nu a fost numai expresia unei concurenţe economice în mediul burghez şi în profesiunile intelectuale. România de după primul război mondial, care-şi dublase teritoriul şi

numărul de locuitori, a primit odată cu noile provincii o populaţie evreiască datorită căreia volumul acestei minorităţi a crescut de la 300 000 la 800 000, iar în 1930 la peste un milion, deşi proporţional procentul scăzuse de la 20% la 12,5%. Împrejurările în care evreii au dobîndit statutul de cetăţenie, mai întîi prin dictatul puterilor învingătoare înscris în tratatul de la Buftea, apoi prin presiuni exercitate prin intermediul Conferinţei Păcii de la Versailles, au sporit resentimentele şi au favorizat răspîndirea psihozei care denunţă o vastă conspiraţie internaţională „iudeo-masonică". Deşi românii ieşiseră biruitori din război, acest antisemitism vindicativ a împrumutat stilul şi argumentele dintr-o ţară învinsă, Germania. Colaborarea cu hitlerismul este astăzi tăgăduită, măcar cîteodată, pe motivul că legionarii refugiaţi în Germania după înfrîngerea rebeliunii din 1941, au ajuns în lagăre de concentrare. Dar, în afară de faptul că n-au fost exterminaţi ca adevăraţii adversari ai regimului nazist, este de remarcat că raţionamentul se bazează pe confuzia voită între cei care apăraseră libertatea individului şi cei care voiseră să o suprime. Chiar în momentul în care Führerul le retrăgea sprijinul său, părăsindu-i în favoarea generalului Antonescu, el îi numea pe legionari „idealişti", cu o condescendenţă care nu e altceva decît dispreţul unui şef de bandă faţă de nişte diletanţi. Acele victime ale propriilor lor urzeli nici n-aveau dreptul să se mire de tratamentul care le era aplicat de către dictatorul german: nu susţinuseră şi ei, ca şi dînsul, superioritatea moralelor naţionale asupra celei universale? Interesul Reich-ului fusese de a-i întrebuinţa, pînă la un moment dat, pentru subminarea regimului din România, apoi pentru a-l controla şi constrînge pe Antonescu, dar acelaşi interes îi va menţine în eclipsă din ianuarie 1941 pînă în august 1944, cînd se recurge iarăşi la ei ca să formeze un guvern marionetă în exil.

Pînă la acest final fără glorie, mişcarea a parcurs o traiectorie care, lăsînd la o parte „preistoria" dintre 1922 şi 1927, începe din ziua în care Codreanu şi cîţiva alţi tineri au înfiinţat, sub numele de Legiunea Arhanghelului Mihail, nucleul doctrinar al viitorului partid. Ideologia este deocamdată defensivă: apărarea unităţii naţionale, apărarea ţărănimii (ceea ce, la puţini ani de la reforma agrară, pare demagogic), protecţia proletariatului, redresarea morală, apărarea economiei naţionale contra evreilor – aspect care putea servi de platformă a unei mişcări de masă împotriva democraţiei liberale şi a societăţii burgheze. În această primă fază, încăierările cu muncitorii sindicalişti, brutalităţile la care erau supuşi studenţii evrei sau focurile de revolver trase după exemplul lui Codreanu au beneficiat de indulgenţa unei justiţii prea elastice.

Din 1930, cînd ia fiinţă Garda de Fier, înmulţirea acţiunilor huliganice şi a atentatelor atrage o replică mai dîrză: organizaţia va fi de trei ori scoasă în afara legii, în ianuarie 1931, sub un guvern naţional-ţărănesc, în martie 1932, sub guvernul Iorga, şi în decembrie 1933, sub un guvern naţional-liberal. Refăcîndu-se de fiecare dată sub un alt nume, ea a participat la alegeri, obţinînd

în 1931 1,2% din voturi, iar în anul următor 2,3% – rezultate mediocre, dar care marcau un progres faţă de situaţia pe care Codreanu i-o mărturisise lui Nichifor Crainic: 70 de aderenţi în toată ţara, cîte unul de judeţ. Tot Crainic povesteşte că primul discurs al lui Codreanu în Cameră, dictat de ideologul *Gîndirii* şi învăţat pe dinafară, a eşuat lamentabil din cauza emoţiei oratorului; „Ce mă fac", se spovedea el, „dacă acum cînd sînt la tribună, un deputat îmi strigă din bănci: Ucigaşule! ? Ce mă fac? Părăsesc tribuna fără să răspund nimic ori scot revolverul şi trag? Că eu umblu permanent cu revolverul la mine". Rămîne o inexplicabilă ruşine a Parlamentului românesc că a acceptat să-l asculte pe un asasin (chiar achitat printr-un verdict scandalos) şi că în cazul lui Pătrăşcanu în acelaşi an a invalidat alegerea sa ca deputat. În campania electorală de la sfîrşitul lui 1933, Duca a recurs însă la forţă, ordonînd arestarea în masă a legionarilor (aceştia vor susţine că au fost cîteva mii). Mai grav, poliţia săvîrşeşte schingiuiri şi omoruri. Ca răzbunare pentru aceste excese, legionarii îl vor ucide pe primul-ministru. În afară de inculpaţii direcţi, toţi cei arestaţi ca urmare a atentatului vor fi puşi în libertate după achitarea de către un tribunal militar. Astfel, în loc să se producă descalificarea socială a mişcării, slăbiciunea şi arbitrarul autorităţilor au încurajat o nouă ofensivă.

Aceasta s-a petrecut în 1936, dată care, din multe puncte de vedere, poate fi considerată ca decisivă. Războiul civil din Spania a împărţit conştiinţele în două tabere, a democraţiei şi a fascismului. În sprijinul ambelor au plecat voluntari din România, comuniştii înrolîndu-se în brigăzile internaţionale, pe cînd legionarii s-au alăturat trupelor lui Franco. Din rîndurile acestora, Moţa şi Marin, căzuţi în luptă sub zidurile Madridului, au avut în ţară funeralii triumfale, al căror spectacol, sub patronaj german şi italian, avea loc după ce, la congresul studenţesc de la Tîrgu-Mureş, fuseseră ameninţaţi cu moartea oamenii politici cunoscuţi prin ostilitatea lor faţă de Legiune. Violenţa devenea o practică obişnuită şi numai cruzimea cu care Stelescu, şeful unei disidenţe legionare, a fost căsăpit pe un pat de spital de către foştii săi „camarazi" a putut impresiona opinia publică.

În aceste condiţii, mecanismul instituţiilor democratice era incapabil de a mai funcţiona normal, după cum s-a văzut cu ocazia alegerilor din 1937. Contestarea făţişă a guvernării Tătărăscu şi a rolului crescînd pe care-l rîvnea Carol al II-lea a devenit platforma comună a legionarilor şi a unor partide, în primul rînd cel naţional-ţărănesc, prin „pactul de neagresiune" pe care Maniu a făcut greşeala de a-l încheia cu Codreanu. Cînd şi noul prim-ministru, Octavian Goga, a început negocieri secrete cu Codreanu, regele l-a demis brusc. Lovitura de stat de la 10 februarie 1938 era menită să împiedice venirea la putere a ţărăniştilor, care obţinuseră 20,4%, şi a legionarilor, al căror scor de 15,5% era cel mai mare din istoria mişcării. Dizolvarea tuturor partidelor, printr-un act de autoritate aprobat de şapte foşti preşedinţi ai Consiliului de Miniştri, a fost urmată de înfiinţarea Frontului Renaşterii Naţionale, partid unic, căruia majoritatea membrilor

establishment-ului politic s-au grăbit să-şi dea adeziunea, ca şi cele mai de seamă personalităţi culturale ale ţării. Constituţia adoptată printr-un plebiscit, îi acorda lui Carol puteri excepţionale: rege şi dictator în acelaşi timp, după o formulă inventată de Charles Maurras în 1899 şi care în anii '30 modela realitatea politică din Iugoslavia, Bulgaria şi Albania.

Regimul a început o luptă necruţătoare cu mişcarea legionară care, la acea dată, cu un sfert de milion de aderenţi, poseda o bază socială al cărei prestigiu s-a consolidat prin rezistenţa însăşi, atrăgătoare pentru veleităţile romantic-revoluţionare. În schimb, structurile de stat erau vulnerabile din cauza arbitrarului lor şi a notoriei lor corupţii. Caracterul înfruntării e dominat de contrastul opţiunilor de politică externă. Codreanu a spus, la o conferinţă de presă: „Eu sînt contra marilor democraţii ale Occidentului... În 48 de ore după biruinţa mişcării legionare, România va avea o alianţă cu Roma şi Berlinul". În acelaşi timp, Carol al II-lea justifica astfel, în însemnările sale zilnice, refuzul de a-i încredinţa lui Codreanu o răspundere politică: „Totală şi absolută imposibilitate. Metodele de terorişti – antisemitismul violent, ideile lor vădit radicale în politică externă, răsturnarea alianţelor, legătura antinaturală de a se apropia numai de Germania, în general toate metodele lor radicale şi antisociale". Din păcate, Franţa şi Anglia nu mai erau capabile să asigure protecţia aliaţilor din Europa centrală şi răsăriteană. Chiar dacă situaţia internaţională, de izolare şi răşluiri teritoriale, n-ar fi constituit factorul determinant al venirii legionarilor la putere în 1940, este evident totuşi că ea a încurajat contestarea regimului carlist şi că societatea românească era de ani de zile saturată de tensiune. La aceasta a contribuit brutalitatea acţiunilor poliţieneşti de reprimare. Nu numai că, în mai-iunie 1938, conducerea mişcării legionare a fost condamnată la închisoare sub acuzaţia de înaltă trădare, dar numeroşi militanţi locali au fost arestaţi şi torturaţi. Uciderea lui Codreanu şi a tovarăşilor lui trebuie recunoscută ca o sfidare aruncată în faţa lui Hitler. Totodată însă, a provocat revolta celor care, din capul locului, urmăreau, dincolo de un proiect politic, gustul riscului şi plăcerea aprigă a vieţii primejdioase, sau erau seduşi de perspectiva jertfei purificatoare. La rîndul său, primul-ministru Armand Călinescu, la 21 septembrie 1939, cade sub gloanţele legionarilor: represaliile vor fi atroce, 256 de morţi în toată ţara.

Violenţele vor reîncepe, cu aceeaşi înverşunare, după luarea puterii şi proclamarea României ca „stat naţional-legionar". O presă abjectă asmute la răzbunare şi-i denunţă chiar pe simplii cetăţeni evrei, indicîndu-le numele şi adresa. Foştii demnitari, ofiţeri, magistraţi sau agenţi ai represiunii sînt întemniţaţi de-a valma la Jilava, unde vor fi masacraţi: 64 de morţi. A doua zi, 27 noiembrie 1940, alţi oameni politici sînt insultaţi, umiliţi, smulşi de-acasă: dintre ei, Nicolae Iorga şi Virgil Madgearu vor fi, peste cîteva ore, cadavre ciuruite de gloanţe, fără ca nici un protest să se ridice împotriva călăilor, în afară de cel adresat lui Antonescu de către Iuliu Maniu.

Nu din remuşcare, ci din teama de anarhia străzii, Antonescu avea să intervină, căutînd să acapareze conducerea mişcării. Numai eşecul acestei încercări l-a scutit de a deveni şef de partid unic ca alţi dictatori fascişti. Divorţul lui de legionari a fost precipitat de nerăbdarea acestora de a lichida orice urmă a democraţiei liberale. Rebeliunea din ianuarie a mobilizat, fără un program precis, categorii sărăcite şi declasate ale populaţiei: o explozie socială de a cărei violenţă ucigaşă erau responsabili legionarii prin valorificarea agresivităţii, plebeizarea politicii şi exaltarea deznădejdii vindicative.

Pe zăpada însîngerată a anului 1941, mişcarea agonizează. Asistăm acum la încercări răzleţe de a recupera măcar o parte din ideologia ei. Problema poate fi morală – dacă socotim crimele sale ca inexpiabile – sau politică – dacă unitatea naţiunii regenerate nu se poate reface decît sacrificînd vechile uri. E limpede totuşi că democraţia nu se construieşte cu Cărticica şefului de cuib. Răspunsul va fi mai convingător dacă strămutăm întrebarea pe terenul istoric, străduindu-ne să gîndim şi să privim dincolo de orice propagandă. Cum a fost posibil ca ţara să trăiască aproape în stare de război civil doi ani tragici? Cum s-a putut lua în deşert ideea creştină şi cum a putut un popor să se dezonoreze prin ferocitatea reacţiilor, de o parte şi de alta? Cred că fiindcă elementele extremiste ale dreptei n-au găsit ca să le ţină piept decît altă dreaptă, trecînd oportunist de la o toleranţă ipocrită la asprimea militară. Revoltaţii n-au rezistat atracţiei fascismului sau colaborării ideologice cu Germania nazistă. O stîngă care să nu fie marxistă, deci ispitită să deschidă drumul altei dictaturi de împrumut, o stîngă largă, educată european şi ca inspiraţie politică şi ca moravuri, n-a existat în România dintre cele două războaie. Dacă nu mă înşel, nici astăzi ea nu se încheagă, în ciuda declaraţiilor demagogice.

Analizele istorice de pînă acum, dacă e vorba de rarele imparţiale şi temeinice, se datoresc numai unor autori străini şi tineri, germanul Armin Heinen şi spaniolul Francisco Veiga. Aşteptînd traducerea volumelor lor, este de citit remarcabila mărturie a lui Mircea Vulcănescu din cartea sa despre Nae Ionescu. Din aceste analize obiective rezultă o diferenţă între hotărîrea de a dărîma prin orice mijloace o autoritate de stat abuzivă şi reflexul de asediat prin care aceasta, cu cît e mai brutală, cu atît îşi manifestă neputinţa în faţa unei realităţi care-i scapă. Invocarea cuvîntului Evangheliei: „Toţi cei ce scotă sabia, de sabie vor pieri" (Matei, 26, 52) nu înseamnă că e îngăduit a uita cine a tras mai întîi fierul din teacă.

Fiindcă, dacă istoria secolului XX ne învaţă ceva, este că intelectualii minori, furioşi pe o societate care nu le acordă statutul la care ei cred că au dreptul, pot fi mai primejdioşi decît psihopaţii militari.

Amintirea unui haos sîngeros, ruinele invizibile care ne înconjoară ar trebui, în pragul lumii necunoscute în care intrăm, să trezească ruşinea de un trecut pe care încă n-avem curajul de a-l respinge. Cine ar putea spune dacă n-ar fi punctul de cristalizare a unei demnităţi noi, a cărei chezăşie stă în efortul de a gîndi liber?

Reflecţii melancolice despre statui *

Se zice că ar fi fost dărîmată statuia lui Lenin din Piaţa devenită de curînd a Presei Libere (părerile lui Vladimir Ilici despre presa liberă s-au schimbat mult după 1917). Spun „se zice", fiindcă n-am fost să văd, dar se pare că eforturile de a o disloca fuseseră pînă azi dimineaţă zadarnice. Ce simbol al înrădăcinării sistemului pe care l-a creat primul revoluţionar de profesie! Nu m-am dus la faţa locului, fiindcă nu-mi place să casc gura la un asemenea spectacol. Ar fi mai bine ca statuile să fie inamovibile decît să aibă pe rînd aceeaşi soartă.

Singura amintire de acest fel mi-a rămas din anii copilăriei (1955?), cînd a fost smulsă de pe soclul ei din Piaţa Romană statuia lui Lascăr Catargiu. Bronzul în care se întrupa relativa nemurire a omului de stat conservator era, dacă nu mă înşel, opera unui sculptor francez academist şi avea numai calitatea de a reproduce foarte exact, după fotografii, aparenţa unui gentleman de la sfîrşitul veacului trecut. Acum, cu ţeasta turtită din cădere, aşteaptă într-un ţarc plin de monumente ieşite din uz, ca depozitul care se poate vedea în primele scene ale filmului lui Wajda, *Omul de piatră*. Mai norocos, contemporanul, colegul său în cîteva guverne şi confratele său întru acelaşi crez politic, Alexandru Lahovary domină încă semeţ o piaţă vecină, al cărei nume, modernizat de la Dorobanţi la Cosmonauţi, este expresia marilor ambiţii ale unui regim „roşu", cum i-ar fi zis bătrînii. În schimb, grandilocventa statuie a lui Take Ionescu, pe al cărei piedestal o inscripţie declara: „Cred în victoria Aliaţilor aşa cum cred în lumina soarelui", a fost şi ea sacrificată, ultima dintre aceste victime ale masacrului statuilor. El avea să fie urmat de masacrul caselor (Maiorescu, Simu, Macedonski, Iorga), în acelaşi scop de a şterge din memoria generaţiilor viitoare adevărul că acest popor a avut un stat cu conducătorii săi, cu profesorii, cu scriitorii şi cu colecţionarii săi de artă, înainte de a începe Epoca Uitării.

Am auzit însă că printre aceia care l-au asaltat pe Lenin era şi un preot de la Roşiorii de Vede care făcea greva foamei pentru a îndupleca autorităţile să consimtă la înlăturarea monumentului. Autorităţile nu s-au lăsat mult rugate. Acum Sfinţia Sa, în loc să se întoarcă în parohia unde e nevoie de dînsul, şi-a anunţat intenţia de a aplica aceeaşi metodă cu statuia lui Petru Groza. Dar, fiind vorba de o sculptură a lui Ladea, nimeni nu va admite să fie tratată ca „metal de

---

* *22*, 8, 9 martie 1990.

clopot", ceea ce ar semăna cu fărădelegea celor care, în 1948, au trimis la topit călăreţii lui Mestrovici. Apoi, rolul lui Petru Groza n-a fost încă judecat cu obiectivitatea necesară, pentru care istoricii cer documente şi răgaz. O să vedem acum statuile Capitalei doborîte ca popicele dacă părintele de la Roşiori sau oricine altcineva e dispus să ia iniţiativa?

Cunosc şi eu, într-un colţ discret al oraşului, înconjurat de bănci pentru pensionari şi alei pe care se joacă copiii şi cîinii, un bust al lui Ilie Pintilie, care a luat locul lui Bălcescu, care-l înlocuise şi el pe I.I.C. Brătianu. Nu-l denunţ vindictei publice. De ce atîta grabă? Istoria statuilor bucureştene nu e lungă, dar e oglinda frămîntărilor prin care a trecut această societate în ultimul secol. Există undeva, peste drum de Gara de Nord, un postament rezervat pentru un monument al ceferiştilor de la Griviţa care nu s-a mai înălţat niciodată. Într-o curte, ferite de văzul lumii şi aruncate claie peste grămadă, am descoperit anul trecut pietre de mormînt cu steme sfărîmate şi busturile Ghiculeştilor de la Pantelimon (de Storck), alături de plăci comemorative pentru o redacţie clandestină a *Scînteii* sau pentru A. Toma: relicve ale unei epoci care se încalecă în goana istoriei româneşti, dar şi simbol al zădărniciei umane.

Un monument pentru mareşal? *

Oraşul Piteşti, care se făleşte cu fiii săi, ar dori să ridice un monument lui Ion Antonescu. Cel puţin, aceasta este intenţia primăriei actuale (FSN? FDSN?). Sculptor se va găsi fără greutate, fiindcă-mi aduc aminte că din 1990 un specialist în busturi patriotice pentru şcoli se grăbise să expună un „mareşal", poate încă disponibil.

Întrebarea este de ce şi cîtă vreme mai auzim glasurile stridente care reclamă cele mai înalte cinstiri pentru „eroul martir", de fapt pentru un om care şi-a plătit cu viaţa greşelile sale. A plătit bărbăteşte, desigur, ostaşul fanatic care a fost, dar aceste greşeli au însemnat atîta sînge vărsat din vina lui, încît nu-l poate răscumpăra numai curajul cu care a mers la moarte la rîndul său. Pierderile pe front în prima parte a războiului (26 iunie 1941 – 23 august 1944) au fost de 598 038 soldaţi, reprezentînd mai mult decît efectivele angajate în cele dintîi luni de luptă. Lăsînd la o parte răniţii, oricît de greu vătămaţi, rămîne o cifră pe care nimeni n-are dreptul de a o nesocoti : 355 613 morţi şi dispăruţi. Cîţi din aceştia au murit degeaba, din vanitatea oarbă a unui ambiţios? O generaţie a fost decimată pe cîmpul de onoare, înainte ca supravieţuitorii să intre în închisori. Ne mai întrebăm ce a precipitat declinul acestei naţii pe o pantă abruptă?

Calităţile de om de stat ale fostului „conducător" sînt astăzi proslăvite cu o insistenţă suspectă chiar de către aceia care au făcut parte din banda duşmanilor lui cei mai înverşunaţi. Nu d-lui Drăgan, vechi legionar, i se cuvine să fie astăzi biograful apologetic al lui Antonescu. Alţi legionari, măcar mai consecvenţi, continuă să-l blesteme în *Gazeta de Vest*, cea mai dementă fiţuică ce mi-a fost dat să citesc. Dar din rîndurile Partidului şi ale Securităţii răsar mereu, sub nume false sau adevărate, noi oficianţi ai acestui cult postum. Iată, ultimii, un stîlp al răposatei Secţii de Propagandă a CC al PCR şi un general de securitate cu fruntea cît unghia şi cu pumnii ca baroasele, ei s-au găsit să publice o „selecţie" din rezoluţiile cu care Antonescu a apostilat timp de patru ani documentele care-i erau aduse la cunoştinţă. Selecţia, contrar declaraţiei celor doi editori, exclude o serie de răspunsuri importante. Totuşi, chiar din ce a fost reţinut, cineva-şi poate face o idee despre caracterul personajului. Pe cînd preocuparea pentru detalii e maniacală (vezi indicaţiile referitoare la construcţia unui drum secundar cu zece

* *22*, III, 23, 12-18 iunie 1992.

zile înainte de sfîrşit), tonul este întotdeauna autoritar, cîteodată apocaliptic. Intervine brusc şi poruncitor în domenii cu totul străine de competenţa sa. De pildă, ca reacţie la demisia patriarhului Nicodim în 1941 : „Patriarhul va rămîne la postul său pînă voi decide eu altfel. Înalţii prelaţi trebuie să moară în scaunul lor". Dictează chiar formula unei rugăciuni ad-hoc, dînd dispoziţii să se citească „în toate bisericile, în toate tîrgurile". Se amestecă chiar în activitatea tribunalelor. În cazul unor huligani maghiari care, pentru o manifestaţie iredentistă, fuseseră deferiţi justiţiei, ordonă : „trebuie împuşcaţi". Insultă pe un erou al primului război mondial, comandantul celebrei şarje de cavalerie de la Robăneşti, acuzîndu-l de complicitate cu abuzurile lui Carol al II-lea : „aţi dat toţi concurs tîlharului şi trădătorului şi ţara s-a prăbuşit". În acelaşi spirit vindicativ dispune destituirea marelui filolog care era rector al Universităţii din Cluj-Sibiu. Adeseori, în aceste însemnări pe marginea unor petiţii, polemizează cu reclamantul. Dacă, după săvîrşirea crimelor mişeleşti împotriva lui Iorga şi Madgearu, primeşte numai observaţia că regele nu e informat asupra situaţiei din ţară decît prin radio şi ziare – care păstrau tăcerea asupra asasinatelor –, răspunde furios aghiotantului „să facă bine să nu mai dea curs tuturor nebuniilor străzii" şi conchide adînc : „Înţelept este ca să aşteptăm ca vîntul să se potolească, nu să fie potolit. Este ceea ce fac. Deci răbdare". Din fericire, două luni mai tîrziu, rebeliunea legionară avea să-l silească să iasă din această expectativă.

Pentru a se lămuri odată problema dacă mareşalul era sau nu de acord cu tratativele care se desfăşurau febril în spatele său, să se vadă cu ce indignare condamnă armistiţiul încheiat de italieni în 1943 : „un mareşal, un rege şi o ţară care primesc să semneze un astfel de act au dezonorat pentru vecie istoria poporului lor". De la data acestor cuvinte au mai trecut unsprezece luni pînă la 23 august. De altfel, considerîndu-i pe Maniu şi Brătianu „exponenţii mocirlei publice şi ai dezastrului naţional", Antonescu o lua înaintea acuzaţiilor Tribunalului Poporului şi se întîlnea în analiza sa politică tocmai cu aceia care aveau să-l osîndească la moarte. În sfîrşit, în paroxismul unei tirade contra drepturilor omului, izbucnea : „Moralizarea unei societăţi este mai bine să se facă chiar cu glonţul, dacă prin justiţie nu se poate face". Faţă de asemenea mărturisiri, a căror sinceritate ne înmărmureşte, se mai gîndeşte cineva la reabilitarea mareşalului ?

Într-un număr din *Expres*, printre alte mărturii documentare adăugate la dosarul Antonescu, a apărut nu demult o declaraţie a aceluiaşi personaj că vrea să-i înveţe pe români ura. El însuşi recunoştea că-i urăşte pe „turci, jidani şi unguri", inamicii ereditari, chiar dacă soldaţii turci în 1878, deci cu 14 ani înainte să se nască Antonescu, nu mai trecuseră Dunărea decît ca prizonieri ai românilor. Ura de care era intoxicată mintea lui rigidă, violentă şi implacabilă este singura moştenire pe care s-o fi lăsat poporului său.

Statuile se ridică unor binefăcători, cărora strălucirea inteligenţei, generozitatea caritătii sau vitejia dăruită unei cauze drepte le-au dobîndit

recunoştinţa urmaşilor. Ion Antonescu nu e desigur în nici unul din aceste trei cazuri. Dreaptă ar fi fost cauza pentru care a tras sabia dacă n-ar fi urmărit decît dezrobirea părţilor de ţară vremelnic ocupate de adversar. Aşa, cine i-a dat dreptul să arunce în cel mai ucigător prăpăd tineretul unui popor pe care a susţinut că-l iubeşte? Aliatul cel mai credincios al lui Hitler (căci pînă şi Horthy a încercat să se desprindă de dictatorul german) n-a şovăit nici o clipă. N-a fost sacrificiul tragic al unui patriot, ci prăbuşirea firească la capătul carierei unui aventurier nevrotic. Dar şi atunci, ca şi mai tîrziu, condeierii români n-au pregetat să aducă omagiul lor conducătorului excepţional, poeţii l-au cîntat pe „noul sfînt Ion – spadă de foc", iar filosofii au crezut că profeţesc viitorul. Nu se poate începe exerciţiul responsabil al libertăţii noastre cu întoarcerea, dintre toţi bărbaţii unui trecut ascuns, desfigurat sau uitat, tocmai către acesta. Cei care au cerut o statuie pentru mareşal au ales cu bună ştiinţă gestul care învrăjbeşte. Omul a ispăşit. Să nu mai tulburăm liniştea în care greşiţii şi drepţii laolaltă se odihnesc.

O statuie de prisos*

Acum cîteva zile, Consiliul municipal din Cluj a acceptat propunerea primarului său de a se ridica în oraşul de pe Someş o statuie mareşalului Antonescu. Singurul protest care s-a făcut auzit pînă acum a fost al d-lui Eckstein Kovács, ministrul Minorităţilor. S-au invocat crimele săvîrşite împotriva evreilor şi ţiganilor în anii guvernării „Conducătorului". Oare numai supravieţuitorii şi urmaşii victimelor de altă etnie decît românească se opun acestei decizii nesăbuite?

Ca român, mie mi-e ruşine ca numai minorităţile să se pronunţe contra glorificării unui dictator. Dacă am da crezare sondajului publicat săptămîna trecută, numărul celor care cred că Antonescu a făcut cel mai mare rău acestei ţări nu trece de 2%. E adevărat că, pe de altă parte, cei care-şi închipuie că el a fost cel mai destoinic dintre liderii politici ai României în ultima sută de ani reprezintă numai 4%. Deci viitoarea statuie va satisface dorinţa a 4% din totalul cetăţenilor. În această logică, e mult de lucru pentru sculptori. Fiecare răspîntie ar trebui împodobită cu cîte o statuie pentru care s-ar găsi destui amatori: ecvestră, în mărime naturală sau măcar un bust, acolo...

Din partea d-lui Funar nu ne miră demult nimic. Socotind că un primar e stăpîn pe străzile, casele şi statuile oraşului său, alesul clujenilor se joacă cu monumentele, le dărîmă, le mută sau le aplică inscripţii fără nici o autorizaţie. După apariţia acelui grotesc Avram Iancu, planînd peste acoperişuri într-o atitudine de dansator pe funie, ne ameninţă o replică a Columnei în piaţa Unirii şi, acum, o emfatică efigie a lui Antonescu. Între timp, la Timişoara, nu ştiu ce asociaţii civice care există doar din vanitatea preşedinţilor lor au organizat o reabilitare a mareşalului, paralelă cu cea pe care n-au obţinut-o încă în justiţie. E cu atît mai absurdă această agitaţie, cu cît ea nu exprimă fidelitatea îndelung păstrată în sinea lor de nişte bătrîni, ci oferă o temă de exploatat unor demagogi de vîrstă mijlocie care s-au iniţiat în naţionalism sub Ceauşescu.

Nu pentru ei, a căror rea credinţă mi se pare evidentă, ci pentru colosala ignoranţă istorică a celor mai mulţi, mă simt dator să arăt ce nepotrivită este ideea unei statui care ar simboliza recunoştinţa naţională faţă de Ion Antonescu.

Nici Franţa n-are o statuie a lui Pétain, nici Ungaria una a lui Horthy. Cultura politică din aceste ţări, una rămasă democratică de la Eliberare, cealaltă chiar

---

* *Dilema*, VII, nr. 353, 19-25 noiembrie 1999.

siluită atîta vreme de comunism, n-ar îngădui-o. Numai aici, proslăvirea dictatorilor găseşte un teren favorabil ; numai aici, exerciţiul democraţiei fiind anemic, s-a aşteptat mereu mîntuirea, nu de la instituţii, care trăiesc şi ele de azi pe mîine, ci de la „oamenii providenţiali", neapărat cinstiţi şi duri – adică înzestraţi tocmai cu acele calităţi mai rar prezente în psihologia naţională, eminamente transigentă. Statuia de la Cluj ar semnala lumii întregi această carenţă morală, odată cu nepăsarea faţă de ce au îndurat minorităţile deportate şi masacrate. Aceasta înseamnă indiferenţă grosolană la dreptate şi libertate, pe care aliaţii lui Antonescu le-au suprimat oriunde s-a impus vremelnic superioritatea lor militară. Ba înseamnă ceva şi mai grav : refuzul de a-şi admite vina proprie, acolo unde asocierea cu Germania lui Hitler, de care Antonescu n-a vrut să se dezică pînă în pragul catastrofei, ne-a antrenat în acte reprobabile, care nu s-au limitat la măsurile represive de caracter rasial.

Statui se ridică figurilor istorice care au personificat capacitatea unui neam de a contribui la progresul omenirii, moral sau intelectual, sau la întărirea patriei sale ca fiinţă politică. Pe lîngă aceşti generali învingători, de piatră sau de bronz, se văd cîteodată şi generali învinşi cărora li s-a făcut această onoare, dar atunci cauza pentru care au luptat este una care, cu vremea, a dobîndit triumful care îi fusese refuzat în timpul vieţii lor. Antonescu nu intră în nici una din aceste categorii.

N-a ajuns la putere a doua zi după o victorie, pentru care naţiunea să-i fie definitiv îndatorată, ca Mustafa Kemal în Turcia. A venit în momentul cel mai tragic al istoriei noastre şi, patru ani mai tîrziu, după sacrificii copleşitoare – decapitarea unei generaţii pe front –, România era şi mai înjosită : înfrîntă şi lăsată pradă cotropitorilor. Dacă meritul unui soldat se apreciază după biruinţele pe care a ştiut să le cîştige, rezultatul războiului în care Antonescu şi-a împins ţara în mod deliberat îl condamnă fără apel.

Valoarea unui om politic n-o dovedesc discursurile sale – din acest punct de vedere, autorul cuvîntărilor *Către Români* s-ar califica undeva pe lîngă Mussolini, în clasa a treia –, ci măsura în care şi-a schimbat ţara în interior şi a obţinut pentru ea un loc mai bun în lume. Fără doar şi poate, aceasta a fost marea ambiţie a lui Ion Antonescu, dar în realizarea ei el a eşuat lamentabil. Blamul acestui insucces revine asupra lui personal exact în proporţia în care el a intervenit direct şi autoritar în toate domeniile vieţii militare şi civile, de la strategia campaniilor în Rusia pînă la aprovizionarea pieţelor în Bucureşti. N-a putut da României realitatea puterii, ci numai aparenţa ei, proclamată printr-o propagandă grandilocventă, pînă cînd a fost spulberată de tancurile sovietice.

Dezastrul pe care l-a provocat a avut consecinţe mai dramatice decît pierderea unui război şi reamputarea teritoriului naţional. Pentru că i-a convins pe români de geniul său şi de invincibilitatea lor, prăbuşirea acestor iluzii n-a mai lăsat în loc decît vasta laşitate pe care regimurile de dictatură o creează totdeauna.

Cînd partidele politice au încercat să reziste noii dictaturi implantate de Stalin în România, eforturile lor au fost zădărnicite şi de efectul denigrării sistematice la care fuseseră supuse de Antonescu şi de presa obedientă lui.

Adversar consecvent al democraţiei, acest ofiţer megaloman care se lua drept Napoleon nu poate fi eroul căruia un omagiu întîrziat să-i restituie locul care i se cuvine în memoria recunoscătoare a poporului român.

Ion Antonescu ca orator

Ce se mai poate spune nou despre Ion Antonescu atîta timp cît, fără o sistematică cercetare a arhivelor, au apărut doar documente meşteşugit selectate, cu intenţia declarată a editorilor de a-l reabilita pe mareşal? Nu e, de altfel, singura problemă a unei istoriografii care a cunoscut şi minciuna şi jumătăţile de adevăr. O reacţie firească face ca acest subiect să fie expus deformării admirative după ce fusese ştampilat de o condamnare sumară şi absolută.

Fie că sensul ei este favorabil sau nu, etichetarea a precedat analiza răbdătoare a surselor. În aceste condiţii, n-are nici un temei discuţia dacă Antonescu era „un fel de Mussolini militar" – după expresia lui Stanley G. Payne, cel mai recent istoric al fascismului – sau un Franco împotriva căruia s-ar fi revoltat Falanga, comparaţii care trădează dificultatea de a încadra o realitate specific românească într-o schemă de împrumut. Celălalt dezavantaj al acestui tratament este că privilegiază un moment sau altul al regimului de dictatură, dînd uitării restul. Omul care a îmbrăcat cămaşa verde în septembrie '40 a întors tunurile contra legionarilor patru luni mai tîrziu. Ororile săvîrşite împotriva evreilor în 1940-1942 nu pot fi anulate de sistemul „asimilării cu românii" de care au beneficiat în 1943-1944 trei duzini de industriaşi, medici şi personalităţi culturale. Cînd emigrarea individuală a fost tolerată, s-a făcut în condiţii care echivalau cu o răscumpărare. Eliberarea Basarabiei şi Bucovinei de Nord a fost numai prima etapă a unei strategii care a dus la dezastrul de la Cotul Donului – o aventură militară din care fac parte, vrem-nu vrem, şi cumplitele represalii de la Odessa.

Prin urmare, dacă este să ne apropiem de adevărul unei figuri istorice ca aceea a lui Antonescu, de bună seamă că aceasta înseamnă un oricît de mic adaus de informaţie sau recitirea unor mărturii a căror cîntărire a întîrziat pînă acum. E cazul, de pildă, cu o scenă povestită în memoriile încă inedite ale Sabinei Cantacuzino. Sora lui I.I.C. Brătianu nu e numai autoarea unor amintiri de familie foarte gustate de public; ea a lăsat şi însemnări din anii 1927-1941, de un incontestabil interes documentar, cum se va vedea chiar din pasajul citat mai departe. Veghind asupra memoriei tatălui şi fratelui ei, Sabina Cantacuzino a organizat în jurul Universităţii Libere, pe care a prezidat-o pînă la moartea sa în 1944, mai multe serii de conferinţe de cultură istorică şi politică.

Ciclul din toamna anului 1940 era programat să trateze un subiect dureros, din cauza pierderilor teritoriale şi a modificării situaţiei internaţionale, *Contribuţii*

la unirea tuturor românilor. Antonescu a interzis conferinţele despre Michelet, Gladstone şi alţii, spunîndu-i doamnei Cantacuzino: „Desigur nu permit un asemenea ciclu, cînd eu sînt în *Axă*, să-mi preaslăveşti pe francezi, englezi?... Nu se poate, nu se poate". Momentul intrevederii e fixat „în primele zile ale lui octombrie", iar relatarea e datată 28 decembrie 1940, ceea ce arată că aderarea României la Pactul Tripartit, devenită realitate doar la sfîrşitul lui noiembrie, era deja hotărîtă de la începutul guvernării Antonescu. Continuarea convorbirii e şi mai interesantă. „Se agita din ce în ce mai mult. Mă uitai lung la el: «Tocmai ca sub regele Carol». Sări în sus: «Mă insulţi, mă insulţi, vii la mine ca să mă insulţi!» – «Nu e vorba de insultă, dar e adevărul. Aceeaşi cenzură.» – «Cum, eu care vroiam să suprim cenzura!» – «N-am bănuit-o!» De aici o discuţie straşnică. El alergînd prin casă, eu nemişcată pe scaun. «Tot astfel, domnule general, cînd luăm un ziar, întoarcem paginile pline de isprăvile legionarilor, de portretele lor, fără a le citi; cînd deschidem radio, îl şi închidem, auzindu-le laudele şi discursurile. Legionarii au înlocuit pe regele Carol al II-lea şi d-ta eşti şeful lor. Şeful unui partid de asasini. Ei au deschis în România era asasinatelor, necunoscute de noi». – „«Nu ei, Duca» – «Cum Duca? ! Numai fire de asasin nu avea Duca, şi de ar fi fost aşa nu erai prieten cu el pînă a murit şi nu ai fi rămas bine cu d-na Duca după moartea lui.»"

Adevărul este că pe Sabina Cantacuzino n-o putea intimida nimeni. Orice dictator e un parvenit, într-o poziţie de inferioritate faţă de cei care personifică experienţa şi prestigiul acumulat de generaţii. „Eu urmai: «Ştii că eu îţi sînt prietenă din zile grele şi că îţi voiesc binele, cum poţi aluneca aşa departe? dai cu piciorul Angliei şi Franţei, nu vezi că Anglia iese biruitoare? Ce faci în ziua cînd Germania va fi învinsă?» – «Ce făcea Ionel Brătianu dacă Germania era victorioasă?» – «Ionel Brătianu a spus-o: îşi va trage un glonţ de s-ar fi nenorocit ţara, dar Ionel Brătianu ştia că nu se va întîmpla, căci *Anglia nu a fost niciodată învinsă*. Era un om politic care cîntărise situaţia.» – «Fără mine nu făcea România Mare.» – «Dumneata în timpul războiului, ca militar, ai avut un rol important, căci conduceai de fapt Statul Major sub aripa lui Prezan, dar în politică să nu-mi spui *mie* că ai condus pe Ionel!»"

Dialogul, devenit imposibil, se opreşte aici, dar răbufnirile lui, în care esenţialul a fost înregistrat cu precizia unei stenograme, întregesc reflecţiile noastre, ale celor care ştim şi condiţiile în care se înfăptuise idealul unităţii naţionale – deja simplificate, după un sfert de veac, pentru legenda patriotică – şi ceea ce avea să urmeze, adeverind avertismentul. Nouă, care ştim de asemenea că Sabina Cantacuzino, făcîndu-i, ca puţini alţii, văduvei lui Iorga vizita de condoleanţe, a fost capabilă să pronunţe cuvintele: „Mai bine aşa, decît ca Ionel, de amigdalită", deloc consolatoare, însă mărturisire de aprigă mîndrie, ni se pare că această formidabilă doamnă a spus tot ce era de spus despre Ion Antonescu. Îndeosebi în alt pasaj al aceleiaşi relatări: „Ce durere să prevezi sfîrşitul lui pe abisul unde se prăvăleşte şi poate cu noi cu tot...".

De obiectul articolului de faţă, cunoaşterea psihologiei tulburi a personajului şi a gîndirii sale, desigur după materiale contemporane, netrucate, nici alese după criterii arbitrare, ne putem apropia cel mai bine prin lectura discursurilor şi apelurilor sale, publicate chiar în 1941, deci la apogeul carierei. Atunci apare volumul *Către români... Chemări - cuvîntări - documente. La o răscruce a istoriei*. Iniţiativa culegerii îi aparţine amiralului Dan Zaharia, un prieten personal al Conducătorului, pe care-l compară, în prefaţă, cu Domul din Milano (sic!), după cum, la altă pagină, îi descrie „ochii albaştri de marinar, limpezi şi cercetători, plini de lumină", încheind ritos: „Să se cînte de către Naţiunea Română *imnul de slavă* ce-l datorează *Generalului Ion Antonescu*" (sublinierile autorului).

Să lăsăm ceea ce ar putea fi un jenant, dar izolat, exces de entuziasm şi să căutăm a recunoaşte, în contextul politic românesc, temele caracteristice pe care, cu multiple variante, le prezintă aceste texte fundamentale. Dincolo de frazeologia grandilocventă a lui Ion Antonescu se întrevăd două resorturi mentale contradictorii, care-i furnizează motivaţiile tuturor reacţiilor sale: un ultranaţionalism de tip militar şi un mesianism sentimental. În mod evident, nu e vorba de un om politic, ci de un moralist. Confuzia celor care au aşteptat de la el comportarea unui politician şi au fost surprinşi să n-o găsească se explică doar dacă n-au ascultat niciodată acest discurs repetitiv şi bombastic.

Cît din această retorică era al epocii, alţii o vor spune după cuvenitele comparaţii - în ce ne priveşte, credem că filonul mussolinian se vădeşte în formule sforăitoare ca: „popoarele adevărate îşi torc din înfrîngeri marile destine", „viforul de credinţă românească din piepturile voastre", „români smulşi din glia sfinţită de sudoarea muncii strămoşeşti", „ascultînd de porunca morţilor şi de geamătul graniţelor", sau în incantaţii rituale: „crucea şi stindardul, ogorul şi patria, onoarea şi virtutea, înfrăţirea şi iubirea" etc. Un inventar de vocabular ar fi foarte semnificativ.

Clasarea lui Antonescu ca orator în zona ordinii şi autorităţi, a unităţii şi continuităţii naţionale se impune de la cea dintîi privire asupra acelor calităţi pe care el le considera esenţiale: disciplina, legalitatea, munca. Elogiul acestor însuşiri inseparabile ca treimea cea de o fiinţă se regăseşte în fiecare cuvîntare, propunînd un tip uman. Fervoarea militară nu era obişnuită în societatea românească după victoria din 1918, spre deosebire de cea franceză, a Republicii după înfrîngerea de la Sedan sau a regimului instaurat de Pétain. Cultul armatei este celebrat şi de Antonescu ca o compensaţie pentru umilirea naţională adusă capitulării fără luptă din 1940, ca o expresie a aspiraţiilor de revanşă, ca un simbol tangibil al ideii de patrie eternă.

Admiraţia lui Antonescu faţă de Hitler şi Mussolini se adresează misiunii lor istorice extraordinare: „neîntrecut ziditor de lume nouă", îi spune el Führerului, printre alte complimente cu privire la „viziunea sa genială". Lecţia celor doi

dictatori îl atrăgea pe discipolul lor pentru rapiditatea succesului lor cel mai strălucit: înlocuirea unei societăţi vechi şi putrede cu alta aparent nouă şi viguroasă. Cei care gîndeau astfel nu erau deloc puţini în România, devenită brusc revizionistă şi grăbindu-se să intre la şcoala foştilor săi adversari. Aceasta presupunea şi un populism care nu corespunde doar elementului socialist din modelul imitat, ci unei reacţii proprii la dislocarea solidarităţilor tradiţionale, la eroziunea vechii discipline colective de tip ierarhic. Ca atare, Antonescu năzuia să reconstituie coeziunea morală a naţiunii, „din colibă pînă la palate" şi se proclama el însuşi „cel dintîi muncitor al ţării". Inechităţile social-economice determinate de progresul industrializării nu sînt singurul efect şocant al modernizării: societatea se laicizează şi revendică egalitate între sexe. Ca răspuns, Conducătorul decretează penitenţe publice, îngenunchieri în masă („în faţa altarelor şi cu fruntea lipită de pămînt") şi trimite sfaturi slujitorilor Bisericii. Atinge culmea ridicolului cînd lansează o chemare: „Femei române de pretutindeni", declarîndu-şi dezaprobarea faţă de participarea femeilor la viaţa politică sau culturală şi refuzîndu-le chiar intrarea în servicii publice („în birouri"). Concluzia este solemnă şi sfidătoare: „soţie, mamă, bunică, iată gîndul generalului Antonescu pentru femeia română".

Militarii sînt adeseori lipsiţi de umor, dar gravitatea îndîrjită a lui Ion Antonescu vine dintr-o înspăimîntător de înaltă idee despre sine. De aceea simţea nevoia să-i încredinţeze pe oamenii de rînd: „fiţi siguri că eu nu dorm, nu mă plimb şi nu petrec". Ca şi cum această aspră negare a oricărei plăceri personale ar fi fost o garanţie a fericirii generale. Sau ca şi cum austeritatea sa orgolioasă l-ar fi îndreptăţit să dea dispoziţii cu privire la semănăturile de toamnă (20 septembrie 1940) sau să-şi dea cu părerea despre înfiinţarea unei noi universităţi la Alba-Iulia. N-a vrut să fie şi membru al Academiei Române? Antonescu este cel care a introdus în ţara noastră modelul paternalist al Conducătorului atoateştiutor, care a luat cu vremea proporţii din ce în ce mai alarmante şi de care mentalitatea populară nu s-a desprins încă.

Dacă ar fi să recurgem la aceeaşi culegere de cuvîntări pentru a identifica un program politic, acesta e remarcabil de imprecis: colaborarea militară cu Marele Reich, desigur, şi convingerea că Înţelegerea Balcanică e perimată – ar fi coordonatele politicii externe –, pe cînd, pe plan intern, Antonescu aproba exproprierea evreilor şi limitarea drepturilor civile şi umane, denunţînd ca şi legionarii o conspiraţie universală iudeo-masonică. Minorităţile urmau să fie excluse din armată, deoarece peste un sfert din populaţie era percepută ca un pericol pentru existenţa statului. Indicaţii prea generale, aplicabile multor altor naţionalisme, nu numai celui românesc. Concepţia dezvoltării viitoare a economiei punea accentul pe agricultură şi pe industria de armament. Prin graţia divină, poporului român îi este hărăzit un destin excepţional – căruia îi corespunde vocaţia eroică a lui Antonescu. Legitimarea acestuia ca lider

providenţial şi plebiscitat era cu atît mai necesară avînd în vedere împrejurările în care luase puterea, pentru care a simţit nevoia să se disculpe într-un mesaj radiodifuzat (7 septembrie 1940). Un asemenea om, rigid şi intolerant din punct de vedere intelectual, poate fi oare, în comportament şi atitudini, capabil de afectivitate? În discursurile lui, foarte emoţionale, vorbeşte adesea de „omenie" şi de „blîndeţe, podoabă unică a sufletului românesc". În practică, ce găsim? O referire neiertătoare la „netrebnicii de la Jilava", la victime, nu la ucigaşi, după ce 57 de deţinuţi politici fuseseră omorîţi fără judecată. Aceste crime, cărora li s-a adăugat asasinarea lui Iorga şi Madgearu, vor fi expediate cu răceală prin formula: „s-au făcut, desigur, şi unele greşeli".

Din cele de mai sus se înţelege, probabil, că în ascensiunea lui Ion Antonescu, deşi datorată în mare măsură sprijinului nazist, responsabilitatea revine unei părţi din clasa politică românească, a cărei slăbiciune sau al cărei egoism au încredinţat conducerea ţării unui personaj extrem de nepotrivit pentru acest rol. Fascist Antonescu a fost, negreşit, în sensul polemic cel mai obişnuit şi în calitatea sa de aliat al lui Hitler. Din perspectiva ştiinţei politice, faptul că nu s-a bazat pe un partid totalitar, după rebeliune, permite contestarea acestei definiţii. Din punct de vedere practic, acelaşi fapt era constatat ca un dezavantaj chiar de către Goebbels. Acesta nota, la 20 martie 1942: „Führerul regretă că Antonescu n-a izbutit să colaboreze cu Garda de Fier. Rezultatul este o situaţie de stagnare în România. Antonescu n-are un partid politic pe care să se reazeme şi într-o zi va plăti scump". Un an mai tîrziu, la 6 martie 1943, el îşi exprimă satisfacţia pentru un discurs în care Antonescu „şi-a aruncat mănuşa, sfidîndu-i pe criticii săi aristocratici din capitală". Aceştia încercau încă să mai frîneze zelul fostului lor protejat, dar se apropia momentul cînd aveau să se coalizeze ca să-l doboare. Dacă Antonescu ar fi fost singur, un simplu „Gauleiter" pentru România, frontul de est ar fi căzut mai curînd. Numai prin colaborarea birocraţilor şi a ofiţerilor, consolidată după suprimarea puciului din ianuarie 1941, sistemul pe care-l controlau a putut funcţiona. De aceea, un analist competent ca Juan Linz, autorul capitolului respectiv din *Handbook of Political Sciences* (New York, 1976), adoptă pentru regimul din România caracterizarea ca „autoritar" şi „militaro--birocratic". Dincolo de aceste clasificări nuanţate, însă impersonale, stau, concrete şi grele, faptele şi cuvintele evocate aici.

Jocul memoriei şi al uitării *

„A apela la justiţie contra unei decizii istorice"

Zilele trecute, a apărut în presă informaţia că, la cererea a doi generali în retragere, Procuratura examinează posibilitatea de a casa sentinţa nr. 17 din 17 mai 1946 a Tribunalului Poporului, prin care Ion Antonescu a fost condamnat la moarte „pentru dezastrul ţării şi pentru crime de război". E un recurs excepţional, întreprins la 46 de ani după ce recursul legal a fost respins de instanţa pe atunci îndreptăţită să decidă, Înalta Curte de Casaţie şi Justiţie, care s-a pronunţat la 25 mai 1946. Reacţii la demersul absolut insolit n-au fost încă, fie din lipsă de informaţii pe baza cărora să se prezinte opiniei publice explicaţiile de care are nevoie, fie din cauză că gazetarii, înţelegînd caracterul „delicat" al problemei, nu s-au grăbit să se pronunţe, ceea ce indică mai multă prudenţă decît conştiinţă.

Din capul locului, se impune observaţia că generalii Popescu şi Mirescu pretind a vorbi în numele a 230 000 de veterani din ultimul război. În realitate, chiar dacă dînşii au obţinut consimţămîntul asociaţiilor pe care le conduc, numai semnăturile adunate, una cîte una, pentru această petiţie ar fi valabile în justiţie. Pentru a aprecia exact în ce măsură cei doi domni generali au dreptul de a invoca solidaritatea tovarăşilor lor de arme, ar fi interesant de ştiut ce grad aveau în vechea armată şi dacă nu cumva au fost înaintaţi sub regimul comunist, de către Ceauşescu. În cazul că domniile lor au fost, mai demult, membri ai defunctei Asociaţii a Veteranilor Antifascişti, calitatea lor de a cere reabilitarea mareşalului ar putea fi pusă la îndoială. Nu vom aminti aici decît în treacăt eforturile depuse în acest sens de domnul I.C. Drăgan, ca prieten şi consilier al lui Ceauşescu mai degrabă decît ca fost legionar. Într-adevăr, propaganda dirijată din ţară spre străinătate şi retur în acei ani în care regimul comunist arbora culorile naţionalismului a utilizat masiv numele lui Ion Antonescu, fără a induce totuşi în eroare pe cei mai dezinteresaţi dintre fidelii mareşalului. Aceşti ofiţeri care făcuseră parte din fostul său cabinet militar, pătimind ani îndelungaţi în închisorile comuniste, n-au vrut după aceea să se lase atraşi în acest joc murdar.

Deocamdată ne preocupă aici numai două aspecte ale problemei.

---

* *22*, 1, 7-13 ianuarie 1993.

Personalitatea enigmatică a lui Antonescu fascinează spiritele, cu atît mai mult cu cît în avantajul său intervine o firească reacţie de neîncredere în afirmaţiile istoriografiei comuniste. Este de văzut aşadar dacă se poate concepe principiul de a apela la justiţie contra unei decizii istorice în care, fără îndoială, elementul politic era hotărîtor şi dacă, în acest caz, justificările sentinţei din 1946 pot fi eliminate ca fabulaţii tendenţioase. Atît istoria, cît şi justiţia, deşi sferele lor se deosebesc, sînt interesate să facă lumină în faptele lui Ion Antonescu şi în motivaţiile lor din perioada 1938-1944, deci de la numirea sa ca ministru de război în guvernul Goga pînă în ziua cînd a fost demis din funcţia, creată de el pentru sine, de Conducător al Statului.

„Ori triumfăm cu Axa, ori cădem cu Axa"

O privire asupra trecutului mai îndepărtat ar fi inutilă. S-au mai văzut şefi de stat înlăturaţi fiindcă au pierdut un război, de pildă Napoleon al III-lea după capitularea de la Sedan, sau Leopold al Belgiei, dar nimeni nu le-a făcut un proces : nici învingătorii, nici propriul lor popor. În România chiar, Parlamentul din 1918 a votat darea în judecată a lui I.I.C. Brătianu şi a miniştrilor liberali, ca vinovaţi de războiul în care ţara fusese înfrîntă. Acest proces, pe care-l ceruseră colaboraţioniştii de la Bucureşti, n-a mai avut loc din cauza evenimentelor care au adus în sfîrşit biruinţa mult aşteptată. În Grecia, în 1923, duşmăniile politice au exploatat dezastrul din Asia Mică şi au determinat condamnarea lui Gounaris : un guvern întreg împuşcat, o pagină ruşinoasă din istoria Greciei moderne.

Procesele din 1945-1946 au judecat crime contra umanităţii, imprescriptibile. Definiţia juridică este „crimă comisă în cursul executării unui plan îndeplinit în numele unui stat care practică sistematic o politică de hegemonie ideologică". Să nu se spună că dictatura antonesciană nu avea o ideologie proprie – ceea ce ar fi totuşi adevărat –, căci planurile şi justificarea lor teoretică proveneau de la Berlin, atît în perioada septembrie-noiembrie 1940, cînd Garda de Fier, cu care Antonescu era asociat, aplica dispoziţiile lui Hitler, cît şi după aderarea României la Pactul Tripartit, proclamată cu convingere de Conducător : „noi mergem 100% pînă la moarte alături de Axă. Ori triumfăm cu Axa, ori cădem cu Axa". Dintre numeroasele dovezi ale înaltei opinii pe care Führerul o avea despre aliatul său român, să amintim doar această declaraţie, rostită la 27 septembrie 1941 : „Antonescu este de origine germană, nu românească, este un soldat înnăscut. Are numai nenorocul de a trebui să comande unor români".

Devotamentul prin care Antonescu şi-a cîştigat acest extraordinar certificat favorabil a fost recunoscut cum se cuvenea şi de Tribunalul Militar Internaţional de la Nürnberg. În mai multe şedinţe, care au avut loc în februarie 1946, deci înainte de condamnarea de la Bucureşti, instanţa aliată a luat act de documente

din arhiva personală a Mareşalului, confiscată de sovietici, precum şi de declaraţii ale sale la interogatoriile la care a fost supus. Din acestea reiese că România s-a alăturat Axei, „în scopul exclusiv al luptei împotriva slavilor" (procesul-verbal al convorbirii Antonescu-von Dörnberg, 10 februarie 1942) şi că semnarea pactului cu Hitler era pentru Ion şi Mihai Antonescu un motiv de mîndrie: „singurul exemplu în istorie ca doi oameni să fi făcut publică invitaţia către poporul lor de a urma o politică ce nu putea să i se pară acestuia decît infamă" (Antonescu--Ribbentrop, 12 februarie 1942). Desigur, „infamă", deoarece amputările teritoriale suferite în vara anului 1940 erau consecinţa complicităţii germano--sovietice.

Hitler şi Antonescu îşi dau mîna

Prea adesea, politica lui Antonescu de angajare în războiul din est a fost interpretată în funcţie de intenţia de a recupera Basarabia şi Bucovina de nord, sau de nădejdea de a-l îndupleca pe Führer să revoce verdictul de la Viena cu privire la nord-vestul Transilvaniei. E totuşi limpede că ambiţiile generalului mergeau mult mai departe, în cadrul unei strategii continentale în care, simţindu-se cu nimic mai prejos decît Hitler şi Mussolini, el îşi imagina un „imperiu dacic" din Balcani pînă la Nipru. În orice caz, colaborarea sa la planurile militare ale Axei nu s-a limitat la ofensiva împotriva Uniunii Sovietice. Consimţămîntul pe care Hitler l-a obţinut de la el, în întrevederea de la Berchtesgaden în ianuarie 1941, de a permite trecerea celor 21 de divizii prin România spre Bulgaria înseamnă o complicitate la agresiunea împotriva Greciei, stat aliat ca membru al Înţelegerii Balcanice. Curînd după aceea, autorizînd aviaţia de bombardament germană să utilizeze aerodromurile din Banat, Antonescu a făcut cu putinţă distrugerea Belgradului şi îngenunchierea Iugoslaviei.

Toate aceste acţiuni decurg din politica inaugurată în noiembrie 1940, care a costat România aproape 600 000 de soldaţi (la 15 noiembrie 1943, mareşalul însuşi recunoaşte că pierderile se ridicau la peste 250 000 de oameni; în aceeaşi scrisoare, Antonescu evaluează contribuţia României la război ca echivalînd 300 de miliarde de lei). Cît priveşte livrarea de petrol către Germania în 1941-1943, ea a depăşit 8 miliarde de tone, cantitate în care se include carburantul necesar trupelor lui Rommel în Africa de Nord în noiembrie 1942. Aceasta, în situaţia în care ţara şi armata română erau puse la dispoziţia Germaniei, fără măcar să se fi încheiat un tratat de alianţă prin care cele două state să-şi precizeze obligaţiile reciproce.

Războiul n-a fost purtat de Antonescu numai împotriva unui inamic înarmat, ci şi contra unor mase de civili fără apărare. Soarta populaţiei evreieşti din România, în cuprinsul graniţelor din 1941-1944, a luat formele jafului, deportării

şi asasinatului organizat. Să fi fost oare uitate numele sinistre ale lagărelor de concentrare de la Edineţ, Secureni, Vertujeni, Peciora şi Vapniarca? Statisticile sînt contradictorii, dar după cea mai recentă şi mai temeinică cercetare (Krista Zach, 1991), victimele acestui holocaust, al cărui autor moral este Ion Antonescu, se ridică la 120 000. Nu intră în acest calcul evreii din regiunile Transilvaniei şi Odessei, exterminaţi în cursul înaintării trupelor române (Raul Hilberg, 1988, propune cifra de 150 000, imposibil de reţinut fără probe). În singurul caz al Odessei, ca represalii pentru atentatul de la comandamentul germano-român, mareşalul a ordonat să fie executaţi imediat cîte 200 de locuitori ai oraşului pentru fiecare ofiţer ucis şi cîte 100 pentru fiecare soldat.

Pentru ca nici o îndoială să nu mai stăruie asupra faptului că însuşi Antonescu a avut iniţiativa, venind în întîmpinarea intenţiilor lui Hitler de a ataca Uniunea Sovietică, trebuie subliniat faptul că, încă din noiembrie 1940, Conducătorul abia înscăunat s-a străduit să atragă maşina de război germană într-o direcţie care traversa România. În dorinţa sa de a asocia trupele aflate sub comanda lui personală la operaţiunile militare împotriva URSS, a combătut cu înverşunare punctul de vedere al marilor comandanţi ai Wehrmachtului, care nu voiau să-l accepte drept partener. A pune aceste demersuri pe seama ambiţiei ar fi o explicaţie prea simplă. Antonescu era desigur sincer cînd îi declara lui Iuliu Maniu la 22 iunie 1941, a doua zi după ce-şi realizase scopul: „D-voastră sînteţi pentru regimul democratic parlamentar şi pentru politica externă alături de puterile democraţiilor apusene; eu sînt pentru regimul intern al statului naţional-totalitar şi pentru politica externă alături de puterile Axei". Ceea ce ne readuce la o controversă ideologică, numai că forţele statului şi ale armatei se găseau în mîinile lui Antonescu, nu în cele ale opoziţiei. Ele serveau astfel o hegemonie nefastă. Regimul căutase să-şi asigure formal o recunoaştere populară, prin plebiscitele din 1941, al căror rezultat a fost însă obţinut prin constrîngere (vot deschis, oral, cu liste separate pentru opozanţi).

Candidat la dictatură

În aceste condiţii, mai e cazul să comparăm responsabilitatea asumată de Antonescu cu faptele de care s-au făcut vinovaţi alţi aliaţi sau sateliţi ai lui Hitler? Sancţiunile la care s-au expus măsoară destul de exact raportul de culpabilitate dintre ei, cu excepţia Bulgariei, unde revanşa comunistă a organizat o represiune feroce după ce tancurile sovietice au trecut Dunărea. Se ştie că înţelepciunea mareşalului Mannerheim şi a guvernului său redusese colaborarea Finlandei la un scop limitat: redobîndirea graniţelor din 1939. Sistemul democratic tradiţional în politica internă finlandeză a rămas neschimbat şi după 25 iunie 1941. Ostilităţile care au urmat poartă numele de „Războiul de

continuare", arătînd că era o reluare a „Războiului de iarnă", în care ţara se apărase contra unui ultimatum sovietic asemenea celui la care România cedase în 1940. În cursul negocierilor de la Ankara, Maniu a cerut, în 1944, condiţii similare celor garantate Finlandei, prin care ar fi fost evitată o ocupaţie militară sovietică. Din păcate, Antonescu nu se mărginise să elibereze provinciile cotropite de URSS, cum îl sfătuiseră Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu, ci participase activ la cucerirea unui teritoriu de patru-cinci ori mai mare decît suprafaţa României. De aceea, în Finlanda procesul intentat responsabililor politici ai războiului s-a încheiat cu sentinţe de închisoare pe termen scurt pentru preşedintele republicii, doi prim-miniştri, patru miniştri şi fostul ambasador la Berlin. Partidul comunist, imediat legalizat, a format şi acolo o coaliţie controlată de el, ca şi Blocul Partidelor Democratice de la noi, dar n-a obţinut posturi în guvern decît pînă la alegerile din 1948, care i-au înlocuit cu social-democraţi. Preşedintele ales după demisia lui Mannerheim, Paasikivi, un om de stat care se menţinuse, ca Maniu, în rezervă în timpul războiului, a vegheat asupra unei stricte neutralităţi, cruţînd ţara de transformarea într-o „republică populară".

În schimb, Pétain ispăşeşte politica de colaborare pe a cărei cale a condus Franţa din octombrie 1940. Procesul său nu e o parodie de justiţie. Înalta Curte pronunţă în 1945 cîteva condamnări la moarte, dintre care cea a mareşalului aproape nonagenar este comutată în închisoare pe viaţă, ceea ce-i va îngădui să mai supravieţuiască şase ani. Dar aici, ca şi în România, delictul de colaborare cu Germania nazistă a fost asimilat cu un act de trădare. Indiscutabil, identificarea intereselor naţionale cu cele ale unei puteri străine înseamnă un atentat la siguranţa statului.

Rămînînd pe planul strict juridic, Antonescu a reprezentat autoritatea legală între septembrie 1940 şi august 1944, în condiţiile în care factorul constituţional, monarhia, se autoanihilase prin decretul regal din 5 septembrie 1940. E adevărat că, venit la putere printr-o lovitură de stat, era normal să fie înlăturat în acelaşi fel. Era de asemenea firesc ca modul în care exercitase în această perioadă puterea să facă obiectul unei judecăţi severe, în care morala are tot atîtea drepturi ca şi codul penal. Nedreaptă a fost numai hotărîrea de a-i judeca pe toţi membrii guvernului demis la 23 august 1944 ca solidar la toate faptele Conducătorului (chemarea armatelor germane în ţară, declaraţia de război contra URSS şi a Naţiunilor Unite), deşi mulţi dintre ei acceptaseră răspunderea unui minister doar ca răspuns la înăbuşirea rebeliunii legionare. Legile nr. 312/1945 şi 291/1947, promulgate de Mihai I, sînt impecabile, referindu-se la: nerespectarea regulilor internaţionale de conducere a războiului sau de tratament al prizonierilor, realizarea de profituri ilicite pe seama războiului sau beneficiind de legiuirile rasiale, exterminarea populaţiei civile, săvîrşirea sau tolerarea de tratamente neomenoase, propaganda în favoarea hitlerismului sau fascismului. Ca sentinţa din 1946 să fie incontestabilă, ar fi fost destul să i se intenteze lui Ion Antonescu

un proces de înaltă trădare conform justiţiei militare, pentru legăturile, uşor de dovedit, cu Germania în anii cînd, ca general în activitate, comandant de corp de armată (1938) şi ministru al Apărării Naţionale (1937-1938, 1940) s-a menţinut în dialog cu naziştii, în calitate de „candidat la dictatură", cum observa Grigore Gafencu. Delict pasibil de pedeapsa capitală, totuşi minor în comparaţie cu gravitatea crimelor comise în 1940-1944.

O altă problemă o constituie caracterul evident „revoluţionar" al tribunalului care l-a condamnat pe Antonescu. Comuniştii, identificînd magistratura drept o castă exclusiv burgheză, au căutat s-o înlocuiască prin tribunale „populare", compuse din cetăţeni fără o competenţă specială în materie de drept, dar care-şi manifestaseră, în timpul dictaturii, convingerile lor de stînga. Aceasta în cel mai bun caz, fiindcă alteori au recurs la cei mai discreditaţi judecători, compromişi tocmai prin servilismul lor faţă de regimul precedent, care era o garanţie că se vor comporta oricînd ca unelte ale puterii. Dar vina o poartă însuşi Antonescu, care suspendase inamovibilitatea magistraţilor de la începutul guvernării sale. Înscenarea sinistră a „adunărilor populare", care au cerut moartea lui Antonescu, exercitînd presiuni asupra Regelui, adaugă încă un motiv de a recunoaşte elementul de răzbunare politică prezent în sentinţă.

Între jertfă şi trădare

Prin urmare, pasiuni încă nestinse transformă astăzi dezbaterea care ar trebui să fie numai şi numai istorică într-o falsă problemă juridică, agitată demagogic. Este îndrăzneaţă încercarea de a defini odată pentru totdeauna, în 1992 sau 1993, personalităţi şi instituţii care au jucat un rol controversat într-o perioadă tulbure şi zbuciumată a istoriei noastre de care ne desparte abia o jumătate de secol. Asupra slăbiciunilor, laşităţilor, ignominiilor sau crimelor din acea vreme, contemporanii aveau datoria să se pronunţe şi, oricît am suspecta de patimă verdictul lor, trebuie să se admită că, prin cunoaşterea directă a resorturilor acelor evenimente, ei aveau un avantaj faţă de noi, care ne culegem argumentele, pentru sau contra, dintr-o bibliografie inevitabil partizană şi din documente încă incomplete. Faptul că, la 1 iunie 1991, a fost posibil ca Parlamentul României să ţină un moment de reculegere în amintirea lui Ion Antonescu, exact aşa cum, la 30 noiembrie 1990, o făcuse pentru Nicolae Iorga şi Virgil Madgearu, ucişi mişeleşte în numele unei ideologii sîngeroase la care aderase chiar Antonescu, este dezonorant. Acelaşi Parlament, mereu dispus să se ridice în picioare la poruncă, a pretins că respectă memoria victimelor pogromului de la Iaşi, tolerat de acelaşi Antonescu. O retorică găunoasă pare să împace contradicţiile cele mai evidente. Nu e vorba aici de parastase, care, fiind expresia unei pietăţi private, n-ar trebui să fie solemnităţi triumfale, căci nu sînt decît rugăciuni pentru iertarea

păcatelor. Un act sau o atitudine a reprezentanţei naţionale angajează ţara. Din ce în ce mai mult se vede tendinţa de a evita o judecată sinceră şi consecventă a unui trecut care ne-a modelat aşa cum sîntem şi ale cărui infamii pot fi cu atît mai puţin iertate, cu cît sînt încă active. Nici argumentele acuzării, nici acelea ale apărării nu sînt, în cazul lui Ion Antonescu, pe de-a-ntregul pure. Dar a imobiliza această umbră tragică la jumătatea drumului între jertfă şi trădare dovedeşte o indulgenţă mai mare pentru noi înşine decît pentru acela care a ispăşit înaintea plutonului de execuţie la 1 iunie 1946.

Am dreptul de a crede că justiţia ţării mele nu e, încă, mai presus de orice bănuială, fiindcă ar fi normal ca ea să reflecte o societate ca a noastră, mai decăzută şi mai dezorientată decît acum o jumătate de secol. Regimul actual moşteneşte direct partea cea mai contestabilă a aceluia care l-a condamnat pe Antonescu. Ce valoare ar avea atunci o nouă sentinţă, rectificînd-o demonstrativ pe cea dintîi? Ar fi o încălcare a principiului de justiţie care recunoaşte valoarea lucrului judecat. Ar fi un afront faţă de morală şi faţă de istorie. Dimpotrivă, respingînd cererea care i-a fost adresată, Procuratura are prilejul de a dovedi o independenţă care i-a fost pusă la îndoială. Dacă însă nu e aşa de independentă cum ar trebui să fie, îi rămîne posibilitatea de a atrage atenţia factorilor politici care-şi permit să-i dea sugestii că imaginea României, de care aceştia se arată preocupaţi, ar suferi iarăşi printr-o reabilitare explicită şi oficială a lui Ion Antonescu.

Omul destinului *

Reacţiile care au întîmpinat, îndată după apariţia sa, jurnalul generalului Sănătescu se explică prin efortul unuia dintre cele două partide „istorice", şi anume actualul PNŢCD, de a căuta certificate pentru rolul său la 23 august, precum şi prin convingerea unor reprezentanţi ai opoziţiei că orice critică adresată lui Antonescu ar slăbi coeziunea coaliţiei anticomuniste.

Chiar de la 19 iunie 1993, cînd cartea abia intrase în librării, Roxana Iordache, în *România liberă*, ştia deja „ce lipseşte din jurnalul generalului". E vorba de faptul că Ion şi Mihai Antonescu au fost predaţi gărzilor comuniste în cursul nopţii de 23-24 august. În jurnal se menţionează doar la 31 august preluarea prizonierilor de către autorităţile sovietice, flagrant amestec într-o problemă internă a statului român. Vinovaţi nu pot fi nici Regele, care plecase din Bucureşti, nici Maniu, care a venit la Palat doar la 4 sau 6 dimineaţa. „Din fericire", cum scrie tînăra ziaristă, „Dumnezeu ne-a binecuvîntat cu un martor al istoriei", la care se poate apela chiar în absenţa documentelor. Acest personaj oracular este domnul preşedinte al PNŢCD care, însoţindu-l atunci pe Maniu, a asistat la o scenă pe care o relatează astăzi. Asprimea cu care Sănătescu a fost apostrofat: „Cum ai putut să faci o asemenea prostie?" – faţă de un general de armată, care era la ora aceea preşedintele Consiliului de Miniştri, – surprinde, mai ales din partea lui Maniu, cunoscut pentru felul său ceremonios de a vorbi şi de a se comporta. Ceilalţi martori invocaţi, Mocsonyi-Stîrcea şi Niculescu-Buzeşti, au murit. Dar domnul Coposu îşi aminteşte cuvînt cu cuvînt, după o jumătate de veac.

Altă critică, în *Cotidianul*, la 6 iulie 1993: pentru domnul Ion Varlam de la Paris, care-şi procurase un exemplar încă de la 8 iunie, jurnalul este un document „curios", dacă nu chiar „suspect". Se procedează întîi la discreditarea autorului, „cumsecade, dar total lipsit de personalitate", invocîndu-se mărturia unor contemporani, toţi morţi între timp. Acelaşi lucru îl sugerase şi domnul Coposu într-un volum de amintiri (*Dialoguri cu Vartan Arachelian*, Bucureşti, 1991). Sănătescu ar fi fost „un om admirabil, de prima mînă, dar cu totul neorientat în politică" şi „nu avea nici o atracţie pentru problemele străine de cariera lui militară". Apoi, jurnalul e subestimat – „laconic şi imprecis", „o evocare atît de săracă" – pentru a se ajunge la concluzia că „nu contribuie cu nimic la o mai

* *România literară*, 19 iulie 1993.

bună cunoaştere a faptelor la care se referă". Oricine a citit însă textul nu va recunoaşte propriile sale impresii, fiindcă, dimpotrivă, sub aparenta răceală, în stilul „matter-of-facts" al adevăratului militar, naraţiunea are un excepţional caracter de sinceritate şi de autenticitate.

Ce a stîrnit iritarea comentatorului de la Paris? „Atitudinea băţoasă faţă de Mareşal" (majuscula-i aparţine d-lui Varlam). Marele interes al documentului este tocmai că lămureşte cum experienţa de front a lui Constantin Sănătescu l-a convins treptat de necesitatea de a i se lua conducerea ţării unui om care, prin incompetenţă, aroganţă şi vanitate, acumula greşeli peste greşeli. „O oarecare slugărnicie faţă de ruşi." Ne închipuim cum i-ar fi tratat pe ruşi d-l Varlam (Ion-Horia, pe atunci în vîrstă de şase ani)! Acuzaţia e pe atît de nedreaptă pe cît de gravă. Din notele scrise în timpul campaniei din 1942-1943 rezultă consideraţia pe care generalul o acordă adversarilor săi, compătimirea pe care a arătat-o populaţiei civile din teritoriul ocupat şi antipatia faţă de regimul sovietic. Mai departe, în 1944-1947, jurnalul urmăreşte, minuţios ca o foaie de temperatură, progresele comuniştilor atît în interior, cît şi pe plan european, dar nu înregistrează niciodată vreo abatere de la atitudinea corectă pe care, ca demnitar civil sau militar, Sănătescu trebuia să o aibă în raporturile cu ruşii. Nu „tovarăş de drum" al comuniştilor, ci om lucid şi loial într-o poziţie oficială, generalul a fost şi el victima împrejurărilor. În sfîrşit, în privinţa pregătirilor şi a desfăşurării loviturii de stat, i se reproşează ambiguitatea unor pasaje referitoare la participarea comuniştilor, şi a lui Bodnăraş în special. De ce acestuia i se spune pe numele adevărat, cînd, pînă la 23 august, el era cunoscut numai ca „inginerul Ceauşu", pseudonim conspirativ? Din acelaşi motiv pentru care, chiar înainte de ziua loviturii de stat, Niculescu-Buzeşti este indicat ca „ministru de externe", funcţie pe care o va deţine doar după 23 august (pînă la 3 noiembrie 1944). Manuscrisul jurnalului (consultat de mine prin bunăvoinţa doamnei Simona Ghiţescu, fiica autorului) este o copie autografă, o transcriere a primelor însemnări, la o dată la care veritabila identitate a lui „Ceauşu" fusese dezvăluită.

Lectura jurnalului i-a dat domnului Varlam impresia că „a fost scris post-hoc" (de aceea şi foloseşte la un moment dat expresia de „memorii politice"). Bănuiala că generalul ar fi redactat un fals jurnal după evenimente nici nu merită discutată. În ce măsură, la recopierea propriilor note, Constantin Sănătescu a retuşat pe alocuri textul, după cum era normal, nu se mai poate spune cu certitudine. Se ghiceşte însă la anumite pasaje în care, pe neaşteptate, verbele trec de la prezent la imperfect şi invers. Autorul n-a ascuns de altfel aceste intervenţii – adăugarea unor titluri care amintesc funcţiile îndeplinite în diferite perioade –, dar a precizat că ele sînt minime şi că îşi asumă răspunderea unor judecăţi asupra oamenilor şi a faptelor sale. Această declaraţie este dezminţită numai de un singur pasaj din manuscris, care nu figurează în versiunea tipărită, fiind tăiat cu

creionul roşu în original, acolo unde se referă la o telegramă a generalului Constantinescu-Klaps către mareşalul Antonescu, pe care a criticat-o ca pe un act de servilism.

În relatarea zilei de 23 august, autorul afirmă: „voi căuta să redau cît mai fidel această întrevedere dintre Rege şi Antoneşti, întrucît se vor găsi mulţi care să denatureze adevărul". Tocmai spulberarea unor legende care au fost puse în circulaţie în jurul acestui eveniment provoacă astăzi nemulţumiri şi neîncredere. Dacă se pune întrebarea cît de completă este mărturia lui Sănătescu pentru reconstituirea faptelor de la 23 august, el însuşi răspunde, recunoscînd că „eram şi eu destul de emoţionat, fiindcă îmi dădeam seama de greutăţile şi răspunderile ce urmau acum". Cuvinte care se înţeleg mai bine prin corelarea cu alte două pasaje: „în cazul că trebuie să facem un guvern, apoi îl vom face din generali, întrucît oamenii politici nu sînt dispuşi la riscuri" (23 august dimineaţa, după o convorbire cu Maniu) şi: „natural că sînt riscuri; fără riscuri ştie oricine să se înhame la treabă" (20 august, după întrevederea cu Mihalache). Sănătescu a crezut pînă în ultima clipă că arestarea Conducătorului nu va fi necesară şi a aprobat-o, ca şi Regele, doar fiindcă nu mai exista altă soluţie. Dovadă că soţia sa l-a auzit spunînd imediat după aceea: „l-au arestat pe mareşalul Antonescu!". Cunoaştem şi momentul de şovăială: „Soldat, ia mîna de pe domnul mareşal!". care indică greutatea cu care a învins rezistenţa psihologică. Numai sentimentul datoriei l-a silit să accepte responsabilitatea pentru o hotărîre de care ar fi dorit să fie cruţat.

Nici o ambiţie personală nu l-a îndemnat, nici atunci, nici cu alte prilejuri. Avem în acest sens confirmarea generalului Rosetti, în al cărui jurnal se găseşte notat, la 31 martie 1943: „Sănătescu, pe care l-am văzut ieri, e plictisit de numirea sa ca şef al Casei militare a Regelui". Se ştie, de asemenea, că la data la care a primit sarcina guvernării era grav bolnav (o polipoză degenerată în cancer) şi că era conştient de caracterul mortal al acestei suferinţe produse de condiţiile de la Cotul Donului.

Un om care trăieşte cu gîndul sfîrşitului inevitabil nu poate fi ispitit să mintă. Jurnalul, pentru anii 1945-1947, manifestă o atitudine atît de ostilă faţă de partidul comunist şi de complicii săi, încît ar fi putut constitui cel mai compromiţător material pentru acuzare, dacă moartea nu i-ar fi evitat generalului să ajungă înaintea unui tribunal, ca Radu Rosetti în 1949. Constantin Sănătescu s-a stins cu o lună înainte de plecarea Regelui din ţară. De un an întrevedea soarta pe care i-o pregăteau comuniştii. Fiind citat la curtea marţială în noiembrie 1946 în procesul generalului Eftimiu, fost ministru în guvernul său, care va muri în închisoare, scria: „încă unul din cei de la 23 august care se duce...".

Seria proceselor politice începuse din 1945. Reflectarea lor în jurnal dovedeşte obiectivitatea autorului, dar şi onestitatea şi omenia sa. Deşi considera că „printre condamnaţi sînt unii care-şi merită pedeapsa, întrucît au săvîrşit fapte barbare",

generalul a recomandat, la 1 iunie 1945, comutarea condamnării la moarte a criminalilor de război: „Regele trebuie să-şi arate clemenţa, mai ales că sentinţa s-a dat sub presiunea străzii. Pentru a nu rămîne Regele descoperit, să ceară guvernului ca propunerea pentru comutare să vină de la guvern". Un an mai tîrziu, după rostirea sentinţei în procesul mareşalului: „Regele le-ar fi comutat pedeapsa la toţi, însă ruşii n-au admis. Se pare că şi anglo-americanii au fost de părere ca Antoneştii să fie executaţi".

Aşadar, o mărturie densă a unui observator cinstit şi modest, cu trei centre de greutate: frontul, 23 august şi irezistibila ascensiune a partidului comunist, protejat de trupele de ocupaţie. Lipsit de discernămînt politic, Sănătescu? Să recitim însemnarea de la 9 octombrie 1944: „Am ajuns la convingerea că totul este condus de ruşi, spre deosebire de Maniu, care încă mai crede că ruşii nu se amestecă în treburile interne". Pentru istoria ţării şi chiar pentru cea a războiului mondial este o sursă de prim ordin. Cum spunea cineva, în comparaţie cu această carte, jurnalul lui Eisenhower pare foarte plicticos.

Aici, cititorul are bucuria de a descoperi un om. Profund decent şi discret, pînă la o stăpînire de sine eroică (nicăieri în jurnal nu transpare preocuparea bolii care îl măcina), generalul Sănătescu impune admiraţia în ciuda absenţei oricăror calităţi extraordinare. Nu era strălucitor, nici subtil, nici surprinzător, nici pasionat. Ca ataşat militar la Londra, englezii trebuie să-l fi apreciat mult pe acest personaj calm şi inexpresiv, ale cărui însuşiri erau chiar acelea pe care se sprijină întotdeauna încrederea: imparţialitate, soliditate, bun simţ. În atmosfera de intrigi a mediului bucureştean sau în faţa exhibiţionismului patetic al mareşalului, cît de stînjenit se va fi simţit Sănătescu! Dar în acelaşi timp, ce autoritate firească constatau cei care veneau în contact direct cu el, şi ce sentiment de siguranţă le inspira... Nu-i de mirare că, în momentul cel mai critic al zilei de 23 august, cînd s-a prezentat la Marele Stat Major, pentru a lua conducerea operaţiilor, singur, în civil, fără altă armă decît o foaie de hîrtie în buzunar (decretul prin care fusese numit prim-ministru cu o jumătate de oră mai devreme), răspunsul celui care ar fi putut să-l aresteze şi să înăbuşe încă lovitura de stat a fost: „Era de aşteptat. Ordonaţi!". După aceea, o fotografie a reţinut silueta lui firavă în clipa în care părăsea clădirea Statului Major, între două şiruri de soldaţi care-i dau onorul: aproape alergînd, cu hainele fîlfîind pe el, omul destinului se îndepărtează.

Modul în care este receptat un asemenea document e revelator. Există în societatea românească cel puţin trei culturi politice: aceea dinainte de război, a supravieţuitorilor, aceea formată de regimul comunist, şi aceea modernă, de tip occidental, suprapusă însă uneia din celelalte două, în afară de cazul miraculos, al tinerilor pe care şi vîrsta şi rezistenţa personală i-au imunizat. Faţă de istoria mutilată a acestui secol care-şi revendică dreptul de a ieşi la lumină, atitudinea noastră este rareori obiectivă, fără reflexe condiţionate. Întoarcerea trecutului nu

e mai puţin dureroasă şi traumatică decît a fost naufragiul din care s-au salvat ici-colo documente ca jurnalul generalului Sănătescu. A contesta valoarea unei asemenea mărturii numai fiindcă ea contrazice o părere preconceptă sau un interes de partid este normal şi, totodată, criminal. Se propun unele reevaluări (Antonescu) şi se contestă vehement altele (Regele Mihai sau Sănătescu) numai pentru a fabrica mituri, a crea imagini consolatoare sau a spori armamentul unei propagande cu ţinte precise şi actuale. Recuperarea trecutului nu corespunde numai unei exigenţe etice, ci şi nevoii de a identifica mecanismele structurale şi responsabilităţile individuale care au declanşat tragedia. În acest moment, falsificările se strecoară cu uşurinţă, mai ales cînd adoptă forma unei ipocrite „prudenţe" ca să impună o selecţie convenabilă a martorilor.

Miturile trecutului, răspîntia prezentului *

La 22 noiembrie 1940, în ajunul aderării României la Axă, cancelarul Reichului îl primea pe generalul Antonescu. În cursul acelei convorbiri, generalul a prezentat programul noului regim revoluţionar din România, declarînd că „între ziua de ieri şi cea de azi se ridică un zid impenetrabil" şi acuzîndu-i pe cei care guvernaseră ţara pînă la 6 septembrie 1940 că fuseseră susţinuţi din umbră de sovietici şi evrei. Afirmaţii care nu ţineau seama de alianţa care exista încă între Germania şi URSS şi care ar fi putut fi uşor contrazise, date fiind, pe de-o parte, legile rasiale de la începutul anului 1938 şi din vara 1940, pe de alta, anexarea Basarabiei şi a nordului Bucovinei de către Uniunea Sovietică în ultimele zile din iunie 1940. Pledoaria lui Antonescu urmărea desigur să cîştige favoarea Führerului pentru a recupera teritoriile pierdute (în primul rînd, Ardealul de Nord obţinut de Ungaria la 30 august).

Argumentele lui Antonescu

Cu această intenţie, conducătorul român a recurs la o serie de argumente istorice, de felul celor următoare: „România are cel mai glorios trecut dintre toate popoarele care trăiesc în regiunea Dunării şi a Balcanilor. Este cea mai veche naţiune din această zonă şi îşi găseşte originea în vremea dinainte de Hristos cînd un imperiu întemeiat de romani se întindea peste Dunăre, Carpaţi şi Nistru". Statul român este „un caz unic în istorie, deoarece o limbă şi o administraţie create ca rezultat al unei stăpîniri romane de 200 de ani au rămas mai mult sau mai puţin neschimbate pînă în ziua de astăzi. În cei 1800 de ani următori, şi-a menţinut limba, obiceiurile şi acelaşi tip rasial... Românii au fost cel dintîi popor care a ieşit din Evul Mediu cu o organizare politică. Vreme de cinci secole, ei au luptat împotriva ruşilor şi le-au oprit înaintarea la Dunăre". Rezistenţa contra tătarilor, pe Nistru, a durat şi ea vreo trei-patru veacuri. Concluzia discursului era că România îşi datoreşte hotarele numai dovezilor de vitejie pe care le-a dat de 2000 de ani şi că e gata să mai lupte încă 2000 de ani.

Ar mai fi de adăugat că acest discurs era foarte caracteristic pentru personalitatea lui Ion Antonescu. În 1919, fiind ofiţer de stat-major, viitorul dictator

---

* *22*, 28 februarie-5 martie 1992.

publicase o compilaţie istorică, cu titlul *Românii, originea, trecutul, sacrificiile şi drepturile lor*, pentru a demonstra arbitrilor echilibrului european întruniţi în Conferinţa de la Versailles că graniţele legitime ale României sînt acelea la care ea „aspiră neîntrerupt de mai bine de zece secole".

Cele două etape ale naţionalismului

Citită astăzi, cînd românii trăiesc ora exerciţiilor de introspecţie, lecţia de istorie pentru Hitler este de o fascinantă actualitate: într-o jumătate de veac, n-a îmbătrînit cîtuşi de puţin. Aceleaşi idei le-am cunoscut, aproape fără nici o deosebire, în manualele şcolare ale altei generaţii şi le putem chiar acum regăsi în paginile unor publicaţii din Bucureşti. Mai mult, cartea lui Antonescu din 1919 a fost reeditată. Nostalgicii celor două dictaturi formează în prezent o redutabilă coaliţie.

În experienţa oamenilor de vîrsta mea, mitologia naţionalistă a parcurs două etape. Regimul comunist i-a dogmatizat excesele, pentru a-şi apăra popularitatea, iar acum, recent, ea a fost reactivată. Pentru anii 1971-1977, istoricii au la dispoziţie cartea neuitatului nostru prieten Vlad Georgescu, scrisă în secret pînă în ziua cînd descoperirea ei a dus la arestarea autorului. Asupra aceleiaşi perioade, ca şi asupra deceniului următor, s-a aplecat un coleg de la Chişinău, Anatol Petrencu, a cărui cercetare este un model de severă probitate. Trebuie menţionat, de asemenea, unui studiu al profesorului Beer, de la München, cu privire la dependenţa reciprocă dintre ştiinţa istorică şi politică în România de la 1945 la 1980.

Acest trecut mai determină încă viaţa multora dintre noi, care credem şi azi ceea ce am crezut pînă în 1989, fie că sîntem pentru sau contra dogmei. Dar situaţia s-a complicat: mai sînt alţii ale căror repere s-au spulberat, pur şi simplu, şi intervin cei mai tineri care, dacă nu s-au hotărît încă să se expatrieze, caută noi direcţii de orientare sau cer explicaţii.

Întrebările sînt cele vechi: cine sînt românii? au ei o misiune istorică? a cui este această ţară? Tot vechi sînt şi răspunsurile, deocamdată. Miturile istorice fac parte integrantă din cultura noastră politică, de altfel şi din aceea a tuturor vecinilor noştri. De exemplu, identitatea naţională ucraineană a fost modelată de un celebru fals patriotic, apărut în 1846, *Istoria Rusov*. Întrucît ne priveşte, locul de naştere al idealului nostru naţional modern este Transilvania, unde polemicile purtate de iluminiştii din Şcoala ardeleană au avut un ecou care nu s-a stins nici astăzi. În Moldova, în 1857 se publica un misterios fragment de cronică, tratînd istoria românilor de-a lungul unui mileniu, de la 274 la 1290. Erudiţia cercetătorilor români a divulgat repede caracterul apocrif al textului şi l-a evacuat din memoria urmaşilor. Totuşi continuitatea a rămas o temă istorică la care s-a revenit constant, în căutarea unei probe incontestabile.

De altminteri, cînd ne referim la „mituri" în istorie, avem în vedere atît fapte flagrant neadevărate, cît şi acele răspunsuri canonice la marile întrebări, ipoteze pentru demonstraţia cărora s-a cheltuit un prisos de emoţie întrucîtva impurificatoare.

O iluzie de siguranţă pe seama unor ţapi ispăşitori

Vorbind de naţionalism, trebuie precizat că el implică o atitudine pozitivă faţă de trecut şi de tradiţii care favorizează dezvoltarea unui simţ al responsabilităţii pentru toţi membrii comunităţii. Un asemenea tip de puternică identificare pare necesar în prima fază a societăţii civile născînde. În România, procesul de formare a societăţii civile a fost întrerupt de experienţele de extremă dreaptă şi de extremă stîngă care au instituit, pentru o jumătate de secol, statul totalitar. Astăzi, o elită politică şi militară pe care noua putere s-a grăbit s-o înjghebe din rămăşiţele vechii birocraţii de partid – ceea ce include şi o parte a intelectualităţii – se orientează către statism. Majoritatea intelectualităţii, îndeosebi în centrele urbane mari, regăsindu-şi cu întîrziere funcţia de opoziţie, s-a angajat activ în edificarea societăţii civile. Şi una şi cealaltă din aceste tendinţe se asociază eventual cu naţionalismul, a cărui capacitate de a înmănunchia forţele sociale nu poate fi subestimată. Dar naţionalismul a putut altădată să zădărnicească eforturile de a constitui o societate civilă, fiindcă oferă anxietăţii publice, care are nevoie să ştie hotarele păzite şi ordinea apărată, o iluzie de siguranţă pe seama unor ţapi ispăşitori. Încrederea în superioritatea unei culturi sau a unui grup etnic asupra altora este percepută din afară ca bravadă insultătoare şi anulează, în interior, răspunderea individuală. Naţionalismul se fixează uneori asupra acelor morţi simbolici cărora le atribuie rolul de a personifica prin drama lor personală injustiţia îndurată de o naţiune întreagă. Este o formă de resentiment care dă naştere unor acuzaţii de trădare îndreptate în toate direcţiile : de exemplu, cultul postum fabricat pentru Antonescu şi, întrucîtva, spontan-popular pentru Ceauşescu, ca expresie a frustrărilor unor învinşi de ieri şi de astăzi. Prin urmare, natura ambiguă a naţionalismului impune o analiză complexă şi o poziţie de compromis, mai degrabă decît reacţia de respingere, explicabilă, a celor care-l tratează ca pe o aberaţie nefastă. Cu atît mai mult, în împrejurările actuale, în care naţiunile, în fosta Uniunea Sovietică şi în statele satelite, modelate artificial după arhetipul moscovit, sînt în situaţia de a-şi redefini identitatea, moştenirea culturală şi relaţiile cu vecinii. Care variantă a naţionalismului va prevala în fiecare din aceste ţări, dintre cele două – cea antidemocratică sau cea compatibilă cu democraţia – este o problemă care depinde de cîţiva factori ca ponderea şi tipul de cultură al minorităţilor naţionale, caracterul clasei politice locale, direcţia şi viteza transformării instituţionale, competitivitatea partidelor şi aptitudinea economiei de a-şi schimba structurile şi de a-şi accelera ritmul.

Nepotriviţi pentru rolul de „clasă de avangardă"

Reexaminarea miturilor trecutului nu este necesară numai pentru aprecierea şanselor naţionalismului, ci şi pentru a distinge între importanţa reală a grupurilor sociale şi prestigiul pe care li l-au conferit idealizările succesive, diferite ca vîrstă şi orientare. Lumea rurală a României de astăzi nu mai este ceea ce vedea prinţesa Martha Bibescu, plimbîndu-se printre contemporani ai lui Aeneas: „Sînt mai vechi decît noi cu mii de ani. Nu sînt sub noi, ci în altă parte şi foarte departe, în străfundul vremurilor". Dar, în prezent ca şi în trecut, ţărănimea a rămas oligarhică, endogamă şi gerontocratică, în ciuda tonelor de minciuni turnate de propaganda comunistă pentru a cimenta o imagine mediatică a vieţii noi la sate. Cel mult, s-a erodat morala tradiţională, religioasă, a acestei clase. Ideea că satul ar fi „tipul rezumativ, sinteza neamului, microcosmul naţiunii" s-a consolidat după primul război mondial. Atunci cînd forţa electorală a ţărănimii s-a revelat brusc, la introducerea sufragiului universal, şi cînd, din cauza înaltului nivel de urbanizare a minorităţilor naţionale din noile provincii, proporţia românilor în totalul de populaţie urbană a scăzut de la 74% la 59%. Al treilea motiv pentru identificarea ţărănimii cu ethnos-ul ar putea fi originea rurală a intelectualităţii de după război care simţea nevoia unui statut simbolic.

Muncitorii români n-au avut nici coeziunea, nici educaţia politică din Polonia sau Cehia, au fost de fapt o masă superficial profesionalizată de rebuturi ale satelor, asupra cărora s-au înduioşat scriitorii populişti de la începutul secolului, epocă în care industrializarea favoriza încă imigraţia, importul de mînă de lucru din străinătate. Ce sînt ei acum, nimeni n-a încercat vreodată să ştie, deoarece, în timp ce numărul lor a crescut considerabil datorită programului de modernizare lansat de regim în 1948, profilul lor de clasă a dat ocazia unei deşănţate fantezii să se răspîndească în literatura şi presa comunistă. În ciuda unei masive îndoctrinări politice, ei s-au dovedit total nepotriviţi pentru rolul de „clasă de avangardă" şi refractari chiar la participarea, extrem de limitată şi de formală, pe care o presupuneau „autoconducerea şi autogestiunea" (sloganuri oficiale de la sfîrşitul anilor '80).

Însuşiri (incomode) ale statutului intelectualităţii

Cît priveşte intelectualitatea, cronic dispusă să împingă celelalte două clase într-o tăcere îndepărtată şi într-un statut de juvenilitate ingenuă, ea are, prin originile sale, asemănătoare cu ale „inteligheţiei" ruseşti, tendinţa de a servi despotismul centralizator al statului. Totuşi, reacţionînd ori de cîte ori, din cauza priorităţilor impuse de dezvoltarea economică, era dată la o parte din centrul

scenei, această intelectualitate a pretins să distribuie ea rolurile, în funcţie de modelul de societate pe care îl propunea, şi s-a străduit să transforme autoritatea ei morală în putere politică. Ea a fost activă în construirea discursului naţional atît în perioada 1840-1940, cît şi de la 1965 la 1989. Promovarea socială a intelectualităţii este un fenomen databil între cele două războaie, cînd bugetul pentru educaţia superioară a crescut de la 10% la 16,2%, iar proporţia studenţilor faţă de restul populaţiei în anii '30 a atins cifra de 2,2%, un raport mai favorabil decît oriunde în Europa vremii. Reversul monedei îl reprezenta atunci crearea unui surplus care a alimentat mişcarea subversivă de extremă dreaptă. Pactizarea cu regimul comunist, văzută de sus, adică fără notabilele ei excepţii, poate fi explicată prin aceeaşi dependenţă economică şi morală de bugetul statului pe care, încă din 1913, Troţki a recunoscut-o ca trăsătură caracteristică a României şi a tuturor ţărilor „în curs de dezvoltare".

Identitatea istorică a românilor (cu o sobră măsură)

Dacă deci ne apropiem de miturile care au construit identitatea istorică a românilor, prilej pentru o evaluare a trecutului, cu sobră măsură, şi a viitorului, cu luciditate, vom constata că toate tind să opună independenţa naţională dominaţiei străine, ca şi cum românii s-ar fi definit întotdeauna prin raportul lor cu marile puteri. În primul rînd, e vorba de problema originilor, unde accentul a fost pus alternativ pe genealogie, latină sau dacică, şi pe familia culturală, bizantină. Dintre aceste interpretări, prima este cea mai veche, din secolul al XVII-lea, fiind şi cea mai răspîndită. Ea canonizează istoria românilor ca pe o lungă luptă întru apărarea limbii şi identităţii latine faţă de cuceritorii succesivi. Acest ataşament care, prin opoziţia faţă de realităţile înconjurătoare, poate părea secesionism local, nu e decît revendicarea privilegiului de a aparţine centrului lumii. Ideea că dacii au constituit factorul de bază în geneza românilor a fost cultivată dintr-o înclinaţie romanică spre inocenţa primordială şi spre vitalitatea „barbară", apoi exagerată de autohtonişti cu intenţia de a imprima luptei pentru independenţă un caracter ereditar pe cea mai lungă durată posibilă. Un rezultat neaşteptat al acestor prejudecăţi transformate în dogmă oficială a fost că, vizitîndu-l pe prietenul său Ceauşescu, răposatul preşedinte al Mozambicului, Samora Machel, a comparat opresiunea colonială îndurată de propriul său popor cu tirania romană care i-a înrobit pe daci: într-adevăr, emfaza cu care erau evocate secolele II-III ar fi fost potrivită numai în cazul unei eliberări recente. Avocaţii Bizanţului, în schimb, au căutat în ortodoxie formula specifică a sufletului românesc. Nu e de prisos a adăuga că a fost şi este încă, uneori, expresia unei neîncrederi în Occident şi în valorile lui, inclusiv în democraţie. Din perspectiva unei combinaţii de elemente ale variantelor dacică şi bizantină, se

afirmă insolent, împotriva evidenţei ştiinţifice, că dacii ar fi fost monoteişti, ca şi cum aceşti strămoşi fabuloşi ar fi intuit creştinismul cu un veac înainte de Hristos. O astfel de concepţie pseudo-istorică se asociază cu o propagandă furibundă în favoarea restaurării vechiului regim, într-o formă mult mai agresiv naţionalistă decît în timpul vieţii lui Ceauşescu.

Cînd trecutul rămîne o construcţie estetică cu un anumit scop

Se înţelege că miturile naţionale se dezvoltă mai cu seamă pe terenul incertitudinilor. Prin urmare, decurgînd din discuţia în jurul originilor şi căutînd să-i consolideze concluzia, a apărut doctrina continuităţii. Tradiţia prezenţei neîntrerupte a populaţiei daco-romane la nord de Dunăre în răstimpul celor zece veacuri obscure şi-a făcut drum prin umaniştii bizantini şi occidentali şi n-a trezit nici o reacţie de contestare decît la sfîrşitul Secolului Luminilor, în contextul disputelor cu privire la prioritatea românilor sau a maghiarilor din Transilvania. După intervenţia savantului austriac Robert Roesler, o sută de ani mai tîrziu, controversa a devenit obsedantă pentru naţionalismele viscerale care se înfruntau în această regiune. Reciproca intoleranţă, căreia stalinismul i-a impus vremelnic o surdină, a renăscut de cînd „istorizarea" vieţii publice în România lui Ceauşescu a introdus ritualuri şi monumente noi, jignitoare pentru susceptibilitatea învinşilor. Cîtă vreme istoriografia îşi alege după plac materialele, trecutul rămîne o construcţie estetică, destinată unui scop patriotic. Nu ştiu dacă publicarea *Scurtei istorii a Transilvaniei* la Budapesta în 1987 a folosit investigaţiei Evului Mediu timpuriu în bazinul carpatic, dar sînt convins că ofensiva care i-a răspuns în presa de la Bucureşti n-avea acest scop, nici mijloacele de a-l atinge. Analiza critică a acestor probleme are nevoie de date noi şi de o mentalitate nouă. După ce am asistat la reconstituiri ale istoriei noastre, încrezătoare în puterile imaginaţiei singure şi dispreţuind recursul la ceea ce au cîştigat generaţiile precedente de istorici români, despărţirea de ideile preconcepute nu înseamnă a ceda primului entuziasm schismatic şi iconoclast, ci asumarea unei jertfe. Căci n-avem voie să uităm recomandarea lui N. Iorga că „un adevăr corect şi întregit nu e mai slab, ci mai tare decît înainte de corectarea şi întregirea sa".

Avatarurile unui mit istoric

Numele lui Iorga se leagă de formarea celui de-al treilea mit istoric, al unităţii românilor. Spre deosebire însă de epigonii săi, el înlătura hotărît anacronismele în reprezentarea marilor idei-forţă, arătînd că acestea nu se întîlnesc înainte de epoca modernă. Însăşi preocuparea pentru acest subiect de cercetare apare în anii

de pregătire pentru războiul care avea să dubleze teritoriul şi populaţia României. Era firesc ca după 1918 tema să fie reluată cu o evidentă intenţie de a demonstra justificarea istorică a Unirii. În momentul cînd opera a douăzeci de ani a fost zădărnicită şi mutilată, discursul istoric asupra unităţii naţionale a căpătat iarăşi intensitate, îndeosebi prin exemplul lui Gheorghe Brătianu. Aceasta se întîmpla în acelaşi timp în care, în Franţa înfrîntă, alţi istorici examinau temeiurile de stabilitate ale societăţii franceze, structura ei materială şi conştiinţa sa colectivă. Un nou sistem politic va fi impus brutal de trupele sovietice, odată cu noile graniţe, în afara cărora au rămas peste 50 000 km^2 cu o populaţie de peste două milioane de români. Dacă imnul naţional din 1953 declara că „înfrăţit fi-va veşnic al nostru popor/cu poporul sovietic eliberator", Basarabia şi Bucovina de Nord nu puteau fi decît provincii ocupate de armata română în 1918 şi 1941. La anexarea lor de către URSS, în 1940, se făcea doar aluzie printr-o vagă formulă diplomatică. Încurajarea reacţiilor de frustrare ale românilor a făcut parte, din 1968, atît din strategia externă a lui Ceauşescu, orientată spre dobîndirea autonomiei faţă de Kremlin, cît şi din cea internă, pentru crearea unei diversiuni naţionaliste ca supapă de siguranţă. În 1975, cînd un anumit narcisism istoric abia începea, Ceauşescu a proclamat că „alcătuirea statului românesc naţional unitar" a fost „rodul luptei neobosite duse de cele mai înaintate forţe ale societăţii, de masele largi populare pentru unire, produsul logic al dezvoltării istorice, sociale şi naţionale a poporului român". Era semnul ca istoricii să se apuce de treabă, ceea ce s-a făcut cu atît mai uşor cu cît întregul material era adunat de predecesorii lor, criticaţi acum pentru moderaţia afirmaţiilor lor, pe cînd odinioară fuseseră cenzuraţi pentru naţionalism.

Locuri comune ale mitologiei naţionale

Aceste mituri tradiţionale, deşi reeditate şi actualizate, împărtăşesc un caracter defensiv. În gîndirea politică românească revine adesea teoretizarea modestiei ostentative, expresie a ataşamentului faţă de *statu-quo*. Dar alt loc comun al mitologiei naţionale susţine că întreaga noastră rezistenţă faţă de expansiunea otomană a avut numai sensul de a apăra creştinătatea, cruţînd astfel Occidentul de dezastre. O spun poeţii, de la Eminescu la Goga. Declaraţii patetice în acest sens nu sînt greu de găsit în corespondenţa domnilor Moldovei şi Ţării Româneşti, dar Papa, Veneţia şi Habsburgii le-au primit cu scepticism. De altfel, funcţia de „*antemurale*" era în acelaşi timp revendicată şi de poloni şi de unguri. O variantă a acestui mod de integrare în Europa o reprezintă formula: „lupta românilor din Regat şi afară din Regat a fost, este şi va fi, alăturea cu Occidentul cult, în contra aspiraţiilor cotropitoare ale Răsăritului încă incult". Cuvintele îi aparţin unui prim-ministru liberal în 1890. „O stîncă în marea slavă înconjurătoare", răspunde

un ecou din 1941, în *Berliner Boersenzeitung*, sub semnătura generalului Antonescu. De aici decurge că rarele sfidări belicoase au fost întotdeauna provocate de amputări teritoriale, ca acelea suferite din partea Rusiei în 1878 şi 1940, şi că ele exprimă paradoxal un tropism către Vest, determinat de absenţa Transilvaniei.

În aceste condiţii, au fost capabili gînditorii români de un mesianism comparabil, de exemplu, cu al polonilor? Un optimism profetic, inepuizabil în proiecte, a însufleţit generaţia de la 1848. Cînd Emil Cioran se lamenta că românii riscă să rămînă blocaţi într-un provincialism fără glorie, speculaţiile sale frenetice asupra *Volksgeist*-ului constatau tocmai declinul febrei ideologice. Într-o carte fascinantă, ca talent literar şi ca inadecvare la realitate, acest Drieu la Rochelle român a crezut că face procesul pasivităţii de tip bizantin, pe cînd, de fapt, lansa un apel elocvent pentru distrugerea democraţiei. Antiistorismul lui are o cutezanţă oarbă: încredinţat că societatea românească trebuie să facă un salt înainte, tînărul filosof admira exaltat experienţa nazistă şi pe cea sovietică, chemînd din toate puterile acea „revolucion de las masas" care-i dădea lui Ortega y Gasset un fior de greaţă. A face din Bucureşti noul Constantinopol era, în 1937, ambiţia naţionalismului radical, care se definea prin opoziţie cu cel tradiţional, conservator.

„Vina dominaţiilor străine"

La prietenul lui Cioran, Mircea Eliade, ideea că „românii au trăit o mie de ani de subistorie" revine în mod mai subtil. În diverse locuri din opera sa stufoasă, atît literară cît şi teoretică, apare „teroarea istoriei", faţă de care românii ar fi căutat un refugiu în timpul mitic, în mentalitatea arhaică. Acest refuz al mişcării, acest „somn" milenar sugera chiar o explicaţie pentru pasivitatea cu care poporul suporta dictatura comunistă. Era un fel de a sustrage fenomenul istoric acelei condiţii de eficienţă (*Wirksamlichkeit*) pe care o contestase şi Lucian Blaga.

În ce-l priveşte pe autorul *Trilogiei culturii*, el era de mult convins că, din cauza loviturilor soartei, neamul românesc s-a retras în ţărănia lui, boicotînd istoria. Ajungem astfel la alte conflicte majore ale existenţei noastre istorice: opoziţia dintre sat şi oraş, divorţul dintre fond şi forme etc. Deci ultimul mit istoric născut înainte de instaurarea regimului comunist justifică însăşi ieşirea din cadrul istoriei. Ceea ce are el în comun cu cele precedente este că aruncă vina asupra dominaţiilor străine: români, turci, ruşi – la care s-ar putea adăuga, ca subexploatatori locali, grecii şi evreii. De ce ne-ar mai surprinde astăzi reacţia aşa de obişnuită: „România a fost neîncetat victima străinilor"? Totul se petrece ca şi cum românii ar oscila între două atitudini: mărturisirea unei pasivităţi care, cînd provoacă remuşcări, devine imobilism programatic, sau risipă de energie intelectuală pentru a transfigura trecutul, atribuindu-i o capacitate legendară de iniţiativă.

Eludarea tensiunii sociale

Aceeaşi neputinţă de a-şi admite slăbiciunea, greşelile şi eşecurile s-a menţinut în timpul totalitarismului. Ruptura radicală cu epoca dinainte de război era impusă violent din afară, deci respinsă *in petto* de adepţii unei viitoare „restauraţii". Noi n-am observat că, în ultimii 40 de ani, strategia uitării şi-a făcut efectul şi n-am luat în serios apariţia unor mituri istorice noi. Acestea ar fi invenţia unui străvechi republicanism, toposul din perioada stalinistă potrivit căruia „feudalii" şi-au trădat patria, pe cînd ţărănimea a apărat-o singură împotriva cuceritorului otoman, şi, în vremea dictaturii lui Ceauşescu, imaginea unei societăţi monolitice – popor şi magnaţi, strîns uniţi în jurul conducătorului iubit, fie că acesta era rege dac sau un prinţ medieval. În interval, lupta de clasă fusese eliminată. Răscoalele ţărăneşti care erau, prin anii '50, marile evenimente ale istoriei româneşti premoderne au dispărut încetul cu încetul, pentru a nu da ideea că o tensiune socială s-ar putea rezolva brusc şi brutal. De la un contraproiect de trecut s-a ajuns la o confiscare a miturilor tradiţionale. Originile Partidului Comunist se confundau cu ale naţiunii, deci intrarea în muzeul consacrat istoriei acestui partid era străjuită de figurile tutelare ale lui Traian şi Decebal. Alt muzeu, cel militar, unde, în ultimul deceniu, a fost principalul atelier de falsificare istoriografică, sub supravegherea fratelui Comandantului Suprem, este înconjurat de efigii de voievozi, ecvestre şi pedestre, cu un efect grotesc.

Întrebarea este ce se va întîmpla acum cu miturile mai vechi şi mai noi. Demistificarea istoriei noastre este o întreprindere anevoioasă şi delicată. Ea întîmpină rezistenţe care s-au manifestat fără întîrziere. Nu e vorba numai de idealizarea secolelor trecute, aşa de uşor de simplificat, ci de relaţia personală, emoţională, a unor compatrioţi ai noştri cu memoria lor şi a părinţilor lor. „Ce vom pune în locul structurilor ideale pe care se bazează cultura noastră politică?" Ce simplu ar fi să renunţăm odată la liturghia istorică, la nesfîrşitul şir de comemorări, la mania de a înnobila tot prin vechime! Cu cît ar fi mai bine ca omul să ştie că va fi mic sau mare pe măsura transpunerii în faptă a conştiinţei menirii sale proprii. Iar poporul român va fi mare sau mic ca o sumă a activităţii şi responsabilităţii fiecăruia dintre noi. Nu cred însă că se poate: prea adînc ni s-au sădit în minte şi în suflet aceşti strămoşi la ale căror silinţe se adaugă munca noastră. Atunci, cel puţin, să nu mai căutăm o glorie deşartă în exagerarea meritelor lor, ci să dăm confruntării cu ei sensul întrebării neliniştite dacă ne-am făcut toată datoria.

Puterea comunistă a prejudiciat enorm istoriografia românească, prin suprimarea libertăţii de expresie şi prin exilul impus multor istorici. Cum spunea Arnaldo Momigliano despre Italia fascistă, „siamo diventati tutti più stupidi". Se pune problema de a relua temele lăsate în suspensie, de a reînnoda tradiţiile

istoriografice, de a trasplanta exemplul unor şcoli istorice străine care au cunoscut crize similare. Aici va fi vorba, probabil, de Meinecke şi de Gerhard Ritter. Ca şi în Germania după nazism, cetăţeanul obişnuit are tendinţa de a evita răspunsurile şi sentimentele de culpabilitate şi de a-şi şterge din conştiinţă istoria recentă. De aceea, va fi nevoie de o intensificare a cercetărilor asupra secolului pe care-l lăsăm în urmă.

Secolul care doare şi pe care se cuvine să-l cercetăm

Revizitarea miturilor trecutului ne îngăduie să înţelegem că direcţia activităţii noastre viitoare depinde încă de o decizie politică. Nu ne e indiferent care va fi înfăţişarea puterii de mîine în România. Dacă vom regăsi în ea oglindirea aspiraţiilor care au îndreptăţit sacrificiul din decembrie 1989, vom scrie o istorie fără resentimente pasionale şi fără rutine ideologice. Dacă nu, atîta timp cît se va prelungi inerţia vechilor structuri, ne vom simţi datori să reabilităm un adevăr deformat, ciuntit sau interzis. Poate să fie un drum mai lung decît acela parcurs de osemintele lui Frederic al II-lea de la Hechingen la Potsdam. Trebuie să ne obişnuim cu gîndul că „a te îndeletnici cu istoria presupune convingerea că năzuieşti spre ceva imposibil şi totuşi necesar şi de extremă importanţă". Hermann Hesse, pe care l-am citat, adăuga: „A te îndeletnici cu istoria înseamnă a te lăsa în seama haosului şi a-ţi păstra totuşi credinţa în ordine şi sens. Este o misiune foarte serioasă... şi probabil una tragică".

Cuprins

Introducere 5

Mormintele ca repere ale identităţii naţionale 11
1. Preliminarii 11
2. Cultul eroului în Antichitate 12
3. Cîteva situaţii bizare 13
4. Eroizarea neoclasică 16
5. Monumente comemorative pentru masacrele democratice 18
6. Mumii şi manechine 20
7. Cine iese ? Cine intră ? 22

Istorie închisă sau deschisă ? 33

Istorie şi morală 39

De la Kosovo la Sarajevo 45

Sursele vechi şi ambiţiile noi ale naţionalismului în sud-estul Europei 55

Balcanii, exerciţiu de deconstrucţie 61

Politica externă a unui stat sud-est european 73

Dimensiunea istorică a politicii 76

Identitate naţională şi culturală. Cîteva probleme de metodă în legătură cu locul românilor în istoria universală 80

Un alt Mihai Viteazul 103

Cantemir – portret intelectual 117

Putere şi cultură în epoca lui Brâncoveanu 135

Constantin Brâncoveanu ca diplomat 144

Un suflet de erou 153

Faţa nevăzută a revoluţiei din 1848 156
Cuza sau dezamăgirile tranziţiei 162
O „comedie umană" românească 167
Cinicul mîntuit 173
Regele harismatic 178
Pe marginea unui vechi ghid turistic 181
Pilda omului singur 187
„Pogromul" din 1918: un caz şi o metodă pentru istoria evreilor din România 193
Ion Mihalache sau omul de ispravă în politică 202
Inevitabila dictatură 214
Seminţele violenţei 219
Reflecţii melancolice despre statui 225
Un monument pentru mareşal? 227
O statuie de prisos 230
Ion Antonescu ca orator 233
Jocul memoriei şi al uitării 238
Omul destinului 245
Miturile trecutului, răspîntia prezentului 250

POLIROM

HISTORIA

«Istoria simbolică poate cuprinde şi genealogiile, mai ales dacă sînt plăsmuite. Una din temele majore care se subsumează istoriei simbolice este şi ceremonialul, religios şi secular.

Mormîntul, ca loc de pelerinaj sau cel puţin de reculegere, concentrează expresia veneraţiei pentru o viaţă dedicată naţiunii sau pentru moartea care i-a adăugat pecetea sacrificiului.

Statuia este un monument itinerant, în sensul că, dacă personajul are o importanţă naţională, el nu va fi reprezentat numai în oraşul său natal sau în apropierea casei unde a locuit, ci şi în alte centre aflate în emulaţie cu cel originar sau chiar peste hotare.»

Andrei Pippidi

- **Mormintele ca repere ale identităţii naţionale**
- **De la Kosovo la Sarajevo**
- **Dimensiunea istorică a politicii**
- **Cuza sau dezamăgirile tranziţiei**
- **Inevitabila dictatură**
- **Reflecţii melancolice despre statui**

ISBN 973-683-469-7

9 789736 834691

Editura POLIROM